

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

34

תשפ"א | 2020

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 10,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במהלך כל השנה. המאמרים שיאושרו יפורסמו בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין בהנחיות להגשת מאמרים באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמרים ולצרף אל המאמר את המסמכים הנדרשים. לא תאושר קבלת מאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: omiller@bg.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, מיקוד 8490093
טלפון: 08-6596940, פקס: 08-6596939

עיונים

כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל

כרך 34

תשפ"א – 2020

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורך:	אבי בראלי
עורכת משנה:	אורנה מילר
מערכת:	אבנר בן־עמוס, אבי בראלי, דני גוטוויין, אמיר גולדשטיין, מנחם הופנונג, נסים ליאון, סבטלנה נטקוביץ, קובי פלד, פולה קבלו, שלום רצבי, עופר שיף
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	רוית דלויה
הגהות:	הדס בלום
עריכת תקצירים:	דוד סימר
הבאה לדפוס:	סמדר רוטמן

ISSN 0792-7169
דאנאקוד 1246-10029

תשפ"א © 2020
כל הזכויות שמורות
למכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

סדר צילום: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בישראל

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

	תרבות	
	אורי מור	לתולדות המאבק בין עברית ממסדית לעברית ילידית בישראל
9		
36	אדם צחי	עיבוד טראומה בקולנוע תיעודי עכשווי בישראל
61	מאיר חזן	תרבות בהסתדרות, 1930-1945
	פוליטיקה	
	אמיר גולדשטיין	לפני סבסטיה: ניסיונותיה של 'קבוצת שכם'
95	ואלחנן שילה	להקים התנחלות, 1969-1970
	אסף זלצר	נחל איילון ומימיו: בבואה ליחסים בין הרשויות,
124		1948-1965
	חברה	
	בועז גרפינקל	הפעלת הצבא לשבירת שביתות נהגי הקטרים והימאים בשנת 1951
147		
	דורית וייס	מגפת שיתוק הילדים: אירוע מעצב מדיניות,
172		1949-1956
	משה נאור	'דגל ציון' והתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי
200		בתקופת המנדט
	תכנון ודיור	
	הדס שדר	תכניות הצללים לבאר שבע היהודית, 1947-1949
227	ואלי מסלובסקי	'שכנות אינטימית' והחיים בדירות משותפות
252	אליה אתקין	בתקופת המנדט
281	רשימת קיצורים	
282	רשימת משתתפים	
i	תקצירים באנגלית	

תרבות

לתולדות המאבק בין עברית ממסדית לעברית ילידית בישראל

אורי מור

תקציר

שיח התקן העברי העממי של ימינו מסגיר יחס דו־ערכי לתקן הלשוני: מצד אחד קבלת סמכותו של תקן ממסדי, ומצד אחר התנגדות להתערבות בלשון הפרט. יסודו של ההבדל הזה בימי העלייה השנייה במתח בין ועד הלשון ובין אגודת המורים ומגשימי תחייה אחרים. שני הגופים קידמו לשון לאומית מודרנית, אבל אנשי ועד הלשון דגלו בתכנון עיוני המבוסס על העבר, ואילו המורים דגלו בהגשמה ספונטנית המכוונת להווה ולעתיד.

בשנות החמישים התעורר מתח לשוני אידאולוגי דומה בין החלוצים, הדור הוותיק של ההורים והמורים, לצברים, שזהותם הדורית התגבשה בתקופת היישוב. הלשון שזוהתה עם החלוצים הייתה עברית ממסדית הכפופה לנומרה פוסקנית ולמסורת הטקסטים היהודיים, והלשון המזוהה עם הצברים, צאצאיהם, הייתה עברית ילידית הכפופה לנומרה מנהגית ולניסיון חיים. המעבר מחיי יישוב לחיי מדינה ב־1948 וחילוף הדורות הטבעי הביאו לחיזוק הממד הנורמטיבי בשני המחנות – פעילות נמרצת של תכנון לשון לעומת עליית יוקרתה של העברית הצברית.

שני המאבקים האלה חברו זה לזה בתודעה הקולקטיבית הישראלית ויצרו ניגוד תרבותי עמוק, המוכר לכל דובר עברית בישראל, בין הלשון הרשמית והמוגבהת של הממסד, המשקפת תפיסה לאומית מאחדת וממלכתית, ללשונם הטבעית של דוברים, המשקפת תפיסה לאומית אינדיווידואליסטית ועממית.

במבט משווה מתגלה דמיון בין העברית הישראלית לליטאית וללשונות לאום צעירות אחרות באירופה, והוא מלמד שהיחס הדו־ערכי כלפי התקן מגלם יחס דו־ערכי כלפי הלשון הלאומית: מצד אחד היא נתפסת כביטוי רצוי לזהות לאומית יציבה, ומצד אחר – כהתערבות ממסדית בלתי רצויה בחיי הפרט.

מילות מפתח: אידאולוגיות לשון, לשון לאומית, נורמטיביות, עברית ילידית

* הדברים שלהלן הוצגו בסמינר המחלקתי של המחלקה ללשון העברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בנובמבר 2019 ובבימת שדה בוקר במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות בדצמבר 2019. אני מודה למשתתפי האירועים האלה על תגובותיהם ולחברות אחרות שהעירו ויעצו: מאירה טורצקי, מירי כהן-אחדות, סבטלנה נטקוביץ', יונית נעמן, אייבי שישל ופנינה שוקרון-גנר. תודה מיוחדת לרועי גפטר, לגדעון כ"ץ ולערן ענבר.

'תקנו אותי אם אני טועה': שניות בתודעת התקן של דוברי העברית

שאלות של תקנת לשון מעניינות מטבען את ציבור הדוברים מפני שהן נוגעות לשאלות עמוקות יותר של זהות אישית וחברתית, כמו שיתברר להלן. ערוצי השיח המגוונים של העיסוק בתקנת הלשון מצטרפים למכלול רחב, שאפשר לכנותו שיח התקן. היסוד האידאולוגי בשיח זה מהותי, שכן הוא מגלם תמיד במישרין או בעקיפין עמדה כלפי לשונות, גוני לשון ושימושי לשון, ובהשלכה אינדקסיקלית גם כלפי דוברים.¹ למשל לבחירה שלעיל בצורת הריבוי הזכרית 'דוברים' יש משמעות אידאולוגית מפני שהיא תומכת, בלי לומר זאת במפורש, בהרגל התקני להשתמש בצורות זכריות כדי להביע את הבחלה מסומן, ולפיכך מצדיקה את ההכפפה הסימבולית של הנקבי אל הזכרי. לעומת זאת, חשיפת ההיבט האידאולוגי מוציאה את השימוש התקני משקיפותו ופוגמת בשלטונו.

משיח התקן העממי, כלומר מדיונים לא מקצועיים על תקנת לשון והכוונת לשון, אפשר ללמוד הרבה על תודעה לשונית, על אידאולוגיות לשון ועל הנסיבות החברתיות המשפיעות על צורתן החיה של לשונות.² במאמר שלפנינו אני מבקש להתמקד בתופעה מהותית אחת בשיח התקן העממי בימינו – יחס דו־ערכי לעצם התקן הלשוני – ובמה שהיא מלמדת על החברה דוברת העברית ועל עברה.

ביטוי מובהק ליחס הדו־ערכי הוא תוספת ההיגד המסייג 'תקנו אותי אם אני טועה' אחרי אמירה תקיפה על נכון ולא נכון בעברית. הנה דוגמאות מקוונות אחדות:

א. במאי 2009 פורסמה באתר ynet כתבה על גילוי של שטר בכתב יהודי מן התקופה שאחרי חורבן הבית השני. הכתבה הוכתרה 'מסמך ארכיאולוגי נדיר נתפס בפעילות משטרתית', ובכותרת המשנה נאמר:

המסמך נתפס בידי שני תושבי הגדה, החשודים כי ניסו למכור אותו במיליוני שקלים. מופיעות בו 15 שורות, הכתובות בכתב עברי מתקופת בית שני, ומספרות על אלמנה בשם 'מרים ברת יעקב'. רשות העתיקות: 'צריך לבדוק שלא מדובר בזיוף'.³

- 1 על האופי האידאולוגי של העיסוק בתקנת לשון ראו למשל: Elana Shohamy, *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*, Routledge, London 2006, pp. 8-14, 25-30; Deborah Cameron, *Verbal Hygiene*, Routledge, London 2012 (expanded edition), pp. 12-17. על ייחוס משמעות חברתית לצורות לשון בדרך אינדקסיקלית ראו: Mary Bucholtz and Kira Hall, 'Identity and Interaction: A Sociocultural Linguistic Approach', *Discourse Studies*, 7 (2005), pp. 593-598.
- 2 Cameron, *ibid.*, pp. vii-ix, xxiii-xxv; James Milroy, 'Language Ideologies and the Consequences of Standardization', *Journal of Sociolinguistics*, 54 (2001), pp. 535-539.
- 3 <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3711803,00.html>. כל הפריטים שפורסמו במקוון אוחרו ב־27.5.2020.

אחד המגיבים הראשונים לכתבה קבע שמדובר בזיוף על סמך השימוש בצורה השגויה לכאורה 'ברת', ודבריו עוררו דיון:

לדעתי זה זיוף

מתוך הנחה בסיסית ש[ל]מי שידע לכתוב באותה התקופה היתה שליטה בסיסית בעברית וארמית – אין מילה כזו ברת

בר=בן

בת=בת

תקנו אותי אם אני טועה..

לך ללמוד ארמית עתיקה ואז תבקר.

חדל להיות יהיר בבורותך

אם לא היית כה טיפש ויהיר היית למד שני דברים

(1) אני באמת ביקשתי תיקון אם אני טועה

(2) אני לא טועה – אין מילה כזו ברת, בארמית המילה היא ברתה או ברתא⁴

ב. בפברואר 2012 הועלתה בפורום השפה העברית באתר תפוז אנשים שאלה הנוגעת לכתוב:

אם יפגעו בי – אני אפגע או איפגע?

בכתיב חסר ניקוד עסקינן.

אפגע

בשום מצב לא תבוא האות יו"ד (תקנו אותי אם אני טועה)⁵

הדוגמאות האלה ושכמותן מלמדות על עמדה מורכבת כלפי התקן וכלפי הפעילות הפוסקנית (הפְּרָסְקְרִיפְטִיבִית) הנלווית אליו – מצד אחד חוסר ביטחון לשוני (linguistic insecurity): הכרה בקיומו המחייב של תקן עברי ונכונות להודות בטעות, בין השאר מפני שידיעת הכללים אינה מובנת מאליה⁶; מצד אחר ביטחון לשוני (linguistic security): התנגדות לתיקונים וקביעות נחרצות המבוססות על תחושת ידיעה.

4. תגובות 3 (הטקסט העיקרי ושתיים מן התגובות עליו). ההדגשה שלי, וכן במקרי 'תקנו אותי אם אני טועה' להלן. על פרשת תקניותה של הצורה ברת ראו: קרן דובנוב ואורי מור, 'בגלל שהיא ברת תוקף: שני פרטים בעברית הקדומה ובעברית הנחשבת בלתי תקינה', **העברית**, ס (תשע"ב), עמ' 109-116.

5. תרבות ואמנות/השפה_העברית/1072/159674626/viewmsg http://www.tapuz.co.il/forums/

6. על חוסר הביטחון הלשוני בעברית הישראלית ראו: Jack Fellman, 'Hebrew Language Planning and the Public', in: Joan Rubin et al. (eds.), *Language Planning Processes*, Mouton, The Hague 1977, pp. 151-156; Lewis Glinert, 'The "Back to the Future" Syndrome in Language Planning: The Case of Modern Hebrew', in: David F. Marshall (ed.), *Language Planning (Focusschrift in Honor of Joshua A. Fishman on the Occasion of His 65th Birthday)*, 3), John Benjamins, Amsterdam 1991, pp. 236-237.

כמובן המורכבות אינה מוגבלת להיגד 'תקנו אותי אם אני טועה'. היא אופיינית לשיח התקן העממי בכלל. למשל אפשר לזהות אותה בתגובות לרשומה על נטיית הפועל נמס בדף הפייסבוק הרשמי של האקדמיה ללשון העברית:

הפועל נמס הוא פועל מתעתע. במבט ראשון הוא נראה כמו יָשָׁן, רָעַב, צָמָא ודומיהם. מסיבה זו נוטים דוברים רבים להטות את נמס על דרך פעלים אלו [...] הפועל נמס שייך לגזרת הכפולים [...] נטיית בניין נפעל בגזרה הזאת סבוכה, ועל כן אין לתמוה שגם צורות נטיית הפועל נמס אינן פשוטות: בעבר נִמְסוּתִי (כמו נִקְלוּתִי), נִמְסוּת, נִמְסָה, נִמְסוּ; בהווה נִמְסָה, נִמְסִים נִמְסוּת (היחיד הוא נִמְס או נִמְס); בעתיד תִּנְמָס, יִנְמָס [...]'

להזכירכם ששפה היא בראש ובראשונה כלי להעברת אינפורמציה בין אנשים. משכך היא צריכה להיות נוחה ויעילה, ובאופן טבעי זה הכיוון שהיא הולכת בו. בהתחשב בכך לא מפליא שהשימוש בהטיות מהסוג הזה פס מן העולם – הרי בעצמכם אמרתם שהוא מסובך (ולכן גם מסורבל).

הערה חשובה בעיני. נדמה הרבה פעמים שהאקדמיה מעדיפה שהדוברים ישרו את השפה, במקום להיפך. מעניין אם יקחו את זה לתשומת לבם.

אכן כלי להעביר אינפורמציה בין אנשים. על מנת לשרת את המטרה, השפה צריכה להיות אחידה לכולם. האקדמיה קובעת את הכללים בדיוק למטרה שהזכרת.

רק צריך לזכור שהעברת אינפורמציה אינה רק בין אנשים שחיים בהווה, אלא גם אינפורמציה מלפני 3000 שנה, במקרה של השפה העברית.⁷

שתי התגובות הראשונות מסתייגות מן הרשומה ומהשקפת העולם הנורמטיבית הניבטת ממנה. הטענה העיקרית בהן היא ששפה צריכה להיות תקשורתית, ולכן גם 'נוחה ויעילה'. התגובה השלישית יוצאת מאותה טענה בסיסית בדבר הצורך בתקשורתיות למסקנה ההפוכה – יש צורך באחידות, ולכן גם בכללים ובהכוונה. הידרשות לתפקידה התקשורתית של השפה מוכרת היטב בדיונים על תקן בתרבויות שונות, ומעניין שכמו כאן היא נשמעת הן מפי מצדדים בתקן הן מפי מתנגדים לו.⁸ התגובה הרביעית מושכת את עניין התקשורתיות לכיוון אחר – לצורך בהבנת מסרים לשוניים מן העבר היהודי, כלומר מקופלת בה ההנחה שהמכנה המשותף שהעברית יוצרת אינו רק פונקציונלי אלא גם תרבותי.

הדיון סביב רשומת האקדמיה הוא דוגמה מייצגת לריבוי הדעות והשיקולים האופייני לשיח התקן העממי בכלל ולשאלות התקן בפרט, אבל הוא גם דוגמה לדו־ערכיות הנידונה כאן: מצד אחד קבלת עולו של התקן וסמכותם של הגורמים הקובעים אותו, ומצד אחר

⁷ <https://www.facebook.com/AcademyOfTheHebrewLanguage/posts/1223348197735234>

⁸ Cameron, *Verbal Hygiene*, pp. 23-25; Vuk Vukotić, 'Conflicting Notions of Language in Metalinguistic Discourses in Lithuania, Norway and Serbia', *Taikomoji kalbotyra*, 5 (2014), pp. 5, 14, 23-24

דחיית המעשה הפוסקני מפני סמכותם של הדוברים.⁹ העמדות האלה עשויות ללבוש צורות שונות ולהיתמך בנימוקים שונים ומשונים, וכפי שראינו הן עשויות להתקיים במשולב, אבל הן משקפות ניגוד יסודי שקשה ליישבו. הניגוד הזה ראוי לתשומת לב, ובדיון שלהלן אצייע לו הסבר והקשר. כדי להבין את שורשיו יש להתעכב על שתי תחנות בתולדות העברית החדשה – ימי העלייה השנייה וקום המדינה.

המחקר הזה הוא במידה רבה המשך של מאמר משותף עם אייבי סישל על העברית הילידית במערכוני הגשש החיוור בשנות השישים¹⁰ – משתי בחינות בעיקר:

א. הנאמר כאן מסתמך על הנאמר שם אשר לזיהוי המטען האידאולוגי של העברית הילידית ולניסוח תהליכי התגבשותה: מעבר מלשון ילדים ללשון לאומית יוקרתית שיחודה צומח מתוך ניגוד לנורמות לשון אחרות – של דור ההורים והמורים, של המקורות היהודיים המסורתיים ושל העולים החדשים.

ב. הוא מוסיף בירור ל'ארכיון של ההיסטוריה של הדיבור העברי',¹¹ שמטרתו להעמיק את ההתבוננות המחקרית בעברית החדשה ולהעשיר את נקודת המבט הבלשנית בתובנות תרבותיות והיסטוריות.¹²

תחנה ראשונה: ימי העלייה השנייה

את ראשיתה של הדו-ערכיות בשיח התקן אפשר לאתר בימי העלייה השנייה, במתח שהתפתח בין ועד הלשון לאגודת המורים. ועד הלשון נוסד ב־1904 ביזמת אגודת המורים כדי שיסדיר את פעילות המינוח העברי ושייווצר שיתוף פעולה בין המורים לבלשנים. הוועד פעל במימון אגודת המורים והסתדרות עבריה, ולמעשה היה כפוף להן. במידה מסוימת היה זה גלגול של ועד הספרות של חברת שפה ברורה, שהוקם ב־1889 והתפרק כעבור פחות משנה.¹³ התלות של הוועד באגודת המורים יצרה ריחוק ואי־אמון בין הגופים ופגמה בשיתוף הפעולה הנכסף, אבל נראה שיסודו של הפער התפקודי הזה בפער אידאולוגי וסימבולי עמוק יותר. אנשי ועד הלשון היו מלומדים מבוגרים שישבו בירושלים,

9 ההבדל הזה מוצג – בהמשגה שונה מעט – בתוך: John Myhill, 'A Parameterized View of the Concept of "Correctness"', *Multilingua*, 23 (2004), pp. 394-398.

10 אורי מור ואייבי סישל, "יש חופש מדינה בדיבור הזה": העברית הילידית והגשש החיוור, כרמלים, יא (תשע"ה), עמ' 132-182.

11 שם, עמ' 136.

12 שם, עמ' 137.

13 נתן אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב-תרפ"ב (1881-1922), האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 44-46, 49-55; יאיר אור, בוראים סגנון לדור: האמונות והאידאולוגיות של מתכנני הלשון העברית בארץ ישראל, אוב – z.פ.י, תל אביב תשע"ו, עמ' 31, 57-58.

במרחק גאוגרפי ומנטלי מן האתרים המרכזיים של חידוש הדיבור העברי, רובם בני העלייה הראשונה, כאליעזר בן יהודה ואהרן מאיר מזיא, או בני היישוב הישן, כדוד ילין ויוסף בר"ן מיוחס; הם קידמו תכנון לשון מערכתי המיוסד על ידיעת העברית הקדומה ועל עבודה עיונית כבדת ראש וממושכת. לעומתם אנשי אגודת המורים, וכמוהם אחרים שעסקו בהגשמה של תחיית העברית,¹⁴ היו צעירים סוציאליסטים בני העלייה השנייה שפעלו בתל אביב ובמושבות וקידמו עשייה זריזה המכוונת לכאן ולעכשיו ומתנתקת מתרבות אירופה וממורשתה.¹⁵

המרחק בין ועד הלשון לאגודת המורים ולפעילות הגשמת התחייה התבטא למשל (א) בהקמת גוף מתחרה לוועד הלשון, הוועדה להרחבת השפה, עד התערבותו של אחד העם ב־1911 (ראו להלן); (ב) בהבעת התנגדות לסמכות ועד הלשון באספה השמינית של אגודת המורים ב־1912 ובעקבותיה; (ג) ובפרשת מלחמת השפות (1913-1914), שלא הורגש בה חלקו של ועד הלשון.¹⁶ עדות לכך היא גם העשייה הענפה בלשון באותן שנים מחוץ לוועד, למשל בגיבוש נורמות לשון בעיתונות.¹⁷

אם כן, עוד בשלב המוקדם הזה בתהליך התמסדותה של העברית החדשה התפתחו שני דגמים מנוגדים – או משלימים – של תכנון לשון ושל עברית אידאלית: הדגם הלמדני והעיוני של ועד הלשון והדגם הספונטני והמעשי של מגשימי התחייה. שני המחנות דגלו בערכי מודרניות, ושניהם שאפו ללשון לאומית אחידה, אבל התנהל ביניהם מאבק על הגדרת השפה הלגיטימית של היישוב העברי החדש בארץ ישראל. 'שפה לגיטימית', מונח שטבע הפילוסוף והסוציולוג פייר בורדיה, היא שפה שתקניותה מבוססת ומקנה לה סמכות ומעמד מחייב בהקשר מוסדי מסוים: 'שפה שעומדת בקריטריונים הרגילים של הדקדוקיות, שפה שאומרת בהתמדה, בנוסף למה שהיא אומרת, שהיא מיטיבה לומר

14 על מושג ההגשמה (implementation) בהקשר של תכנון לשון ראו: אילן אלדר, **תכנון לשון בישראל**, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ע, עמ' 9. על פעולות הגשמת התחייה שמחוץ למערכת החינוך ראו למשל: אלדר, שם, עמ' 64-69; בנימין הרשב, **לשון בימי מהפכה: המהפכה היהודית המודרנית ותחיית הלשון העברית**, כרמל, ירושלים תשס"ח, עמ' 148-152, 162-166; בעז נוימן, **תשוקת החלוצים**, עם עובד, תל אביב תשס"ט, עמ' 188-194.

15 Glinert, 'The "Back to the Future" Syndrome', pp. 225-230; İlker Aytürk, 'Revisiting the Language Factor in Zionism: The Hebrew Language Council from 1904 to 1914', *Bulletin of the School of Oriental & African Studies*, 73 (2012), pp. 53-55. על ההבדלים האידאולוגיים בין בני העלייה הראשונה לבני העלייה השנייה מבחינת תפיסות הלשון ראו: יעל רשף, 'שלושה דורות בעיתונות העברית של ראשית המאה העשרים', **לשוננו**, עו (תשע"ד), עמ' 342-343; אייבי שישל ומירי בר-זיו-לוי, 'תרומתן של נשות העלייה הראשונה לבניית קהילת דוברי עברית בראשון לציון', **קתדרה**, 169 (תשע"ט), עמ' 104-107; Arieh Bruce Saposnik, *Becoming Hebrew: The Creation of a Jewish National Culture in Ottoman Palestine*, Oxford University Press, Oxford 2008, pp. 101-104, 107-108.

16 אפרת, **מלשון יחידים ללשון אומה**, עמ' 56-60, 72-76, 144-149; Aytürk, *ibid.*, pp. 56-58.

17 הרשב, **לשון בימי מהפכה**, עמ' 138-140; רשף, 'שלושה דורות בעיתונות העברית'.

זאת. בתוך כך, היא גורמת לכך שיאמינו שמה שאמרה נכון.¹⁸ נראה שלא הייתה מחלוקת עקרונית בין הצדדים על צורתה והרכבה של השפה הזאת, ובדרך כלל גם לא על עצם הצורך במלאכת האחדה והכוונה.¹⁹ אבל הייתה מחלוקת על מהותו של התהליך, ולמעשה על הערכים הלאומיים והתרבותיים המשתמעים ממנו. הגישה של ועד הלשון הדגישה את הצורך בעבודת תכנון מדויקת, זהירה ושיטתית, כעדותו של הדיון הארוך שהתקיים ב־1912 בסוגיית ריבוי השם החז"לי אֶגֶן (=שוליים),²⁰ ואילו הגישה של מגשימי התחייה נתנה את הבכורה לעבודת מימוש ויישום ולהפצה מהירה ויעילה, ומאמצי ועד הלשון נראו בעיניהם רפים, אליטיסטיים ומנותקים מן המציאות.

חשוב להבהיר שאין מדובר בהבדל מוחלט אלא בשתי מגמות נפרדות בתוך הפעילות הלאומית הציונית בארץ ישראל. בוודאי היו דרגות ביניים, ובוודאי היו קווי שיתוף. המעמד הסימלי של כל מגמה והתקבעותו בשיח התקן הם העומדים כאן לדיון.

ההבדל בין שתי המגמות מעלה על הדעת הבדל אחר, שיש בו להאיר את הנידון כאן: הניגוד שזיהה באחטין בין 'דיבר סמכותי' ל'דיבר בעל שכנוע פנימי' ב'תודעה האידיאלוגית של היחיד'.²¹ הדיבר הסמכותי טעון כוח ממסדי שיש לו מסורת מקודשת, והוא נוקשה וסגור ומתקיים במנותק מהקשר מסוים, ולעומתו הדיבר בעל השכנוע הפנימי מתקיים כולו בהווה ופניו לעתיד, והוא גמיש ופתוח לדיאלוגיות.²² ההתנגשות הדיאלקטית בין קולו הכמו אובייקטיבי של הדיבר הסמכותי לקולו הכמו סובייקטיבי של הדיבר בעל השכנוע הפנימי מאפשרת ליחיד לפתח עצמיות ותודעה חברתית, ולכן גם משמרת לכידות חברתית, וכל זה באמצעות הלשון. אם נקיש מכאן לפרשה שלנו, נוכל לומר שכל אחד משני המחנות ראה לנגד עיניו עברית לגיטימית ממין אחר: ועד הלשון התמקד בסמכות החיצונית וראה תקן מופתי טרנסצנדנטי יציב שציבור דוברי העברית יחיה לפיו, ומגשימי התחייה התמקדו בשכנוע הפנימי וראו תקן חי הנובע בראש ובראשונה מן המציאות החברתית ומן המטרות הלאומיות המשותפות.

18 פייר בורדייה, **שאלות בסוציולוגיה** (תרגום מצרפתית אבנר להב, ערך ז'יזל ספירו), רסלינג, תל אביב 2005, עמ' 105. השוו: בנדיקט אנדרסון, **קהליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשנ"ט, עמ' 99-114; Milroy, 'Language and Ideologies and the Consequences of Standardization', pp. 547-551, הלב לתהליכי לגיטימציה של לשונות סטנדרט – הענקת מעמד יוקרתי ומחייב לגון לשון נבחר על ידי העמדתו במקד מחקר הלשון ועיגונו בהיסטוריה.

19 אפרת, **מלשון יחידים ללשון אומה**, עמ' 52-56, 76.

20 זאב בן-חיים, **במלחמתה של לשון**, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 256-257; אור, **בוראים סגנון לדור**, עמ' 82-109.

21 מיכאיל באחטין, **הדיבר ברומן** (תרגום מרוסית ארי אבנר), ספרית פועלים, תל אביב תשמ"ט, עמ' 147.

22 שם, עמ' 147-152.

אפשר להניח עוד, ברוח גישתה של רוני הניג,²³ שהשמרנות של ועד הלשון ופנייתו ללשון מתוכננת יסודן בפחד מהפרדות הלשון – כישות לאומית היסטורית – מן הסובייקטים הדוברים, שכן הדיבור (העברי) המסוים לעולם מגלם אי-התאמה וחוסר יציבות. בתרחיש הזה הדיבר הסמכותי והדיבר בעל השכנוע הפנימי אינם משלימים זה את זה אלא מובילים לפיצול הרסני, ללשון לא נשלטת.

אמחיש את העניין בשתי דוגמאות. הדוגמה הראשונה לקוחה מפרוטוקול ישיבה של מרכז אגודת המורים בהשתתפות נציגי ועד הלשון שכינס אחד העם בנובמבר 1911.²⁴ מטרת הישיבה הייתה לפתור את בעיית היחסים העכורים בין אגודת המורים לוועד הלשון ולהחליט על שיטה קבועה ליצירת מינוח עברי לבתי הספר. דבריהם של חברי הוועדה להרחבת השפה יהודה לייב מטמן (מטמן) ויוסף אוזרקובסקי (עזריהו) משקפים היטב את גישת אגודת המורים:

דר' מטמן: [...] קשה להגיד לאנשים, העובדים כל אחד במקצע שלו, שאסור לו למצא או לחדש מעצמו איזו מלה ורק שיקבל מה שיתן לו הועד מן המוכן. המורים צריכים להיות חפשים לנפשם בחדושם והמצאתם ולשלוח אח"כ כ"ז [אחר כך כל זאת] לוועד והוא יחליט מה לקרב ומה לרחק ומי שיותר חזק בנדון זה ינצח. פה [ביפו] יש ועדת הלשון ואפשר לאסוף הרבה חומר ביפו ובשאר מקומות ולמסרו להכרעת הועד בירושלים.

מר אוזרקובסקי: עיקר הקשי בענין זה הוא רק באפשרות העבודה של הועד. לפני ארבע שנים מסרה אספת המורים הכללית את הסמכויות לוועד הלשון וכלום מה היה חסר – שהועד מצדו יראה פעלה ממשית. עברו שנתים בלי עבודה [...] אף כשפרסם אח"כ תמצית עבודתו לא הושם לב לזה מפני שכבר רגילים היו בהתייחסות כזו, וגם להבא אם לא תהיה לוועד האפשרות להראות על עבודתו לא ישתנה היחס הזה, כי בכדי לקבל את החלטותיו של הועד דרושה אמונה חזקה בעבודתו ופעולתו [...] חברי הועד טרודים ושקועים כל אחד בעבודתו ולנו חסרה טרמינולוגיה בכל המקצעות ואף בחלק השמושי של הדקדוק ולברא כ"ז דרוש הרבה זמן ומה יעשו בינתיים החברים הצריכים לזה; בודאי יעמל כל אחד למצא לחדש ואח"כ בודאי לא יסכים פתאום לקבל חלופיו של הועד.

Roni Henig, 'Life of the Non-Living: Nationalization, Language and the Narrative of "Revival" in Modern Hebrew Literary Discourse', Ph.D. dissertation, Columbia University, New York 2018, pp. 10-13; Idem, 'Stammering Hebrew: Y. H. Brenner's Deferred Beginnings in the Novel *me-hathala*', *Comparative Literature Studies*, 56 (2019), pp. 229-259, esp. pp. 247-249

לקט תעודות ותולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל ולחידוש הדיבור העברי, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 36-39 (הציטוט שלהלן בעמ' 37-38; ההדגשות במקור). על הישיבה הזאת ראו גם: Glinert, 'The "Back to the Future" Syndrome', pp. 224-227; אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה, עמ' 66-68.

המעמד המיוחד, ובעיקר נוכחותם של אחד העם ושל נציגי ועד הלשון (דוד ילין ואהרן מאיר מזיאה), חייב את הדוברים מצד אחד להיות מאופקים ונכונים לדיאלוג, ומצד אחר להבהיר היטב את עמדתם. מטמן ואוזקובסקי מביעים שניהם הכרה בנחיצותה של עבודת מינוח שיטתית, אבל מבטאים את מורת רוחם מדרכו של ועד הלשון. מטמן מעמיד כנגד הסמכות המלומדת של הוועד את סמכותם של המורים – אנשי ה'מקצע' הפועלים בחזיתות שהוועד הירושלמי אינו מגיע אליהן. הוא מציין לא רק את הבעיות המעשיות שהמורים ניצבים לפנייהן אלא גם את זכותם 'להיות חפשים לנפשם בחדושם והמצאתם'. אוזקובסקי מדגיש את חדלון ועד הלשון לעומת מרצם של המורים, ולא במקרה הוא מרבה להשתמש במילים המביעות פעולות ותוצאות (למשל מן השורשים עב"ד, פע"ל, עמ"ל ובר"א). גם הוא, כמו מטמן, מדבר לא רק על המחסור המעשי אלא גם על אי-האמון שהוא מעורר.

הדוגמה השנייה לקוחה מן הרשימה 'הדיבור העברי' שכתב אהרן דוד גורדון.²⁵ גורדון היה, כידוע, דמות מיוחדת במינה בתולדות היישוב. הוא נולד ב־1856, אבל עלה לארץ ישראל ב־1904 והיה למנהיג רוחני המגלם בעמל ידיו ובכתבתו את התפיסה החלוצית של העלייה השנייה.²⁶ ב'הדיבור העברי' העיר על כמה עניינים הנוגעים לעברית ולדמות האומה הנשקפת בה, ויצא מהם להתבוננות כוללת בתחיית הלשון בארץ ישראל ובקשר בין 'העם, הלשון והארץ'.²⁷ בפתח הטקסט, בדברו על המבטא העברי, הוא כותב:

ישנם בלשנים, הנכונים לזכות את לשוננו בהברה כזאת [על דרך הערבית] ובעוד סגולות כאלה, אשר, לפי דבריהם, קניין עצמי הן לה, ורק כאשר חדלה מהיות מדוברת פסקו ממנה. אינני יודע, אם באמת כך היה מבטא הלשון העברית בפי העברים הקדמונים; אולם אין דבר זה מעניין אותי הרבה. אפילו אם יתברר לנו בירור גמור ומוחלט, כי באמת כך היה המבטא, כיוון שכבר נשכח מאתנו, ובין כך נשתנה טעמנו שינוי עיקרי, עלינו, כמדומה לי, לתת יתרון לטעמנו החדש, המפותח והמזוכך, על הטעם המת המוזר לנו, וכל הטענות של דיוק בלשני וכדומה אין להן ממש ואין להשיג בהן. דבר פשוט ומוכן הוא, כי מכיוון שעברו על לשוננו דורות הרבה מבלי התפתחות חיה, טבעית, ואין לנו עתה שום אפשרות להשיג מושג כל-שהוא, איך היו צורתה אף רוחה כיום, לו חיתה בפינו מבלי הפסק, – כי עתה, בבואנו להשיבה לתחייה, עלינו להשיב לה את צורתה ואת רוחה, כפי שהן נשתמרו חיות בלבנו, בנשמתנו החיה בעת חיה, ולא להחזיר לה נשמה נאצלת מעברנו הרחוק, כפי שנשתמרה בספרים מתים.²⁸

25 שמואל הוגו ברגמן ואליעזר שוחט (עורכים), כתבי א.ד. גורדון, א: האומה והעבודה, הספריה הציונית, ירושלים תשי"ב, עמ' 481-489. הטקסט פורסם לראשונה בתר"ף, אך נכתב 'שנים רבות' לפני כן (שם, עמ' 481, הערת כוכבית).

26 על קורותיו, על הגותו ועל דמותו ראו: נוימן, תשוקת החלוצים, עמ' 219-230.

27 שם, עמ' 488.

28 שם, עמ' 481-482 (ההדגשה במקור).

ובדברי הסיכום הוא קובע:

העבודה לתחיית הלשון נחלקת לפי זה לשתיים: לתחיית הלשון ולתחיית הדיבור או להרחבת הדיבור החי. לעבודה הראשונה מסוגלים רק יחידי סגולה; אבל לא כלשנים מלומדים יחיו את הלשון, כי אם חכמים ובעלי נפש יהודית כאחת [...] לעומת זה, בעבודה השנייה העיקר היא הכמות – הפצת הדיבור העברי החי במידה היותר אפשרית. ולזה צריך להרבות באגודות דוברי עברית, להכין בהן ומהן אורגניזציה טובה, אשר האגודה הראשית תכניס בה חיים ותחזיק בה חיים תמיד, בלי הפסק.²⁹

גורדון מציב חיץ ברור בין אנשי ועד הלשון למגשימי התחייה. אנשי ועד הלשון מוצגים בכינוי 'בלשנים', כחבורה אחידה ומרוחקת, ומגשימי התחייה מוצגים בקטע הראשון בלשון אנחנו, המשתף את הקוראים, ובקטע השני בכינויים מפליגים המסמנים קבוצת מגשימים נבחרת. שלא כאנשי אגודת המורים, גורדון אינו מייחס לבלשנים רפיון ואטיות – אלא שכלתנות קרה במקום רגש חי ופנייה אל עבר מת במקום אל ההווה והעתיד. מדבריו משתמעת גם העדפת התפתחות טבעית, האחוזה בקיומה הרוחני של הלשון 'בנשמתנו החיה בעת חיה', על פני שינוי מתוכנן ומדוקדק.

גורדון נמצא ממשיך ברשימתו קו שקדם לימי העלייה השנייה – ההתנגדות להרחבת העברית בדרך של תכנון לשון מקצועי, המזוהה עם אמרתו המפורסמת של אחד העם בחתימת המסה 'הלשון וספרותה': 'סלסלו את המחשבה, והיא תרומם את הלשון'.³⁰ החידוש וההרחבה בלשון צריכים להיות, לשיטת אחד העם, ביטוי ספרותי טבעי של השינוי ב'מחשבה', בהלוך הרוח הלאומי, שנעשה בידי כותבים. גורדון מזכיר את עמדתו של אחד העם ומעדכן את הנוסחה התרבותית שהציג לתקומה לאומית בהחליפו את הספרות בלשון חיה, את המחשבה בחיים ואת יהדות אירופה ביישוב היהודי בארץ ישראל:

אז תהיה לנו הרשות לאמור עם 'אחד העם', רק בשינוי לשון קצת: החיים שמתרחבים ובאים (אצל: המחשבה שנתרחבה) מבקשים להם בלשון השבה לתחייה (אצל: בספרות) לבוש חדש לפי מידתם, ועבודת התחייה (אצל: העבודה הספרותית) מרחיבה ממילא את הלשון לפי צרכי החיים (המחשבה). אז יתברר לנו, כי תחיית הלשון היא יותר טבעית – ועל כן יותר נוחה – בארץ ישראל, מפני שעבודת התחייה בכלל היא יותר טבעית שם.³¹

29 שם, עמ' 488.

30 אחד העם, על פרשת דרכים: קובץ מאמרים שנדפסו בכה"ע ובמאספים שונים, א, מ"א בעלינסאן, אודסה תרנ"ה, עמ' 237 (ההדגשה במקור). בסופו בא הציון 'ד' סיון תרנ"ג'. פרסומו הראשון של המאמר בלוח אחיאסף לשנת תרנ"ד, שיצא לאור בוורשה בתרנ"ג, עמ' 10-16; שם הייתה כותרתו 'לשאלת הלשון והספרות'. על פרשת המתנגדים להרחבת הלשון ראו: אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה, עמ' 95-107; 235-237, pp. 'Stammering Hebrew', Henig.

31 גורדון, 'הדיבור העברי', עמ' 488 (ההדגשה במקור). הניסוח המקורי בתוך: אחד העם, על פרשת דרכים, עמ' 225-226.

לכאורה השקפותיהם דומות זו לזו, ולראיה – שניהם מזהירים מפני המעשה הבלשני, אבל המעבר מהעולם המופשט של הספרות והמחשבה אל העולם הארצי של הלשון והחיים הוא שינוי מכריע, והוא שייצר את העמדה האקטיביסטית של מגשימי התחייה, שאינם מסתפקים עוד במעגלי הגות וספרות אלא מעלים על נס את העשייה.³² פשרה מסוימת בין העמדות הציע חיים נחמן ביאליק במסתו הנודעת 'חבלי לשון', שנכתבה והתפרסמה בתרס"ח. ביאליק, הצעיר מגורדון בחצי דור, היה קרוב בטעמי ובדעותיו לאחד העם דווקא; ואכן, הוא מדבר על הצורך בשיתוף פעולה בין מומחי לשון ליוצרים. אבל אפילו הוא, שהיה עתיד לעמוד בראש ועד הלשון, זיהה את העשייה הבלשנית עם ניתוק מן החיים:

המלון העברי לא יהא שלם ומתוקן למטרתנו, אלא אם כן ישתתפו בחבורו גם טובי היוצרים, אמני הלשון והסגנון שבאומה הישראלית [...] אנשי המדע יתנו למלון ממדעותם, מבקאותם ומחקירתם המדויקת, והאמנים – מהרגשתם הדקה, מטוב טעמים ומכח הפראתם, ומבין כלם יצא דבר שלם ומתוקן. כבוד והדר לבלשנים! אבל במקום שהם שומעים קשקוש העצמות של השלד הדקדוקי והפילולוגי בלשוננו – היוצרים האמנים רואים ומרגישים עדין את רעידת הנוצה מתחת לנשמת אפה החמה. אינה דומה אומנת לאם, ואינה דומה בקיאות וידיעה גרידא לבקיאות וידיעה בצרוף "חוש" נאמן של לב קרוב ונשמה חיה אוהבת.³³

עמדת הביניים הזאת, הכורכת את הידע המחקרי עם היצירה הספרותית, היא שהייתה לימים עמדת ועד הלשון.³⁴

תחנה שנייה: קום המדינה

בתקופת היישוב צמחה, כידוע, בארץ ישראל זהות ילידית מקומית – הצבר, שלשונו הטבעית נבדלה מלשון הוריו ומוריו, המהגרים החלוצים. הפער בין שני מיני העברית, שהרגישו בו היטב הן הצברים הן החלוצים, התבטא לא רק במבנה הלשון ובמצאי הלקסיקלי אלא גם במעמד הסמלי – הצברים פיתחו מערך סגנוני עשיר שנועד לייחד אותם בתור קבוצה ילידית נבחרת מקבוצות אחרות (ראו להלן), והלשון הייתה חלק חשוב בו.³⁵ במארג גוני העברית

32 השוו: נוימן, *תשוקת החלוצים*, עמ' 205-206.

33 חיים נחמן ביאליק, 'חבלי לשון', *השילח*, יח (תרס"ח), עמ' 16. עמדתו של ביאליק אשר לתחיית הדיבור העברי מורכבת יותר מן המשתמע מכאן, ולא זה המקום לדון בה; ראו: חמוטל צמיר, *ביאליק בעל גוף: תשוקה, ציונות, שירה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשע"ט, עמ' 206-249, בעיקר עמ' 227-238.

34 בן-חיים, *במלחמתה של לשון*, עמ' 159-161.

35 מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 138-140; דן הורוביץ, *תכלת ואבק: דור תש"ח – דיוקן עצמי* (ערך אבי כצמן), כתר, ירושלים 1993, עמ' 24-25. על הצבר ועל הזהות הילידית

של תקופת היישוב הלך והתחדד שוב הבדל בין שני דגמים של עברית לגיטימית: העברית המזוהה עם החלוצים, שבשלב שתואר לעיל היו נציגי ההגשמה והדיבור הטבעי, הייתה לשון ממסדית הכפופה לנורמה פוסקנית, ואילו העברית המזוהה עם הצברים הייתה לשון ילידית הכפופה לנורמה מנהגית.³⁶ יוקרתה של העברית המזוהה עם החלוצים באה לה מעצם היותה לשון לאומית, תוצר רצוי של תכנון לשון, ויוקרתה של העברית המזוהה עם הצברים באה מעצם היותה ביטוי מובהק להישגי הפעילות הציונית – עברית חיה וטבעית המתגלגלת מפי ילדים לראשונה מאז ימי התנאים. הניגוד בין השתיים ניכר, ומסתבר שהיה מכוון: העברית הממסדית הייתה מבוססת על קשר עמוק לעבר היהודי, והילידית נבעה מניסיון החיים והפנתה עורף לעבר; העברית הממסדית חרדה משינויים, והילידית הייתה צעירה וגמישה מיסודה; העברית הממסדית הייתה לשון מתוכננת המכוונת לאחידות, והילידית פרוצה ומכוונת להתבדלות.

כמו בתקופת העלייה השנייה, המתח בין המחנות היה אידאולוגי ובמידה רבה דורי. למרות הדמיון קשה להניח שהיה כאן רצף ישיר – הצברים התאמצו, כאמור, להיבדל מן הדורות שקדמו להם, ולא ראו בעצמם חוליה נוספת בשרשרת החלוציות. בכל זאת אין ספק שתקדים המערכה האידאולוגית היא השפיע, כשם שבתחומים רבים אחרים התהוותה התרבות העברית מתוך שילוב מורכב וחמקמק של המשכיות ושינוי.³⁷ העמדה הצברית נטלה מן העמדה החלוצית שנוסדה בימי העלייה השנייה את מגמת האנטי־גלותיות, את הסלידה מתקן ממסדי רשמי, את הסמכות הנעורית ולמעשה גם את ההתייצבות נגד הדור הקודם. מקור השפעה אפשרי אחר – ואין כאן סתירה אלא השלמה – הוא קבוצה מושכחת אך רבת השפעה בשעתה: צאצאיהם של בני העלייה הראשונה, שהיו הילדים הראשונים בארץ ישראל הדוברים עברית. הם היו עשויים לתרום לצברים נוסף על הנזכר לעיל את הקישור האידאולוגי בין ילידיות, אליטיזם ועברית חיה.³⁸ כך או כך, בפעם השנייה בתולדות היישוב עמדה העברית בלבה של מחלוקת תרבותית בין קבוצות משפיעות.

הארץ־ישראלית ראו בעיקר: איתמר אבן־זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ־ישראל, 1882-1948', קתדרה, 16 (תש"ס), עמ' 165-189; עוז אלמוג, **הצבר** – דיוקן, עם עובד, תל אביב תשנ"ז.

36 בנקיטת המונחים 'נורמה פוסקנית' ו'נורמה מנהגית' אני הולך בעקבות רפאל ניר, 'למשמעותה של "נורמה לשונית" בעברית בת־ימינו', בתוך: לובה חרל"פ וגילה שילה (עורכות), **ילקוט הלשון למכללות לחינוך: מבחר מאמרים בעברית החדשה ובהוראת הלשון**, מכון מופ"ת, [תל אביב] תשע"א, עמ' 61.

37 אבן־זהר, שם; Uri Mor, 'Prescriptivism, Nation, and Style: The Role of Nonclassical Elements in the Stylistic Stratification of Modern Hebrew', *Sociolinguistic Studies*, 11 (2017), pp. 1-20, esp. p. 14.

38 רחל אלבוים־דרור, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש": על תרבות הנוער של העליות הראשונות, **אלפיים**, 12 (תשנ"ו), עמ' 104-135; אלמוג, **הצבר** – דיוקן, עמ' 17; עוזי אלידע, 'עימותים תקשורתיים בין ילדים למהגרים בחברה הארץ־ישראלית, 1904-1931', **קשר**, 49 (2017), עמ' 31-47.

הקייטוב בין צברים לחלוצים – וגם כאן כמו בתקופת העלייה השנייה הכוונה למגמות דומיננטיות בתוך רב-מערכת תרבותית, ולא לחלוקה פשוטה – התעצם בעקבות מלחמת העצמאות וקום המדינה. התקופה של סוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים הביאה אתה בין השאר שלושה שינויים חברתיים שהשפיעו על המציאות הלשונית:

א. שינוי מגזרי-אתני בעקבות גלי העלייה הגדולים, הן מאירופה הן מארצות צפון אפריקה והמזרח התיכון, שעורר ביישוב חשש עמוק משונות תרבותית.³⁹

ב. שינוי שלטוני-תרבותי – מעבר מהיר מחיי יישוב לחיי מדינה, על כל המשתמע מכך, ולענייננו – הקמת מערך ארגוני של מוסדות מדינה והתמורות הערכיות והתודעתיות שבאו בעקבותיה: (1) מקולקטיביזם וסוציאליזם להישגיות וממלכיות ריכוזית;⁴⁰ (2) מתפיסת זמן דינמית החותרת אל מטרה לאומית מקודשת לתפיסה סטטית, א-היסטורית, שתכליתה להצדיק הווה מדינתית.⁴¹

ג. שינוי דורי – חילוף דורות טבעי שהורגש משנות הארבעים: הצברים בגרו והחלו לתפוס עמדות בכירות בזירות שונות של הנהגת היישוב והמדינה, לצדם של דורות החלוצים או במקומם.⁴² לא היה אפשר עוד להתעלם מהם או להשתק אותם כבעשורים הקודמים.⁴³

המכלול הזה הוביל לשינוי נורמטיבי בשנות החמישים בשני מיני העברית הלגיטימית – הממסדית והילידית. בשתיהן יסוד השינוי בפחד משונות תרבותית.

החלוצים, הוריהם ומוריהם של הצברים, חששו בעיקר מהתנתקות הדור הצעיר מעברו היהודי ומאבדן הערכים המסורתיים שעמלו להקנות לו;⁴⁴ אבל גם, כאמור, משינוי בכלל. חרדתם הובילה להעמקת הטון הלאומי, שבאה לידי ביטוי בתכנון לשון נמרץ: תנופה של עברות שמות אנשים, מוסדות ומקומות, יצירה מזוזות של מינוח מנהלי וצבאי, שורת הצעות

39 הורוביץ, תבלת ואבק, עמ' 50-53; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 58-65.

40 אניטה שפירא, 'בין יישוב למדינה: המרכיבים שלא עברו', בתוך: יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), 'לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 255-266.

41 חמוטל צמיר, 'מהיסטוריה למיתוס: מיתוציות של ילדיות בשירת דור המדינה', בתוך: יותם בנימין (עורך), 'משחקי זיכרון: תפיסות של זמן וזיכרון בתרבות היהודית, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"ח, עמ' 98-111.

42 הורוביץ, תבלת ואבק, עמ' 111-116; אבנר הולצמן, 'הסיפורת של "דור בארץ"', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), 'העשור הראשון תש"ח-תשי"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 264-266.

43 יעל רשף, 'התבססות הדיבור העברי בתקופת המנדט', בתוך: שלמה יזרעאל (עורך), 'מכונת הדבור בתור מורה שפות: פה מדברים עברית – קולות עבריים מגרמניה הנאצית כצוהר ללשון החיה ולחיי הארץ בתקופת המנדט הבריטי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשע"ב, עמ' 146.

44 הורוביץ, תבלת ואבק, עמ' 86-88; עודד היילברונר, 'פניקה מוסרית וצריכת ספרות פורנוגרפית בישראל בשנות השישים', עיונים, 31 (2019), עמ' 65-66.

חוק ויזמות ממסדיות הנוגעות למעמד העברית, הקמת האקדמיה ללשון העברית ב-1953 ועוד.⁴⁵ כדרכה של פעילות לאומית, המאמצים האלה יוסדו על שילוב של אחדות (לשון אחת לכול, מודרניות (תכנון לשון מערכת ויעיל) ואוטנטיות (חזרה לשפת עבר 'מקורית').⁴⁶ לעומת זאת, חששם של הצברים נגע לאבדן הרוח הסוציאליסטית של תקופת היישוב ולצביון הפקידות, העסקני והמתברגן של המדינה החדשה,⁴⁷ שעמד בניגוד מוחלט לערכי הילידיות הצבריים: כנות, ישירות, פשטות, עמל ורעות.⁴⁸ השילוב של הסתייגות מממלכתיות עם הרגשת האליטיזם הצברית הביא להתבדלות קבוצתית שסימנה גבולות סגנוניים ברורים, קלים לזיהוי, בין הזהות הצברית לזהויות אחרות, ובעיקר דור ההורים, יהדות הגולה (המסורתית ובת הזמן) והעולים החדשים.⁴⁹ הלשון הייתה חלק חשוב בשינוי הזה. הסגנון הצברי-הילידי החדש גובש והופץ, עד שהיה לנורמה מנהגית, בתהליך שבבלשנות אנתרופולוגית ובסוציו-בלשנות מקובל לכנותו Enregisterment, ואני מציע לתרגמו התייחדות משלבית. פירושו שמערך מסוים של קווי לשון נעשה גון לשון מובחן שיש לו משמעות חברתית מוכרת, כלומר נוצר זיהוי אינדקסיקלי בינו ובין קבוצה או סטטוס חברתי מסוים. מעמדו של המשלב החדש מתעצב ומתקבע ברצף של אירועים לשוניים מגוונים שבהם דוברות ודוברים נחשפים אליו, מגיבים לו וממקמים את עצמם על פיו בתוך פעולת הגומלין הלשונית.⁵⁰

ההתייחדות המשלבית של העברית הצברית החלה בתקופת היישוב והואצה לאחר קום המדינה, משהתקפח האמון בדור ההורים. בתהליך ממושך, שכלל שורה ארוכה של סיפורים, פזמונים, מכתבים, בדיחות, צ'יזבטים, מערכונים, מאמרים, מחזות, שיחות חולין וחילופי דברים למיניהם, התבסס אופייה הלגיטימי ונעשה מוסכמה. בשנות החמישים כבר

45 נתן אפרתי, *העברית בראי המדינה: מעמדה הציבורי של העברית מאז ייסוד המדינה*, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ע, עמ' 104-11; 10-12, pp. Mor, 'Prescriptivism, Nation, and Style', השוו בזירת הספרות: נורית גרץ, *חירבת חיזעה והבוקר שלמחרת*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ד, עמ' 15-12.

46 Joshua A. Fishman, 'Language and Nationalism: Two Integrative Essays, Part II: The Impact of Nationalism on Language and Language Planning', in: idem, *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*, Multilingual Matters, Clevedon 1989 Shohamy, [1972], p. 299. על אופיין הממשטר של פרקטיקות ממסדיות של תכנון לשון ראו: *Language Policy*, pp. 138-148.

47 יונתן שפירא, *הדמוקרטיה בישראל*, מסדה, רמת גן 1977, עמ' 169; גרץ, *חירבת חיזעה והבוקר שלמחרת*, עמ' 56-58; הורוביץ, *תבלת ואבק*, עמ' 43-46; הולצמן, 'הסיפור של "דור בארץ"', עמ' 273-275.

48 עליהם ראו: Tamar Katriel, *Talking Straight: Dugri Speech in Israeli Sabra Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 1986, pp. 21-32. אלמוג, *הצבר - דיקון*, בעיקר עמ' 216-242, 334-377, 383.

49 שפירא, 'בין יישוב למדינה', עמ' 266-268; אלמוג, שם, עמ' 129-147, 385-388; צמיר, 'מהיסטוריה למיתוס', עמ' 106-110.

50 Asif Agha, 'The Social Life of Cultural Value', *Language & Communication*, 23 (2003), pp. 231-232, 241-244.

הייתה העברית הצברית גון לשון יוקרתי ונחשק המעמיד חלופה צעירה ושובבה ללשון הלגיטימית הממסדית. עם התעצמות מעמדן של הזהות הצברית ושל הלשון הצברית באה גם התעצמות הממד הנורמטיבי, כלומר המחייב, הגלום בהן. הדבר בא לידי ביטוי בתשומת לב מתמדת לענייני לשון ובלעג לכל מה שחורג מן הנורמה החדשה – כל היגד עברי שהורגשה בו מידה של גלותיות, מליצה, למדנות או בורגנות.⁵¹

קיצורו של דבר, בשנות החמישים התחרו שוב שני דגמים אליטיסטיים של עברית מודרנית על מעמד הלשון הלגיטימית. גם הפעם היה הפער אידאולוגי ודורי ועמד בעיקרו על הבדל בין תכנון לספונטניות ובין עיון למעשה, אלא שנוספו עליו שיקולי ילידיות ושינויים במציאות החברתית והלשונית. החלוצים הוותיקים, שבשלב הקודם איישו את העמדה המהפכנית, היו עכשיו בעמדה השמרנית, ואת מקומם במאבק הזה תפס דור חדש שבפיו סגנון עברי חדש. בחיי המדינה נסבה המחלוקת לא על דרכי ההרכבה והעיצוב של העברית החדשה והקנייתה לעולים חדשים ולילדים, שכן בשלב הזה כבר הייתה חיה ויציבה,⁵² אלא על דמותה הראויה – ממסדית או ילידית – של הלשון הלאומית. למרות ההבדל בין שני המאבקים מסתבר שבתודעה הציבורית הקולקטיבית הם נחרזו לרצף אחד של עימות בין נורמה ממסדית לעממית ילידית.

אדגים את הדבר בדוגמה אחת עשירה במיוחד:⁵³ הרשימה 'שיחה עם ילד על עברית מתוקנת' שפורסמה ב־2 באפריל 1954 בדבר. מחברה הוא המתרגם והעורך אברהם אריה עקביא, יליד 1882 ומבני העלייה החמישית. הנה דבריו שם (ההדגשות במקור):

בזאת אני מוסר שיחה, כמעט מלה במלה, שאינה לי המקרה באלה הימים לשוחח עם ילד, והיא היתה מאלפת בשבילי עד מאד.

עברתי על פני שער אחד הבתים ברחוב המלך ג'ורג' בתל־אביב, והנה יצא לקראתי ילד כבן עשר וביקש לדעת מה השעה. שעוני נמצא אז אי־שם בתיקי שהיה מלא וגדוש ספרים וניירות, ולא קל היה לי למצאו ולהוציאו, אבל מראה פני הילד הנאים ופנייתו המנומסת משכו את לבי, וענית:

– מאחר שנחוץ לך הדבר הנני לטרוח, ומיד אגיד לך. – מרגילות ישנה (ואודה על האמת: מכוונה) יצאה מפי המילה 'לך' בל' קמוצה וך שואית.

בזהירות מתוך נימוס כאילו ירא להעז פנים כנגדי העיר לי: – 'לך' (כנ"ל) אומרים רק לילדה, ואני הלא ילד.

הצצתי בעיניו המפיקות בינה ואמרתי:

– משבח אני את ידיעתך בעברית, אבל נראה לי כי גם אני יודע קצת עברית, ולכן אבאר לך משום מה אמרתי 'לך'.

הוא הציץ בפני בעין בוחנת, אולי כדי לראות אם איני מן העולים החדשים, שאין

51 מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 140–143.

52 Mor, 'Prescriptivism, Nation, and Style', p. 11

53 לדוגמאות אחרות ראו: מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 141–142, 144.

לסמוך על העברית שלהם, ואולי רצה להכיר עד כמה אני צעיר או עד כמה אני זקן, ולפי זה יחליט אם אפשר או אי־אפשר לו להאמין לי. נראה, כי הסקר לא הכניס בלבד אימון גמור אלי, ובכל זאת גבר בו החשק לשמוע את באורי.

– ובכן, אתה יודע מה זה סוף פסוק?

– ודאי, סוף משפט, מלה שאחריה כותבים נקודה.

– נכון. ובכן, בעברית יש כמה מלים, שכשהן באות בסוף המשפט נקודן משתנה קצת, לנוי. ובהן גם המלה לך (שוא וקמץ) משתנה ל'לך' (קמץ ושוא) גם לזכר.

פני הילד הביעו מבוכה וספק. כפי הנראה הרגיש כי יש איזה ממש בדברי, אבל חזקה עליו תורת רבותיו וקשה היה לו להאמין לי. לשם חיזוק דברי הוספתי ואמרתי:

– אתה ודאי לומד חומש? מקרא?

– ודאי.

– ובכן, כשתעלה הביתה תדפדף קצת ותמצא את המלה 'לך' כמו שאמרתי.

הפעם ענה הילד בתוקף ובוודאות: – משם אין שום ראייה.

– מדוע

– שם עברית מסורסת.

– האומנם?

– שם המון שגיאות. כך דיברו בימי קדם. כיום אין מדברים עוד כך.

– אולי תוכל להזכירני משם עוד איזו שגיאה?

– ודאי. הנה שם כתוב: שלוש ושמונים. והנכון הוא: שמונים ושלוש.

– אבל, חביבי, הביטוי 'שלוש ושמונים' כשר בהחלט. ודוקא משם ראייה.

אבל הפעם סרב הילד בפירוש להאמין לי. בינתיים נמצא לי השעון המבוקש והראיתי לילד: בדיק שתיים, והוא נפטר ממני ומיהר הביתה, ומראהו כגבור מנצח נצחון גמור. ואילו אני הבטתי אחריו בבושת־פנים.

הטקסט חושף רגע מכריע בתולדות המאבק בין הדורות: רגע השינוי של המאזן בין דור ההורים, שנקודת המבט שלו היא המיוצגת כאן, לדור הצברים. עקביא והילד חסר השם מזדמנים ברחוב תל־אביבי למפגש מקרי שלכאורה אינו אלא פנייה סתמית לבירור השעה, אבל למעשה זהו מעמד רב־משמעות שניצבים בו נציג המבוגרים ונציג הילדים ומתבוננים זה בזה בשילוב של סקרנות והסתייגות – הכותב מתרשם מ'מראה פני הילד' ומציץ בעיניו, הילד כנגדו מציץ בפניו 'בעין בוחנת', ובסוף העימות הכותב מביט אחריו 'בבושת־פנים'. חילופי המבטים ממחישים את הזרות החוצצת ביניהם.

ההבדל בין השניים נוגע קודם כול לצורת הדיבור ולידע הלשוני. אמנם אין מדובר בהקלטה של שיחה חיה אלא בתיעוד מוטה,⁵⁴ למרות הקביעה שהדברים נמסרים 'כמעט

54 בצורת דיאלוג מובנה (constructed dialogue); ראו: Deborah Tannen, *Talking Voices: Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge 2007 (2nd edition), pp. 112-132.

מלה במלה, אבל בחירות הניסוח מלמדות על יחסי הכוחות בהתרחשות מנקודת מבטו של עקביא. עקביא משתמש בעברית משובחת ועשירה האופיינית לבני דורו ומשבץ בה במידה מתונה צורות מוגבהות וביטויים שריח מקורות עולה מהם, כגון 'אינה לי המקרה באלה הימים', 'חזקה עליו תורת רבותיו', ודקויות אירוניה, כגון 'נראה לי כי גם אני יודע קצת עברית', 'הסקר לא הכניס בלבו אימון גמור אלי'. לעומתו הילד מיוצג בלשון יום-יומית נקייה מהגבהות, שכולה פשטות, ישירות וקיצור. עוד בתחילת השיחה ביניהם ההבדל הלשוני מביאם לאי-הבנה – צורת ההפסק לזכר קֶלֶךְ מתפרשת לילד צורת הקשר לנקבה.

דוגמת 'קֶלֶךְ' היא המחשה נפלאה, כמעט ספרותית, לתהום הפעורה בין הדורות – עקביא ובני דורו רואים לנגד עיניהם מצוות חינוך לשוני ועברית מלוטשת שידיעת הספרות היהודית מונחת ביסודה, ואילו הילד ובני דורו רואים את העברית השימושית של זמנם ומקומם, ולשון המקורות, אף שהיא מוכרת להם מבית הספר, היא בעיניהם שפה זרה ורחוקה. שום ילד עברי באותם ימים לא היה מוציא מפיו את צורת 'קֶלֶךְ' לזכר, ולא רק בגלל מעמדה המפוקפק של העברית הקדומה אלא מחשש הטשטוש בין זכר לנקבה, שבחברה הצברית היה בלתי נתפס. כידוע, אחת התכונות הבזויות ביותר שיוחסו ליהדות הגולה, ובמשתמע לגבר היהודי הטרומ-ציוני, היא נשיות, ודמות העברי החדש – החלוץ ואחריו הצבר – נוסדה כהיפוכו.⁵⁵ העובדה שעקביא לא נמנע בדברו אל הילד מן הצורה האינטרסקסואלית הזאת, שמבחינת הצברים היא אינדקס לגלותיות, מעידה כאלף עדים על הנתק ביניהם. חשובה גם העובדה שהשיחה עוברת לדיון מטא-לשוני – העיסוק הרפלקסיבי בשפה אופייני לשיח שהתפתח סביב העברית הצברית.⁵⁶ עוד אופייני יחסו האינטימי של עקביא לטקסט המקראי ויכולתו לראות בו רבדים ולחלץ משמעות נסתרת מתיבותיו – לעומת היחס האדיש והענייני של הילד כלפי המקרא ולשונו.

ההבדלים הלשוניים האלה אחוזים בהבדלים תרבותיים עמוקים. עמידתו של עקביא לעומת הילד היא עמידת המבוגר לעומת הצעיר, השקול לעומת מהיר ההחלטה, המלומד המדבר לעומת התם הפועל והמסורתי לעומת המחדש. אולי ההמחשה המובהקת ביותר לכך היא פנייתו של עקביא בעקבות שאלתו הפשוטה של הילד לפשפש בתיקו ה'מלא וגדוש ספרים וניירות'. כל ההבדלים האלה עולים לתפיסות לשון נבדלות. ההתנצחות על מעמדה של לשון המקרא אינה אלא מאבק נורמטיבי בין הפוסקני למנהגי על קביעת הסמכות הלשונית. לא הפרטים ולא הנימוקים הם לב המחלוקת אלא ההשקפה שבבסיסם.⁵⁷ ואדגיש שוב שאין הכוונה שכל ילידי הארץ באותה תקופה נבדלו מכל ותיקי היישוב או שהיחס

55 יונית עפרון, 'אחיות, לוחמות ואימהות: אתוס ומציאות במבחן בנות דור 1948', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 353-380; אורנה ששון-לוי, זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי, מאגנס, ירושלים תשס"ו, עמ' 32-34.

56 מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 138 (והערה 15), 142 (והערה 37).

57 כבר הוער לעיל (הערה 1) על האופי האידאולוגי של שיח התקן. הדוגמה שלפנינו מדגימה גם את האופי הסובייקטיבי והדיסקורסיבי של התקן הלשוני – הכללים הם קביעות פוסקניות תלויות השקפה והכרעה ולא אמת מוחלטת; וראו: 104-106, 12-14, Cameron, *Verbal Hygiene*, pp.

בין הדורות מתמצה בהבדלים האלה, אלא שההבחנה האידאולוגית היסודית בין עברית ממסדית לילידית העסיקה את דוברי העברית.

מצד אחר יש לזכור ששתי הנורמות המיוצגות כאן הן הדגמים הלגיטימיים של הלשון הלאומית באותה תקופה, והמאבק ביניהן מתרחש בצמרתה של מערכת הכוללת גם גוני לשון דחויים, ובעיקר העברית של עולים חדשים והעברית המסורתית לגוניהן. כשעקביא אומר לילד 'משבח אני את ידיעתך בעברית' הוא מבסס לכאורה – אולי על דרך אירוניה – את השיתוף ביניהם, את העובדה ששניהם משתייכים לבעלי ידיעה בעברית, ומן העמדה הזאת הוא יוצא לאתגר את סמכות הידע הלשוני הילידי: 'נראה לי כי גם אני יודע קצת עברית, ולכן אבאר לך משום מה אמרתי "לך"'.⁵⁸

כאמור, הטקסט מייצג את תחילתו של חילוף משמרות דורי. ביחסו של עקביא לילד אפשר לזהות תערובת אופיינית של חיבה ואף הערצה מצד אחד וחשש מצד אחר⁵⁸ – פני הילד 'נאים' ועיניו 'מפיקות בינה', ובסיום השיחה 'מראהו כגבור מנצח נצחון גמור'. הקול שעקביא משמיע בטקסט עודו סמכותי ומופנה אל קוראים בני מעמדו. בה בעת דבריו מסגירים את היחלשות כוחו של דור ההורים ואת הצורך להתבצר בידע הלשוני הממסדי – גם בשעת השיחה, כעדוּתו ('ואודה על האמת: מכוונה'), וגם בדבריו, הבאים בהמשך הטקסט, על הצורך בשינוי שיטת ההוראה.

מאז ועד היום

מתוך ההיערכות שהתהוותה בשנות החמישים התפתחה חלוקת עבודה שהעמיקה את הפיצול בין שני מיני העברית הלגיטימית. ההבדל ביניהם בימינו שוב אינו דורי אלא נוגע לזהות אזרחית ולעמדת דובר או דוברת כלפי המדינה והלשון הלאומית.

הנורמה הממסדית התגלמה בלשון רשמית ומוגבהת שאינה בשימוש טבעי, כלומר אינה שפה ילידית ואינה משמשת בשיח ספונטני. היא מצויה בעיקר בספרות היפה ובתיאטרון⁵⁹ ובסוגות רשמיות בלשון הכתובה, המדוברת והמשודרת, למשל בתכתובת מנהלית, בספרות מדעית, בטקסים ובשידורי החדשות.

חשוב להבהיר: הנורמה הזאת מתאפיינת מבחינתנו על פי התכונות החוץ-לשוניות המיוחסות לה ולא על פי פרטיה, ואין זהות מלאה בינה ובין כללי העברית התקנית הנתונים בפרסומי האקדמיה ללשון העברית ובמקורות רשמיים אחרים (ספרי לימוד, ספרי

58 על השניות הזאת ראו: הורוביץ, **תבלת ואבק**, עמ' 83-86; מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 139-140.

59 על נסיגתה ההדרגתית של הנורמה הממסדית בספרות הפרוזה ובתיאטרון ראו: רינה בן-שחר, 'התפתחות לשון הדיאלוג בסיפורת הישראלית: תחנות עיקריות', סדן, א (תשנ"ד), עמ' 217-240; הנ"ל, **הלשון בדראמה העברית: הדיאלוג במחזה העברי המקורי והמתורגם מאנגלית ומצרפתית, 1975-1948**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1996, עמ' 14-27, 154-157.

תקנת לשון, מילונים, אתרים במרשתת, פינות לשון בעיתונים, ברדיו ובטלוויזיה ועוד). נראה שמורכבותם של הכללים וריבוי הדעות והגורמים בשיח התקן הרשמי הם הסיבות העיקריות להיעדר החפיפה.⁶⁰ מה שחשוב לענייננו הוא מעמדה התרבותי של הנורמה הממסדית – היא מזכרת היטב ומזוהה בקלות, ולכן קל לחקות את ייצוגיה וללעוג לה,⁶¹ ודוברי העברית מייחסים לה ממסדיות, רשמיות וממלכתיות.

למרות התיישנותה של העברית הממסדית ולמרות הלעג המופנה אליה עדיין היא בגדר לשון לגיטימית בישראל. אמנם היא אינה הלשון של הדיבור ושל החיים, אבל מעמדה הלאומי יציב, ונראה שיש בה צורך. בשיח האזרחי היא מסמנת עמדה לאומית-ממסדית ציונית הרואה בלשון נכונה ערך לאומי מאחד ומקבלת את סמכותם של מוסדות ומומחים. עמדה זו היא המעוררת את חוסר הביטחון הלשוני הנזכר בפתיחת המאמר. אדגים אותה בשתי מובאות משיח התקן העממי, המשתייכות ל'מסורת התלונות' (The complaint tradition).⁶² הראשונה היא מכתב מאת הקורא שלום דראב, שפורסם במעריב ב-2 באוגוסט 1976:

מדוע מגישים קריינינו את הידיעות בעברית משובשת? האין פיקוח עליהם? אציין רק כמה דוגמאות שקלטתי תוך כדי האזנה לרדיו.

(א) 'יש לנו את האלבומים האלה'. תוספת 'את' מיותרת. זו שגיאה.

(ב) 'הוחלט לנקוט באמצעים חמורים'. תוספת האות 'ב' מיותרת. יש לומר: "הוחלט לנקוט אמצעים חמורים".

קריינינו חייבים לזכור שהם ממלאים תפקיד חשוב מאוד בהנחלת הלשון העברית.

הדוגמה השנייה, המאוחרת מן הראשונה בכארבעים שנה, לקוחה מן המאמר 'זילות השפה העברית' מאת המהנדס והפיזיקאי יהודה צורף, שפורסם באתר מאמרים במאי 2018:

הלשון המדוברת הולכת ומתדרדרת לעגה דמוית-עברית משובשת, חבולה, המונית ועילגת, שמתנתקת בעקביות מהמקור העברי התקין. משבשי הלשון מתרצים את שגיאותיהם בכך ששפות משתנות מעצם טבען. אלא שנגע שיבושי הלשון נובע בעצם מבורות לשונית ולא מתהליך של התפתחות השפה. שהרי, העגה ההמונית שמשתרשת בציבוריות הישראלית על כל רבדיה, עד כדי כך שהיא הולכת ומאבדת את הזיקה לשפת האם, מחליפה למעשה את השפה התקנית בתוהו ובוהו לשוני [...] דעיכת

60 Chaim Rabin, 'The Sociology of Normativism in Israeli Hebrew', *International Journal of the Sociology of Language*, 41 (1983), pp. 49-50; אורי מור, 'מים מספר, מספר ימים', *לשונו*, פא (תשע"ט), עמ' 346.

61 ראו למשל: דן בן-אמוץ, 'נאום דמאגוגי', בתוך: הנ"ל, *איך לעשות מה*, עמיקם, תל אביב תשכ"ג, עמ' 18-19; Fellman, 'Hebrew Language Planning and the Public', p. 154; והשוו: מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 133-135, 149-150, 152-160, על היסטים משלביים כלפי מעלה במערכוני הגשש החיוור.

62 James Milroy and Lesley Milroy, *Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation*, Routledge, London 1999 (3rd edition), pp. 26-46

השפה היא תסמין מובהק של ליקוי המאורות התרבותי, שמאיים על הישרדותה של החברה הישראלית לאורך זמן [...] נבחר ציבור, אישי תרבות, ידועני תקשורת וכיו"ב אכן זקוקים בדחיפות לעבור סדנת חירום להכרת הלשון העברית, על מנת שישמשו מגדלור של אוריינות לשונית לציבור הרחב במסגרת ייזומו של מהלך לאומי להצלת השפה העברית.⁶³

שני הכותבים ממקמים את עצמם בעמדה כלל-לאומית החפצה בטובת העברית ובטובת המדינה. שניהם מדגישים את החשיבות הלאומית והתרבותית של שפה נכונה, את הצורך בהכוונת לשון ממסדית ואת חלקם של גורמים מורמים מעם – קריינים והגופים המפקחים עליהם, נבחר ציבור – במאמץ הלאומי. שניהם גם משתמשים בכתיבתם בעברית הממסדית. ההבדל ביניהם הוא בתופעות שהתלווה מתמקדת בהן, והוא מתאים להבדל בין שני טיפוסים 'מסורת התלונות':⁶⁴ הטקסט הראשון עוסק בשיבושים מסוימים, ומשתמעת ממנו הבחנה חדה ופשוטה בין מותר לאסור ובין לשון נכונה ללא נכונה, ואילו הטקסט השני מתמקד במצבה הכולל של העברית ובקיפוח מעמדה, ומשתמעת ממנו ההנחה שניזון לשוני יביא בהכרח לניזון מוסרי ותרבותי.⁶⁵

לעומת זאת, הנורמה הילידית הייתה ללשון דיבור לגיטימית שהתפשטה בהדרגה לעיתונות, לספרות היפה, ללשון השידור ולתחומים אחרים,⁶⁶ והיא רגילה גם בפי דוברים משכילים ונבחר ציבור.⁶⁷ כשהיא מעומתת עם הנורמה הפוסקנית גלווית לה בדרך כלל עמדה אינדיבידואליסטית-עממית המתנגדת להתערבות בלשון הטבעית ורואה בעברית הממסדית לשון מלאכותית, מיושנת ומתנשאת. דוגמה מעניינת לעמדה הזאת באה ברשימה שפרסם המוזיקאי ועורך המוזיקה מאיר הרניק זמן קצר לפני מותו בטרם עת:⁶⁸

מגיע הרגע, שאפילו הדון הכי קישוטי חייב להפסיק את מלחמתו בטחנות הרוח והבשר ולהבין, שכאשר למד הזכוב לאהוב די.די.טי, הגיע תורו של החימאי להרים ידיים, ואני מודיע בזה ברבים, רשמית וסופית, שאני מרים את הידיים. נכנע. שלא כעמיתי הגיאולוג, לא הצלחתי לעשות גלים בשלולית, ואני מסיק את המסקנות ומתקפל; מפסיק את מלחמתי בכל ארבעת כיווניה, שבכולם נחלתי מפלה: לא

63 זילות+השפה+העברית/181346 <https://www.articles.co.il/article/181346>

64 Milroy and Milroy, *Authority in Language*, pp. 30-33

65 ההנחה המפוקפקת הזאת מוכרת היטב בשיח התקן. ראו למשל: Cameron, *Verbal Hygiene*, pp. 94-97.

66 מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 143-145; 66; Shohamy, *Language Policy*, p. 59. וראו לעיל הערה 59.

67 Rabin, 'The Sociology of Normativism in Israeli Hebrew', pp. 50-52; מנחם צבי קדרי, *עיונים בלשון ימינו*, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 297-298.

68 'צוואה רדיפונית' (תשובה אחרונה לשומרי חומות השפה), *ברשות*, יז (תשל"ב); הובא בתוך: אפרת, *העברית בראי המדינה*, עמ' 180.

הצלחתי לשכנע את הנהלת רשות השידור שאין להפקיד יצור חי ומתפתח כלשון העברית בידיו של איש אחד, ולו גם המוכשר ביותר; לא הצלחתי לשכנע את עורכי החדשות שיחדלו להיות תקוללים יותר מן האפיפיור; לא הצלחתי לקומם את הקריינים על אלה העושים אותם ללעג בעיני הציבור; ולא הצלחתי להכריח את היועץ הלשוני [אבא בנדויד] שישנה ממנהגו, מנהג צדיקים שמלאכתם נעשית בידי אחרים, ויענה בעצמו להתקפותי עליו. [...]

יקרו לדעתי שני דברים:

א. שפת השידורים תזדכך ותיטהר ותגיע במהירה בימינו לפסגות הקסם והמשיכה של שפת 'רשומות' ו'המליץ'.

ב. באותו זמן תצמחנה שתי שפות עבריות: זו "היפה", לשימוש במיקרופון הפתוח, ולשון בני אדם, שמדברים בה כשנסגר המתג.

וכך נגיע, בעזרת היועץ והאקדמיה, בעתיד הלא־רחוק, למצבה המאושר של הערבית היום.

התסכול מסמכותה המחניקה של הנורמה הפוסקנית מושמע כאן לא מפי צעיר פורק עול שלבו גם בתרבות גבוהה אלא מפי דמות בכירה באחד הגופים הממסדיים המובהקים בישראל, אדם משכיל שכל עשייתו תרבות. בסיום הטקסט הוא מתריע שפעילות ייעוץ הלשון ברדיו סופה שתיצור פיצול – דיגלוסיה כדרך הערבית – בין 'שתי שפות עבריות', ולמעשה בין שתי הנורמות הנידונות כאן: עברית ממסדית מוגבהת לעומת עברית טבעית. בהשוואה לערבית יש משום גוזמה, אבל העניין שלנו כאן אינו הערכותיו הבלשניות של הרניק אלא אידאולוגיות הלשון שבדבריו, המבוססות על הרגשתו וחוויותיו, וראוי להתייחס ברצינות לצוואתו הרדיופונית. תחושתו ששלטונה של הנורמה הפוסקנית הוא בלתי נסבל מסגירה עמדה ילידית־עברית שבסופו של דבר היא סמכותית ואליטיסטית: גילויי העברית הממסדית, הן הספרותיות (המליץ) הן המנהלית (רשומות), אינם רצויים מפני שהם מנותקים מן המציאות ומן החיים, מ'לשון בני אדם'. הרניק ממחיש את עמדתו גם בעצם הבחירות הלשוניות בטקסט: אמנם הוא אינו כתוב בעברית מדוברת, אבל מורגשות בו קלילות וטבעיות שלא היו אופייניות ללשון מאמרים בתחילת שנות השבעים.

דוגמה אחרת, בת זמננו, היא רשומה שפרסמה האקטיביסטית והסוציולוגית אורטל בן דיין בדף הפייסבוק שלה בדצמבר 2016:

'הביאו אותנו כולנו עולים חדשים. ערבבו קצת ושפכו לתבנית אפייה. עוד לא הספקנו להתקרר מהתנור, באה הסכין של העברית, עשתה אותנו שתי חתיכות: אחד שמתקן את הדיבור, ואחד שמתקנים לו אותו'

אני אוהבת את המשפט הנהדר הזה מהספר 'שום גמדים לא יבואו' של שרה שלה כי הוא מתאר בצורה מדויקת איך אשכנזים הפכו את תקינות השפה לכלי שבאמצעותו הם משרטטים את ההבדל בינם לבין מזרחים.

זה לא חדש, הפייסבוק שופע בכל מיני קלגסי שפה, כאלו שבטוחים שזה שהם אף פעם לא טועים בין שתיים לשניים (וואו ממש מרשים!!!) הופך אותם לגאוני הדור ומקנה

להם את הזכות לתקן אנשים שהם לא מכירים, 'להעמיד אותם במקומם' ולחשוב שהם עשו שירות חשוב לעולם [...]

ברמה הסוציולוגית מדובר בפרקטיקה קלאסית של התבדלות, כזו שבאה לסמן גבולות גזעיים ומעמדיים. מידת התקינות של השפה היא נטו פונקציה של מעמד, מוצא, השכלה ומשתנים סוציולוגיים נוספים. ההבדל בין לומר 'שני סופגניות' ל'שתי סופגניות' מצוי בתווך שבין כל המשתנים הללו ואין בו כדי להעיד על איזה יכולת עילאית לשונית נדירה של 'המדייק'. ברמת הפרט, מדובר בפעולה נרקסיסטית שמעניקה לכל מיני אנשים בינוניים תחושת ערך עצמי לכמה רגעים ספורים. בחיי שמדהים אותי כל פעם מחדש כמה אגו ניתן לפנח על ההבדל השרירותי הזה בין שתי לשני.⁶⁹

לכאורה זו דינמיקה אחרת – בין אשכנזיות למזרחיות ולא בין עברית טבעית לעברית מתוקנת – אבל למעשה מדובר בשלב נוסף במאבק על הגדרתה של עברית לגיטימית, וכמו בתקופת קום המדינה, המאבק נמשך גם כשהשחקנים והמציאות החברתית משתנים. החידוש כאן מתבטא בתוספת ממד אתני-מעמדי, המעיד על תזווה מהותית שחלה במערך הכוחות בעשורים האחרונים: העמדה הילידית-עממית הסמכותית כבר אינה שמורה לאשכנזים בלבד אלא לכל האזרחים שהעברית שבפיהם ילידית וטבעית,⁷⁰ וההתנגדות מופנית כלפי דוברים אשכנזים, שהם עכשיו נציגי הממסד. התזווה הזאת מעתיקה את אותה זהות צברית אשכנזית שאכלסה את עמדת הדובר הילדי לעמדה המפוקפקת של נציג הממסד הלשוני-לאומי, ולמעשה חושפת את האליטיזם הגלום בזהות האשכנזית השקופה. כמובן אין כאן כוונה לומר שכל המזרחים טועים בלשונם, אלא שאחת הדרכים של האליטה האשכנזית בישראל לשמר את המדרג האתני-מעמדי היא ליצור קישור אינדקסיקלי בין זהות מזרחית לעילגות ולנחיתות תרבותית.⁷¹ אם כן, חל שינוי גם במוקד המחלוקת: הביקורת של בן דיין אינה מכוונת לשאלה מי מדבר טוב יותר או נכון יותר, אלא לעצם הפרקטיקה הדכאנית של התיקון. הדבר ניכר קודם כול בדוגמה הנידונה: התאם שם המספר, אחד ההבדלים המדומיינים הבולטים בין עברית 'טובה' ל'לא טובה', ששני הטיפוסים הישנים של לשון לגיטימית לא נחלקו עליו. הבחירה דווקא בו מורידה את שיח התקן ממרומי הצמרת האליטיסטית ששכן בה במשך עשרות שנים למרחב אזרחי כללי, שמהלכים בו גם גוני עברית יוקרתיים פחות.⁷² השינוי בשיח מתגלה גם באופי

⁶⁹ <https://www.facebook.com/ortalbendayan/posts/10154498823148277>

⁷⁰ בהמשך למגמות שראשיתן בשנות השישים. ראו: מור וסישל, 'יש חופש מדינה בדיבור הזה', עמ' 135, 147-148.

⁷¹ על כך ראו גם: דרור משעני, 'המזרחי כהפרעה לשונית', בתוך: יגאל נזרי (עורך), *חזות מזרחית: הווה הנע בסבך עברי הערבי*, בבלי, [תל אביב] 2004, עמ' 83-89; Roey J. Gafter, 'What's a Stigmatized Verbant Doing in the Word List? Authenticity in Reading Styles and Hebrew Pharyngeals', *Journal of Sociolinguistics*, 20 (2016), pp. 37-39.

⁷² Yehudit Henshke, 'Israeli, Jewish, Mizrahi or Traditional? On the Nature of the Hebrew of Israel's Periphery', *Journal of Jewish Studies*, 68 (2017), pp. 138-140. וכדברי הנשקה

המטא-לשוני והרפלקסיבי של הטקסט – בן דין מתבוננת בשיח התקן מבחוץ ומגיבה עליו ועל תוצאותיו מעמדה של דוברת מזרחית משכילה ומודעת שהלגיטימיות של העברית שלה אינה מוטלת בספק.

הרשומה כתובה רובה, כמתבקש, בלשון ילידית – חלקה קרוב יותר ללשון דבורה, שבה הפער בין ממסדי לילידי ניכר ('כאלו שבטוחים שזה שהם אף פעם לא טועים בין שתיים לשניים (וואו ממש מרשים!!!) הופך אותם לגאוני הדור'), וחלקה קרוב ללשון כתובה, שהפער בה מצומצם יותר אבל אפשר להכיר בו, כלומר להבחין בינו ובין לשון ממסדית מובהקת ('איך אשכנזים הפכו את תקינות השפה לכלי שבאמצעותו הם משרטטים את ההבדל בינם לבין מזרחים'). בפסקה האחרונה בטקסט בן דין עוברת במעין חילוף צופן (code switching) ללשון ממסדית אקדמית, אבל משלבת בה יסודות ילידיים ('נטו', 'אנשים בינוניים'), והמשפט האחרון ילידי כולו. נראה שמטרת המעבר לבסס סמכות בוויכוח עם חסידי השפה הממסדית ולהשתחרר מן התייגים המוכרים: כנגד הדימוי של המזרחית דלת הלשון עומדת יכולתה להשתמש במשלבים מגוונים ולעבור ביניהם, וכנגד הדימוי של משתכנזת, הכולל הקפדה על לשון תקנית וגבוהה, שילוב מילים מן המשלב האקדמי ודיבור מנומס ושקט,⁷³ עומדת הנוכחות הגלויה של הלשון הילידית ושל ריגושיות טבעית.

ההבדל שצויר כאן בין עמדה ממסדית לעמדה ילידית אינו מוגבל ללשון. אפשר לזהות בזירות מגוונות בתרבות הישראלית, למשל במתח בין ערוץ 1 לערוץ 2 לשעבר (בעיקר בתחילת דרכו),⁷⁴ בין קול ישראל לגלי צה"ל בשנות השמונים והתשעים⁷⁵ ובין הלהקות הצבאיות ללהקות הקצב בסוף שנות השישים,⁷⁶ ובמעבר השנתי – אולי סימן ההיכר המובהק ביותר של הישראליות – מיום הזיכרון וטקס הדלקת המשואות בהר הרצל לחגיגות יום העצמאות.⁷⁷ לכל אלה יש גם היבטים לשוניים.

שם, מגמת התיקון של שימושים שמוזהים עם מזרחים אינה מוגבלת לשם המספר אלא נוגעת גם לתופעות אחרות מתחומי ההגה, הצורות, התחביר והלקסיקון. רבות מהן אינן אלא בבואות לערבית-יהודית, כגון היה + בינוני להבעת עבר רגיל; ראו: Sara Shilo's *No Gnomes Will*, 'Appear: A Linguistic Analysis', *Hebrew Studies*, 54 [2013], pp. 277-280.

73 אורנה ששון-לוי ואבי שושנה, 'השתכנזות: על פרפורמנס אתני וכישלונ', *תיאוריה וביקורת*, 42 (2014), עמ' 81-82.

74 עוז אלמוג, *פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית*, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה ואור יהודה תשס"ד, עמ' 240-269.

75 שם, עמ' 185-189; אריה מרקו, 'לשון הפרסומת ברדיו הממלכתי וברדיו האזורי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ח, עמ' 78-79, 109; Oren Soffer, 'The Imagined Audience', *Israel Studies*, 18 (2013), pp. 81-83.

76 אלמוג, *פרידה משרוליק*, עמ' 661-663; אדוין סרוסי ומוטי רגב, *מוסיקה פופולרית ותרבות בישראל*, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשע"ד, עמ' 179-186.

77 אבנר בן-עמוס, 'במעגל הרוקד והמזמר: טקסים וחגיגות פטריטיים בחברה הישראלית', בתוך: הנ"ל ודניאל בר-טל (עורכים), *פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת*, דיונון, תל אביב 2004, עמ' 300-301.

חשוב להדגיש שוב ששתי העמדות משקפות תפיסה לאומית של עברית אידאלית, ולמעשה של זהות ישראלית אידאלית. ההבדל ביניהן נוגע ליחס בין היחיד הדובר למדינה. לשתייהן יש מקום בתודעה הקולקטיבית הישראלית, אבל המתח ביניהן יוצר שניות, אותה שניות המתגלמת במבעי 'תקנו אותי אם אני טועה'.

מבט משווה וסיכום

המתח הנידון כאן בין נורמה פוסקנית ומנהגית אינו דבר רגיל בלשונות לאומיות בעולם,⁷⁸ אבל הוא אינו ייחודי לעברית. כאן באה לעזרתנו ההבחנה שהבחין הבלשן הליטאי סובצ'יוס בין שני סוגים של לשונות לאומיות באירופה על פי שלב הבחירה (selection) שלהן:⁷⁹ לשונות Early Dialect Selection, שבחירתן התרחשה בתקופת הרנסנס, והסטנדרטיזציה שלהן הייתה ממושכת יחסית וכוונה בעיקר ללשון הכתובה (איטלקית, אנגלית, גרמנית, דנית, הולנדית, ספרדית, פולנית, צרפתית ושוודית), ולשונות Late Dialect Selection, שבחירתן התרחשה בתקופה הרומנטית או הנאורומנטית, והסטנדרטיזציה שלהן הייתה מהירה יותר וכוונה גם ללשון הדיבור (אוקראינית, אסטונית, בולגרית, בלרוסית, לטונית, ליטאית, נורווגית, חדשה, סלובנית, סלובקית, סרבית, פינית, פראוזית, צ'כית, קרואטית ורומנית).⁸⁰ בלשונות מן הסוג השני מתגלה הקבלה מעניינת לעברית. עיון בספרות מחקר על תכנון לשון ואידאולוגיות לשון בליטא ובלטווייה⁸¹ העלה שלושה קווי דמיון הנוגעים לענייננו: א. הדמיון המובהק ביותר הוא היחס הדו-ערכי לתקנת לשון ולמתקני לשון – זו השניות שזוהתה גם בשיח התקן העברי: מצד אחד חוסר ביטחון לשוני וקבלת מרותם של הממסד

78 למשל באנגלית המצב שונה. ראו: Milroy, 'Language Ideologies and the Consequences of Standardization', pp. 535-539. על הנטייה בחקר הנורמטיביות להתמקד באנגלית ובלשונות מערב-אירופיות אחרות ראו Myhill, 'A Parameterized View of the Concept of "Correctness"', pp. 389-416.

79 על שלב הבחירה בתהליך תכנון לשון ראו: אדלר, *תכנון לשון בישראל*, עמ' 6-8.

80 Giedrius Subačius, 'Two Types of Standard Language History in Europe', *Res Balticae*, 8 (2002), pp. 131-150.

81 Loreta Vaicekauskienė, "'Good Language and Insecure Speakers': A Study into Metalinguistic Awareness of TV and Radio Journalists in the Context of Language Monitoring in Lithuania", in: Aurelija Usonienė, Nicole Nau, and Ineta Dabašinskienė (eds.), *Multiple Perspectives in Linguistic Research on Baltic Languages*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2012, pp. 76-103; Vukotić, 'Conflicting Notions of Language'; G. Tamaševičius, 'The Role of Linguists in Metalinguistic Discourse in Modern Lithuania', *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 37 (special issue: *Attitudes to Prescriptivism*, 2016), pp. 243-252; Dace Strelēvica-Ošiņa, 'Who Loves Prescriptivism and Why? Some Aspects of Language Correctness in Latvia', *ibid.*, pp. 253-262.

הלשוני ונציגיו, ואף הרגשה שהפעילות הנורמטיבית אינה תקיפה דייה, ומצד אחר תפיסה אינדיווידואליסטית המתנגדת להתערבות הממסד בלשון הלאומית ומאשימה את נציגיו בטהרנות ובדקדקנות יתר. מן העמדה הראשונה משתמעת ההשקפה ששפה צריכה להיות אחידה, תקנית, מדויקת וטהורה, ומן השנייה – ששפה צריכה להיות אותנטית, מגוונת וטבעית. כמו בעברית, העמדות אינן סותרות אלא משלימות זו את זו ומתמקדות כל אחת בהיבטים אחרים של לשון לאומית.

שתי המובאות שלהלן ממחישות את הקרבה לעברית. הראשונה מובאת מפי איש שידור ליטאי, והשנייה מסכמת את המצב בלטווית.

I've never had such aspirations to speak excellently. [...] Of course, I think I need to correct my language in some cases, to correct accentuation, some forms [...] on the other hand I'm not sure I know what's excellent in language. And I really don't want to be among those who speak excellently and are bothered by their own language.⁸²

A certain paradox [...] was observed in the responses to a questionnaire I used in a sociolinguistic survey [...] The majority of my 150 respondents replied positively to the question whether they are annoyed by 'incorrect' language in other people's usage. However, to the question 'Do you think that many people in Latvia are worried about issues of language usage and correctness?' most of them replied negatively [...] many people today support the view that in a contemporary democratic world it is everyone's own business how they talk, and that committing language errors is part of their freedom of speech, not to be impeded by linguists, educators, editors, or any other authorities.⁸³

חשוב להעיר שגם בלשונות הלאום המוקדמות יש שיח נורמטיבי פעיל ותנודה בין שמרנות לגמישות, אבל המתח בין הקצוות אינו מובהק כבלשונות הלאום המאוחרות מפני שהסמכות הממסדית מורגשת פחות וביטחונם הלשוני של הדוברים מבוסס יותר.

ב. שלא כבלשונות הלאום המוקדמות, שבהן מעמד הלשון הלאומית יציב ומובטח וההבדלים בין גוני הלשון מעמדיים בעיקרם, בלשונות הלאום המאוחרות הממסד הלשוני פועל מתוך חרדה לקיומה של הלשון – ולכן גם של האומה – בדרך כלל בגלל השפעת לשונות זרות וגוני לשון לא רצויים ובגלל מיעוט דוברים. המצב הזה מביא מטבעו לפעילות תכנון לשון תקיפה וטהרנית.⁸⁴

Vaicekauskienē, *ibid.*, p. 95 82

Strelēvica-Ošiņa, 'Who Loves Prescriptivism and Why?', p. 260 83

Vaicekauskienē, 'Good Language and Insecure Speakers', pp. 84-89; Strelēvica-Ošiņa, 84
ibid., pp. 256-257

ג. בפעילות הכוונת הלשון עוסקים גם בלשנים, והציבור אינו מבחין בדרך כלל בין בלשנים למתקני לשון.⁸⁵ המובאה שלהלן, המתארת את דימוים של בלשנים בעיני הציבור בלשוויה, מתאימה להפליא למצב בישראל:

It seems that an increasing part of the Latvian population embraces anti-prescriptive ideas, but expresses them in the form of mistrust and dislike towards linguists whom it mistakenly sees as the main perpetrators of prescriptive ideas [...] many Latvians today also hold on to a stereotype that sees terminology as the dominant aspect of linguistics, believing that linguists' main occupation is to impose artificial, unpopular Latvian terminology on society, replacing the well-known and convenient terms adapted from English, especially in the context of information technologies and the virtual world.⁸⁶

אף על פי כן העברית אינה זהה ללשונות הלאום המאוחרות. שלושה הבדלים מייחדים אותה מהן. ראשית, הסיבה לבחירה בעברית ללשון הלאומית לא הייתה השימוש החי שלה אלא היותה מכנה משותף, מעשי וסמלי כאחד, לכל תפוצות היהדות; שנית, התהליך הזה כלל קיבוץ גלויות ושינוי גאוגרפי; ושלישית, העמדה הילידית המתנגדת להתערבות ממסדית נעשתה הגמונית, וראוי להדגיש שאין זה טבעה של כל לשון ילידית.

עולה אפוא שהשניות אינה מיוחדת לעברית אלא אופיינית למדינות לאום צעירות, והעיסוק בבעיות תקנת הלשון כחלק משיח התקן הוא למעשה ביטוי לבעיות מסוג אחר: הדוברים אינם מתעניינים בפרטים של מנגנוני הלשון התקנית, כגון ההבדל בין בלשנים למדקדקים ודקויות הכללים הנורמטיביים, אלא בעצם הרעיון של תקנת לשון, וכאן נמצאת השניות, שכן בחיי מדינה תקנת לשון היא דבר והיפוכו: מצד אחד היא ביטוי רצוי לזהות לאומית יציבה (אחידה, מודרנית ואוטנטית), המוליד הרגשה שאזרח טוב הוא דובר טוב של הלשון הלאומית, ומצד אחר היא התערבות ממסדית לא רצויה בחיי הפרט.⁸⁷

לפיכך המאבק בין ממסדיות לילידיות בישראל אינו רק מאבק בין קבוצות אוכלוסייה או בין הדוברים לממסד, אלא הוא חלק מהותי מן העברית הישראלית ועשוי להתקיים בתוך קבוצת דוברים אחת ואף בתודעתה של דוברת אחת. באחטין תיאר היערכות דומה בלשונות לאומיות באירופה – סינתזה בין ריכוז לפיזור. לדבריו, כל מבע לשוני מגלם מטבעו

85 Tamaševičius, 'The Role of Linguists in Metalinguistic Discourse in Modern Lithuania'; Strelēvica-Ošiņa, *ibid.*, pp. 256-257. על חלקם של בלשנים בהכוונת לשון בישראל ראו: בן-חיים, *במלחמתה של לשון*, עמ' 132-134; משה בר-אשר, *פרקי עיון בעברית החדשה ובעשייה בה*, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשע"ב, עמ' 173, 181.

86 Strelēvica-Ošiņa, *ibid.*, p. 257

87 על הניגוד הזה ראו גם: Fellman, 'Hebrew Language Planning and the Public', p. 152; Rabin, 'The Sociology of Normativism in Israeli Hebrew', p. 54; Glinert, 'The "Back to the Future" Syndrome', p. 236.

מאבק בין שתי מגמות מנוגדות: כוחות צנטריפֿטליים, הבונים אחדות לשונית לאומית, וכוחות צנטריפוגליים, המפרקים את האחדות הנורמטיבית ובונים שונות לשונית עמוקה ומתמדת.⁸⁸ הכוחות הצנטריפוגליים מגוונים מטבעם בשקפם את עצם ה'רב־דיבוריות', ובכללה 'לשונות של קבוצות חברתיות, לשונות "מקצועיות" "ז'נריות", לשונותיהם של דורות וכדומה'.⁸⁹ במאבק שתואר כאן, הנמשך מימי ראשית תחיית העברית עד ימינו ממש, אכן התחלפו קבוצות, סגנונות, השקפות, נסיבות ודורות, וראינו שתמורות היסטוריות עשויות להסיע קבוצות מעמדת המהפכנים לעמדת השמרנים. אף על פי כן בכל השלבים הנידונים נמצא אותו ניגוד יסודי בתפיסה הלאומית – הבא לידי ביטוי ברור בלשון – בין תכנון ממסדי לגמישות ילדית.

88 באחטין, *הדיבר ברומן*, עמ' 58-62.

89 שם, עמ' 60.

עיבוד טראומה בקולנוע תיעודי עכשווי בישראל

אדם צחי

תקציר

במאמר זה אבקש לבחון תופעה חדשה בקולנוע הישראלי התיעודי העכשווי: עיבוד של טראומת תגובת קרב. לראשונה מאז פרוץ האגתפאדה השנייה, סרטים שגיבוריהם הם נפגעי תגובת קרב מנציחים את טראומת המלחמה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי באופן של עיבוד שמתמודד עם חוויות העבר, ולא באופן של הפגן טראומה חסר מוצא.

כמקרי מבחן ינותחו כמה סרטים תיעודיים של במאים נפגעי תגובת קרב, שראו אור לאחר גל קולנוע הטראומה בעשור הראשון של המאה ה-21 ומסמנים תהליכי עיבוד, ובהם **קרב אחד יותר מדי** (יואל שרון 2013) ו**סיפור סגור** (מיכה ליבנה 2015). מבחינה נרטיבית, גיבורי הסרטים מבקשים להיחלץ מהשכחה (אמנויה) המסתירה מזיכרונם את האירועים הקשים שחוו, ובסופה של העלילה מצליחים לאתר את הזיכרון המודחק ולארגו מחדש את הסיפור הטראומטי. מבחינה אסתטית, הסרטים מציעים אסטרטגיות קולנועיות שונות של עיבוד טראומה, המייצגות את העבר הסובייקטיבי הטראומטי וגם את ההווה האובייקטיבי הבטוח, ומציבות ביניהם גבול אסתטי ברור. הסרטים נחקרים באמצעות קריאה צמודה של הנרטיב והאסתטיקה הקולנועית, ומנקודת מבט של שיח הטראומה במדעי הרוח, המבחין בין אפשרויות עיבוד (working through) להפגן (acting out). השילוב בין פרקטיקות הייצוג הא־ריאליסטיות לפרקטיקות הייצוג הריאליסטיות מפרק את המבנה הקלאסי של הסרט הדוקומנטרי ומאפשר מפגש של הצופה עם אופייה העודף של הטראומה לצד עמדה בטוחה, המכוננת באמצעות המרחק הרגשי והקוגניטיבי של ההווה.

מילות מפתח: דוקומנטרי, הלב, קרב, טראומה, ישראל, קולנוע, תגובת קרב, תיעודי

מבוא

הסרט **קרב אחד יותר מדי** (יואל שרון 2013) עוסק בהלב הקרב של הבמאי ונחתם בסצנת הנפשה מפתיעה: במסוק צבאי שוכב חייל צעיר, מפונה מהקרב בסואץ לבית החולים. מפצע בראשו נובעת טיפת דם, מחליקה על המצח, גולשת לרצפת המסוק ונושרת אל הקרקע. היא נספגת באדמה, ובעקבותיה טיפות נוספות מותירות אחריהן כתמים כהים. מתוך הכתמים מגיחים גבעולים ועלים ירוקים. המצלמה מתרחקת בתנועת dolly out,

ומגלה כיצד גבעות המדבר הצחיחות מוריקות והאדמה הצהובה פורחת. את רצף (סיקוונס) סצנות הסיום מלווה קריינות הבמאי: 'שנים ניסיתי לברוח, להדחיק. עכשיו נראה לי שפתאום אני מתחיל לקבל את השריטה שלי באהבה. אני רוצה לחיות איתה בשלום, עד סוף ימי'.

סצנה זו מפתיעה במיוחד על רקע גל קולנוע הטראומה שאפיין את העשור הראשון של המאה ה-21. הסרטים העלילתיים הבולטים בו, כגון **כיפור** (עמוס גיתאי 2000), **ואלס עם באשיר** (ארי פולמן 2008) ו**לבנון** (שמוליק מעוז 2009) ייצגו חוויות פוסט-טראומטיות מתמשכות ולא פתורות, ממלחמות העבר.¹ סרטים אלו, בניסוחו של חוקר הקולנוע רוז יוסף, 'מנסים להתמודד עם הזיכרון המודחק של מלחמת לבנון הראשונה [...] הם מתארים לוחמים אשר עבורם הזמן נעצר, והם נרדפים בידי מראות האימה של שדה הקרב, לעיתים גם אחרי שהסתיימה המלחמה' (יוסף וגרץ 2017: 72). חוקרת הקולנוע רעיה מורג מתארת כיצד על רקע האנתפאדה השנייה לא הצליח הקולנוע העלילתי להיחלץ מן הרגע הטראומטי עצמו, ולפיכך ייצג 'מציאות כרונית של אנטי-זיכרון, מציאות שאינה מאפשרת לפיגוע הטרור להפוך לזיכרון קולקטיבי פוסט-טראומטי' (מורג 2017: 112).

שנים אחדות מאוחר יותר אפשר לזהות בקולנוע התיעודי סרטים שנזכרים בהם מסמנים ברורים של תהליכי עיבוד בשלבים שונים. סרטים אלה שייכים לסוגה קולנועית שהמחקר עליה מועט – הקולנוע התיעודי של תגובת הקרב. כמו מקביליהם העלילתיים, בעשור הראשון של המאה ה-21 הסרטים מבטאים מעגל פוסט-טראומטי חסר מוצא, וגיבוריהם נדונים למעגל של כאב ואשמה לא פתורים.² בעשור השני צצים סרטים תיעודיים שבנרטיב או באסתטיקה שלהם מבטאים עיבוד ברמות שונות של החוויה הטראומטית, וגיבוריהם מצליחים להתמודד באמצעות כלים שונים עם התסמונת הפוסט-טראומטית (PTSD) של תגובת הקרב. מורג מתארת את הגל החדש בקולנוע הדוקומנטרי הישראלי ככזה שהופעתו 'דווקא לאחר תקופה של קורבנות קיצונית (שכללה מספר עצום של התקפות טרור), שהאנטי-זיכרון ומלכודת הזמן ביטאו בה כרוניות טראומטית ללא מעבר נראה באופק לשלב הפוסט-טראומטי, מצביעה על בגרות תרבותית יוצאת דופן' (שם: 291). מגמת עיבוד הטראומה תיבחן במאמרי באמצעות ניתוח כמה סרטים תיעודיים, אגב התמקדות בשניים מהם – **קרב אחד יותר מדי** (יואל שרון 2013) ו**סיפור סגור** (מיכה ליבנה 2015) – המציעים אסטרטגיות אסתטיות חדשות למה שאני מבקש להגדיר כקולנוע תיעודי של עיבוד טראומה.

- 1 גל מוקדם יותר של סרטים עלילתיים שעוסק בתגובת הקרב נוצר בשנות השמונים, ובכללו סרטים, כגון **העיט** (יקי יושע 1981); **אות קין** (אורי ברבש 1982); **החורף האחרון** (ריקי שלח 1983); **בובה** (זאב רווח 1987); **חימו מלך ירושלים** (עמוס גוטמן 1987); **לא שם זין** (שמואל אימברמן 1987); **בצילי של הלם קרב** (יואל שרון 1988) ו**רסיסים** (יוסי זומר 1989). במאמר זה אני מתייחס לתקופת האנתפאדה השנייה (2000-2015) ולתקופה שאחריה.
- 2 גיבורים כאלה נזכרים לדוגמה בסרטים **העיניים של המדינה** (נורית קידר 2003), **בקבר יוסף** (יעל קיפר 2004) ו**החוויה הסינית** – **רשומון** (גיר טויב 2004).

קולנוע של תגובות קרב במאה ה־21 בישראל

בעשור הראשון של המאה ה־21 נוצרו סרטים שמוגדרים 'גל קולנוע הטראומה'³. עם הסרטים העלילתיים המרכזיים בגל זה אפשר למנות את **כיפור** (עמוס גיתאי 2000), המתאר יחידת מחלצי פצועים שפועלת ברמת הגולן במלחמת יום הכיפורים; **תגובה מאוחרת** (שמואל קלדרון 2004), שגיבורו, מנהל מועדון לילה שהשתתף במלחמת לבנון הראשונה, מתמוטט נפשית ומאושפז בבית חולים לחולי נפש; **מחילות** (אודי אלוני 2006), שגיבורו, חייל עולה מארצות הברית, יורה בשוגג בילדה פלסטינית, ובעקבות כך מתמוטט ומאושפז בבית חולים לחולי נפש שנמצא על חורבות הכפר דיר יאסין; **בופור** (יוסי סידר 2007) שעוסק בטראומה של נסיגת צה"ל מלבנון ובחרדות החיילים שנותרו על ההר המבודד; **ולבנון** (שמוליק מעוז 2009) שמתאר יום קרב של צוות טנק ישראלי שנקלע לכפר בלבנון ומוקף כוחות קומנדו סוריים. סרטים אחרים שעוסקים בתגובות קרב ראו אור בעשור השני של המאה ה־21, ועמם אפשר למנות את **הכל שבור ורוקד** (נוני גפן 2016), שגיבורו נפגע תגובות קרב מהלחימה בעזה ומאמץ את זהות דודו ההרוג ממלחמת יום הכיפורים; והלומים (ארוז מזורי וסרה שביט 2016), שמתאר את התפרקות הגרעין המשפחתי של נפגע תגובות קרב ממלחמת ששת הימים.

גל קולנועי זה, כפי שחוקר הקולנוע אריאל שוייצר מתאר, 'מבשר על "שובו של המודחק"'. הוא מעניק לביקורת הפוליטית והאנטי־מלחמתית פרספקטיבה חדשה, בשלבו אותה בהקשר פסיכולוגי (או פסיכואנליטי) הבוחן את השלכות המלחמה על אלה שנטלו בה חלק, שנים לאחר שנגמרה' (שוייצר 2017: 104). רבים בחנו גל זה באמצעות שיח הטראומה במדעי הרוח. רוז יוסף (Yosef 2011) הראה כיצד **לבנון** (שמוליק מעוז 2009) עוסק בשאלות של אמת מול ייצוג באמצעות מבטו של התותחן, **כיפור** (עמוס גיתאי 2000) מנתק בין המציאות ההיסטורית ובין הייצוג הקולנועי של המציאות הסובייקטיבית, ו**ואלס עם באשיר** (ארי פולמן 2008) מערב פנטזיה ומציאות כדי לייצג את הטראומה; שמוליק דובדבני (2013) הציע כי הטראומה המובעת בסרטי מלחמת לבנון המאוחרים משמשת 'כסות' לטראומת האנתפאדה השנייה; גרץ וחרמוני (2013) טענו כי הסרטים המאוחרים של מלחמת לבנון הראשונה מייצגים את טראומת גירוש ערביי ארץ ישראל במלחמת העצמאות; ובספרם של רוז יוסף ונורית גרץ **עקבות ימים שעוד יבואו** (2017) הם בחנו את התמודדות הקולנוע הישראלי העכשווי עם החוויות הטראומטיות המרכזיות של החברה הישראלית, מהשואה ומלחמת תש"ח עד מלחמת לבנון הראשונה. אחת מטענותיהם המרכזיות רומזת להפגן (acting out) מתמשך בקולנוע הישראלי: 'בקולנוע הישראלי העכשווי שולטים אפוא נרטיבים וגיבורים טראומטיים שלכודים בחזרה כפויה. זיכרונות העבר רודפים אותם, או שהם חיים בהווה כאילו הם בעבר' (שם: 22). במאמר אחר בספר יוסף מדגיש כי סרטי

3 לדיון בגל זה ראו לדוגמה: גרץ וחרמוני 2008; זנגר 2013; יוסף 2008, 2013; יוסף וגרץ 2017; מורג 2017; Yosef and Hagin 2013; Yosef 2011, 2010.

תגובת הקרב 'חושפים שבר או היעדר המשכיות טראומטי בין ההיסטוריה (או הזיכרון הלאומי ההיסטורי) ובין הזיכרון ומבליטים אותו [...] הקולנוע הישראלי העכשווי העוסק במלחמת לבנון הראשונה הוא אפוא קולנוע מלנכולי המעיד על משבר טראומטי של הזיכרון ההיסטורי הלאומי בישראל' (שם: 74). גם חוקרת הקולנוע מיכל פיק חמו קובעת כי הסרטים העלילתיים הישראליים המרכזיים שהופקו בשנות האנתפאדה השנייה 'חולקים נרטיב על משותף המאפיין מצב תרבותי של דיסוציאציה פוסט-טראומטית, ומציעים מהלך דומה של התגוננות, התנתקות, היפרדות, וקטוע מהמציאות האקטואלית' (2016: 14), ומשקפים את תפיסת החברה הישראלית את עצמה 'כחברה על סף קריסה השקועה בקורבנות, ככאב ובסבל' (שם: 325).

בעשור זה נוצרו גם סרטים תיעודיים רבים שביקשו לייצג את תגובת הקרב של גיבוריהם, ובהם **המלחמה לא נגמרה** (אידו סלע 2003), **העיניים של המדינה** (נורית קידר 2004), **החויה הסינית רשומון** (ניר טויב 2004), **בקבר יוסף** (יעל קיפר 2004), **Aftershock** (יריב הורוביץ 2004), **פה קבור הכלב** (ניר קינן 2005), **תדע כל אם** (ניר טויב 2007), **מבוזבים** (נורית קידר 2007), **החטיבה שנשכבה על הגדר** (אידו סלע 2007), **המלחמה הראשונה שלי** (יריב מוזר 2008) ו**מורה דרך** (אביגדור וייל 2008). גם סרטים אלו עוסקים בתגובת קרב אגב הדגשת ההפגן הטראומטי בנרטיב ובאסתטיקה הקולנועיים או במאפייני גיבורי הסרטים, המתמודדים עם תסמינים פוסט-טראומטיים וזיכרון טראומטי מודחק מן העבר.⁴

בעשור השני של המאה ה-21 עלו לאקרנים סרטים תיעודיים אחרים שעוסקים בתגובת קרב, ובהם **שמה שאתה חי** (הילה מדליה 2009), **לחתוך את הכאב** (יונתן ניר וצפרייר גלמן 2011), **קרב אחד יותר מדי** (2013), **סיפור סגור** (2015), **פלט"ר הימלאיה** (אלדד פריבס ואיתן צור 2016) ו**הקרב שלא נגמר** (איתי רזיאל ורודריגו גונזלס 2018). ברבים מהם נוכחים מסמני עיבוד טראומה.

טראומה, הפגן ועיבוד בקולנוע

חוקרת הספרות קאתי קארות' (Caruth 1995, 1996) טענה כי הטראומה, החומקת מהזיכרון, מותירה את רישומה במבנה הקליטה של החוויה. למרות צבינו הבלתי ניתן לייצוג של האירוע הטראומטי, הוא מותיר עקבות שניתנות לזיהוי. בטענה זו מסתייע המחקר הקולנועי, שמציע כמה סוגי קריאות של סרטי טראומה, הבוחנות את הפער בין המישור הגלוי של הסרט למישור הסמוי שלו: שתירות, הבלעות, טעויות, עיוותים, פנטזיות ושלל סימנים שמעידים על חוויה סובייקטיבית שונה מן ההיסטוריה האובייקטיבית. חוקר

4 לדיון בתהליכי הפגן ובעיבוד בקולנוע התיעודי של תגובת הקרב ראו: צחי 2018. מחקר מרכזי שבחן את הקולנוע התיעודי של תקופת האנתפאדה השנייה הוא ספרה של רעיה מורג **טראומת הכובש, הקולנוע, האינתיפאדה** (2017). מורג בחנה את קולנוע הטראומה התיעודי של האנתפאדה השנייה מנקודת מבט שונה, אתית, של 'טראומת המעוול'.

הקולנוע אנטון קייס (Kaes) ניתח בספרו *Shell Shock Cinema* (2009) את הקולנוע הגרמני העלילתי שלאחר מלחמת העולם הראשונה⁵ וטען שזהו קולנוע של תגובת קרב שמשחזר באופנים שונים את טראומת המלחמה, בלי לעסוק בגלוי בשדה הקרב. חוקרת הקולנוע ג'נט ווקר (Walker 1997, 2005) בחנה את מופעי הטראומה בקולנוע התיעודי והציעה לאתר את סימני הטראומה במקומות הסותרים את האמת התיעודית דווקא. לדבריה, המונח 'אי־זכירה' (disremembering) משמש כלי מרכזי לקריאה טראומטית (ibid. 2005: 17-19). חוקר הקולנוע תומס אלססר (אלססר 2013; Elsaesser 2008) הציע לאתר את הטראומה ב'שגיאות' הקולנועיות. לשם כך הוא טבע את המונח 'קריאה פאראפרקטית', לתיאור פרשנות של 'טעויות' קולנועיות, מתוך תפיסה שהן מעידות על כוונתו האמיתית של הסרט.⁶ סימני הטראומה ניכרים במעשי כשל קולנועיים מכוונים, ובהם טעויות והיעדרויות. בסיס תאורטי להמשגת עיבוד והפגן טראומה הוא המאמר 'אבל ומלנכוליה' (1917), שפרויד מציע בו שני מונחים מרכזיים לתיאור תגובתו של אדם לאבדן אובייקט אהוב: 'אבל' ו'מלנכוליה'. האבל, לתפישתו, הוא תוצאה של הכרה באבדן, ובה הגעגועים מוכלים בתוך האני ומאפשרים לאדם להמשיך בשגרת חייו. המלנכוליה לעומת זאת מתאפיינת בהזדהות נרקסיסטית עם האובייקט, בדחייה של הכאב ובניסיונות חוזרים להתגבר עליו כדי לחזור לשגרה בכל מחיר. במאמר 'היזכרות, חזרה ועיבוד' (1914 [2002]) תיאר פרויד שני מנגנוני התמודדות עם טראומה: היזכרות וחזרה. ההיזכרות, לדידו, היא היכולת לעבד את הפצע, לייצגו, ולעיתים להקנות לו משמעות ברצף החיים, והחזרה קשורה בהדחקת מאורעות העבר, היוצרת חזרה כפייתית של האירוע הטראומטי והתלבשותם של הזיכרונות המודחקים בפעולות לא מכוונות. פעולה זו יוצרת קיבעון במצב הקיים, ומונעת שינוי. המונחים שהציע פרויד פותחו בידי ההיסטוריון דומיניק לה קפרה (2006 [2001]) למונחים 'עיבוד' (working through) ו'הפגן', המתארים התמודדות תרבותית קולקטיבית עם הטראומה. ההפגן הוא 'חזרה לא מודעת ובלתי נשלטת של תסמינים פוסט־טראומטיים בחיים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים' (שם: 16), ובעיבוד יש 'מידה מסוימת של שליטה ביקורתית בטראומה, אשר עשויה לשמש מעין בלם כנגד כפיית החזרה הפוסט־טראומטית'. כיצד אפשר לקבוע אם סרט מסוים מייצג עיבוד או הפגן? את תפיסת לה קפרה אפשר לתאר באמצעות ציר דמיוני אשר בשני קצותיו ביטויים של הפגן ובמרכזו עיבוד. לדבריו, שתי 'סכנות' של הפגן מסוגלות להתממש בכתיבה על טראומה: האחת היא אובייקטיביזציה יתרה, והאחרת היא הזדהות קיצונית, לא מבוקרת. האובייקטיביזציה באה לידי ביטוי בכתיבה בסגנון היסטורי ובריוחוק רגשי מסבלו של הנפגע, אגב התכחשות לצבינה המערער של הטראומה, וההזדהות היתרה באה לידי ביטוי בכתיבה

5 ובו סרטים, כגון *הקבינט של ד"ר קליגרי* (רוברט וינה 1920), *נוספראטו* (פרידריך וילהלם מורנאו 1922) ו*מטרופוליס* (פריץ לאנג 1927).

6 אלססר שואל את המונח מתופעה שהגדיר פרויד 'מעשה כשל' – ביצוע טעויות מכוונות בחיי היום־יום, כביטוי סמוי לקונפליקט נפשי שאינו מאפשר ביטוי גלוי.

פוסט־טראומטית שמתקרבת לחוייתם של קרבנות טראומה (שם: 124-125). עיבוד הוא צורת חזרה פוסט־טראומטית, שמאפשרת מידה של אחיזה ביקורתית בבעיות ושליטה אחראית כלשהי, ובאופן זה מתאפשרת יצירת שינויים רצויים (LaCapra 1994: 209). לה קפרה מציע את המונח 'טלטלה אמפטית': כתיבה שמשלבת תיאור היסטורי 'אובייקטיבי' של האירועים עם התייחסות פואטית לעודפות (excess) של הטראומה ולצביונה הבלתי ניתן לייצוג: 'תפישה של ההיסטוריה כמשהו שכרוך הדוקות הן בהבניה מחודשת אובייקטיבית (ולא אובייקטיביסטית) של העבר, והן בחילופים דיאלוגיים עם העבר הזה [...] שבמהלכם נסב הידע על עיבוד לא רק של מידע אלא גם של רגשות, אמפתיה, ושאלות ערכיות' (לה קפרה 2006: 58). להבדיל מכתיבה מסוג 'הזדהות יתר', שנוטה להתמקד בפן המערער והדה־קונסטרוקטיבי של הטראומה, ולהבדיל מכתיבה מסוג 'אובייקטיביזציה', שנוטה לסיגורים נרטיביים ולהתמקדות בהתרחשות ההיסטורית, כתיבה מסוג 'טלטלה אמפטית' מאזנת בין הקטבים השונים וחותרת 'לידע שטענות האמת שלו אינן מנוסחות כטענות אובייקטיביות חד־ממדיות ואינן מביטות בעבר במשקפיים הכרתיות צרות, אלא מערבות רגש ועשויות לחשוף את העצמי באופן אמפטי לטלטלה' (שם: 62).⁷ כיצד מונחים אלה מתורגמים לשפה הקולנועית? נורית גרץ משתמשת במונחים שתוארו כדי לבחון את ייצוג טראומת השואה בסרטים תיעודיים:

בתגובה של acting out העבר מוצג או נחוה מחדש בהווה, כמודחק החוזר ועולה, כאילו הוא נוכח במלואו ולא כאילו הוא מיוצג בזיכרון כדבר מה שחלף כבר. ה־working through, לעומת זאת, פירושו עיבוד הזיכרון הטראומטי באבל, תוך הפנמה של העבר והכרה בו כדבר מה שונה מההווה, ובו בזמן כמקיים עימו יחסים (גרץ, 2004: 81).

לתפיסתה, בסרטים המאוחרים של השואה מתקיימים בו בזמן מסמנים של הפגן ושל עיבוד. מסמני ההפגן באים לידי ביטוי בעדויות מלאות סתירות, התנגשויות ו'מחיקות' אשר שוברות את ההתקדמות הליניארית הפשוטה של הסיפור [...] העדויות הללו מבהירות עד כמה קשה לשלב את זיכרון השואה במהלך של זמן רציף המוביל מהעבר אל העתיד, להכניס אותו אל תוך 'השגרה הנורמלית של לפני ואחרי המחנות' [...] זיכרון השואה מצוי (כ־acting out) בלב ליבה של המציאות שבה חיים הגיבורים בהווה (שם: 92).

ואילו מסמני העיבוד באים לידי ביטוי בכך: 'הגיבורים אינם מוותרים על המהלך הרציף של הזמן ועל הניסיון לארגן את אירועי השואה בתוכו' (שם). כך, לתפיסת גרץ, אפשר לאתר בסרטים סיפורים אחדים: 'אלה שבהם מתפרץ העבר שהודחק בהווה, ואלה שבהם הזיכרון מעובד תוך הכרה במרחק שבין העבר להווה' (שם: 93).

7 'עיבודה של הטראומה כרוך בניסיון לבטא או לבטא־מחדש את הרגש ואת הייצוג, באופן שאולי לעולם לא יתעלה על גילום־מחודש או הפגן של הנתק המשתק, אבל שיוכל אולי, במידה יציבה כלשהי, לשכך את השפעתו' (לה קפרה 2006: 62).

בשימוש במונחים אלו אדגים אסתטיקה קולנועית שמייצגת הפגן באמצעות סרטה התיעודי של נורית קידר **העיניים של המדינה**, העוסק בקרב על החרמון במלחמת יום הכיפורים ומדגים הפגן מסוג הזהדות יתר.

הסרט נפתח בשוט מטושטש וחסר מיקוד, ובו אוטובוס חוסם את שדה הראייה, ובפסקול נשמעות יללות אמבולנסים. בזווית אלכסונית (oblique angle) מתגלה מלון שרתון בתל אביב. הרעידות הריאליסטיות שהצילום במצלמת יד (hand held) יוצר מעלות על הדעת מהדורת חדשות, ובה תיעוד מזירת אסון. נדמה לרגע כי נושא הסרט איננו הקרב על החרמון אלא פיגוע התאבדות במרכז תל אביב. בד בבד עם מראות העיר נשמעים בפסקול קולות העבר, ממלחמת יום הכיפורים: קריין רדיו מודיע על פריצת המלחמה, ובו בזמן נשמעים קולות קשר מוקלטים משדה הקרב. בה בעת, בעדויות הלוחמים על ההתרחשות בשדה הקרב נשזרים צילומים מרוחקים (extreme long shot) ורחבי זווית של תל אביב. נדמה כי אסתטיקה זו מייצגת 'השפעה בדיעבד' (deferred action), שזיכרונות מוקדמים מקבלים בה משמעות ועוברים רוויזיה בעקבות חוויות מאוחרות יותר (פרויד וברויאר 2004 [1895]). הזמניות המשובשת קשורה בכך: 'העבר אינו נותר מאחור, אינו עובר אינטגרציה ונהפך לזיכרון שאפשר לספר אותו, אלא ממשיך לרדוף את הנפגע ולשלוט בו' (אלססר וחגין 2012: 75). זוהי אסתטיקה תיעודית-פרפורמטיבית שמייצגת מבנה פוסט-טראומטי קולקטיבי: קולות קריין הרדיו ממלחמת יום הכיפורים מלווים נקודת מבט אובייקטיבית, כול-ישראלית, אשר נעה ברחובות תל אביב. את העדויות הטראומטיות של הלוחמים, הנשמעות בפסקול, מלווה מבט גבוה ומרוחק שמופנה כלפי תושבי הכרך. בדרך זו, מראה רחובות תל אביב מייצג את ההווה הקולקטיבי, וממד השמע מבטא את העבר הטראומטי: את התמונות מלווה פסקול רב-שכבתי, מונטז של עדויות הלוחמים, הקלטות מכשירי הקשר משדה הקרב, קולות ירי, צרחות, צרימות אלקטרוניות מתכתיות וצלילים גבוהים מסונתזים.⁸ כך, המצלמה עוקבת ממרחק אחר מטוס מעל הים התיכון, ותחתיו נגלים מגדלי תל אביב, ובפסקול נשמע כתב רדיו צבאי אומר: 'ראיתי חיילים שאינם מהססים לקפוץ לשטח מוכה אש ולחלץ חבר שנפצע, וזאת תוך לחימה עיקשת בקיני החיילים הסורים שהיו פזורים בשטח'. לאחר מכן נשמעות הקלטות ממכשירי הקשר בקרב על החרמון. בסצנה אחרת גולשי סקי מחליקים בשלווה במורד ההר, גבעות מכוסות שלג, קרונות רכבל נעים מעלה ומטה, ובפסקול נשמעות עדויות הלוחמים, צרחות מסונטזות והקלטות מכשירי הקשר. גולש סקי נראה יושב בשלווה בקרון הרכבל העולה בחרמון, ובפסקול נשמע קול בוקע ממכשיר קשר: 'כאן חמש, יש לי שלושה נפגעים, צריך לפנות אותם מהר, והתחילו לטווח קרוב אלי'. בכך **העיניים של המדינה** מייצג מבנה פוסט-טראומטי קולקטיבי, שהלאום עצמו סובל בו מתסמינים של הפגן. נוכחות העבר בפסקול, הממשע

8 הבחירה בפסקול כמסמן טראומטי, לעומת התמונה שאיננה מסמנת טראומה, מאששת את טענתה של מורג שבתקופת האנתפאדה השנייה, במצב של טראומה כרונית, 'רק הפסיכו-אקוסטיקה הקולנועית של פיגוע הטרור מאפשרת לנו לחרוג מעבר למלכודת הזמן' (מורג 2008: 87).

את ההווה שבתמונה, מעידה שלושים השנים שבין 1973 ל-2003 קרסו טמפורלית בעקבות החוויה הפוסט-טראומטית.

בסרט נוכחות עוד פרקטיות אסתטיות שמייצגות את המבנה הפוסט-טראומטי ייצוג אלטרנטיבי ומתייחסות ללקונה שהטראומה הבלתי ניתנת לתיאור משאירה אחריה.

ראשית, לכל אורך הסרט נשזרים שני סוגי דימויים מרכזיים: האחד הוא צילום ציורו של אברהם אילת מהתערוכה 'סימנים מחשידים'. בציור נראות מאות דמויות כהות, ללא תווי פנים, בתוך מנהרות שממוקמות זו מעל זו, לכודות בתנועות שונות שחוזרות – הליכה כפופה, צעידה עם רובים, חרמשים או דגלים, זחילה, חפירה באתים ושכיבה על הקרקע, בראש טמון באדמה. הן מצולמות בצילום יד, בחוסר יציבות, והמצלמה נעה לסירוגין בתנועה אופקית (tilt), אנכית (pan) ובאלכסון ובמהירויות משתנות. האחר הוא צילום קטע מחול מהמופע 'איסטנבול' של פינה באוש (Bausch): רקדן שחלק גופו העליון חשוף ורוקד בשלולית מים עגולה, ומלמעלה, ממקור שאינו גלוי לעין (off-screen), מכה בו זרם מים כבד ובלתי פוסק. תנועות הרקדן מקיימות דיאלוג עם זרם המים: הוא מנסה לצאת מתחת לזרם, אך חוזר אליו שוב ושוב, כאילו בעל כורחו. ידיו הנפרסות לצדדים ולמעלה מבטאות ניסיון מאבק שאיננו פוסק מול הזרם המכה בו מלמעלה. הוא נשכב בשלולית, נדמה שהזרם מכריע אותו, אך הוא מצליח להתרומם ולהמשיך את המאבק. אלו ייצוגים פורמליסטיים, סימבוליים, שמתייחסים לממד שייצוגו בשפה הרגילה אינו אפשרי. לדימויים אלו איכות סימולקרית: צילום של ציור, צילום יצירת מחול, דהיינו ייצוג של ייצוג, המבטא את הא-פרפונטיביות של הטראומה. רעיון זה משתקף גם באופן עריכת עדויות הלוחמים. ג'נט ווקר (Walker 1997) מציעה את המונח 'הפרדוקס הטראומטי' (traumatic paradox) לתיאור העובדה שטראומה חיצונית יוצרת שינויים של ממש בזיכרון, ולפיכך המוסכמות החברתיות פוסלות את נפגע הטראומה מלהעיד על 'האמת'. לטענתה, הסרטים המעידים היטב על עבר טראומטי הם אלו שמתארים את העבר הטראומטי כ-"fragmentary, virtually unspeakable, and striated with fantasy constructions" (הנ"ל 1997: 809). כך, עדויות הלוחמים מתפקדות כ'פרדוקס טראומטי' בלב הסרט. אינן מובנות, קטועות, כוללות שתיקות, סתירות ופנטזיות, ואינן מתלכדות לסיפור שלם שמתאר את המציאות ההיסטורית. בדרך זו העדויות משקפות את הפן המבני של הטראומה: עצמתה החורגת מן התודעה ומן השפה, הן של המעידים והן של הסרט כעד מאזין. הן מסמנות את חוסר האפשרות להסב את האירוע הטראומטי על החרמון לזיכרון ולנרטיב עקבי. כל עדות ניצבת לעצמה, לעתים במשפט אחד, שלעתים קרובות מנותק מהקשר ואינו מוסר מידע בתוכנו הגלוי. כך לדוגמה אומר אחד הלוחמים: 'אני מכניס את הפצצה ויורה. אז אתה מבין לאיזה גיהנום אתה נכנס. אתה מזהה, לפי הקול, אבל אין לך זמן, ריחות מכל הכיוונים'. המשפט נטול הקשר, קטוע ומעיד על המציאות הנפשית, על החרדה העצומה, על הבלבול ועל חוסר האונים. מרואיין אחר שואל: 'איך המחלקה של חתוכה הגיעה אלינו? אין לי מושג. כי חתוכה נפצע וגם שמחה אחר כך נהרג. ככה הקרב התחיל ומי שהרים את הראש קיבל כדור בראש'. העריכה אינה מציעה הקשר מובן שיאפשר למקם בתוכו את חתוכה, את מחלקתו או את סדר ההתרחשויות בקרב. לוחם אחר מצולם שותק ממושכות מול המצלמה.

ידו מונחת על פיו, ועיניו משוטטות ללא מנוחה; שתיקתו המתמשכת מעידה ללא מילים על ההכחדה של יכולת הייצוג. בסצנה לקראת סוף הסרט, הלוחמים נראים יחד באותו הפריים, בתבנית סמיכות צפופה, חוזרים אל הגבעה שהתחולל בה הקרב. הם מנסים להתמקם במרחב ולהבין היכן לחמו. ניסיונותיהם עולים בתוהו: בשוטים שאחרי כן הם מופרדים זה מזה, ובכל אחד מהם לוחם אחר מנסה להצביע לעבר נקודה שונה במרחב, באופן שמבטא בלבול מוחלט וחוסר יכולת להתמצא. העריכה מקפידה שוב ושוב את התמונות, שהלוחמים נראים בהן מצביעים לכיוונים השונים, פורסים ידיים בתימהון, מתווכחים או מתיישבים בייאוש. הניסיון לאתר את הטראומה ולהצביע עליה נכשל לחלוטין, ולכאוס שבתמונה מצטרפת בפסקול מוזיקה א־טונאלית, מלאה ניגודים, שמשלבת בין צלילים סינתטיים לקולות גבריים אופראיים. בדרך זו מועבר צבינה הא־פרנציאלי של הטראומה. באמצעות צילומי ציוריו של אברהם אילת ויצירת המחול של פינה באוש מתוארים בפני הצופה התסמינים הפוסט־טראומטיים של תגובת הקרב. ציורי החיילים במנהרות ותנועת המצלמה הנמרצת העוקבת אחריהם מייצגים את האפשרות להיחלץ מהמצב הכרוני של הפוסט־טראומה, על אף מאבקה של ההכרה למצוא דרך החוצה מהמחילות שחיילים מתים בהן. כך הרקדן הנאבק בזרם המים מייצג ניסיון היחלצות מכוח עצום הניתך מלמעלה ללא הרף. שלולית המים העגולה סוגרת עליו ומבודדת אותו מן העולם. באחת הסצנות הצופה אף מוזמן להזדהות עם החוויה הפוסט־טראומטית, ולחוות, קולנועית, תסמיני חודרנות ועוררות יתר:⁹ המצלמה עוקבת אחר הדמויות בציורו של אברהם אילת, הנתונות, זו אחר זו, במעין מנהרות תת־קרקעיות ארוכות, המשוכפלות שוב ושוב, זו מתחת לזו. המצלמה נעה על פניהן בתנועות אופקיות ואנכיות, אגב התקרבות והתרחקות (zoom out־1 zoom in). כמה מן הדמויות כורות באדמה באמצעות אתים, כמה נושאות דגלים, אחרות נושאות רובים וחבושות בקסדות, ואחרות נושאות חרמשים. דימויים אלו, בצירוף תנועותיה הגליות של המצלמה, מעלים על הדעת חיילים שכלואים במבוך ללא מוצא, במרחב שהוא ספק מציאות ספק חלום. אט־אט קצב תנועות המצלמה מתגבר עם צילילי הפסקול, שנוספות אליו חריקות וצרימות עזות, הלמות תופים, פעימות רבות של כלי הקשה ושירה מרוחקת, עמומה. המצלמה מחישה לפתע באחת את תנועותיה, העריכה מואצת מאוד, ובתוך כך מתעכבת בפתאומיות על כמה מן האיורים: ראש אדם שממלא את אחת המחילות, ולשונו האדומה לוחכת את הקרקע, מקבץ דמויות שמתלכד לדמות אחת, חייל נושא דגל. הפסקול נגדש צלילי ירי, התפוצצויות, כלי הקשה, צלילים אלקטרוניים, שירה ודיבורים מרוחקים. לאחר מכן העריכה, המצלמה והפסקול מאטים את קצבם, והתמונה מתחלפת במראה הרקדן מהמופע 'איסטנבול' מבצע את תנועותיו האחרונות, האטיות, מתחת לזרם המים.

9 כמו שהרמן מתארת, 'הסימפטומים הרבים של הפרעת הלחץ הפוסט־טראומטית מתחלקים לשלוש קטגוריות עיקריות: "עירור יתר", "פלישה" ו"צמצום". עירור היתר משקף את הציפייה המתמדת לסכנה, הפלישה משקפת את החותם הלא־נמחה של הרגע הטראומטי, הצמצום משקף את התגובה המקשה של הכניעה' (הרמן 2015 [1992]: 50).

הזרם נפסק, הרקדן עוזב את הזירה ופוסע לאפלה. התמונה מתחלפת בתמונת גלי הים התיכון הלוחכים את החוף. בפסקול נשמעים קולות ממכשיר הקשר שמתארים את סיום הלחימה ואת הנפת הדגל על החרמון. זהו טקסט פוסט-טראומטי מכונן ומודע, המצוי ברובד הגלוי של הסרט. אסטרטגיית ייצוג זו מבטאת 'הזדהות יתר' עם חוויית הקרב,¹⁰ שניתנת להצבה, בהגדרות דומיניק לה קפרה, בקטגוריית ייצוג טראומה כהפגן: הטראומה מועתקת במלואה ובגלוי מן העבר אל ההווה, ממרחב שדה שקרב אל מרחב העורף, ומן הנפגעים העדים לטראומה לשפתו של הסרט שמשמש צד מאזין.

רקע היסטורי

הנחת היסוד במאמר זה היא שקיים קשר בין סגנון ייצוג הטראומה בסרטים, בנרטיב ובאסטיקה, ובין מאפייני הטראומה הקולקטיבית שהחברה הישראלית התמודדה עמה בתקופת היווצרות הסרטים.¹¹

הרקע ההיסטורי ל'גל הטראומה' של העשור הראשון של המאה ה-21 הוא השנים המדממות של האנתיפאדה השנייה. 1,084 אזרחים ישראלים נהרגו במאות פיגועים בעורף, בעיקר בערים הגדולות. 'אנשים נפצעו ונרצחו בעת הליכתם על מדרכות העיר, בנסיעה במכוניתם הפרטית וגם בעת שנמו במיטותיהם [...] קרבנות הפיגועים היו חיילים, אזרחים, מבוגרים, זקנים, נשים וטף, בלייני דיסקוטקים וחרדים, ילידי הארץ, עולים חדשים, ערבים ועובדים זרים' (זומר ובלייך 2005: 10-11). הסוציולוגית עירית קינן מציגה נתונים שלפיהם בתקופת האנתיפאדה השנייה 'כל אזרח שישי נחשף לטרור במישרין, כל אזרח חמישי איבד אדם קרוב, וכמעט לכל אזרח שני (2.7) היה חבר או בן משפחה שחוה אירוע טרור' (קינן 2012: 138).

בשנים שלאחר האנתיפאדה השנייה פחתו מאוד פיגועי ההתאבדות. אמנם סמוך לגבולות המדינה התרחשו אירועים מלחמתיים כמלחמת לבנון השנייה (2006) והלחימה ברצועת עזה וביישובי עוטף עזה (2007-2014), אך מספר ההרוגים בהם היה קטן יחסית. ואילו פיגועי ההתאבדות התרחשו במרכזי הערים הגדולות, מלחמת לבנון השנייה התרחשה בצפון המדינה ומעבר לקווי הגבול, ואילו הלחימה בעזה התרחשה ביישובים הסמוכים לגבול ומעבר לגבול. למרות מטחי הטילים והרקטות ששוגרו לעבר ריכוזי האוכלוסייה

10 דומיניק לה קפרה כתב: 'הזדהות בלתי מבוקרת מרמזת לבלבול בין העצמי לבין האחר, שעשוי להביא את הצופה או את העד לידי אימוץ חווייתו וקולו של הקורבן, גילומם המחודש או הפגנתם' (לה קפרה 2006: 53).

11 ביסוס תאורטי להנחה זו אפשר למצוא בגישת מבקר התרבות פרדריק ג'יימסון (2004 [1981]: 60), המציע שההקשר הפוליטי הוא האופק המוחלט של הניתוח ההיסטורי, וזיהוי נעשה באמצעות איתור תסמיני הסתירות והסדקים הלא מודעים שבטקסט. לדעת חוקר הקולנוע ניצן בן שאול (2004), אסטרטגיית צורניות שנוכחות באופן מרכזי בסרטים מעידות על מצבים היסטוריים שמשפיעים על תפיסות היסוד של היוצרים והקבוצות שהם משתייכים אליהן.

האזרחית, 'מבחינת הנזקים לאדם ולרכוש היו אתגרים אלה נמוכים עד בינוניים, ביחס למלחמות קודמות' (אלטשולר ואחרים 2016: 53). סיומה של האנתפאדה השנייה השפיע על סגנון הסרטים: 'בתחילת המילניום ביטאו הסרטים הישראליים ראייה פסימית, ואילו בעשור שלאחר מכן עיצב הקולנוע הישראלי גיבורים מעורבים הפועלים למען שינוי חייהם וחיי הסובבים אותם' (פיק חמו 2016: 326).

נסגרת הלחימה ממרכזי הערים הגדולות לקווי הגבול ומעבר להם, והשנים שחלפו מאז מלחמת יום הכיפורים ומלחמת לבנון הראשונה, מעצבות את השפה הקולנועית של סרטים שונים שעוסקים בתגובת קרב, כשפה של עיבוד טראומה. סרטים אלה מייצגים את הטראומה בלי לנסות להדחיק אותה, וגם בלי לשקוע בתוכה. אפשר לטעון כי התנסותו המעמיקה של הקולנוע העלילתי והתיעודי בישראל בתקופת האנתפאדה השנייה, עם אסטרטגיות ייצוג של טראומה, אפשרה לקולנוע של העשור השני של המאה ה-21 ליצור אסטרטגיות חדשניות של עיבוד.

שמח שאתה חי ולחתוך את הכאב: נרטיב של עיבוד טראומה

כאמור, ייצוג תהליכי עיבוד ברמות שונות של הטקסט הקולנועי הוא תופעה מרכזית בסרטים התיעודיים של תגובת הקרב הרואים אור בעשור השני של המאה ה-21. עם הסרטים המייצגים תהליכי עיבוד אפשר למנות את **שמח שאתה חי** (2009), **לחתוך את הכאב** (2011), **קרב אחד יותר מדי** (2013), **סיפור סגור** (2015), **פלט"ר הימלאיה** (2016) ו**הקרב שלא נגמר** (2018). בכמה מהם תהליכי העיבוד ניכרים במישור הנרטיבי בלבד, ובאחרים – בנרטיב ובאסתטיקה גם יחד.

שמח שאתה חי ולחתוך את הכאב מציעים קווים עלילתיים של עיבוד טראומה. **שמח שאתה חי** מציג את סיפורם של שני לוחמים – קובי ויטמן ונפתלי קינל – ששירתו בגדוד נחשון במבצע חומת מגן. הסרט מתעד את חייהם כמה שנים לאחר האירוע הטראומטי במחנה הפליטים ג'נין, שנהרגו בו 13 מחבריהם לגדוד. ויטמן וקינל, המתמודדים עם פגיעה פוסט-טראומטית שמשבשת את חייהם, מנסים לעבד את הטראומה, איש-איש בדרכו: ויטמן, מוזיקאי במקצועו, יוצר מופע מוזיקלי בשם 'מלחמה – אופרת רוק', ובו הוא מעבד את חוויותיו מהלחימה למילים וצלילים. באחת הסצנות בסרט הוא אומר: 'רק עכשיו אני מבין שלכתוב את זה ולשיר על זה ולדבר על זה, זאת התרפיה שלי'. קינל פונה לטיפול פסיכולוגי ממושך בקליניקת המטפל המומחה לטראומה מולי להד, וזה מסייע לו לחוות מחדש את האירוע הטראומטי בזיכרונו, אגב שליטה ומרחק ביקורתי, ולהפחית את החרדה היום-יומית. שני הסיפורים מסתיימים בהחלמה ובהשלמה עם העבר: ויטמן מעלה בצוותא הופעה בשם 'מלחמה – אופרת רוק', ולאחר מכן נוסע לג'נין למפגש עם משפחה פלסטינית שבנה נהרג במבצע חומת מגן. בסצנה האחרונה בסרט ויטמן עומד על הבמה ושר: 'יום אחד אחרי המלחמה, ילדה אחת קטנה קראה לי אבא'; המילים האלה מעידות על עיבוד, לפי העקרונות שהציעה ג'ודית הרמן:

העבודה העיקרית בשלב השני באה אל קיצה כאשר המטופל משיב לעצמו את ההיסטוריה שלו ומתמלא תקווה מחודשת וכוחות מחודשים למעורבות בחיים. הזמן מתחיל לנוע שוב. כאשר 'הפעולה שמספרים בה סיפור' באה אל קיצה, החוויה הטראומטית שייכת באמת לעבר. בנקודה זו הנפגע עומד לפני משימות חדשות: שיקום חייו בהווה והגשמת שאיפותיו לעתיד (הרמן 2015 [1992]: 214).

בו בזמן קינל מסיים בהצלחה את הטיפול הפסיכולוגי; באחד המפגשים האחרונים הוא אומר למטפל מולי להד: 'מזל שנולדתי [...] הייתי עכשיו שעה בתוך האירוע, ופתאום, אין איום, אף אחד לא יורה עלי, אני יכול לשבת רגע, להגיד תודה לאל שאני חי'. לאחר מכן קינל משוחח עם חבר על אמונה שהתחזקה בו. בסצנה אחרת הוא מברך הגומל בכותל המערבי ומצהיר על רצונו להיעשות אדם טוב יותר בעקבות הטראומה. בכך הוא מעניק לטראומה מקום מכריע בחייו, אך מכיל אותה בתוך נרטיב ברור ומחודש של חייו: 'לא סתם עברתי מה שעברתי, ולא סתם יצאתי מזה בחיים [...] נפל בחלקי להישאר בחיים, וזה סימן שאני צריך לשנות את החיים שלי'. שלב זה, לפי עקרונותיה של הרמן, הוא השלב האחרון בהחלמה מטראומה: 'לאחר שהשלים הנפגע עם העבר הטראומטי, ניצבת לפניו משימה חדשה: בריאת העתיד. הוא התאבל על העצמי הישן שנהרס בידי הטראומה; עכשיו עליו לטפח עצמי חדש' (שם: 215). לאחר הטיפול הממושך קינל נראה על חוף הים, עם חבריו, ומצולם אומר להם שהוא יוצא 'לחיים חדשים'.

לחתוך את הכאב חושף את סיפורו של מתן ברמן, לוחם לשעבר ביחידת הכלבנים עוקץ, המתמודד בתחילת הסרט עם תגובת קרב ועם כאב פיזי עז ומתמשך ברגלו. ברמן נפצע בעת שירותו בעזה: הוא צעד עם כלבתו לאורך ציר תנועה ברצועה כדי לסלק מטענים מהדרך. למרות הסריקות, נותר על הציר מטען פעיל. טנק שעלה עליו התפוצץ, ושלושה חיילים נהרגו. ברמן הרגיש אחראי למותם. הסרט נפתח בתיאור הכאבים העזים שברמן חש ברגלו, שבע שנים לאחר האירוע, ובהחלטתו לקטוע את הרגל. הקטיעה מאפשרת השתקמות פיזית, ששיאה בהתקנת רגל תותבת שמאפשרת לברמן פעילות כמעט מלאה. אך השיקום אינו מסתיים – קריש דם נסחף למוחו של ברמן, הוא מאבד את ההכרה ל-11 ימים ומאושפז בבית חולים. כשהוא מתעורר הוא מספר על חלום סוריאליסטי, ובו סבו, נפגע תגובת קרב ממלחמת העצמאות, גורם לו לחזור לאירוע פתיחת הציר ולהיהרג בעצמו במקום שלושת החיילים. החלום, לפי עדותו של ברמן, עוזר לו להשתחרר מהתסמינים הפוסט-טראומטיים: 'מאז שהתעוררתי מהקומה אני הפסקתי לקחת כדורי שינה והפסקתי לישון עם אור – מה שלא היה לפני – כי כנראה הייתי צריך את זה כדי להשתחרר בצורה מסוימת'. לאחר מכן נפרד ברמן מהכלבה שליוותה אותו מאז שירותו הצבאי, במילים: 'אני עומד מאחורי ההחלטה שלי לשחרר את ניקי ואותי מהעבר המשותף שלנו למען עתיד טוב יותר בשבילי, ואני מאמין גם בשבילה'. לאחר הפקדה מתוארת שיבתו של מתן לחיים נורמטיביים. כתוביות מתארות: 'מתן מדריך ילדים בחוג לאילוף כלבים ומתכונן לתחרות טריאתלון. הוא עדיין לומד לחיות עם העבר בשלום'. ברמן מצולם מגבו, יושב על שפת הים ומתבונן בשקיעה. התמונה מוחשכת (fade out), ובסצנה שאחרי כן ממלא את הפריים

מצנח ממונע בצבעים כחול-לבן מוטס בידי ברמן. לאחר מכן הוא נראה לבוש חליפת צלילה, צולל לתוך המים ושוחה לצד דולפין. אחרי כן נראה רצף של תמונות סטילס, ובהן ברמן נראה צונח באוויר, משחק כדורגל, מטפס על הרים ורוכב על טרקטורון. מבחינה נרטיבית, סצנות אלה מייצגות הפרדה בין העבר הטראומטי להווה הבטוח.

קרב אחד יותר מדי וסיפור סגור: אסתטיקה של עיבוד טראומה

קרב אחד יותר מדי וסיפור סגור כוללים מסמנים של עיבוד טראומה גם בנרטיב וגם באסתטיקה הקולנועית. אלו סרטים אוטוביוגרפיים, ובהם הפרוטגוניסטים הם הבמאים עצמם, המבקשים לשחזר את זיכרונותיהם המודחקים ולהגיע אל האירוע הטראומטי שנשכח: הקרב בעיר סואץ במלחמת יום הכיפורים בקרב אחד יותר מדי וקרב סולטאן יעקב בסיפור סגור. יואל שרון, במאי קרב אחד יותר מדי, שירת כלוחם בסיירת חרוב, ובמלחמת יום הכיפורים פיקד על מחלקה ונשלח בנגמ"ש לחלץ כוח צה"ל שנפגע בעיר סואץ. בזמן הנסיעה נפגע הנגמ"ש שלו מפגז טנק מצרי, ו-16 מתוך 19 חיילי המחלקה נהרגו. שרון נפצע ושותק בפלג גופו התחתון. זהו אינו הייצוג הראשון של הטראומה שלו בקולנוע: שנות שיקומו בתל השומר תועדו בסרט לעמוד על הרגליים (אלי כהן 1974), והסרט העלילתי שהוא בים – בצילו של הלם קרב (1988) – עסק בשני חיילים נפגעי תגובת קרב ובניסיונו של אחד מהם להיזכר ברגע החוויה הטראומטית. עשיית הסרט והתהליכים שחווה שרון באותו הזמן תועדו בסרטו התיעודי של אשר טללים התמונה החסרה (1988).

סיפור סגור משתייך במובנים רבים לקורפוס ה-I Movies (דובדבני 2010) ומתאפיין בפואטיקה של וידוי ורגשות אשמה. מיכה ליבנה, במאי הסרט, שירת כסמג"ד שריון בקרב סולטאן יעקב. ליבנה חווה את האירוע הטראומטי של התקפת הסורים שנהרגו בה עשרים חיילים, יותר משלושים נפצעו, ואחרים נפלו בשבי. בנאום שנשא ליבנה בפסטיבל דוקאביב הוא תיאר כיצד

תוך כדי עשיית הסרט, כשאני מנסה לשים לב למורכבות של הדברים, לפרוץ את גבולות היצירה והקיבעונות של עצמי, לתת ביטוי לכאבים של גבר מודע לחולשותיו ולבטא אותם ברבדים שונים בסרט, התרחש גם תהליך של ריפוי ושחרור. ולכן השמחה שלי הערב משולשת: האחת על דרך היצירה, השנייה על התוצאה והשלישית על מתנת ההקלה הנלווית (הר גיל 2015).

כבמאי עסק ליבנה בחוויותיו מקרב סולטאן יעקב רק בסרט הגמר הסטודנטיאלי שלו **אפיזודה קטנה וחולפת** (1982), שביים לאחר ששב מהמלחמה.

קרב אחד יותר מדי הוא סרט תחקיר תיעודי, משולב הנפשה, שעוסק בסיפור הקרב על העיר סואץ במלחמת יום הכיפורים. יואל שרון, במאי הסרט, יוצא למסע כפול: חיבור מחודש בין לוחמי הפלוגה ובינם ובין משפחות ההרוגים; וחשיפת האמת ההיסטורית בבסיס הקרב בסואץ, שנהרגו בו מחצית מחיילי פלוגתו של שרון ורבים אחרים לקו

בתגובת קרב. בסרט שרון מצליח להרכיב מחדש את סיפור הקרב באמצעות תחקיר מעמיק בארכיון זה"ל ובאמצעות ראיונות עם בוגרי סיירת חרוב ובוגרי פלוגת הצנחנים, אגב הנפשת העדויות. בסוף הסרט שרון מצליח לגלות מי אחראי לקרב ולגבש מחדש את היחידה הצבאית שהתפרקה ארבעים שנה קודם לכן.

סיפור סגור הוא סרט תחקיר תיעודי שעוסק באירועי קרב סולטאן יעקב במלחמת לבנון הראשונה. לאחר שלוש שנה שהדחיק במאי הסרט מיכה ליבנה את הזיכרון הטראומטי, הוא יוצא למסע ראיונות כדי לגלות מה התרחש באותו לילה ונמחק מזיכרונו. ליבנה מראיין את חיילי הגדוד שהשתתפו בקרב, את ההיסטוריון אורי מילשטיין ואת מפקד הגדוד עירא אפרון. בעקבות הראיונות זיכרונותיו הטראומטיים המודחקים של ליבנה שבים אליו, ובמרכזם אירוע טראומטי במיוחד שמלווה בהרגשת אשמה: נטישת פקוד שלו בשדה הקרב, מתוך חשש להיפגע. בסוף הסרט ליבנה מתוודה על המעשה לפני בני משפחתו.

שני הסרטים האוטוביוגרפיים משתמשים בפרקטיקות שמשתייכות למודוס הרפלקסיבי, למודוס המשתתף ולמודוס הפרפורמטיבי.¹² כך, פרקטיקות רפלקסיביות מופיעות בקרב אחד יותר מדי בכתוביות בתחילת הסרט: 'המצלמות נסעו זה מכבר למלחמה אחרת ורק אנחנו עוד נשארו שם'. זוהי הצהרה על יחס של בידול בין הסובייקט למכשיר התיעוד, בין המצלמות ש'נסעו' ל'אנחנו עוד נשארו שם'. בסיקוונס הבא יואל שרון אווז במצלמת סטילס, ומצלם אנפה עומדת על אחד הסלעים. בפסקול נשמע צליל דריכת המצלמה, ובפריים הבא האנפה נראית מנקודת מבטו של שרון, מבעד לעדשה. בפסקול נשמע קול סגירת הצמצם, המתחלף בקול ירייה. האנפה נעלמת מהפריים. שרון מפנה את מצלמתו לעבר ציפור שניצבת על חוט, וכשהוא מצלם, הפריים המתגלה מהעדשה מתחלף בפריים שנראה בו צילום ארכיון מהלחימה בסואץ, ובו פיצוץ ואדמה מוטחת לכל עבר. שרון יורד מכיסא הגלגלים שלו ומתגלגל על החול, מחזיק במצלמה שלו כברובה. הוא מביט קדימה, ובשוט העוקב נראית הנפשת תנועה מהירה בתוך שוחה מופגזת. שרון נראה שוב בחוף הים, ולפסקול נוספים רעשי מכשירי קשר ויריות. את הצילום הריאליסטי של חוף הים קוטעת הנפשת חיילים נושאים רובים, ואיור מסוק קרב קוטע צילום אנפה באוויר. בדרך זו שרון מקיים דיון רפלקסיבי על האפקט המנוגד של המצלמה כאשר היא פונה אל המרחב הטראומטי: מצד אחד שרון משתמש במצלמה ככלי נשק, באופן שמאפשר שליטה ופיקוח

12 מודוסים אלה הם חלק מטקסונומיה שהציע חוקר הקולנוע התיעודי ביל ניקולס (Nichols 1991). המודוס האינטראקטיבי (interactive mode) כולל מעורבות ישירה של הבמאי, חשיפתו כחלק מהעולם ההיסטורי המתועד ואינטראקטיביות בינו ובין מושאי הצילום; המודוס הרפלקסיבי (reflexive mode) עוסק בתיווך הקולנועי עצמו, אגב חשיפת המנגנון הקולנועי ודיון בתהליך הייצוג ובהתמקדות במפגש בין היוצר לצופים; והמודוס הפרפורמטיבי (performative mode) מדגיש חוויות סובייקטיביות של היוצר, הופך את הצופה למקור ההתייחסות של הסרט ומערב מאפיינים סגנוניים מכל המודוסים. חוקרת הקולנוע סטלה ברוזי (Bruzzi 2006) מתחה ביקורת על הגדרתו של ניקולס למודוס הפרפורמטיבי והציעה שהוא מתאפיין בעיקר בהפניית תשומת הלב של הצופים ל'אי-האפשרות של ייצוג תיעודי אותנטי' (מצוטט בתוך: יוסף 2013: 173).

חזותי על המציאות סביבו. מצד אחר המראות הטראומטיים של שדה הקרב, המחליפים את ההתרחשויות הריאליות, שולטים בשרון באמצעות המבט מבעד לעדשה.¹³ הדיון הרפלקסיבי על הכוח שבידי בעלי מנגנון הייצוג נמשך בכניסתו של שרון לארכיון צה"ל. בסיקור הכניסה המצלמה מתארת את האיסור על ייצוג החזותי של הארכיון: סורגים עבים מונעים כניסת רכבים לא מורשים. מצלמות אבטחה מצולמות בתקריב (close up). מאבטח בחליפה כהה פותח את השער. שרון וחברו מיקי טונים ממוקמים בפינה הימנית התחתונה של הפריים, ואת שאר הפריים תופס ארכיון צה"ל, מצולם מזווית נמוכה מאוד (extreme low angle) שמדגישה את עצמתו. 'שמת לב שאין פה חלונות?' שואל שרון את טונים, וזה עונה לו: 'יש פה סוד'. שניהם מתקרבים לכניסה לארכיון, ובפסקול נשמע קול נמוך גברי מורה: 'תסגור את המצלמות, בסדר?' למרות זאת, המצלמה מוסיפה לצלם ומתמקדת בשלט על אחת הדלתות: 'אין כניסה עם מצלמה (כולל בטלפון נייד או במחשב כף יד)'. הדלת נפתחת לפנייהם. 'אנחנו מרגישים שהגענו ליעד מבוצר', אומר שרון. בדרך זו ייצוגי העבר מתוארים כ'סוד' שטמון בתוך 'יעד מבוצר'. כלי הנשק המאפשר את פריצתו של היעד המבוצר הוא המצלמה. גם בפעולת החיפוש של שרון בתוך הארכיון מודגש הפן הרפלקסיבי: אצבעותיו של שרון מצולמות בתקריב לוחצות על כפתורים של מכשירי הקלטה או מעבירות סלילי צילום בתוך מכשירי הקרנה. המצלמה משתנה כמה פעמים על פעולת מנגנון מכשיר ההקרנה ועל הסלילים הרצים בתוכו. בדרך זו הכניסה לארכיון מתוארת כהשתלטות על מנגנוני הייצוג באמצעות מצלמה. בסופו של דבר, מנגנוני ייצוג אלו מופנים נגד ההנהגה הצבאית האוחזת בהם.

לצד הפרקטיקות הרפלקסיביות, קרב אחד יותר מדי, כסרט אוטוביוגרפי, משתייך למודוס האינטראקטיבי: שרון הוא גם הבמאי וגם גיבור הסרט, אשר יוזם את המפגש המשותף לחברי הפלוגה ולמשפחות, עורך את התחקיר על האחראים לקרב וחווה עיבוד של הטראומה. מאפייניו הפרפורמטיביים של הסרט נוכחים בשימוש הרב בהנפשה כדרך לייצוג הזיכרון והעבר, ובעיקר הלחימה בעיר סואץ. לעתים ההנפשה מאפשרת ייצוג אירועים פנטסטיים וזיכרונות מוטעים. כך לדוגמה אחד הלוחמים מתאר מחשבה שחלפה בו בזמן שהטנק שלו הותקף בריות מכל עבר: 'אני רואה את עצמי נהרג, כבר מדמיון את עצמי בשמיים, רואה משם את אשתי מתחתנת מחדש. ואני כולי בכי, רואה את הכל ולא יכול לומר מילה'. ההנפשה מלווה את העדות במראהו מרחף בשמיים, לבוש מדים וקסדה, זוג כנפיים מבצבץ מאחורי גבו. מנקודת מבטו ומזווית גבוהה מאוד (extreme high angle) נראית חופה. בשוט שאחרי כן נראית כלה מושיטה את אצבעה לטבעת.

13 האפקט הכפול של המצלמה קשור במונח 'פארמקון' (pharmakon), הנושא משמעות של רעל ותרופה גם יחד. דרידה מחבר בין הפארמקון לכתב: 'אל הכתב הינו אפוא אל רפואה. "רפואה": מדע ושיקוי קסמים כאחד. תרופה ורעל. אל הכתב הוא אל הפארמקון' (דרידה 2002: 52). כך מצלמתו של שרון משמשת לכתובת החוויה הפוסט-טראומטית. במובן זה היא תרופה שמאפשרת לו לשלוט בחוויה הטראומטית באמצעות כתיבתה הקולנועית, אך גם רעל שגורם לו לשוב לזיכרון הטראומטי ולהביא למותו של מפקד המחלקה עמיקם.

בסיפור סגור יש פרקטיקות תיעודיות מאותם מודוסים. הסרט משתמש לכל אורכו בפרקטיקות רפלקסיביות וחושף את מגננוני הייצוג שונים המשמשים ליצירתו: כתו של ליבנה מצלמת את עצמה במצלמת וידאו ביתית דרך המראה הקדמית של הרכב. בסצנה שליבנה מקרין את הסרט על אביו הוא מוציא מארגז קלטות וידאו וסלילי וידאו, מתקין אותם במכשיר ההקרנה וצופה במסך. פניו נראות מלפנים (full front), מופנות אל עבר הצופים; במפגש עם עירא המג"ד מצולמת רשימת הערות בכתב יד, במסך הטלפון הנייד שליבנה מחזיק בידיו; בבית הקפה ליבנה משוחח עם אשתו בשיחת וידאו שנערכת במסך המחשב הנייד שלו, ופעמים רבות אחרות שיחת הווידאו נערכת בטלפון הנייד; תנועת הסלילים במכשירי השמע וההקרנה מצולמת לעתים קרובות בתקריב ואגב תנועת מצלמה שסוקרת את פני השטח שלהם בתנועה אופקית (pan) או בתנועה פנימה (dolly in); ובאחת הסצנות קובצי שמע שמתעדים את מכשיר הקשר בקרב מושמעים מהמחשב, וכך מיוצגים בתכנה בקווים גרפיים.

סיפור סגור הוא גם סרט אינטראקטיבי, שכן הפרוטוגוניסט הראשי הוא במאי הסרט, הנאבק בקונפליקטים פנימיים וחיצוניים כדי להבין מה התרחש בקרב סולטאן יעקב. בתמונה ובפסקול הוא נראה ונשמע משוחח עם שאר השחקנים החברתיים בסרט ומופיע גם כשחקן בסצנות הבדיוניות הפיוטיות של ההליכה במדבר או הצלילה במים. רכיביו הפרפורמטיביים של הסרט, המשמשים לייצוג אופייה העודף של הטראומה, מתגלים בסצנות המשלבות מציאות ובדיון, שירה קולנועית ותחקיר היסטורי. סצנות אלו, המבטאות את 'הלך הרוח הפנימי' (הר גיל 2015: 3) של ליבנה, מייצגות את חוויתו הפוסט-טראומטית באמצעות סיטואציות סימבוליות שונות. כך לדוגמה ליבנה נראה צולל בים בעוד תנועות המצלמה מבטאות חרדה; אוכל דגים מטוגנים ולאחר מכן רץ לחדר המקלחת ומקיא אותם; או תועה במדבר, כל שערור מגולח וגופו מכוסה בוך.

בשני הסרטים נוכחים תהליכי עיבוד, מבחינה נרטיבית וגם מבחינה אסתטית. מבחינה נרטיבית, נקודת המוצא של עלילות שני הסרטים היא האמנזיה בנוגע להתרחשויות ההיסטוריות, ונקודת הסיום היא הזכרות הגיבורים באירועים הטראומטיים. בקרב אחד יותר מדי יואל שרון מגלה מה בדיוק התרחש באירוע הטראומטי בסואץ ומי היה אחראי ללחימה המיותרת. לקראת סוף הסרט, במפגש בין לוחמי סירת חרוב ובין בני משפחות ההרוגים, אחד החיילים אומר למצלמה: 'אם הרגע הזה יאפשר לנו את ההמשכיות, ולכולנו להיאחז במשהו, אז במשהו הצלחנו'. אביו של אחד ההרוגים אומר: 'באירוע הזה של היום אני רוצה למצוא איזשהו טיפה של נחמה'. בסרט המוקרן בערב אברהם אדן (ברן) נראה מעניק משמעות לקרב שהשתתפה בו היחידה: 'ההצדקה של יחידת חרוב בהחלט הייתה צורך של חילוץ, שהייתה חשובה ממדרגה ראשונה'.

בסיפור סגור מיכה ליבנה חושף, צעד אחר צעד, את מאורעות קרב סולטאן יעקב שנחקרו מזיכרונו, ולבסוף את האירוע המרכזי שהדחיק כדי לא להתמודד עם רגשות האשמה. הסרט נפתח באמנזיה מוחלטת ובתסמינים שנובעים מאי-עיבוד של האירוע. בשיחה עם אשתו, שמנסה להניא אותו מלעסוק בסיפור המודחק במילים 'אתה יודע שאני

נגד, החלומות האלה יחזרו לך. מה אתה צריך את זה? עונה ליבנה: 'יש לי הפתעה בשבילך. זה כבר התחיל. לא ישן טוב בלילה, לחץ בחזה. את יודעת'. באחת הסצנות הראשונות ליבנה אומר לבתו כי אינו זוכר דבר על סיפורו האישי בקרב: 'קברתי, שכחתי', אך ככל שהעלילה מתקדמת הוא נזכר בהתרחשויות בשדה הקרב, ולבסוף מגיע אל האירוע שיצר את הזיכרון הטראומטי: נטישתו את פקודו אבי לוסטר: 'בעוד אני מג'עג'ע ומתמרן שם, בצפיפות שהייתה להסתובב, אתה ולוסטר עוקפים אותי ומובילים ראשונים. ואני אחריכם, בפער גדול. ובשלב מסוים, אני מסתובב וחוזר אחורה. אני מדווח שיש פה אש וזה בלתי אפשרי'. הזיכרון מוביל להיטהרותו של ליבנה. עדות לכך נוכחת בדברים שעירא אפרון מטיח בסוף הסרט במיכה ליבנה: 'אני חושב שתוך כדי התהליך של ההיטהרות העצמית שלך בשנה וחצי האחרונה [...] שעשית עם עצמך את המסע מהסיכוב אחורה, כי ירו עליך טילים [...] שלושים שנה אחרי זה התחלת לטפל בזה. ואחרי שלושים שנה החלטת שאתה אוונגליסט של היטהרות לכולנו. בטיול שלך להיטהרות באמת לא ספרת אף אחד'. כמו שתאירתי, התנועה הנרטיבית משכחה להיזכרות מבטאת, מבחינה קלינית, עיבוד של הטראומה: הפסיכואנליטיקאי דורי לאוב (פלמן ולאוב 2008: 77) מתייחס לעיבוד כ'תהליך של הרכבת נרטיב ובנייה מחדש של היסטוריה', שמסוגל להתרחש רק כאשר הנפגע מצליח לנסח את הסיפור ולמסור אותו במילים לאחר שמחוץ לו, ואילו הרמן מתארת את השלב השני של ההחלמה ככזה שהנפגע מספר בו את סיפור הטראומה בשלמותו, לעומקו ולכל פרטיו.

מבחינה אסתטית, שני הסרטים מייצגים תהליכי עיבוד באמצעות השילוב בין אסטרטגיות צורניות שמתייחסות לעודפות (excess) הטראומטית ובין תיאורים היסטוריים של האירועים הממשיים, אגב הצבת גבולות ברורים ביניהם ובין העבר להווה ובאמצעות יצירת מרחק קוגניטיבי מהאירוע הטראומטי. קרב אחד יותר מדי משלב בין קטעי הנפשה שמייצגים את חוויתו הסובייקטיבית הפוסט-טראומטית של הבמאי יואל שרון לקטעי ארכיון שהוא מאתר בארכיון צה"ל, שמייצגים את המציאות ההיסטורית הממשית; מנסה להיזכר במה שאירע, ובו בזמן מגבש מחדש את לוחמי היחידה ונפגש עם משפחות ההרוגים; וממקם את הצופים בהקשר היסטורי ברור.

פרויד כתב שהעיבוד דורש הענקת זכות קיום לחזרתיות, בתחום מוגדר ('העברה'), היכרות עם מאפייניה, עיבודה וחשיפת הדחפים המודחקים המזינים אותה (פרויד 2002 [1914]: 7-28). ואכן, שני הסרטים מייצגים את החוויה הפוסט-טראומטית אגב חזרתיות, מבנה טמפורלי משובש, התקות וקיטועים. לפי דגם העיבוד שהציע לה קפרה, אפשר לאתר בשני הסרטים, באיזונים שונים, אסתטיקה של כתיבת טראומה שמתייחסת לחוויה הסובייקטיבית וגם להתרחשות ההיסטורית. השפה האסתטית של קרב אחד יותר מדי מייצגת את זיכרון העבר באמצעות הנפשה, ואת ההווה – באמצעות צילום ריאליסטי אינדקסיקלי, ולפיכך נוצרים גבולות ברורים בין העבר להווה. לעומת זאת, השפה האסתטית של סיפור סגור מייצגת את חוויותיו הפוסט-טראומטיות של הבמאי באמצעות צילום סצנות סוריאליסטיות, פיוטיות-סימבוליות, ואת ההווה באמצעות סצנות ריאליסטיות לחלוטין שמשלבות עדויות של הלוחמים ותחקיר היסטורי מעמיק.

סיפור סגור: מציאות חיצונית ריאליסטית, פוסט־טראומה סוריאליסטית

כאמור, האסתטיקה של סיפור סגור מסמנת תהליכי עיבוד באמצעות הפרדה בין השפה הריאליסטית, המשמשת לאיחוי זיכרון העבר באמצעות ראיונות ותחקיר, לשפה הסוריאליסטית, המשמשת לייצוג העודפות הטראומטית המסמנת את תגובת הקרב של הבמאי.

ברובד הריאליסטי, ליבנה מבקש לגלות מי האחראים למחדל בקרב סולטאן יעקב ומסיק כי המחדל הוא שלמפקד הגדוד נאמר כי אין כוחות אויב בשטח. התברר שהדבר אינו נכון; הגדוד נכנס בנסיעה מנהלתית למתחם הסורי והותקף מכל עבר. ליבנה מפנה אצבע מאשימה כלפי יאנוש בן גל, ששימש מפקד גיס 446 בפיקוד הצפון. בימיו הסצנות ריאליסטיות לחלוטין. ליבנה נראה צופה בטלוויזיה בריאיון שיאנוש מספר בו שאינו מרגיש אשמה ושנהג כשורה. בסצנה אחרת ליבנה נפגש עם חזי שי, לוחם בגדוד שנשבה בידי הסורים. שי אומר לליבנה: 'אם יש את מי להאשים זה ברמות יותר גבוהות, שידעו את המצב ודחפו את הגדוד לתוך המקום הזה'. בסצנה אחרת הראל בן ארי, מפקד מחלקת הסיור מספר: 'כשאני פוגש את כל כוחות צה"ל שיושבים ומגרדים [...] ולא עושים כלום, כוחות שיכולים לכבוש את כל המזרח התיכון'. את שורשי המחדל ליבנה מאתר בראשית ימי המדינה, ובכך הוא מייצב את סיפור הטראומה האישי שלו, באמצעות נרטיב עקבי וסיבתי. באחת הסצנות ליבנה מקרין לעצמו סרט שביים בתקופת לימודיו. בסרט נראה אביו, שנפל בשבי הירדנים במלחמת העצמאות. קולו של מיכה נשמע בפסקול (voice over): 'קיבוץ גזר נכבש, כשבמרחק לא רב ממנו חונים כוחות ישראלים רבים, וברשת הקשר מבטיחים שהתגבורת בדרך, תחזיקו מעמד'. בסרט אביו של מיכה מספר לו: 'ארבע שעות לא שמענו ירייה אחת מצד הכוחות שלנו [...] הייתה פאשלה, ואנחנו הרגשנו את עצמנו נבגדים ונטושים, ורצינו לרדת לחקר האמת וביקשנו הקמת ועדת חקירה'. הסצנה הבאה מתארת את חזרת אותה תבנית עשרות שנים מאוחר יותר. בקריינות נשמע שוב קולו של ליבנה: 'בדיוק שלושים וארבע שנים אחר כך נקלעתי אני לסיטואציה דומה בסולטאן יעקב'.

בדרך זו מוענק ייצוג ריאליסטי לאירועים ההיסטוריים. הראיונות מסייעים ליוצר להיזכר בהתרחשויות בקרב סולטאן יעקב ולגבש אותן לנרטיב רציף. אילו השתמש הסרט באסתטיקה זו בלבד היה אפשר לטעון שיש בכך 'אובייקטיביזציה' של הטראומה, המעידה, לדברי לה קפרה, על הפגן, מכיוון שהסרט מדחיק את החוויה הפוסט־טראומטית, ולפיכך סופה להגיח מתוכו בעל כורחו, כהפגן. אך בסרט שזורות סצנות פואטיות־סוריאליסטיות, ואלה מעידות, עם ההתקדמות הלינארית, על נוכחותה הסובייקטיבית המערערת של הטראומה, הדורשת עיבוד ואבל ממושך.

בסצנת הפתיחה של הסרט מצולמות אבנים נופלות לבור. לאחר כמה אבנים מושלכת פנימה קלטת וידאו. אבנים נוספות מושלכות עליה ומכסות אותה. בסצנה הבאה ליבנה נראה במנהרה תת־קרקעית אפלה ובידו מצלמה. אחד מחבריו קורא לעברו: 'מה אתה מצלם פה כל הזמן, בחושך הזה?' הסצנות מייצגות את חוסר הנגישות של האירוע הטראומטי לפעולת הזיכרון, באמצעות דימויה לפעולת הצילום: הקלטת האוצרת את המראות ואת הזיכרונות נקברת מתחת לגל אבנים, ולחלופין, התיעוד נעשה בחושך מוחלט, ולפיכך

המראות אינם יכולים להיות מקודדים ולהיאצר בזיכרון. בכך הסרט מייצג, באמצעות קבורת הקלטת וההתנגדות לצילום באפלה, את ההתנגדויות הראשוניות הניצבות בראשית תהליך הטיפול: 'ההתגברות על התנגדות מתחילה בכך שהרופא חושף בפני המטופל את ההתנגדות שלעולם אינה מוכרת לו [...] רק כאשר ההתנגדות מגיעה לשיאה ניתן לגלות [...] את הדחפים המודחקים המזינים אותה' (פרויד 2002 [1914]: 119).

בסצנה אחרת, על חוף הים, ליבנה משוחח עם בתו, המבקשת שיספר לה בהרחבה על חוויות האישיות מקרב סולטאן יעקב. הוא מתנגד ונכנס בבגדיו לים. הוא מצולם ממרחק, פוסע לתוך המים וצולל לתוכם. הצילום משתנה לנקודת מבטו של ליבנה, באמצעות עדשה רחבה, שממנה נראית הצלילה לתוך המים העכורים. זהו צילום דינמי וזוויתי, המעביר הרגשת מחנק. המצלמה יורדת ועולה לסירוגין מתחת לפני המים ומעליהם באופן שמדמה טביעה, ובפסקול נשמעים קולות מעורבלים וחלשים של מכשיר קשר וקול שריקת יריות או פגזים. פניו של מיכה נראות לשבריר שנייה מעוותות, בועות יוצאות מפיו, ונראה כאילו הוא טובע. בדרך זו מיוצגת האימה מפני עליית האירוע הטראומטי, הקבור במעמקי השכחה. סצנות אלה מייצגות את ראשית תהליך העיבוד, שההתנגדויות מתעצמות בו, וכאילו מטביעות את הסובייקט.

בסיקוונס אחר ליבנה נראה צופה בריאיון עם יאנוש בן גל. בן גל מספר כי קיבל עליו את האחריות לכישלון, ורומז שעשה זאת מאבירות, שכן אחרים היו אחראים לקרב. בסצנה הבאה ליבנה שוטף דגים במסננת, מתחת לזרם מים. לאחר מכן פיו מצולם בתקריב יתר בעדשה רחבה, אוכל את הדגים במהירות בידיו. בפסקול נשמעות ממכשיר קשר המילים 'טורפים, טורפים'. מפקד הגדוד נשמע במכשיר הקשר מבקש עזרה. בצעמה זוהה נשמעים בפסקול רעשי לעיסת הדגים. בסצנה הבאה מצולם פיו מאותו מרחק, מתקדם במהירות, רוכן מעל אסלה ומקיא. מראה אכילת הדגים משמש דימוי מהופך למצב המתואר בפסקול, של 'היטרפות' הגדוד בקרב. סצנה זו מייצגת את האזור הספי שבין הפגן לעיבוד, המאפיין את שלב האבל. אפשר לזהות אותה כבעלת 'פואטיקה פאראפרקטית', שהקודים המקובלים של הייצוג מושעים בה, ותחליפיהם משובשים – הדבר הנכון נוכח במקום הלא נכון. במונחים שהציע אלססר, זהו הכשל של עבודת האבל המתמשכת, המיוצג באמצעות 'מליצות פיגורטיביות, מוזריות סיגנוניות כגון חזרות ומונטז', אסטרטגיות רטוריות של היפוך ואירוניה, חזרות כפייתיות, היערכות קוגניטיבית מחודשת ו'היפוכים טרגי-גרוטסקיים' (אלססר 2013: 418-419). כך, הדימוי של ליבנה טורף את הדגים, בעוד במכשיר הקשר נשמעות הקריאות 'טורפים, טורפים', מחולל היפוך אירוני של טורף ונטרף. ההקאה, בפרשנות זו, משתלבת בניסיון השליטה בטראומה.

הניסיון לעבד את הטראומה מתעצם בסצנות המבטאות את תשוקתו של ליבנה להיטהרות וכפרה, וכוללות בדרך כלל מוטיב מרכזי של מים. באחת מהן מיכה נוסע למתקן שטיפת מכונות, לפני נסיעתו לפגישת פיוס עם קצין המבצעים של הגדוד. הוא מבקש ממפעיל המתקן 'רק חיזוני', ומדליק את הרדיו. שירת נשים בקול גבוה נשמעת בפסקול. השוטים שאחרי כן מצולמים בעדשה רחבה מאוד, ובתקריב נראים השמשה הקדמית ומכשיר השטיפה המנקה אותה. המצלמה, בידי מיכה, מסתובבת ב־360 מעלות, קולטת אותו עוצם את עיניו בזמן שהמברשות מנקות את השמשות. עיניו נפקחות לפתע.

המצלמה זזה בתזזיתיות מצד לצד, ופניו של מיכה מביעות חרדה. המצלמה מסתובבת במהירות, ולפסקול נוסף בעצמה רעש של מסוק. מלבד הביטוי לסלטלה הרגשית העזה שחוה ליבנה, שנים אחרי המאורעות, מתקן שטיפת המכוניות משמש מטפורה לניסיונו להתנקות ולהיפרד ממשקעי העבר הרובצים עליו. הניסיון אינו עולה יפה: החוויה הפוסט־טראומטית ממשמעת את הסצנה כולה כהתרחשות מחרידה. הניקיון נשאר 'חיצוני' בלבד. בכך הסצנה מבטאת תנועת עיבוד, ובכללה הפגן לצד ניסיון לשלוט בטראומה. הסצנות הללו אינן מונעות את ליבנה מלהמשיך לפעול להבניית נרטיב לכיד ויציב של האירועים הטראומטיים, אגב וידוי ובקשת מחילה מרעיו לנשק ומבני משפחתו.

אחד הסיקוונסים האחרונים מבטא מפורשות את ניסיון עיבוד הטראומה באמצעות שילוב בין תיעוד לבדין. הסצנה הבדינית מבטאת ניסיון השתחררות מהמשא הטראומטי של האשמה. ליבנה נראה נוהג בלילה ומתקשר מהרכב לאחד מחייליו – אבי לוסטר, שבנוגע אליו יש לו רגשות אשמה עזים. מהטלפון נשמע קול החייל: 'מר ליבנה? Out of the blue'. ליבנה אינו עונה. הוא נראה בצדודית, מרוכז בנהיגה ושוקק. את הסצנה קוטעת סצנה הפוכה מבחינה אסתטית: אור יום חזק מציף את הפריים. ליבנה מצולם הולך במדבר, מזווית גבוהה, גבו חשוף, ראשו מגולח ובוץ יבש מכסה את כתפיו. בצילום מעדשה רחבה מאוד ליבנה נראה מלפנים, פוסע בערוץ יבש בין צוקים מדבריים, מתנשף בצמא, פניו אדומות ומכוסות בוץ. הוא עוצר, שופך על פניו מים ומנקה אותן מהבוץ. הסרט אינו נשאר בחוויה הסוריאליסטית הסובייקטיבית של התמודדות עם העבר, אלא מחזיר את הצופים להווה הריאליסטי: בסצנה שאחרי כן ליבנה ולוסטיג יושבים זה לצד זה, ומאחוריהם גבעות מדבריות. הם משוחחים על הקרב, וליבנה מתוודה לפניו כי נטש אותו תחת אש. הזיכרון הטראומטי אינו נותר חוויה סובייקטיבית, אלא מעובד לקשר מחודש לזולת: 'בקשרים המחודשים עם הזולת, שבים נפגעי הטראומה ובוראים את הכשרים הנפשיים שנפגעו או עוותו בידי החוויה הטראומטית' (הרמן 2015 [1992]: 149).

קרב אחד יותר מדי: מציאות ריאליסטית, פוסט־טראומה מונפשת

להבדיל מסרטו של ליבנה, המתוודע לפצע הנפשי ממלחמת לבנון הראשונה ומתמודד עמו לראשונה, **קרב אחד יותר מדי** הוא נדבך נוסף בהתמודדותו הקולנועית והטלוויזיונית של יואל שרון עם הטראומה. התמודדותו החלה עוד בשנות השמונים של המאה הקודמת. לפיכך אולי אפשר לזהות בסרטו גבולות אסתטיים נחרצים יותר בין ההווה לעבר ועבודת אבל מתקדמת יותר.

לייצוג האירועים הטראומטיים הא־רפרנציאליים של העבר, **קרב אחד יותר מדי** משתמש בהנפשה, ואילו צילום ריאליסטי משמש לייצוג האסטרטגיה הקולנועית של הנפשה מזכירה את **ואלס עם באשיר** (ארי פולמן 2008), אך **ואלס עם באשיר** מונפש כולו (למעט סיקוונס הסיום), ולפיו גם סיפור המסגרת א־רפרנציאלי, ואילו **קרב אחד יותר מדי** מייצג את סיפור המסגרת באמצעות צילום ריאליסטי. בדרך זו האסטרטגיה הפואטית

מעמידה 'מרחק בטוח' בין ההווה לעבר ובין המציאות ההיסטורית-אובייקטיבית לחוויה הנפשית-סובייקטיבית, ומעניקה בו בזמן ייצוג 'אובייקטיבי' לאירועים ההיסטוריים, לצד התייחסות לעודפות הפואטית של החוויה הטראומטית. הגבולות בין ההווה לעבר ובין הפורמליזם הסובייקטיבי לריאליזם הולכים ומתגבשים ככל שהסרט מתקדם: בתחילתו הזיכרונות הטראומטיים, בתמונה ובפסקול, פורצים את סיפור המסגרת של הסרט, ובסופו ניכרת הפרדה ברורה בין העבר להווה. הסרט נפתח בסיקוונס המסמן מצב פוסט-טראומטי. בהמשך הסרט שרון מנסה לאחות את רסיסי הזיכרון שהופיעו כפלאשבק על שפת הים וליצור נרטיב שלם יותר. תהליך העיבוד חשוב עד כדי כך שהוא חורג מהאסתטיקה הריאליסטית של הסרט, המייצגת את המציאות החיצונית, לאסתטיקה של ההנפשה, המייצגת את החוויה הפנימית. בשלב ההתרה בנרטיב של הסרט הפלוגה שהתפרקה מתאחדת, וסיפור הקרב בסואץ מתגבש לנרטיב קוהרנטי. התרתו האסתטית של הסרט כוללת הצבת גבולות בין העבר הטראומטי להווה והחלפת הקשר הזמן המשובש במבנה לינארי.¹⁴

כאמור, הסצנה הראשונה של הסרט מסמנת סימפטום של 'פלישה' פוסט-טראומטית, שהעבר פורץ בה אל ההווה באמצעות פלשבק: יואל שרון, בכיסא הגלגלים שלו, מצלם מראות שונים בחוף הים. כשהוא לוחץ על כפתור הצילום נגלים לעיניו מראות מלחמה מונפשים משדה הקרב, ובפסקול נשמעים קולות ירי, מסוקים ומכשירי קשר. שרון מתגלגל על החול עם המצלמה כאילו היא רובה. בשלב זה, ההתרחשות הפוסט-טראומטית הסובייקטיבית חודרת אל המציאות האובייקטיבית עד כדי כך שהיא מכחידה אותה. שיבוש זה נראה שוב ושוב בחלקו הראשון של הסרט. כך לדוגמה בריאיון עם יואל פלג, נהג הנגמ"ש, שרון שואל אותו, 'מה היה שם?' פלג שותק, אך שרירי פניו זעים בתזזיתיות. הוא מביט לכיוונים שונים, מנסה להתחמק. שרון ממשיך: 'ברגע שאני אומר לך, "תיקח רוורס, סע"'. את הצילום הריאליסטי מחליפה לפתע הנפשה, ובה דמותו המאוירת של פלג נראית בכלי הרכב. טיל מגיע בהפתעה ומפוצץ את הרכב. בפסקול נשמע פיצוץ עז. הצילום הריאליסטי חוזר, ופלג מודיע 'הפסקה, הפסקה'. הוא קם ועוזב את השולחן.¹⁵

14 גם בסגנון ההנפשה אפשר למצוא רמזים לעיבוד הטראומה ולמרחק בין העבר להווה: ברבות מהסצנות נראים אירועים לא מונפשים שמדמים תמונות סטילס, והרגשת התנועה מושגת באמצעות תנועת המצלמה בתוכם בכיוונים שונים (pan, tilt, zoom in, zoom out). כך אירועי העבר הטראומטיים מיוצגים באמצעות התמונה הקפואה (freeze frame), ותנועת המצלמה על התמונה מייצגת את התודעה המתבוננת בתמונה ממרחק קוגניטיבי.

15 בסצנה דומה מבחינה פואטית מפקד המחלקה קובי מרון נפגש עם משפחתו של חייל בשם גוזה. הוא מנסה לספר על רגע מותו של גוזה: 'ופה המקום שבו גוזה נפגע'. הוא משתתק, והתמונה מתחלפת באנימציה שכדור נראה בה מפלח את ראשו של גוזה. מרון נראה שוב, שותק, ובני המשפחה מביטים בו. אותה תמונת אנימציה מופיעה שוב; ושוב הוא נראה שותק; ושוב מופיעה תמונת האנימציה, הפעם בתקריב יתר. לבסוף הוא אומר: 'הוא היה לידי ממש. אני לא אשכח את התמונה הזאת'.

בהמשך הסרט שרון מנסה לאחות את רסיסי הזיכרון וליצור נרטיב שלם יותר של האירוע הטראומטי. הוא מראיין לוחמים ותיקים מסיירת חרוב ומכוח הצנחנים ששהה בסואץ, ומצליב בין העדויות השונות באופן שיוצר נרטיב לינארי וקוהרנטי של הקרב. מבחינה פואטית, ככל שהסרט מתקדם, כן ניכרת הפרדה בין ייצוג זיכרונות העבר לייצוג סיפור המסגרת המתרחש בהווה. כך לדוגמה דוביק תמרי נראה ממחיש, על שולחן שמדמה את אזור סואץ, את סדר הכנסת הכוחות לעיר סואץ. הוא אוחד בדגמים מוקטנים של כלי רכב כדי להמחיש את כניסת הכוחות, ומניע אחד מהם משמאל הפריים לימינו. הצילום מתחלף בהנפשה, ואת תנועת ידו של תמרי ממשיכה תנועת הכוחות, הנעים משמאל הפריים ימינה. כעת, סגנון העריכה המשלבת בין הנפשה לריאליזם, איננו כשל עבר הפורץ להווה ומכחיד אותו אלא של תנועה המשכית (match action editing) שתואמת את ההווה ומשתלבת עמו. עריכה אנליטית מארגנת את סדר ההתרחשויות באמצעות שוט מכונן (establishing shot) שהכוחות הנכנסים לתוך סואץ נראים בו מזווית גבוהה מאוד וממרחק גדול מאוד, המאפשרים מבט עילי על הכוחות ועל העיר גם יחד.

בחלקו האחרון של הסרט, שאז הנרטיב של שרון בנוגע לקרב בסואץ מתגבש, פוחתות כמעט לחלוטין סצנות ההנפשה ומשתלבים עוד צילומי ארכיון ריאליסטיים מארכיון צה"ל. כך מסומנת תנועה מהזיכרון הסובייקטיבי למציאות ההיסטורית. סצנת ההנפשה האחרונה, שטיפת דם נראית בה מטפטפת ממצחו של שרון לקרקע, איננה מופיעה כפלאשבק טראומטי מהעבר אלא כחלום שמבטא חיבור בין העבר, המתבטא בפציעה, לעתיד – הפרחת המדבר. בדרך זו, התרתו הנרטיבית של הסרט נמצאת באיחוד הפלוגה שהתפרקה וביצירת נרטיב הקרב בסואץ. התרתו האסתטית של הסרט כוללת הצבת גבולות בין העבר הטראומטי להווה והחלפת הטמפורליות הזמניות המשובשת במבנה לינארי.

הגבולות המוצבים בסרט בין עבר להווה; ההנפשה המבטאת סובייקטיביות לצד הצילום הריאליסטי המבטא מבט אובייקטיבי-היסטורי; ההצלחה 'להגיע לאמת' לצד הכישלון 'לייצג את העבר', וההצבעה הרפלקסיבית על הבניית העבר, מתגבשים לכדי אסטרטגיה חלופית של ייצוג טראומה בסגנון שמעיד על תהליכי עיבוד.

סיכום

בהתאם להבחנתו של חוקר הקולנוע אנטון קייס (1991), שלמדיום הקולנועי חשיבות מכרעת בהתהוות הזיכרון הקולקטיבי בעידן הפוסט־מודרני, אפשר לטעון כי הסרטים העוסקים בתגובת קרב באמצעות פרקטיקות קולנועיות של עיבוד מייצרים זיכרון קולקטיבי ישראלי של טראומת מלחמה, שניכרים בו תהליכי עיבוד. תהליכי איחוי הזיכרון (re-membering)¹⁶

16 את המונח טבע הומי באבא, והוא מתאר את מעשה ההיזכרות בסיפור הסובייקטיבי, המאחה את העבר שנקרע (dis-membered), ומאפשר להאיר את המצב הטראומטי של ההווה (Bhabha 1994: 63); בתוך: מונק (2012: 166).

בסרטים אלו מאפשרים לכונן מחדש זהויות שהושקו¹⁷ ומציעים אפשרות של החלמה כלשהי מהטראומה ארוכת השנים של מלחמות העבר. זהו 'יחס לעבר שכרוך בהכרה בהבדל בינו לבין ההווה [...] הוא מאפשר שיפוט ביקורתי והשקעה מחודשת בחיים, ובפרט בחיים החברתיים והאזרחיים על כל דרישותיהם, תחומי אחריותם והמוסכמות התובעות הכרה והתחשבות באחרים' (לה קפרה 2006 [2001]: 89). הלוחאי וסרטים אלו מייצגים שלב חדש של החברה הישראלית, ובו היפרדות מטראומות העבר, יכולת ונכונות להשקעה מחודשת בחיים החברתיים והאזרחיים.

רשימת המקורות

- אלטשולר ואחרים, 2016. 'החזית האזרחית בישראל כעשור לאחר מלחמת לבנון השנייה: מה נשתנה?', בתוך: אודי דקל, גבי סיבוני ועומר עינב (עורכים), **העשור השקט – מלחמת לבנון השנייה ותוצאותיה**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- אלססר, תומס, 2013. 'הפואטיקה והפוליטיקה של הפאראפרקסיס', בתוך: סנדרה מאירי ואחרות (עורכות), **זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית; ספר היובל לכבוד נורית גרץ**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, עמ' 414-415.
- אלססר, תומס ובוועז חגין, 2012. **זיכרון, טראומה ופנטזיה בקולנוע האמריקני**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- אלרן, מאיר, ציפי ישראלי וכרמית פדן, אוגוסט 2015. 'חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע "צוק איתן"', **צבא ואסטרטגיה**, 7, 2, עמ' 5-26.
- בן שאול, ניצן, 2004. 'ניתוח תסמונתי של סרטים כתעודה היסטורית', בתוך: משה צימרמן, שלמה זנד וחיים בראשית (עורכים), **קולנוע וזיכרון – יחסים מסובכים?**, מרכז זלמן שזר, ירושלים.
- ג'יימסון, פרדריק [1981] 2004. **הלא מודע הפוליטי: על פרשנות הטקסט הספרותי כמעשה חברתי סימבולי** (תרגמה מאנגלית חנה סוקר-שווגר), רסלינג, תל אביב.
- , [1990] 2008. **פוסט-מודרניזם או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר** (תרגמה מאנגלית עדי גינצבורג-הירש) רסלינג, תל אביב.
- גרץ, נורית, 2014. **מקהלה אחרת: ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים**, עם עובד, תל אביב.
- גרץ, נורית וגל חרמוני, סתיו תשס"ט. 'לפרק להיסטוריה את הצורה: טראומה וחתרנות בקדמה ובעטאש', **ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה**, 14, עמ' 13-33.
- , 2013. 'בין לבנון לחרבת חזעה עובר שביל של בוץ: על טראומה, אתיקה ותקומה בקולנוע ובספרות הישראליים', **מבאן: כתב עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית**, יג, עמ' 145-163.

17 כמו שכתבה גרץ בהקשר אחר: 'באמצעות האסתטיקה הקולנועית מיוצרת בהם היסטוריה אלטרנטיבית שהעבר, ההווה והעתיד בה, מובילים אל תפיסה אנושית חדשה: תפיסה אתית' (יוסף וגרץ 2017: 215).

- דובדבני, שמוליק, 2010. גוף ראשון מצלמה: קולנוע תיעודי אישי בישראל, כתר, ירושלים.
- , 2013. "כל עוד אתה מצייר ולא מצלם זה בסדר", סוגיות של אתיקה ואחריות בסרט ואלס עם באשיר'. מכאן: כתב עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, יג, עמ' 50-67.
- דרידה, ז'אק, 2002. בית המרקחת של אפלטון (תרגום מצרפתית משה רון), הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- הר גיל, אמיר, אוגוסט 2015. 'סיפור סגור – דילמות פתוחות', תקריב, <https://takriv.net/article/%D7%A1%D7%92%D7%95%D7%A8-%D7%A4%D7%AA-%D7%93%D7%99%D7%9C%D7%9E%D7%95%D7%AA-%D7%A4%D7%AA%D7%95%D7%97%D7%95%D7%AA/> (אוחזר ב־1 בפברואר 2020).
- הרמן, ג'ודית לואיס, [1992] 2015. טראומה והחלמה (תרגום מאנגלית עתליה זילבר), עם עובד, תל אביב.
- זומר, אלי ואבי בלייך (עורכים), 2005. בריאות הנפש בצל הטרור: הניסיון הישראלי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- זנגר, ענת, 2013. 'רד אלינו אווירן: על העקדה במרחב המיתי הישראלי העכשווי', בתוך: סנדרה מאירי ואחרות (עורכות), זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית; ספר היוכל לכבוד נורית גרץ, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, עמ' 193-204.
- יוסף, רו, סתיו תשס"ט. 'ראיות ויזואליות: היסטוריה וזיכרון בקולנוע הישראלי', ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה, 14, עמ' 1-11.
- , 2013. 'עקבות מלחמה: טראומה, זיכרון והארכיב בסרט "בופור"', בתוך: סנדרה מאירי ואחרות (עורכות), זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית; ספר היוכל לכבוד נורית גרץ, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, עמ' 360-380.
- , 2013. 'האחריות של המבט: אתיקה וקולנוע תיעודי בעקבות כתיבתו של ביל ניקולס', מכאן: כתב עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, יג, עמ' 106-123.
- יוסף, רו ונורית גרץ (עורכים), 2017. עקבות ימים שעוד יבואו: טראומה ואתיקה בקולנוע הישראלי העכשווי, עם עובד, תל אביב.
- לה קפרה, דומיניק, [2001] 2006. לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה (תרגום מאנגלית יניב פרקש), רסלינג, תל אביב.
- לנדסמן, אוהד, ינואר 2011. 'ואלס עם באשיר והשתוק המונפש של זיכרון המלחמה', תקריב, <https://takriv.net/article/%D7%95%D7%90%D7%9C%D7%A1-%D7%A2%D7%9D-%D7%91%D7%90%D7%A9%D7%99%D7%A8/> (אוחזר ב־15.11.2017).
- מונק, יעל, 2012. גולים בנבולם: הקולנוע הישראלי במפנה האלף, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- מורג, רעיה, סתיו תשס"ט. 'קול, דימוי וזיכרון הטרור: הקולנוע העלילתי בתקופת האינתיפאדה השנייה', ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה, 14, עמ' 71-88.
- , 2017. טראומת הכובש, הקולנוע, האינתיפאדה, רסלינג, תל אביב.
- פיק חמו, מיכל, 2016. מולדת פצועה, רסלינג, תל אביב.
- פלמן, שושנה ודורי לאוב, 2008. עדות: משבר העדים בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה (תרגום מאנגלית דפנה רו), רסלינג, תל אביב.
- פרויד, זיגמונד, [1920] 1988. 'מעבר לעקרון העונג', מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות (תרגום מגרמנית חיים איזק), דביר, תל אביב, עמ' 95-137.
- , [1917] 2002. אבל ומלנכוליה; פעולות כפייתיות וטקסים דתיים (תרגום מגרמנית אדם טננבאום), רסלינג, תל אביב.

- , [1914] 2002. 'היזכרות, חזרה ועיבוד', *הטיפול הפסיכואנליטי* (תרגום מגרמנית ערך רולניק), עם עובד, תל אביב, עמ' 119-114.
- פרויד, זיגמונד ויוזף ברויאר, [1895] 2004. *מחקרים בהיסטוריה* (תרגום מגרמנית מרים קראוס), ספרים הוצאה לאור, צפת.
- צחי, אדם, 2018. 'להביט במאכלת: תגובת קרב בקולנוע התיעודי הישראלי', עבודת דוקטור אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- קייס, אנטון, 1991. 'היסטוריה, קולנוע וזיכרון: ציבורי בעידן התקשורת האלקטרונית' (תרגום מאנגלית דן עשת), *זמנים*, 40-39, עמ' 37-28.
- קינן, עירית, 2012. *כאילו היא פצע נסתר*, עם עובד, תל אביב.
- שוויצר, אריאל, 2017. *קולנוע ישראלי חדש*, כרמל, ירושלים.
- Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*, Routledge, London and New York.
- Bruzzi, Stella, 2006. *New Documentary*, Routledge, London and New York, p. 185.
- Caruth, Cathy, 1995. 'Introduction', in: idem (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*, The Johns Hopkins University, Baltimore, MD, pp. 3-12.
- , 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Elasesser, Thomas, Spring 2008. 'Absence as Presence, Presence as Parapraxis: On Some Problems of Representing, "Jews" in the New German Cinema', *Framework*, 49, 1, pp. 106-120.
- Kaes, Anton, 1995. 'German Cultural History and the Study of Film: Ten Theses and a Postscript', *New German Critique*, 65, pp. 47-58.
- , 2009. *Shell Shock Cinema: Weimar Culture and the Wounds of War*, Princeton University Press, Princeton.
- LaCapra, Dominick, 1994. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Cornell University, Ithaca.
- Nichols, Bill, 1991. *Representing Reality*, Indiana University Press, Bloomington.
- Walker, Janet, 1997. 'The Traumatic Paradox: Autobiographical Documentary and the Psychology of Memory', in: Katharine Hodgkin and Susannah Radstone (eds.), *Contested Pasts*, Routledge, London and New York.
- , 2005. *Trauma Cinema: Documenting Incest and the Holocaust*, University of California Press, Berkely.
- Yosef, Raz, 2010. 'War Fantasies: Memory, Trauma and Ethics in Ari Folman's *Waltz with Bashir*', *Journal of Modern Jewish Studies*, 9, 3, pp. 311-326.
- , 2011. *The Politics of Loss and Trauma in Contemporary Israeli Cinema*, Routledge, London and New York.
- Yosef, Raz and Boaz Hagin (eds.), 2013. *Deeper than Oblivion: Trauma and Memory in Israeli Cinema*, Bloomsbury Academic, New York.

תרבות בהסתדרות, 1930-1945

מאיר חזן

הפועל הארץ-ישראלי כופר בעצם החלוקה של חומר ורוח. הוא – איש המעדר והפטיש, אינו בהכרתו פחות איש רוח מאיש המדע והספרות. אין לו ההשכלה שישנה למלומד פלוני ואין לו כשרון שישנו למשורר אלמוני. ואולם על ערכי רוח החיים בלבו לא יוותר ובמונופולין של מישוה על הערכים האלה לא יכיר.¹

משה בלינסון, 1928

תקציר

הסתדרות העובדים הוקמה בשנת 1920 והייתה הרשות המוסמכת העליונה בתנועת העבודה הארץ-ישראלית והמכשיר המרכזי ליישום רעיונותיה. התרבות העברית שהתפתחה בחסות ההסתדרות ובתמיכתה הייתה מרכיב מרכזי בהגשמת החזון הלאומי, לצד קליטת עלייה, התיישבות ובניין עצמי של משק כלכלי. בשנות השלושים ובשנות הארבעים הסתמן בתנועת העבודה הארץ-ישראלית מעבר מדפוסי תרבות 'חלוציים' ביסודם אל דפוסי 'תרבות של קבע'. המאמר עוסק בחיפושי דרך פוליטיים בזרם המרכזי של תנועת העבודה הארץ-ישראלית אחר מתן מענה להעמקתה של התרבות העברית ולהרחבת יריעת פעילותה המוסדית. אבחן בו את הזיקה ואת המתח ששררו בין העשייה התרבותית ובין שיקוליה של המערכת הפוליטית ההסתדרותית ואשרטט גישות שונות שבאו לידי ביטוי בתהליך מיסודה של התרבות בזירה ההסתדרותית. בהתבסס על דיונים שהשתתפו בהם בכירי תנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות השלושים ובעזרת סדרת כינוסי פעילים בענייני תרבות שנערכו במחצית הראשונה של שנות הארבעים מוצגים דגשים ולבטים שהתקמו בהווה הארגוני-ממסדית התרבותית ההסתדרותית במגמה לתאר ולנתח גורמים דומיננטיים בהתגבשותה. משלב מסוים התנהלה פעולתה בממשק עם מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. הפעילות התרבותית העברית ביישוב העפילה למרום השפעתה עם הגעתה של העלייה החמישית ארצה ובשנות מלחמת העולם השנייה. בתקופה ההיא עלו צורכי תרבות חדשים והתעוררו מתחים מוסדיים בנוגע לסדרי העדיפויות של פעילות התרבות הממסדית והלא ממסדית; אלה העמידו שורה של אתגרים בפני הגורמים שהופקדו על ניהול חיי התרבות בהסתדרות העובדים.

מילות מפתח: ברל כצנלסון, הסתדרות העובדים, היישוב היהודי, יעקב זנדבנק, מפא"י, תקופת המנדט, תרבות

1 מ' [משה] בלינסון, 'איש הרוח והחברה', דבר, 21.11.1928.

מבוא

התכנית התרבותית המודרנית שהנחתה את תהליכי התחייה הלאומית היהודית בארץ ישראל נמנתה עם תווי ההיכר הייחודיים של היישוב והייתה רכיב בסיסי בתהליך בניין האומה החדשה. הדגם הפרוגרמטי 'החזק ביותר' שנוצר באותם הימים התהווה בתנועת העבודה.² ייעודה הפוליטי, לפי הגדרתו של יוסף חיים ברנר ערב ועידת היסוד של ההסתדרות בדצמבר 1920: 'ליצור את ההסתדרות של כל העובדים בארץ ישראל לשם בנין העם והארץ'.³ הקמתה של ההסתדרות בישרה על מתן הבכורה לה בתור הרשות המוסמכת העליונה בתנועת העבודה הארץ-ישראלית והמכשיר המרכזי לביצוע רעיונותיה. הפועל העירוני השכיר והפועל החקלאי נחשבו אז הסדן המעמדי האנושי לפיתוח הפרויקט הציוני, שמחויב בבסיסו להגשמת החזון הלאומי באמצעות קליטת עלייה, התיישבות, בניין עצמי של משק כלכלי וטיפוח תרבות עברית.⁴ 'העבודה התרבותית הלאומית', שבמוקדה אתוס החלוץ אשר אליו עיני הציונות נשואות בהגשמת חזונה, הייתה נדבך בגישה שפיעמה בקרב מייסדי ההסתדרות העובדים כי למעמד הפועלים יש ייעוד היסטורי, ו'הוא המבטא האמיתי של הרצון הלאומי'.⁵

בשנות השלושים ובשנות הארבעים הסתמן בתנועת העבודה הארץ-ישראלית מעבר מדפוס תרבות 'חלוציים' ביסודם אל דפוס 'תרבות של קבע'. הדפוס התרבותי הראשון הבלט את דמותו של החלוץ ואת מוטיב החלוציות. הפועל מן השורה היה כתובת הדפוס התרבותי שבא בעקבותיו, והוא עוצב בעת שרפתה מעט ההתלהבות הנרגשת של התחלה חדשה ושגרת חולין אכפה את עצמה על המציאות הציונית סוציאליסטית. הדילמה מה יהיו 'לוחות הברית של תרבותנו החדשה' העסיקה לא אחת את בני הדור והתחדדה במחנה הפועלים על רקע מלאות חצי יובל לעלייה השנייה ב-1929.⁶ במאמר אני עוסק בחיפוש

- 2 שמואל נח אייזנשטדט, **הציוויליזציה היהודית: הניסיון ההיסטורי היהודי בפרספקטיבה השוואתית וגילויי בחברה הישראלית**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2002, עמ' 186-187.
- 3 יוסף חיים ברנר, 'ציונים', י-יא (כסלו תרפ"א), בתוך: **כתבים**, ד, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985, עמ' 1813.
- 4 ישראל קולת, 'האידיאה של ההסתדרות: התהוות והשתנות (1920-1948)', **מאסף**, ב (דצמבר 1971), עמ' 91-93.
- 5 דוד בן-גוריון, 'הייעוד הלאומי של מעמד הפועלים', **קונטרס**, כ"ד באדר תרפ"ה (20.3.1925); חגית לבסקי, 'תרבות כלכלית וכלכלת תרבות ב"מדינה שבדרך"', בתוך: ישראל ברטל (עורך), **העגלה המלאה: מאה ועשרים שנות תרבות ישראל**, מאגנס, ירושלים 2002, עמ' 22-23; זאב צחור, **בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1982, עמ' 94-95.
- 6 מ"א [מיכאל אסף], 'הצבור והמפעל התרבותי', **דבר**, 5.12.1928; י' לופכין, 'פרובלימות תרבותיות', **הפועל הצעיר**, 24.4.1929 (מכאן הציטטה האחרונה). על המונח 'חלוציות' בתקופה הנדונה ראו: הנרי ניר, 'מיהו חלוץ? גלגולים סמנטיים של המינוח החלוצי בתנועת העבודה הארץ-ישראלית, 1917-1939', **טורא**, ב (1992), עמ' 228-248.

דרך פוליטיים בורם המרכזי של תנועת העבודה הארץ-ישראלית לשם מתן מענה ללבטי התמודדות זו. נבחנים בו הזיקה והמתח ששררו בין העשייה התרבותית ובין שיקוליה של המערכת הפוליטית ההסתדרותית ומסורטטות גישות שונות שבאו לידי ביטוי בתהליך מיסודה של התרבות בזירה ההסתדרותית. בהתבסס על דיונים שהשתתפו בהם בכירי תנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות השלושים ובעזרת תיעוד של סדרת כינוסי פעילים בענייני תרבות שנערכו במחצית הראשונה של שנות הארבעים אציג דגשים ולבטים שעלו בהווה הארגונית-ממסדית התרבותית ההסתדרותית במגמה לתאר ולנתח גורמים דומיננטיים בהתגבשותה. משלב מסוים התנהלה פעולתה בממשק עם מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. נקודת המבט הממסדית-תרבותית שאציג היא נדבך הכרחי בביאור מכלול מרכיבי המציאות התרבותית ביישוב. הבחירה להאיר את ההיבט האמור מחייבת להותיר תכנים רעיוניים-פוליטיים ברקע עיונו וכן הבחנות בנוגע למתח שבין תרבות גבוהה למאפיינים תרבותיים של חיי יום-יום בחוגי הפועלים ומידת ההשפעה של דגמים מזרח-אירופיים בכלל ושל דגמים רוסיים בפרט על רכיבי התרבות המקומית-ילידית.⁷

בהיסטוריוגרפיה העוסקת בסוגיות תרבות בתקופת היישוב הובלט מה שאירע בימי העלייה השנייה ובשנות העשרים, בין היתר במחקרי יסוד שעסקו גם בתנועת העבודה מנקודות מבט שונות, למשל מאת זהר שביט, מוטי זעירא, זאב שביט, בועז לב טוב ואריה ספוזניק.⁸ בימים ההם סומנו הקואורדינטות לתרבות עברית. בתקופת העליות השנייה והשלישית (1903-1923) התרקמו 'איים של תרבות עברית' כפי שמציין יעקב שביט. תרבות הפועלים הייתה לדבריו אחד ממבעיה העיקריים. עולם התרבות של הפועל הצמא לגיבוש 'תמונת עולם חדשה, מערכת ערכים חדשה ואורח חיים חדש', כהגדרתו של יצחק טבנקין, שנמנה עם הנהגת ההסתדרות ומפא"י, נסמך על המרצת יצירתה של תרבות יהודית עצמית חדשה בעברית, שתשמש במידת-מה גם תחליף לתרבות המסורתית והדתית. היזמות התרבותית – הספונסרית בעיקרה, שרווחה במחנה הפועלים ושביטויה המובהקים היו עיתוני המפלגות, ההרצאות על מגוון תחומי חיי יום-יום והריקודים – צמחה טיפין-טיפין

7 אניטה שפירא, 'המוטיבים הדתיים של תנועת העבודה', יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 259-260; ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 117-120, 186-209; איתמר אבן-זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882-1948', קתדרה, 16 (1980), עמ' 165-189.

8 זהר שביט, 'החיים הספרותיים בארץ ישראל, 1910-1933', הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1982; זאב שביט, 'הפעולה התרבותית בתנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות ה-20: ראשית ייצורה של הגמוניה תרבותית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2001; מוטי זעירא, קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002; בועז לב טוב, "בילויים במחלוקת": דפוסי בילוי ותרבות פופולארית של יהודים בארץ ישראל בשנים 1882-1914, כמשקפי תמונות חברתיות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2007; Arie B. Saposnik, *Becoming Hebrew: The Creation of a Jewish National Culture in Ottoman Palestine*, Oxford University Press, Oxford 2008.

בשני העשורים הראשונים של המאה ה־20⁹ היא התחלפה ביזמות מוסדית מוכוונת ומפוקחת במידה מוגבלת בשנות העשרים לנוכח הקמת ההסתדרות, הצמיחה הדמוגרפית היהודית בארץ והמשבר העמוק שאליו נקלעה העלייה הרביעית הבורגנית בזהותה באמצע 1926. נסיבות אלה הולידו צורך והזדמנות לקלוט אל שורות ההסתדרות שכבה זעיר בורגנית, שנדרש להקנות לה את השקפת העולם הציונית־סוציאליסטית בבניית הבית הלאומי. שילובה בהסתדרות הושתת בין היתר על הגברת הפעולה התרבותית בתור מכשיר של גיבוש חברתי וארגוני לפי רוחה.¹⁰ התרבות העברית ביישוב העפילה למרום השפעתה עם הגעתה של העלייה החמישית ובשנות מלחמת העולם השנייה. המוני העולים – כ־255,000 נפש עלו ארצה בשנות השלושים (בראשית העשור הייתה האוכלוסייה היהודית בארץ כ־170,000 נפש) – בצירוף הסגירות הפתאומית שנכפתה על האוכלוסייה היהודית בזמן המלחמה, הולידו צרכים תרבותיים חדשים, עוררו קשיים אחרים בנוגע לסדרי העדיפויות של הפעילות התרבותית הממסדית והלא ממסדית והעמידו אתגרים חדשים בפני הגורמים שהופקדו על ניהול חיי התרבות בהסתדרות העובדים.

ברל כצנלסון, שנחשב האורים ותומים מבחינה פוליטית בעיצוב עולמה התרבותי של תנועת העבודה, נימק כך את חשיבות התרבות בהוויית הפועל ובגיבוש הדומיננטיות שלו ביישוב: 'המילה העברית הנדפסת הינה בשבילו לא קינוח סעודה, לא יציאת ידי מצווה לאומית, כי אם דבר חיים'.¹¹ ההצלחה לייצר חיבור בין העבודה ובין התרבות תרמה להיווצרות ההגמוניה הפוליטית של תנועת העבודה וליצירת התשתית להישרדותה במעמד זה שנים ארוכות. התקופה שנתבונן בה משתרעת מייסודה של מפא"י ב־1930 עד תום מלחמת העולם השנייה, שכן טענתי היא שבזמנה התבססו והתקבעו דפוסי היסוד של החיבור הפוליטי בין עבודה לתרבות בניצוחה של ההסתדרות המונהגת בידי מפא"י. אציג במאמר כמה צמתים בולטים בהשתרשות מגמה עקרונית זו. נוכחותה גלשה לפרקים אל מרחבי מוסדות היישוב והתנועה הציונית מכוח הדומיננטיות הגוברת של מפא"י בהם. עם זאת, ראוי לתת את הדעת כי תרבות לאומית עברית השתרשה בהדרגה ביישוב; ולצדה ובקרבה פעלו תרבויות משנה שניזונו ממקורות אידאולוגיים, עדתיים, דתיים, ילידיים ערבים ועוד. מקצתן הושתתו על ארצות המוצא של העולים, ואחרות היו תוצר המפגש והחיכוך הישיר עם הוויית הארץ ועם אוכלוסייתה.¹² עיון בממד זה בהקשר של ההסתדרות חורג מעיונו עקב קוצר היריעה.

9 יעקב שביט, 'תרבות ומצב קולטורי: קווי יסוד להתפתחות התרבות העברית בתקופת העלייה השנייה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה: מחקרים**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1997, עמ' 343–366.

10 שביט, 'הפעולה התרבותית', עמ' 59–79.

11 פנחס גינזור, 'קהילת הסופרים העברים בארץ ישראל של ימי העלייה השלישית ויחסה לתנועת הפועלים', **עיונים בתקומת ישראל**, 6 (1996), עמ' 481–482. להערכתי, נכון להחיל את קביעתו של גינזור על התרבות העברית בכללה וגם על שנות השלושים והארבעים. למעורבותו של כצנלסון בנושאי תרבות ראו: אניטה שפירא, **ברל: ביוגרפיה**, ב, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 626–663.

12 יעקב שביט, 'מעמדה של התרבות בתהליך יצירתה של חברה לאומית בארץ ישראל: עמדות יסוד ומושגי יסוד', בתוך: זהר שביט (עורכת ומחברת ראשית), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל**

בפרק הזמן הנסקר במאמר ביססה תנועת העבודה דפוסי תרבות מבית מדרשה האידאולוגי בבחינת כזה ראה וקדש. דגשיה התרבותיים העבריים היו לאומיים וחילוניים, ובה בעת ספוגים בפוליטיקה שנועדה לא רק לשם אינטרס ומאבק על סדרי עדיפויות אלא נחשבה מקור השראה שמגשר בין חיי יום-יום משמימים ובין הקניית הרגשת התעלות וביטחון בצדקת הדרך המובילה לעיצובה של מציאות חדשה נכספת.¹³ במצע ייסודה של מפא"י בינואר 1930 צוין כחלק ממכלול תפקידי המפלגה כי היא 'פועלת להנחלת הלשון העברית ואוצרות התרבות לעובדים ולעם כולו'.¹⁴ מפא"י לא פעלה דרך שגרה בתחומים אלה ישירות. הגורם המוסדי המרכזי שעסק בהם מטעמה היה ועדת התרבות המרכזית של ההסתדרות, וזו ניתבה אותם ברוח השקפת העולם הציונית-סוציאליסטית בלי לתבוע לעצמה מרות ומונופולין על כל שדה העשייה התרבותי של חבריה.¹⁵ שמואל יבנאלי עמד בראשה של ועדת התרבות בשנות העשרים, שאז היו ענייני חינוך ותרבות משולבים בה זה בזה, ותשומת הלב והמשאבים הוקצו בעיקר להקניית חינוך לילדים ולהנחלת עברית לעולים.¹⁶ בשנות ה-30 הועבר ניהול תחום התרבות בהסתדרות לידי של יעקב זנדבנק, שהיה בעבר ממקורביו של מרטין בובר, ובעקבותיו – לאברהם לוינסון ב-1939. אמנם זנדבנק לא היה בתנועת העבודה הכתובת הציבורית העליונה בתחום התרבות אלא כצנלסון כאמור, אבל דמותו זוהתה עם התרבות באותה רוח ארגונית-מוסדית שהשתגרה במפא"י ובה סומנה אישיות מסוימת בפי כול כמייצגת תחום פעילות.¹⁷ זנדבנק עלה ארצה

מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 1998, עמ' 9-29.

13 מוקי צור, פְּרָעָה ברוח: עיונים בתרבות הקיבוץ והתרבות הישראלית, יד טבנקין, רמת אפעל 2007, עמ' 101-106.

14 'החלטות ועידת האיחוד: המצע', הפועל הצעיר, 1930.1.24.
15 למחלוקת בוועידת היסוד של ההסתדרות ב-1920 על הכללת התרבות בתחומי פעילותה ראו: יהודה סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, עם עובד, תל אביב 1973, עמ' 292-293.

16 התקווה שביקורו של מרטין בובר בארץ ישראל באפריל 1927 יסייע להגשמת חזונו בדבר 'השכלת העם' באמצעות 'יצירת' אוניברסיטה עממית' בחיק ההסתדרות זכתה להד חולף. משה בילינסון, בכיר הפובליציסטים בדבר ששיוע, כאמור במוטו, להגברת מעמדה של הרוח בהווה ההסתדרותית, העריך כי אילו בובר 'בא לפני שבע שנים היה בא כמנהיג, כמורה'. אבל בובר לא עלה בשעת ייסוד ההסתדרות, הלן, וכעת הגיע רק כ'תיר' ו'אורח'. תרומתו להעמקה התרבותית של הרעיון הציוני ומרכזיות הגותו בקרב 'הציונות המערבית' לא הוטלו בספק, ביאר בילינסון, אך השתהותו בהגירתו ארצה והזדהותו עם השקפתה של אגודת ברית שלום, בייחוד לאחר מאורעות 1929, מנעו אותו מלהיפך לדמות מרכזית בהתוויית התרבות ההסתדרותית. ה'ב' [משה בילינסון], 'לבואו של בובר', דבר, 1927.4.4; מ' בילינסון, 'רוחו של בובר', שם, 1927.4.18; ה'נ'ל', 'ההשליה הפוליטית', שם, 1929.12.10; 'מרטין בובר על השכלת העם', שם, 1927.4.13; דנה זליקובסקי, 'מרטין בובר והשכלת העם: רעיון בית הספר הגבוה לעם והגשמתו בבית המדרש למורי עם בירושלים', דור לדור, לב (תשס"ח), עמ' 74-76.

17 כמו שלמשל אליהו גולומב נחשב הכתובת בענייני ארגון ההגנה, וכך גם בבה אידלסון במועצת הפועלות, אברהם הרצפלד בייסוד נקודות התיישבות עובדת, יעקב אפטר בעניין 'המשביר המרכזי'

מברלין בימי העלייה הרביעית והיה חבר מפלגת הפועל הצעיר. הוא שימש בתחילה מזכיר ועדת התרבות המרכזית, ובהדרגה גיבש מעמד ייחודי בתחומי העשייה התרבותית בהסתדרות. זנדבנק סבר כי כשמדברים בחיק ההסתדרות על 'פעולה תרבותית', הכוונה היא 'ליצור את התנאים ואת ההנחות המוקדמות המאפשרים התפתחות המביאה לידי תרבות'; כלומר להכין את החלל הרוחני והחברתי אשר בתוכו יכולה להיווצר תרבות.¹⁸ כך הוא תפס את המשימה העומדת בפניו והגישה המעורפלת הזאת העניקה מבע נאמן לשיח על אודות התרבות שהשתרש בהסתדרות.

'תרבות הפועלים' התקבעה וגובשה בהדרגה בימי היישוב. קווי המתאר שלה סומנו באורח חוזר ונשנה בהתבטאויות בני התקופה, והמסד שעליהם היא הושתתה תומצת בידי זנדבנק: 'לבנות מולדת, להחיות ערכי עם, לחדש תרבות רוחנית, להגשים ציונות'. רק מתוך תהליך הגשמתה של מציאות עצמאית החדשה, הבהיר, 'יכולים להיווצר סגנון, אורח חיים, יציבות בהרגלים ובמנהגים, קשר לקרקע, צמידות למולדת – בקיצור: תרבות'.¹⁹

לבטי הפעולה ההסתדרותית בשדה התרבות במחצית הראשונה של שנות השלושים

בתחילת 1931 היו בהסתדרות כ־30,000 חברים (ובהם כ־6,800 'נשי עובדים' וכ־1,560 חברי הנוער העובד), והיא איגדה יותר מ־75 אחוז מציבור הפועלים היהודי בארץ ישראל. הם היו כ־17 אחוז מהאוכלוסייה היהודית, לעומת כ־8,300 חברי הסתדרות ב־1922 (כ־10 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית), כ־127,000 חברים באוגוסט 1944 וכ־184,000 חברים ב־1948 (כ־28 אחוז מהאוכלוסייה היהודית).²⁰ מנתוני הצמיחה הדמוגרפית נגזר הדחף הפוליטי לראות בממד התרבותי מרכיב בסיסי בקיומה ובהתפתחותה של ההסתדרות. במוקד עיונו יעמוד המתח בין 'הרוטינה התרבותית' ובין 'החזון התרבותי' בימים של טלטלה רוחנית,²¹ כמו שבאו לידי ביטוי במושבה ובעיר בראש ובראשונה. הבחירה להפנות את המבט לשם היא פועל יוצא מציונה העירוני והלא כפרי ביסודה של הסתדרות העובדים, כמו שאפשר

ולוי שקולניק (אשכול) בנוגע לחברת מקורות. שבתי טבת, 'בן-גוריון מזכיר ההסתדרות', בתוך: שלמה אבינרי (עורך), דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, עם עובד, תל אביב 1988, עמ' 43-44.

18 יעקב זנדבנק, 'לשאלת פעולתנו התרבותית בועידת ההסתדרות', הפועל הצעיר, 20.1.1933. להשקפת עולמו והגותו של זנדבנק ראו את ספרו בנתיבי תרבות: מאמרים ומסות, המרכז לתרבות, תל אביב 1940.

19 זנדבנק, 'לשאלת פעולתנו'. ההדגשה במקור.

20 ג' [גצל] קרסל, ההסתדרות: ארבעים שנות חיים, תרבות וחינוך, תל אביב 1960, עמ' 22, 137; מפעל ארבע שנים: ההסתדרות, 1945-1948 – פרקי דין וחשבון לוועידה השביעית, מחלקת ההסברה של הוועד הפועל, תל אביב מאי 1949, עמ' 9.

21 דברי יוסף שפרינצק בכינוס השני לתרבות על שם זנדבנק, 22.6.1941, ארכיון תנועת העבודה במכון לבון (להלן: אה"ע), IV-142-1-104.

להיווכח למשל מנתוני חבריה נכון ל-1 בינואר 1933: כ-21,000 התגוררו בעיר (בתל אביב - כ-11,000, בחיפה - כ-6,000, בירושלים - כ-4,000), כ-10,000 התגוררו במושבות, וכ-3,800 התגוררו בקיבוצים ובמושבים.²² תרבות שיועדה אל הרבים אשר התגוררו בעיר ובמושבה, ולא דווקא לקבוצות איכות כפריות מועטות, היא שעמדה בלב לבה של העשייה התרבותית בהסתדרות.

סוכני החברות של התרבות הלאומית ופעיליה לגווניה נודעו בקרב מעצבי האתוס הציוני כנושאי שמות נרדפים לבטלנים המדברים גבוהה-גבוהה וכמי שלהג הפטופוט הוא כלי עבודתם ומזכה אותם 'לכל המוטב בחיך סלחני'. ה'תרבותניק' הנאמן להסתדרות זוהה בהגדרתו כמשתמט. הוא היה אִמון על הקניה ועל הפצה של יסודות תרבות עברית חדשה, שניזונה מעולם המחשבה הציוני-הסוציאליסטי. מנקודת מבט, קהל צרכני התרבות הורכב ממהגרים שמקורם באו והתחבטו בתלאות היקלטות וגם מוותיקים ששימשו מעין תיבת תהודה לתקפותם של מסריו.²³ בתנועת העבודה ראו בהגותו וביצירתו של איש הרוח והאמן מעין איור משובח שראוי להוקרה ולהערכה. לפיכך הם נחשבו מתלויים לאתגרי התקופה ותורמים למסגורם הנאה, גם אם חותמם האנושי והתודעתי של כמה מהם נחרט לאורך ימים כמסייע 'להגביר את הריאליזם והקדושה' החילונית סוציאליסטית, כמו שהייתה מנת חלקם של אהרן דוד גורדון, יוסף חיים ברנר, רחל בלובשטיין ודוד שמעוני (שמעוני).²⁴ לצדם השתררו בבחינת שגרה משנות השלושים ואילך פעלתנותו האמנותית של העסקן ה'תרבותניק' ומבצעה הצרכניים. כפל פניו השתקף בקריאתו של כצנלסון 'שבכל נקודה הסתדרותית ימצא מזכיר לפעולה תרבותית, אדם מסוגל וחרוץ' ושאליה צירף התרעה: 'ואל יראו בזה ענין לבטלנים'.²⁵ ה'תרבותניק' הצטייר כממעט לחוות בגופו את העבודה, ובתור תחליף עסק בהפצת דפוסי זהות רעיונית שראוי היה לדעת העילית כי 'אדם מן היישוב' ינהג לפיהם ביום וברגע משבר.

הפעילות התרבותית בהסתדרות התנהלה בכמה אפיקים: חדרי קריאה וספריות שעבורם גם נרכשו ספרים רבים, מועדונים לפעילות תרבותית וחברתית, ובכללה חוגים, הרצאות, נשפים לרגל חגים, מועדים וימי זיכרון וכן שיעורים להנחלת הלשון העברית. אליהם התווספה עשייה אמנותית בתחומי הציור, הפיסול, התיאטרון, הסאטירה והשירה בציבור לצד קונצרטים, ריקודי עם, משחקי חברה ומשחקי שולחן (ובראשם שחמט). במישור העממי יותר בלטה פעילות הספורט מטעם ארגון הפועל והפעילות הרעיונית-חינוכית

22 'ועידת ההסתדרות', דבר, 12.2.1933.

23 ב' וולמן, 'אדם יקר', שם, 7.7.1939; שמואל אלמוג, מ'יהדות השרירים' ל'דת העבודה', הצינונות, ט (1984), עמ' 137-146; עוז אלמוג, הצבר - דיוקן, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 216-251; דב בן-מאיר, ההסתדרות, כרטא, ירושלים 1978, עמ' 253; יצחק קונפורטי, 'היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה', ישראל, 19 (2016), עמ' 63-96.

24 מוקי צור, הר / שדה / בית: כתבים מן המורד, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2018, עמ' 17-48.

25 'תשובת ב' כצנלסון לזיכוח בשאלות התרבות והנוער', 13.1.1934, פרוטוקול ועידת ההסתדרות הרביעית, מושב שני, אה"ע.

בתנועת הנוער העובד.²⁶ על רקע המשבר הכלכלי שפקד את ההסתדרות בראשית שנות השלושים החליטו מזכיר הארגון דוד בן-גוריון והגזבר אליעזר קפלן להפסיק את התמיכה במימון שיעורי ערב וחדרי קריאה, בתואנה שאלה נמנים עם תפקידיה של ההסתדרות הציונית, וכך גם בנוגע ללימוד השפה שנחוץ כי יוטל על מחלקת העלייה בסוכנות.²⁷

באוקטובר 1931 הבהיר מזכיר ההסתדרות ומנהיג מפא"י (לצד כצנלסון) בן-גוריון: 'בלי מינימום משותף של נכסי רוח המהווים את יסוד תנועתנו' היא לא תוכל לשרוד לאורך זמן ולפעול לקידום יעדיה. המוטיב היסודי בנאומו במועצת ההסתדרות היה שקיימת זיקה הדוקה בין ענייני ארגון שבהקשרם סקר מגזרים שונים אשר משתייכים להסתדרות רק במתכונת של 'חברות אפלטוניות' כלשונו ובין רמת מודעותם התרבותית להשקפותיה. הוא הודה כי לרבים בציבור הפועלים 'אין חינוך שורשי ומקיף בענייני ההסתדרות. עמדתם בשאלות "הגדולות" נקבעת יותר מתוך חוש בריא ואינטואיציה, מאשר מתוך ידיעת העניין, והידיעה לקויה במיוחד בנוגע לחיי היום-יום של התנועה'. בנימת חשש הוסיף: 'חלק גדול מציבורנו אינו מכיר את עברה של תנועתנו, אינו יודע את השתלשלות הרעיונות בתוכה, אינו מכיר את לבטיה והתאבקותיה, ואינו יודע מפני כך להעריך את כיבושיה והישגיה'.²⁸

הכיבוש שאליו החל לשאת את עיניו באותה תקופה, כמו שהתברר בנאומו בוועידת מפא"י שנה לאחר מכן, היה כיבוש ההסתדרות הציונית במגמה להנחיל לה את עקרונות ההגשמה והעבודה כקווי יסוד שמנחים את סדר עדיפויותיה ואת דרכי התנהלותה.²⁹

בפברואר 1933 התקיימה הוועידה הרביעית של ההסתדרות 'בסימן של שפע' המתרגש ובא. הימים היו ימי ראשית העלייה החמישית, והיא התכנסה 'בסימן אניות באות' וכאשר 'מפל עברית פורצת שירת העמל הבונה, שירת מערביל הבטון וכף הסיידים, שירת המקטפה והמעדר, שירת הפטיש והמקדח, שירת אמת המים ועמוד החשמל, ועל כולם שירת סמדר האדם'. כך תיאר כצנלסון את חגיגות השעה ותבע להיחלץ 'מאפס חזון ומהווי תרבותי "נעלה" ו"נקלה"'.³⁰ אף שמפא"י ייחדה במצע שפרסמה ערב הוועידה כמה

26 'תרבות (אוקטובר 1931-נובמבר 1932)', דין וחשבון לשנת 1931-1932, לקראת הוועידה הרביעית של ההסתדרות, תל אביב פברואר 1933, עמ' 252-258. לקשיים התקציביים שנתקלה בהם הפעילות התרבותית בהסתדרות במחצית הראשונה של שנות השלושים ראו: בצלאל שחר, תמורות בחינוך מבוגרים בישראל, עם עובד, תל אביב 1976, עמ' 155-160. על תיאטרון ההסתדרות ראו: בן-עמי פיינגולד, 'אהל: עלייתו ונפילתו של תיאטרון פועלים', עיונים בתקומת ישראל, 15 (2005), עמ' 349-372.

27 פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, אה"ע, 16.1.1931, 15.4.1931, 20.4.1931. בתקופה הנדונה הגיעו אלפים אחדים של עולים בכל שנה (מציאות זו השתנתה מהמחצית השנייה של 1932), וצמיחתה הדמוגרפית של ההסתדרות הייתה במידה רבה פועל יוצא מן המשבר הכלכלי שדחק רבים להצטרף אליה וליהנות משירותיה.

28 פרוטוקול מועצת ההסתדרות, 4.10.1931-8.10.1931, אה"ע.

29 דוד בן-גוריון, 'הפועל בציונות', דבר, 4.12.1932.

30 ב"כ [ברל כצנלסון], 'עם התכנס הוועידה', שם, 12.2.1933. על ימי העלייה החמישית ראו: אביבה חלמיש, במירון כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006.

פסקאות לחשיבותה של 'פעולה תרבותית מסועפת' על רקע ההתרחקות מהוויי התנועה בשל 'המעבר לחיי משפחה ועבודת קבע', לא נמצא מקום לענייני תרבות בדיונים שנמשכו שבוע ימים. שני נואמים יצאו ידי חובת התרבות בנאומים מליציים שפיארו את חזון שירתו של חיים נחמן ביאליק במושב שנערך לאחר כניסת השבת.³¹

שנה לאחר מכן, במושב השני של ועידת ההסתדרות הרביעית, שהתקיים בינואר 1934, הגיע זמנה של התרבות. כצנלסון נשא את הנאום המרכזי בנושא וטען: 'כדי שנהיה לא כת קטנה החיה לה בקרן זוית של חיי העם ופוזמת לה את פזמונותיה, אלא מעמד ההולך בראש העם', נחוץ להקים מוסד מרכזי שיעסוק בענייני תרבות, להבדיל מן ה'שולחן' של ועדת התרבות בעבר. הוא שרטט את מורכבות הפעילות התרבותית:

כשאתה דן בפועל האנגלי, הרי אתה יודע מהו הטיפוס, מה מידת ההשכלה הרגילה שלו. כולם למדו באותו בית ספר עממי, מדברים באותה לשון, רובם הגדול קורא אותו סוג עיתונות, מבקר באותו קולנוע. לא כך אצלנו. יש צרכים רוחניים לחבר הוותיק, החי בתנועה, פעיל במשק. ויש עולה חדש, רובו בלי לשון [עברית], חלקו בלי השכלה. וההשכלות מה שונות הן ומשונות. ויש שהשכלתו מרובה ושורשיו בעבודה מועטים. ויש ילד הגדל בארץ, מושרש במשק ובעבודה, ורחוק מעולם הרוח של החבר חניך חוץ לארץ. ויש תרבויות של לשונות וארצות, ושל שכבות חברתיות שונות.³²

מובן שרידוד מורכבות קלסטרוננו של הפועל בבריטניה היה רק תרגיל רטורי לצורך חידוד הבעייתיות ביישוב, אבל פתרונו של איש הרוח, ההגות והתרבות הפוליטית המרכזי בתנועת העבודה נמצא בתחומי המעשה הארגוני: להקים מועדוני תרבות לפועלים, לייסד הוצאת ספרים, להקים מוסדות להשכלה גבוהה – שיתקיימו במתכונת של סמינרים להבדיל מהקניית השכלה אקדמית מעמיקה, וכן 'לקחת עולה חדש ב"קרניו", להכניסו לתוך חיי הארץ, להנחיל לו את מושגי העבודה – אין לך מכשיר טוב יותר מטיולים. טיולים ממש, אם אפשר ברגל, לכל פינות הארץ'.³³ הוועידה הטילה על מועצת ההסתדרות את האחריות להקמת 'מוסד מרכזי לפעולה תרבותית' של הארגון,³⁴ אך הנהגת תנועת העבודה הייתה טרודה אז בהתכתשות האידאולוגית האלימה מול הרוויזיוניסטים, שגלשה לעתים לעימותים פיזיים ברחוב הארץ-ישראלי הסוער.

בן-גוריון התנגד להצעתו של צנלסון לייחד את מושב הוועד הפועל הציוני הקרוב – שנועד להיערך בשלהי מארס 1934 לראשונה בארץ ישראל ובשפה העברית – לשאלת התרבות העברית כפי שתבע ביאליק. הוא גם שלל את הצעתו לייסד קרן תרבות בסוכנות, לצד קרן קיימת לישראל וקרן היסוד. כתחליף הציג יעד צנוע בלשון המעטה – 'למצוא

31 'מצע מפלגת פועלי א"י לוועידה הרביעית של ההסתדרות', דבר, 19.12.1932. יצחק וילקנסקי (וולקני) וזלמן רובשוב (שזר) נשאו את הנאומים על ביאליק.

32 ברל צנלסון, 'עבודתנו התרבותית', 12.1.1934, פרוטוקול ועידת ההסתדרות הרביעית, מושב שני, אה"ע.

33 שם.

34 'החלטות', 13.1.1934, שם.

1,500 קונים תמידיים לספר העברי' בתפוצות.³⁵ בהיעדר תיעוד אפשר רק לשער מדוע לא שש בן-גוריון לאמץ את הצעותיו של כצנלסון. בכינוס הברית העברית העולמית שהתקיים בתל אביב בדצמבר 1933 תיאר ביאליק, שנבחר לכהן כנשיא הארגון, את מצב התרבות בציונות כך: בארץ שורר 'תוהו ובוהו, הפקרות מוחלטת, ובחו"ל חורבן'. הוא הביע את פליאתו על היעדרם המוחלט של חיים וייצמן, נחום סוקולוב ומנחם אוסישקין ממעורבות בתחום התרבותי, והוסיף: 'ענייננו צריך להיות קודם לקרן הקימת ולקרן היסוד. ואסור שתבוא אליהן פרוטה מבלי שתבוא פרוטה לקרן התרבות. [...] אם אנו בונים את התרבות בגולה, הרי אנו בונים את ארץ ישראל. דבר זה צריך לחדור להכרתה של התנועה הציונית כולה'. ואז חרף: 'הדברים לא הגיעו ליוצרי גורלנו עכשיו. ובעצמנו לא נוכל לעשות זאת. אפשר נוכל להסיר את הללו ממקומם ולשים תחתם אחרים, שיהיה בכוחם למלא את הדרישה. [...] עלינו לחתור, אולי לעורר מלחמה, ובהעזה, בחוצפה, להגיד קבל עם, שאין הללו ראויים למקומם ולעמדתם כל זמן שאינם מבינים דבר זה'.³⁶ דבריו בנוגע לחיוניות מיסוד העיסוק התרבותי היו בה בשעה בגדר איום פוטנציאלי מוסווה על מפא"י, שחצי שנה קודם לכן הגבירה את הדומיננטיות שלה בפוליטיקה הציונית בעקבות הקונגרס הציוני ה-18, עם כניסתו של קפלן למשרת ראש מחלקת הכספים בהנהלת הסוכנות והצטרפותו של בן-גוריון למחלקה המדינית שלה שבראשה עמד משה שרתוק (שרת). לא פחות חמור, השקפת ביאליק עמדה בסתירה ברורה לסדר העדיפויות הבן-גוריוני, שאותו היטיב לבטא עמיתו יבנאלי: המרכז התרבותי העברי העולמי צריך להימצא בארץ ישראל והיצירה התרבותית הארץ-ישראלית 'תאציל מרוחה ואונה על כל התפוצה'.³⁷

וכך נדחקו ענייני תרבות הצדה. מצבה של התרבות העברית הועלה במקום בוועד הפועל הציוני, באספה פומבית שכונסה בבית העם בתל אביב. היא נערכה בו בזמן שהתקיימו

35 פרוטוקול הוועדה לענייני התרבות בגולה, 29.1.1934, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S44/139; מכתב ביאליק להנה"ס, 28.1.1934, שם. הקמת קרן לתרבות הייתה אחד מיעדיה המרכזיים של 'הברית העברית העולמית' שנוסדה בברלין ביוני 1931. היא הוקמה למען קידום הפצת העברית ולימודה ברחבי העולם היהודי. עם מייסדיה נמנו שמעון רבידוביץ', חיים נחמן ביאליק, אריה טרסקובר וישראל גולדשטיין. 'מאת הברית העברית העולמית', מאזניים, 20.7.1931. ראו גם: ק"ל [קדיש ליב] סילמן, 'קרן התרבות', שם, 18.6.1931. רעיון הקמת קרן לאומית לתרבות שתטפח את העברית נרקם ערב מלחמת העולם הראשונה ביזמתו של משה פלדשטיין. שמה – קרן התרבות העברית 'קדם'. ראו: [מחבר לא ידוע], התחיה העברית בארץ העברים, [חמו"ל], ברלין תרע"ד.

36 'למען "הברית העברית העולמית": אספת עסקי התרבות בתל-אביב', דאר היום, 26.12.1933. ההדגשה שלי.

37 שם; שמואלי [שמואל יבנאלי], 'יצירה ותרבות', מאזניים, 30.7.1931 (מכאן הציטוט); ש' יבנאלי, 'הברית העברית העולמית', דבר, 4.4.1934. ביאליק ניסה עשור קודם לכן – בראשית ימי העלייה הרביעית – לייסד מרכז לתרבות וללשון עברית בארץ ישראל, בשיתוף חוגי הימין האזרחי והשמאל ההסתדרותי. נערך כינוס פתיחה והוקם ועד זמני בהשתתפותו עם ברל כצנלסון, יוסף אהרנוביץ ובן-ציון מוסינזון, אך דבר לא יצא מיזמה זו. 'מרכז לתרבות וללשון העברית בארץ ישראל', הארץ, 22.10.1924.

דיוני הוועד הפועל, בהשתתפותו של נשיא ההסתדרות הציונית סוקולוב, ושם חזר ביאליק על התרעותיו בניסוח זהיר יותר. הארץ דיווח: 'קהל עצום ומגוון, בצד נוער רב וגם כמה מממשכילי הדור הישן' נקבצו לאירוע,³⁸ אך אלה היו תחליף הצהרתי קלוש לדיון פוליטי על סוגיות תרבות שמלווה בתקצוב של ממש, כמו שחפץ ביאליק. כעבור שלושה חודשים הוא נפטר, וההזדמנות הזאת הוחמצה לעד. לפי שעה הוקמה למצער מחלקה לתרבות בהסתדרות באמצע שנת 1934, בראשותו של זנדבנק. מפא"י לא יכלה להרשות לעצמה מותרות כמו הותרת ריק מוסדי בתחום התרבות בארץ, ונראה כי לכן רופף בן-גוריון את התנגדותו לעניין זה. ייסוד הגוף ההסתדרותי המצומצם בהיקפו והמקומי בדגשיו נועד בו בזמן לתת מענה תוכני לצורכי תרבות רגילים ולחסום מוסדית את האפשרות להצמחת פעילות ענפה שחורגת במובהק מהשקפה פלשתינוצנטרית ברוחה של תנועת העבודה הארץ-ישראלית.

משהוסרה פרשת ההסכם עם הרוויזיוניסטים מסדר היום ההסתדרותי במשאל חברים שהתקיים במארס 1935,³⁹ נועדה מועצת ההסתדרות ב-21 באפריל תחת הכותרת הרוויה פאתוס – 'עת לעשות תרבות!' בזמן שהעלייה החמישית הגיעה לשיאה הוחלט במועצה כך: 'המועצה רואה כתפקיד מרכזי בשעה זו את הגברת הפעולה לתרבות ולהקניית השפה'. ההחלטה סימנה תמורה בדגש השליט בפעילותה התרבותית של ההסתדרות, ששרר בהנחייתו של מזכיר ההסתדרות היוצא בן-גוריון מאז תחילת שנות השלושים. רק איום מפורש של המזכיר הנכנס דוד רמז בהתפטרות מתפקידו, זמן קצר לאחר שהחל בו, אפשר התמודדות עם התנגדות השומר הצעיר להקמת המרכז לתרבות. מקור המימון לגוף החדש התגדר בססמה 'מיל אחד לתרבות', שמשמעה: 'כל חבר הנהנה [מתפרנס] ממוסד כלכלי שלנו יפריש מיל אחד מלירה ארץ ישראלית [שהוא מרוויח מעבודתו] למטרות התרבות', ומנהלי המוסדות הכלכליים של ההסתדרות ניאווה להפריש 'מיל כנגד כל מיל מהציבור'. בסקירה במועצת ההסתדרות ציין זנדבנק כי בחורף 1926 (בעיצומה של העלייה הרביעית) למדו עברית בשיעורי ערב במושבות כ-4,000 איש, ואילו כיום 600 איש בלבד. מזכיר מועצת פועלי תל אביב לשעבר זלמן אהרנוביץ (ארן) פסק: 'בשטח התרבותי אנו זקוקים ל"מגן אדום", לעזרה מהירה. עברית ודבר. הקניית הקריאה של העברית לעולה החדש למען יגיע לדבר, שינחיל לו את המושגים היסודיים על חיינו ותנועתנו בארץ'. כלומר לא עוד עסקני תרבות מקצועיים אלא הזדקקות בראש ובראשונה לכלי ביטוי רב-תפוצה, יום-יומי, מהיר, אקטואלי, מגוון בענייניו ולא מתייגר במסריו. דווקא עכשיו, הכריז אהרנוביץ, 'כאשר לנוכח העלייה ההמונית ישנה סכנה לעברית, נחוצה גישה אכזרית לאידאולוגיה של יידיש'. לא רדיפות אלא עמדה קנאית, ריכך במקצת, במגמה שהשימוש בעברית ירכש 'במינימום זמן על ידי מקסימום של ציבור הפועלים'. לעומתו, מנהיג השומר הצעיר מאיר יערי חידד

38 'אספה רבתי בתל אביב בענין התרבות העברית', הארץ, 4.4.1934.

39 ראו למשל: יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, ללא פשרות: 'הסכם בן-גוריון – ז'בוטינסקי' וכשלונו, יריב, תל אביב 1979.

את הטון עד הקצה: 'אני בעד השלטת השפה, השלטת אכזרית. אני פוחד מן הביטוי הזה. זוהי שאלה קרדינלית. לא יהיה סוציאליזם ולא תהא חלוציות כאן, אם לא תהיה עברית. בלי עברית ייווצר כאן מין "מקלט ליל" על שפת הים התיכון'. המועצה הטילה על הוועד הפועל של ההסתדרות 'לבחור במרכז לתרבות' ואת 'חובת ההכנה' של מועצה מיוחדת שתייוחד לענייני תרבות, תקצובה ודרכי פעולתה.⁴⁰ ב-9 במאי נבחר הרכב המרכז לתרבות: יוסף שפרינצק, זנדבנק, זלמן אהרנוביץ, רחל כצנלסון, יהודה גוטהלף, משה ברסלבסקי, יונה קוסוי (כסה), דוד ברש ונציג הקואופרציה.⁴¹

בקונגרס הציוני ה-19 שהתקיים באוגוסט-ספטמבר 1935 נבחר בן-גוריון לראשונה לכהן כיושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית. נראָה כי מנהיגות מפא"י נכנסת במלוא עצמתה הפוליטית להנהגת הציונות. כצנלסון לקח עליו באותו קונגרס, ביזמתו, את המשימה לקדם את התמורה בתחום התרבות ונשא את הנאום המרכזי בעניין זה. ערב הקונגרס הוא הסביר במרכז מפא"י כי אין מדובר בוויכוח אידאולוגי על ערך התרבות בתנועה לאומית כמו שהיה בשנים עברו. כעת 'אנו עומדים לפני זרם עליה מחוסר חינוך, משולל הכשרה תרבותית, דל חומר, והזרם הזה מציג לפנינו את השאלה – אם כל ההמונים האלה עלולים [עשויים] להתלכד לחטיבה לאומית בעלת לשון אחת, בעל רמת התרבות הדרושה למלחמת היישוב שלנו'.⁴² כוונתו הייתה כי אף שניכר הבדל מבחינה אישית ומקצועית בין העולים האלה לעולים בעליות שלפני כן, רבים מהם לא יכלו להעריך את השקפת העולם ואת סדר העדיפויות של מחנה הפועלים. שאיפתו משכבר, שהקונגרס יחליט על ייסודה של קרן שלישית לצד קרן קיימת לישראל (המיועדת לרכישת קרקעות) וקרן היסוד (המיועדת להקמת יישובים), שמטרתה תהיה מימון ופיתוח הפעילות התרבותית, נחסמה ב'תן וקח' הפוליטי מאחורי הקלעים, והצעתו לא הועלתה להצבעה בקונגרס שהתקיים בלוצרן. לא הועילו לו טענותיו על 'בבל לשונות' שמשתרר ביישוב ועל 'אווירה כללית של לבנטיניות, קרייריזם וסנוביות' המשתלטת ברחביו. הדוגמאות שהביא לתחומי פעולה נדרשים, ובהם כתיבת אנציקלופדיה עברית וכללית (המפעל החל רק ב-1948), כינוס כתבי סופרים יהודיים ותרגום ספרות קלאסית עולמית, נחשבו כנראה עניין משני במעשה הציוני. רק כמחצית מהצירים נכחו בדיון, והאולם הלך והתרוקן בזמן הדיון עצמו עד שהוחלט על

40 פרוטוקול מועצת ההסתדרות, 21.4.1935-23.4.1935, אה"ע; פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, 29.11.1934, שם. רעיון ה'מיל' חיקה את יזמתה של הברית העברית העולמית, שכינתה את מפעלה הכספי – 'סלע' (מינוח שחיקה את שם המס הפנימי הוולונטרי של 'כנסת ישראל' – סלע היישוב). לקראת מפעל ה'סלע' לשנת תרצ"ב, מאזניים, 3.11.1931.

41 פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, 9.5.1935, אה"ע. לא אותרו פרוטוקולים של פורום זה ולא ידוע אם כונס.

42 פרוטוקול מרכז מפא"י, 26.7.1935-27.7.1935, 28.7.1935-29.7.1935 (עם באי כוח הסניפים), ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע). לסקירת העיסוק בסוגיות תרבות ב-18 הקונגרסים הציונים הראשונים ראו: אברהם לוינסון, התנועה העברית בגולה, האכסוטיבה של הברית העברית העולמית בלונדון, ורשה 1935, עמ' 120-137.

הפסקתו. בנוגע לתלונת כצנלסון – 'רוב חכמי ישראל היושבים בארץ מפרסמים את מחקריהם בחוץ לארץ, בשפות לועזיות' – לא התחדש דבר עד ימינו.⁴³ מה שברור הוא כי בהירות המונחים, הנחרצות הפוליטית, התקיפות הרטריות וההשראה הרעיונית-חינוכית המרחיקה ראות אשר יאפיינו את נאומיו בקונגרס החלוקה ב-1937 ובקונגרס הציוני שנערך ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה ('טוהר הנשק', 'הפליט בראש המערכה') נפקדו כליל מנאומיו ב-1935. כאשר העיד אליעזר שטיינמן (לימים חתן פרס ישראל לספרות): 'סופה של כל הרצאה על התרבות בקונגרס ציוני, שהיא נהפכת לקדיש על התרבות' ופירט את חדלון התרבות בציונות – 'ארבעים שנים, שמונה עשר קונגרסים, מכשירים ומכשירים, ועדיין הדור לא הוכשר. איזה חוסר רצינות! איזה לעג!⁴⁴ – הוא גם העיד על כישלונו של כצנלסון להפיח רוח חיים בפוליטיקה של התרבות.

אף שתוצרי התרבות של הקונגרס הציוני ה-19 היו דלים, המפגש בין 'חובת ההכנה' של מועצת הסתדרות בנושאי תרבות ובין מלאות 15 שנה לייסודה של ההסתדרות בחנוכה 1935 זימן עקרונית הזדמנות ראויה מאין כמותה להזנקת הנושא אל רום עולמה הרעיוני והפוליטי של תנועת העבודה. רמז הצביע במרכז מפא"י על 'העבודה התרבותית' כאחד השטחים המוזנחים ביותר מבחינת מחשבה ואמצעים שהושקעו בו. עם זנדבנק הוא חתר להקצות חלק ניכר מזמנה של המועצה החגיגית לסקירת המתרחש בענייני תרבות ברחבי ההסתדרות (בעיר, במושבה, בהתיישבות עובדת, במועצת הפועלות, בארגון הפועל ובעדות המזרח) ולהקים מוסדות להכשרת עסקני הפעילות התרבותית בתוך ההסתדרות (לעסקני אגודות מקצועיות בשעות הערב ולמזכירי ועדות תרבות במשך חודשים אחדים). המתווה שהוצג לוועד הפועל של ההסתדרות נתקל בשורת התנגדויות, הדיון נקטע באמצעו ולא חודש.⁴⁵ המרכז לתרבות הוקם בפועל מכוח החלטת מועצת ההסתדרות באפריל, ולא זכה לאירוע ייסוד חגיגי.

כעבור ימים אחדים, בראשית דצמבר, תיאר בן-גוריון במרכז מפא"י את מצבם המעורער של מוסדות המפלגה. במקום מסגרת מתפקדת קיימת 'פדרציה של מפלגות' התרעם ו"אחדות המעמד" נעשתה למילה ריקה. רמז, שהודה בעוקצנות: '[בישיבה

43 ברל כצנלסון, 'ההסתדרות הציונית נתבעת לפעולה תרבותית', דבר, 9.9.1935; אג"ף, 'תרבות וחינוך בקונגרס הי"ט', הארץ, 5.9.1935. אף סדר היום הצנוע שקצב כצנלסון ושנועד אז להיות מקודם באמצעות מוסד ביאליק, שנוסד באותה שנה לזכרו של המשורר הלאומי שנפטר ב-1934, נחסם בחלקו בידי בן-גוריון. הוא דאג לבלום כל יזמה להוצאה לאור של אנציקלופדיה עברית, בהיעדר תכנית, והסתפק בתמיכה בקידום הוצאת מילון אקדמי. פרוטוקול קורטוריון מוסד ביאליק, 5.12.1935, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

44 א' שטיינמן, 'הקונגרס בלוצרן', מאזניים (אוגוסט 1935), עמ' 322. להיבטים אחרים שנוגעים לנאומיו של כצנלסון בענייני תרבות בקונגרס הציוני ב-1935 ראו: אברהם צביון, דיוקנו היהודי של ברל כצנלסון, ספרית פועלים, תל אביב 1984, עמ' 205-210.

45 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.10.1935, אמ"ע; פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, 14.11.1935, 28.11.1935, אה"ע.

הקודמת] אכזבתי את החברים כאשר דיברתי לא על עניינים שברומו של עולם, כי אם על תוצרת הארץ, על עבודה תרבותית ועל יחסי ההסתדרות עם המפלגה, נאלץ בלי חדווה לסגת מתכניותי בשדה התרבות. בניסיון אחרון דחק לקיים מועצת הסתדרות חגיגת ב' 22 בדצמבר, ובה יסכמו בן-גוריון, כצנלסון והוא 15 שנות הסתדרות, כהקדמה לדיון על ענייני תרבות למחרת. ברם סדר היום של ההסתדרות לא הסתכרן עם מצוקת הרגע המפלגתית, הכלכלית והמדינית. ציבור הפועלים הרגיש שהעניינים מתחילים 'להתמוטט מבחינה נפשית ורעיונית' עקב החרדה מפני משבר כלכלי 'יותר קשה מב' 1926, עת קרסה העלייה הרביעית, כמו שהתריע כצנלסון. חרדה זו חברה ל'דפרסיה הפוליטית' כלשונו, שנבעה מהחלטת הנציב העליון ארתור וקופ להציג את חזון כינונה של מועצה מחוקקת בפני מנהיגי הציונות והפלסטינים במחצית השנייה של דצמבר.⁴⁶ וכך, חגיגות לציון 15 שנה להסתדרות בוטלו, וכזה היה גורל מועצת ההסתדרות על ייעודה של התרבות בהסתדרות ואפיקיה. כל שנותר ממנה היה מאמר של עורך שבועון מפא"י יצחק לופבן, שהביע דעת יחיד כי הכינוס המיועד של מועצת ההסתדרות על נושאי תרבות 'קלע בזה אל בבת עינה של השאלה המכריעה בחשבון דרכנו לקראת הימים הבאים', ומיאו להתנחם: 'דוממות התרבות בגורנו תמיד, אך למעשה אנו מחשיבים הרבה יותר ממנה כל כך קטן בשטח הכלכלי-משקי'.⁴⁷

מבע אותנטי ופרוזאי לכך הופגן בתביעתו של חבר מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות וממנהיגי מפא"י שפרינצק כינוס נציגי הקואופרטיבים המסונפים להסתדרות, לראות בנהג האוטובוס "הסוכן" (אגנט) שלנו ברחוב. הוא הדגיש: 'הנהגים, חברי ה"אהל" ו"הבימה", המרצים והנזאמים – כולם הינם נושאי התרבות שלנו. התייר הבא לבקר בארץ הן מבלה את רוב זמנו במכוניות, ובחברים תלוי הדבר שהוא יקבל רושם שהמדובר בארץ תרבותית. מסבירים לילדים הבאים מגרמניה שהכרח ללמוד את השפה העברית, אך למחרת הם נחשפים לבליל הלשוניות הנשמעים בתחבורה הציבורית ומזלזלים בשפתנו'. שפרינצק הזכיר:

חולקו השנה פרסים לסופרים וצריך לחלק גם פרסים בעד נימוסים תרבותיים. מי ילמד את הציבור נימוס? אני מציע פרס לחברת התחבורה 'המעביר' על כשרונה ללמד אותנו לעמוד בתור. איני רוצה ברוב עברי – גם רוח, אלא לחיות בתוך חברה תרבותית. מצד אחד אנו בונים את הארץ ומצד אחר אנו הורסים אותה על ידי בורות וגסות. הרוח הלבנטינית ונימוסיה החלו להשתלט עלינו. לא רק העברית כי אם כל סגנון החיים שלנו ספוג ריח לבנטיני.⁴⁸

46 פרטוקול מרכז מפא"י, 2.12.1935, אמ"ע; יומן בן-גוריון, 6.12.1935, אב"ג.

47 י' [יצחק] לופבן, 'בנקוף חמש עשרה שנה', **הפועל הצעיר**, 20.12.1935.

48 הפעולה התרבותית בקואופרטיבים (פרטוקול פגישת חברי ועדות התרבות בקואופרטיבים בתל אביב והסביבה), 11.1.1936. 'הבימה' וה'אהל' היו אז קואופרטיבים.

הלבנטיניות שסומנה לגנאי הייתה תוצר מובהק של מציאות החיים העירונית, למשל בחג פורים ותולדה של זמינות נכסי צרכנות נהנתניים בצביונם. היא מיצבה את מעלותיו של ההון הפרטי הזעיר בורגני שלוהו במתן הכשר עממי להפגנת שגשוגו של הפרט במרחב הציבורי. נוכחותו השגרתית הצטיירה כמכרסמת ולבטח כמתחרה בתקפות התרבותית של הלכות בית המדרש הציוני הסוציאליסטי, שההסתדרות נחשבה המנכיחה המובהקת שלהם בהווה העירונית היישובית של אותם הימים.⁴⁹ ההבנה ששעות העבודה ועתות הפנאי הן רכיבים משלימים וחופפים במכלול גיבוש התרבות החרפה לנוכח הפרהסיה התרבותית בגרמנית וביידיש שהוחצנה עוד ועוד בימי העלייה החמישית.⁵⁰ בליל השפות שנשמע בחנות ובמכולת, בקולנוע, בבית הקפה ובהליכה ברחוב יצר מגוון מרחבי משנה חלופיים להגמוניה ההסתדרותית האסקטית והמצטנעת. הם היו מושכים ומלאים חיוניות. ניתן בהם הכשר להסתמכות על כל לשון זמינה כדי ליהנות מן הפנאי ובו בזמן הם שחקו כמעט בהכרח את גבולות המחויבות הציבורית לאתוס לאומי עברי.⁵¹

בה במידה חתרה הנהגת ההסתדרות להרחיב את יריעת התרבות ולהטמיע אותה בתור כזו שבהכרח תשתרע שתי וערב על מרחבי זמן ומקום פרטיים ביסודם, באמצעות הכלים המוסדיים העומדים לרשותה, ובראשם העיתון ופעילויות תרבות יזומות. החתירה להתוות דרך רעיונית מקובלת ולהבנות דפוסי התנהגות וחשיבה לא פסחה מבחינה זו על גיל הילדות ועל גיל הנעורים. ביטוייה הפופולריים, כגון עיתון הנוער העובד במעלה והמוסף דבר לילדים, ובמישור אחר מבחינת חתך גילים, ייעוד חברתי ומגדר – דבר הפועלת, שירתו את מגמת ההנחלה של טעם תרבותי באמצעות הגדרת קונסנזוס רחב ככל האפשר בקרב הפועלים, ברוחו גישתו של כצנלסון. הובלטו בו בין היתר אורחות חיי ההתיישבות העובדת, דמותו של ביאליק כמעין אב תרבותי קלאסי – מעצב ומכונן (בייחוד לאחר פטירתו ב־1934) וגילויי חיבה לא מתפשרת אל נופי הארץ ואל ההיסטוריה התנ"כית המשתקפת מבעד להם.⁵² המחויבות ל'תוצרת עברית', לנאמנות למדיניות ה'הבלגה' בימי המרד הערבי שהחל באפריל 1936 ולדיבור בשפה העברית הוצגו בשנים שאחרי כן כבעלי זיקה הדדית ומזינים זה את תקפותו של זה.

49 חזקי שוהם, מרדכי רוכב על סוס: חגיגות פורים בתל־אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2013, עמ' 236-237, 357-358, 396-398.

50 מרים גטר, 'העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939: קליטה חברתית-כלכלית מול קליטה חברתית-תרבותית', קתדרה, 12 (1979), עמ' 125-147.

51 Liora R. Halperin, *Babel in Zion: Jews, Nationalism, and Language Diversity in Palestine, 1920-1948*, Yale University Press, New Haven, CT 2014, pp. 26-50, 68-72

52 יעל דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים, 1930-1950, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2013, עמ' 53-103.

היומרה ליצירת 'כוח תרבותי משליט' במחצית השנייה של שנות ה־30

הסממנים הלאומיים המתגבשים לכלל 'מדינה שבדרך' הגיעו לבשלותם במחצית השנייה של שנות השלושים, וביטוי לכך ניכר גם בתחום המוסדי. הוועד הלאומי – שהופקד על ניהול החיים הפנימיים ביישוב ושבראשו עמד יצחק בן-צבי, שנמנה עם השדרה השנייה של הנהגת מפא"י – הצטרף בהדרגה אל המאמץ לקיים חיי תרבות, וב־26 בדצמבר 1935 הודיע על ייסוד מחלקה לתרבות. תפקידה העיקרי – 'הקניית הלשון לעולים חדשים ולהמוני העם בעיר ובכפר'⁵³. בראשה נבחר לעמוד יהודה אבן שמואל קופמן, ששילב בין השקפת עולם סוציאליסטית ברוח תנועת העבודה ובין פעילות תורנית ספרותית ענפה. נדמה כי התארגנותה של המחלקה התארכה בשל הגל הראשון של המרד הערבי. הגוף החדש הציב לו בתור יעד 'לחסל את אי ידיעת השפה העברית בארץ במשך עשר השנים הקרובות'. בתזכיר שחיברו אנשי המחלקה כצידוק לקיומה ולקבלת כספים מהסוכנות היהודית נמנו עיקרי הכישלונות בתחום התרבות: ראשית, 100,000 איש לכל הפחות לא ידעו עברית, ואילו בשיעורי הערב שהתקיימו ברחבי הארץ השתתפו כ־7,000 איש בלבד. שנית, לכל הפחות 100,000 איש נזקקו 'לאטמוספירה תרבותית של דברי תורה ואמנות, ולו יהיה רק בשבתות ובימים טובים' בשעה שהבימות הזמינות, כגון בית העם, עונג שבת ובית ברנר בתל אביב, בית העם ועונג שבת בירושלים ובחיפה, ומקומות קטנים אחדים נתנו מענה ל־5,000 איש לכל היותר. שלישית, ל־10,000 קוראים לא היו 'ספריות הגונות'. רביעית, 'מחוץ לערים אין כמעט סביבה אמנותית'. חמישית, אלפי פועלים 'בעלי רמה תרבותית גבוהה' הפזורים בהתיישבות העובדת היו 'צמאים ורעבים לתרבות של ממש, וכבר ניחר גרונם מקרוא לכך'. שישית, "הנוער העובד עזוב ומוזנח". שביעית, 'המצב התרבותי של האישה בארץ מעורר דאגה'. שמינית, 'עדיון לא הושם לב למצב התרבותי של בני עדות המזרח בארץ. מה נעשה להן לעדות שנאחדן לחטיבה אחת עם כל הישוב בארץ מבלי שנוותר על כל המיוחד אותן לטובה?' לבסוף, רבים מהסופרים ומהאמנים נעשו מרי נפש, ומרירותם פֶּעַפֶּעָה ביישוב ועוד יותר בתפוצות.⁵⁴ מן המיקוד בסוגיית השפה ברור אילו תחומים הותירה מחלקת התרבות בוועד הלאומי לפעילותם של המרכז לתרבות של ההסתדרות לצד גורמים פרטיים, מפלגתיים ומקצועיים אחרים. בפועל נראה שלא היה הבדל כלשהו בתוכני הוראת השפה העברית ובדגשיה כאשר נעשתה בין כתלי המערכת ההסתדרותית לעומת זו שהתבצעה בחסותה של מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. עדות לכך היא העובדה הפרוזאית שבשנים שאחרי כן ובהזדמנויות ארגוניות שונות לא העלה איש מהמעורבים במלאכת ההוראה שום טענה מסוג זה.

53 'החלטות ישיבת הנהלת הוועד הלאומי', 26.12.1935, אצ"מ, S83/1866.

54 'תזכיר מחלקת התרבות של הוועד הלאומי אל הסוכנות היהודית', 6.8.1936, שם. כאשר הגיע קופמן ארצה עשור קודם לכן, קידם אותו צנלסון בדברים מלבכים בביטאון אחדות העבודה קונטרס והביע תקווה כי עבודתו התרבותית 'תתמוזג עם העלייה ויצירת חיי עבודה ומשק לאומי'. ברל צנלסון, 'לבואו של יהודה קופמן', כתבים, ג, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 341.

ב־4 באוקטובר 1936, עת הלך וגווע הגל הראשון של המרד הערבי, התקיים כינוס ארצי לתרבות בתל אביב. הוא נועד לציין פומבית את הקמת המחלקה החדשה. במרכז ניצבה סקירתו של קופמן, שהוכתרה בכותרת 'בעיית תרבותנו' וחבקה עולם ומלואו. חודה התכתב ישירות עם נאומו של כצנלסון בקונגרס הציוני שנה קודם לכן, כשהלין כי ריבוי התרבויות בארץ יוצר 'אווירה של חוסר תרבות, של תלישות רוחנית, אדישות ויהירות'. קופמן הרחיב:

כל עולה הבא אלינו אינו בא כמחוסר תרבות לבקש אצלנו עזרה בצר לו, מלא וגדוש הוא בא. לא רק לשון אחרת, עשירה ויפה, בפיו, אלא תרבות אחרת שוכנת בלבו, וטוב לו עמה. בטוח הוא שבה כל האמת וכל היופי, ומכאן – אי הבנתו, וממנה – אי הסכמתו לנו. מוקיר הוא חג משלו יותר מעיקרי עיקרים שלנו. על פי רוב אינו בא ללמוד, אלא ללמד אותנו. איך ייקלט איש כזה בתרבותנו ואיך יפנה אליו היוצר, האמן העברי. לקינו כאן לא בחוסר תרבות, אלא בעודף הגרוע מחוסר. כי רבות הן התרבויות שהעולים מביאים לנו, רבות ממספר 'מוצאי גולה'.⁵⁵

גם זנדבנק נאם בכינוס; הוא דיבר בטון מיליטנטי על אותו נושא ממש וטען: 'לפנינו קהל אמיגרנטים עם הלך נפש של אמיגרנטים. הם מבקשים "לעשות חיים", האשים, בבקשתם 'להיות חופשיים מכל עול, מכל אחריות'. זנדבנק תבע 'לשנות את המנטליות של המהגר על ידי כוח נפשי יותר חזק. אפשר להטיל עול על פורקי עול – על ידי כוח תרבותי משליט'.⁵⁶ הנחרצות הזאת האירה היטב את מגמת פעילותה התרבותית של ההסתדרות העובדים, שהייתה נדבך בנחישות הארגונית־מקצועית המאיימת שהיא נהגה להפגין מול המעסיקים במגזר הפרטי ביישוב. ליד מחלקת התרבות נוסדה מועצה ארצית, ובה 23 חברים שרבים מהם נמנו עם תנועת העבודה (כגון רחל כצנלסון, זנדבנק, שמואל דיין, ברל כצנלסון, יוסף אהרנוביץ ויצחק טבנקין).⁵⁷ המועצה הייתה אמורה להיוועד אחת לשלושה חודשים, ואולם לא התכנסה מעולם. תכנית החלוקה של ועדת פיל והתחדשות המרד הערבי ב־1937 הותירו את קופמן לנהל את מחלקתו בוועד הלאומי ללא ליווי ציבורי.

מאמציו של קופמן יוחדו בעיקר לשכנוע הנהלת הסוכנות 'לצייד כל עולה בידיעת הלשון כשם שהיא מציידת את המתיישב בקרקע ובמכשירים [חקלאיים]'. אוזן קשבת, להבדיל מתקציב נאות, הוא מצא רק אצל ראש המחלקה המדינית שרתוק, שרגישותו בענייני הלשון העברית הייתה מן המפורסמות. מיד לאחר פרסומה של תכנית החלוקה ביולי 1937, כתב לו קופמן כי בעשור האחרון עלו לארץ כרבע מיליון יהודים, ומהם 'לכל הפחות כשמונים אלף איש ואישה שלא ראו צורת אל"ף ולא שמעו צליל עברי מימיהם', ואליהם צריך לצרף כעשרים אלף שהגיעו בעליות קודמות והם עוד 'בורים גמורים בעברית שבכתב ובעל פה'.

55 יהודה אבן שמואל קופמן, 'בעיית תרבותנו', דבר, 6.10.1936.

56 'הכנוס הארצי לתרבות: קליטת עליה תרבותית מהי?', שם.

57 'מסקנות הכינוס הארצי של עסקני התרבות', אצ"מ, S83/1866.

מ־300,000 היהודים הבוגרים בארץ, העריך, 'עוד שליש, לכל הפחות, נגוע במחלה אחרת: ידיעתם בעברית שרכשו להם כאן בארץ קלוטה מן השוק, מן הרחוב, והיא קלושה ודלה עד כדי כך שנוח לה ללשון עברית כזו שלא נבראה משנבראה'. מלבד 'עילגות תרבותנו', הדגיש קופמן כי צפויה ליישוב 'סכנת התפוררות כתוצאה טבעית מריבוי המחיצות הלשוניות'. רק כ־8,000 מתוך כ־200,000 שנזקקו ללימוד השפה אכן למדו אותה והכרח להכפיל את התקציב המוקצה למטרה זו, תבע,⁵⁸ ולא נענה. לעומת זאת, באפריל 1937 התגאו עורכי עיתון דבר כי אלפי עולים חדשים אימצו את הספר ואת העיתון העברי בעזרת המדור דבר לעולה. בשל כך, 'דבר הוא העיתון העברי הגדול והנפוץ ביותר בארץ ובעולם'.⁵⁹

במחצית השנייה של שנות השלושים התנגחו בכירי מפא"י כצנלסון וטבנקין בנוגע לדרכי חינוכו של הנוער החלוצי, שהם ראו בו את המענה לאתגרי הזמן ושיועד לתפקד כלזו וכשאוור שבעיסה של תנועת העבודה. לעומתם, זנדבנק שיקע את מרצו בהפצת חינוך ותרבות עממית בקרב הקהל הרחב (מבוגר יותר ובעל משפחות לרוב) שהזדהה וזוהה עם ההסתדרות. להבדיל מן המגמה לייחד את תשומת הלב בעיקר לעריכת סמינרים וירחי עיון עבור עתודה אפשרית של בוגרי תנועות הנוער החלוציות, סימן זנדבנק את הפעילות התרבותית במושבות בתור המרחב הגאוגרפי, הארגוני והאנושי שרמתו וטיבו יגדירו את אפיקיה של התפתחות הסולידריות הציבורית סביב עולם מושגיה, ערכיה וסדר עדיפויותיה של ההסתדרות כאן ועכשיו. המפעל 'מיל לתרבות', שנמנה עם תוצרי מועצת ההסתדרות באפריל 1935, היה מקור המימון לפעילות השוטפת של המרכז לתרבות וכן לייסוד שישה מועדוני תרבות במושבות (בפתח תקווה, בכפר סבא, בראשון לציון וברחובות, ולימים גם בבני ברק ובנס ציונה), ששימשו בית להרצאות בנושאי ידיעת הארץ, ספרות עברית וכללית, חקלאות ופוליטיקה. פעילות התרבות למבוגרים נועדה לא לצורכי 'השכלה סתם', הדגיש זנדבנק בכינוסי עסקני התרבות במושבות ב־1936-1937, אלא להפצת מידע בעל זיקה למציאות מוחשית ולמצוקות היום-יום ברוח השקפותיה של ההסתדרות. הדבר חל גם על המסיבות והחגיגות שהתקיימו באותם כינוסים, בין שהיו חלק מלוח השנה היהודי ובין שנועדו לציין את יום 1 במאי, י"א באדר, יום הפועלת הבין-לאומי או מועדי הנצחת אישים שהתנועה חפצה בטיפול זכרם (למשל הרצל, ביאליק, ברנר). הם נערכו מתוך 'תמימות ידועה' שנסמכה על 'בטחון באידאה שמתוכה חוגגים את החג' ובמגמה להנחילה בתור נכס שמעצב את אורח החיים הפועלי בכלל.⁶⁰

פעילות החוגים והקורסים הייתה כתובת לאלפים מעטים ברחבי המושבות וזנדבנק לא העלים זאת. במענה לשאלה 'איך להגיע להמונים על ידי פעולה תרבותית' הוא הבהיר

58 מכתב יהודה אבן שמואל קופמן למשה שרתוק, 12.7.1937, שם, S25/6738; מכתב קופמן לברנרד יוסף, 2.7.1939, שם (מכאן הציטוט הראשון).

59 [מחבר לא ידוע] 'אל קוראי דבר', דבר, 26.4.1937.

60 י' [יעקב] זנדבנק, 'פעולתנו התרבותית במושבות', פנקס (נובמבר 1936); [מחבר לא ידוע], 'ניצור אורה לפעולה תרבותית', דבר, 6.5.1937. למאבק על חינוך הנוער ראו למשל: מאיר אביזוהר, בראי סדוק: אידיאליזם חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 236-289.

שעקרונית אין מגמת פעילויות התרבות מטעם ההסתדרות 'להקנות מדע' ולהרגיל את האדם לחשוב חשיבה מדעית ביקורתית והמטילה ספק מתוך חתירה 'לאיזו אמת חיונית', כי אם להקנות לאדם הפשוט כלים ל'מחשבה רגילה' שמבוססת על שכל ישר ועל אמונה. בהתבסס על כך, זנדבנק סבר שפעולה אמנותית, כגון שירה בציבור, מקהלות גדולות וחוגי דרמה שמרכזים רבים צריכה לשמש עוגן ליצירה תרבותית הסתדרותית, שהציבור אקטיבי בה, ולא פסיבי בלבד, כגון בסרטים או בקונצרטים. בה בעת הוא תינה את צרותיו והלין על השתמטותם של בכירי ההסתדרות ותנועת העבודה מהשתתפות בפעילויות המרכז לתרבות וגם של אנשי המנגנון ההסתדרותי ומוסדותיו, שנוהגים להיות 'הראשונים ל'פאר' פעולה תרבותית 'בהעדרם'.⁶¹

בקונגרס הציוני ה-20, שהתקיים באוגוסט 1937 ובראש מעייניו עמד פולמוס החלוקה, התקבלה ללא דיון, החלטה של ממש בתחום התרבות - להבדיל מן הקונגרס הקודם. לצורך דאגה 'לשלימותו התרבותית של היישוב' לאחר שנות עליית ההמונים, הוטל על ההנהלה הציונית לסייע לקיומה של המחלקה לתרבות של הוועד הלאומי, ש'תשקוד על הנחלת הלשון, הפצת הספרות וטיפול האמנות, תארגן שיעורי ערב לבוגרים [...], תרחיב את הפעולה התרבותית בקרב הנוער אשר מחוץ לכתלי בית הספר, תעודד את עבודת ההשכלה בין עדות המזרח ותדאג לגיבושו התרבותי של היישוב כולו'.⁶² על אף השאיפה המוצהרת לגיבוש תרבותי, אחת המסקנות המהותיות שהסיקו עסקני התרבות בהסתדרות מניסיונם הייתה שנחוץ להקפיד על קיומם של כינוסים נפרדים לעולים ממערב אירופה (כלומר גרמניה ובנותיה) ולעולים מעדות המזרח. מדוע - לא טרחו לנמק; כאילו כל בר דעת יבין ללא קושי שמדובר בקהלים הצמאים לגירויים שונים ולדגשים רעיוניים שניזונים ממעייני מסורת שמופכים ונגישים להם מארצות מוצאם. גם הזיווג של הרצל וביאליק באירוע נשף אחד לא עלה יפה, התברר להם; אולי משום שנוכחו כי די בדמות גדולה אחת כדי לפרנס מסכת קריאה ראויה לשמה מפרי כתיבתו ועל אודותיו.⁶³ על כל פנים, החלטת הקונגרס ה-20 העניקה גושפנקה ציונית רשמית לאחריות הוועד הלאומי לקידום הפעילות התרבותית-מוסדית. הקונסנזוס שאפשר זאת היה תוצר ההבנה שהדריכה את קופמן כי משימתה העיקרית של המחלקה היא קידום עשייתה של הלשון העברית לשפת תרבות ההמונים ביישוב. אבל החמרת המצב הביטחוני עם התחדשות המרד הערבי בספטמבר 1937 דנה את התרבות להיוותר 'אחרונה שבאחרונות' בסדרי העדיפויות של היישוב, ועל כך התייסר קופמן במחצית השנייה של 1938.⁶⁴

61 י' [יעקב] זנדבנק, 'היקף פעולתנו התרבותית', פנקס (מאי-יוני 1937).

62 פרוטוקול הקונגרס הציוני ה-20, 3.8.1937-23.8.1937, ירושלים 1938, עמ' 372.

63 'פעולות המרכז לתרבות ותכנית לעתיד הקרוב' [ללא תאריך. ראשית שנות הארבעים], אה"ע, IV-215-1-710.

64 יהודה אבן שמואל קופמן, 'פתח דברים', **תרבותנו בארצנו** (ידיעות המחלקה לתרבות של הוועד הלאומי), א (דצמבר 1937); הנ"ל, 'עמדות תרבותנו בסכנה', שם, ח-ט (ספטמבר 1938).

תרבות הסתדרותית בימים של מלחמה עולמית

זנדבנק, שהיה בחוגי ההסתדרות הדמות המארגנת החשובה ביותר בעבודת ההחדרה המתמשכת של תרבות שמוצאה מרכז ומערב אירופי ביסודה אל זרם החיים התרבותי העממי ביישוב, בתור תרבות שראוי כי המונים מכל שכבות העם ייחשפו אל תוצריה, הלך לעולמו במפתיע ביוני 1939 בגיל 43. על הערך שנודע לפועלו תעיד חוברת כפולה של **הפועל הצעיר** שיוצדה לזכרו; לכבוד הזה זכו רק יחידים כמו גורדון, ביאליק, בילינסון ויוסף אהרנוביץ.⁶⁵ לאחר פטירתו פסקו עובדי המרכז לתרבות – אולי מחשש שמא תביא הסתלקותו לסיום פעילותם – כי המרכז לתרבות הוא המוסד ההסתדרותי היחיד המקיים 'קשר חי ובלתי פוסק' עם רוב נקודות היישוב היהודיות. הם תיארו את חבר המרצים והאמנים הפעילים מטעמו של המרכז, ובו כארבעים איש, בתור קבוצת שליחים שנושאים את תרבות ההסתדרות ברחבי הארץ. מלבד הודעת נאמנות אידאולוגית, ייתכן שעמדה לנגד עיניהם גם כוונה למנוע את המחלקה לתרבות בוועד הלאומי בראשותו של קופמן, שזוהתה עם מפא"י, מלהשתלט על תחומי אחריות ופעילות שניכסו לעצמם בשנות השלושים.⁶⁶ המחלקה לתרבות אימצה באפריל 1939 את סממת תרומת ה'מיל לתרבות עברית' שהגה המרכז לתרבות בהסתדרות ב־1935 ויצאה בקריאה פומבית שכל בוגר ובוגרת ביישוב מגיל 18 יתרמו מיל אחד ליום למטרה זו. למתמידים הובטח פנקס הנחות לאירועי תרבות שונים. יומרתה הייתה לקבל עליה את 'האחריות המלאה לתרבות ישראל וללשון העברית' ביישוב.⁶⁷ אלה היו ימי פרסום הספר הלבן של מלקולם מקדונלד, שבריטניה נטשה בו את מחויבותה לבית הלאומי, ובעת שדעך המרד הערבי הלכה והשתלטה אימת מלחמת עולם חדשה שארבה בפתח. מאמר המערכת בדבר גרס כי תרומת המיל היא 'תביעה הכרחית ומצווה לקיימה'. אבל נדמה כי העובדה שמכ־300 אלף בוגרים ביישוב הצטרפו כ־23,000 בלבד כעבור חצי שנה למילוי המצווה נבעה גם מן הקרירות שהפגינו בהסתדרות כלפי מיזם הנוטל את בכורתה וחורג מתחומיה הארגוניים. בחלוף עוד שנה פחת מספרם לכ־14,000 בלבד, וכאשר זעק מאמר המערכת בהארץ: 'איפה הם כל רבבות חברי הארגונים וההסתדרויות', הכתובת להתרסה הייתה ברורה. הצעות מחלקת התרבות של הוועד הלאומי להכריז על 'מפעל המיל התרבותי' [...] כעל מפעל חובה, למנות ממונה מיוחד לענייני עברית בכל מקום עבודה ביישוב ולהטיל מסים עקיפים, למשל על רכישת חלה לשבת ועל כרטיס אוטובוס במוצאי שבת, נותרו ללא מענה.⁶⁸

65 **הפועל הצעיר**, 7.7.1939.

66 'פעולות המרכז לתרבות ותכנית לעתיד הקרוב' [ללא תאריך. ראשית שנות הארבעים], אה"ע, IV-215-1-710.

67 מחלקת התרבות של הוועד הלאומי, 'פעולותינו בתחומי הלשון והתרבות בארצנו בשנת ה"א ת"ש', אצ"מ, S53/1365.

68 'להרמת קרן תרבותנו!' (קריאת מחלקת התרבות של הוועד הלאומי), **הארץ**, 9.4.1939; מ"ד [מערכת דבר], 'דבר היום: מיל ליום לתרבות', **דבר**, 4.5.1939; [מחבר לא ידוע], 'אגרת לתורם', שם,

בשיחה שקיימה מזכירות המרכז לתרבות של ההסתדרות עם קופמן בינואר 1940 התברר כי כ-70 אחוז מהכנסות המיזם 'מיל לתרבות' מקורן בחוגי הפועלים. אברהם לוינסון, יורשו של זנדבנק בראשות המרכז לתרבות, העיר כי פעולת המרכז לתרבות מתבצעת בעיקר במושבות וכי גם המחלקה לתרבות מפנה שם את מרבית מיזמיה אל הפועל וסיכם: 'נמצא ששניים או חוזים בטלית אחת ואפילו טלית שכולה תכלת סופה להיקרע בתנאים אלה'. לא אל ה'טלית' הזאת שתתקדם כ'לוחות הברית של תרבותנו החדשה' פילל לופבן, כאמור בפתח המאמר, כאשר ייחל כי יימצא תוכן של ממש לתרבות הפועלים בארץ. חלחול היריבות בין שני המוסדות התבטא בכך שאפילו מחנך רב-השראה כמו דוד ברש ממושב כפר יהושע הצהיר: 'המרכז לתרבות אינו צריך להיות איסטניס. הוא צריך להשתלט מבחינה תרבותית על המקומות, על הפועל, על הנוער, על כל שטח שיש עליו גושפנקא של ההסתדרות'.⁶⁹ גישתו זכתה למשנה תוקף בהתייעצות שזימנו ראשי המרכז לתרבות עם נציגי ועדות התרבות ומועצות הפועלים במושבות. מזכיר מועצת פועלי כפר סבא ברוך מינקובסקי פסק: 'ההגמוניה ביישוב נקבעת על ידי כוח היצירה'. מץ גרינואלד מהרצליה גרס כי לא רק בשאלה תרבותית מדובר אלא בעניין כללי יותר: 'מי יהיה הכוח השליט ביישוב'. איש המרכז לתרבות בצלאל שורץ הזהיר כי אם לא תסתפק המחלקה לתרבות בפעולה בנושא הנחלת הלשון, תיפגע 'עמדתה ההגמונית של ההסתדרות' בתחום התרבות. לוינסון סיכם את עמדת המרכז לתרבות בשתי מילים: 'עצמיות ועצמאות', כלומר חיוני לפתח ביתר שאת פעולות אמנות כי בהן מצוי 'מפתח להשפעה' על הקהל הרחב ואם תתפשט המחלקה לתרבות לתחום זה, היא 'עלולה לסכן את מעמדנו ואת האינטרסים התרבותיים פוליטיים של ההסתדרות'.⁷⁰

לצורך הבטחת מעמדו ההגמוני של המרכז לתרבות וטיפוחו בשטח התרבות ביישוב, יזם לוינסון סדרת כינוסים שנתיים של פעילי התרבות בהסתדרות לזכרו של זנדבנק. בפתיחת הכינוס הראשון שנערך בתל אביב בכותרת 'תרבות בשעת חירום' ב-26 ביולי 1940, לרגל מלאות שנה לפטירתו, התווה לוינסון את קווי היסוד שלפיהם התחוללה מלחמת העולם בין שתי תרבויות מנוגדות: 'מצד אחד - תרבות חופש האדם, המחשבה, היצירה והמצפון; ומן הצד השני - תרבות של "אתה בחרתנו" גזעי, השואף להצמית עמים, להכחיד תרבויות ולהפוך עמים נכבשים לעבדי עולם של ה"עם הנבחר" הגרמני'. הכינוס נערך בשבוע שבראשיתו נכנעה צרפת, ודוד קלעי חרד בנוסח ברנרי: 'אולי אנחנו "אחרונים על החומה", אנחנו - לבדנו'. הוא ציין שכעת מרבית הדבר על 'קידוש השם' ועל 'אנוסים', אבל נחוץ לזכור ש'קידוש השם' היה רק דרך ליחידים בהיסטוריה היהודית. לכן קרא לנבחר בהיסטוריה ולהתחיל לפרסם בדבר מדור קבוע 'לחינוך הנפש', שיודפס באותיות

11.12.1939; נחום לוין, 'צרכי לשון', שם, 22.10.1940; 'מיום ליום: מפעל המיל בשנת ת"ש', הארץ, 4.11.1940.

69 פרוטוקול מזכירות המרכז לתרבות, 7.1.1940, 14.1.1940, אה"ע, IV-215-1-710.

70 'התייעצות בענין עמדתנו למפעל "המיל לתרבות"', 26.2.1940, ידיעות המרכז לתרבות, ח (אפריל 1940).

גדולות ויובאו בו אפיזודות ותיאורי גבורה של יחידים (כגון אטילה ההוני) ושל ציבור. שעת הגיבורים עוד תגיע ותיודע ביישוב ברבים מ־1943 ואילך על רקע מרד גטו ורשה, פעילות הצנחנים הארץ־ישראלים ועוד. יהודה גוטהלף, לימים עורך דבר, אמר בכינוס שלדעתו תפקידה החשוב של פעולה תרבותית הוא 'בשחייה מתמדת נגד הזרם': כאשר שורר אופטימיזם – תפקיד אנשי התרבות הוא להיות פסימיסטים, להזהיר מפני הסכנות הנשקפות. עכשיו, כאשר 'פסימיזם אפל משתרר', אל לאנשי התרבות 'להיללות למקהלה הזו של הסקפטיות. [...] בימים טרופים אלה נדרש מהם להצפין את הספקות ולהעלות את דגל האמונה. ספקות ספקנות' יש להם מקום 'בזמנים של טובה, אבל ברגע שהכל מתמוטט – נימלט מהספקנות כי טובה לא תצמח לנו מזה'. ועם זאת, נדמה כי דבריה הנרגשים של שחקנית התיאטרון (ולימים כלת פרס ישראל) מרים ברנשטיין־כהן היטיבו להביע את טלטלת הרגע:

אין אני יכולה לראות את הכניעה הפוליטית של צרפת ככניעת רוח של העם הזה. לא אאמין בזה, אפילו תהיה חרב היטלר מונחת על צווארי. והכניעה הרוחנית הזאת – היא שהולכת ותוססת בישוב! ומפליא, ששמעתי עליה גם בחוגי העובדים במחקר ובמדע על הר הצופים. אם גם שם מתמוטטת האמת; אם גם אצל בן אדם, המוסר את חייו לעבודת מחקר לטובת האנושות, ישנה סכנה של רוח כניעה הרי זה דבר הזר לרוחי.⁷¹

קריאתה ל'גיוס תרבותי' הדהדה היטב בכינוס פעילי התרבות של ההסתדרות שנערך כעבור חודש וחצי ושדווח בו כי בשנים 1935–1938 קיים המרכז לתרבות 800 אירועים בממוצע בשנה, לעומת 1,600 בשנת 1939. אינטנסיביות צריכת הפעילות התרבותית שימשה 'חיסון נפשי ורעיוני', קבע זלמן אהרנוביץ, בפני סכנת התפשטות הלך רוח של דיכאון, דכדוך וחוסר אמונה ביכולת להחזיק מעמד מבחינה לאומית, בשעה שהנאציזם מתפשט ברחבי אירופה והאבטלה גואה בארץ.⁷²

שני עוגני הפעילות התרבותית השוטפת שארגן מרכז התרבות של ההסתדרות בימי מלחמת העולם השנייה היו חדרי הקריאה וההרצאות. חדרי הקריאה, בייחוד אם נמצא בהם רדיו, זכו לחשיבות גבוהה ביותר. לפי סקר שנערך ביזמת המרכז לתרבות ב־1940, היה רדיו ב־156 מקומות, ובכללם ערים, מושבות ונקודות חקלאיות, אך בכ־40 נקודות אחרות נעדר המכשיר יקר הערך לאספקת המידע החיוני על המתרחש בחזיתות הלחימה ולמתן מזור לציפייה הדרוכה להיוודע מה עלה בגורלם יקירים ומכרים באירופה ובאזורי לחימה אחרים. במידה לא מבוטלת של סיפוק הוצהר בדין וחשבון השנתי של המרכז לתרבות כי מ־175,000 הספרים המצויים בחדרי הקריאה, כ־6.4 אחוזים בלבד הם ביידיש; אות ועדות להטמעת הקריאה בעברית ולשגשוגה. מנגד, התברר כי רבים מהספרים בלועזית היו

71 **תרבות בשעת חירום**, דברים בכינוס של עובדי המרכז לתרבות ועסקני תרבות בהסתדרות (הכינוס הראשון לתרבות על שם זנדבנק), 26.7.1940, המרכז לתרבות ת"ש, עמ' 14, 22–24, 49, 67.

72 'כינוס פעילי תרבות', 11.8.1940, שם, עמ' 75–79.

בגרמנית ובאנגלית – מתנות שהעניקו עולים חדשים לקיבוצים ולמושבים, ואלה הצטברו בחדרי הקריאה. כעת נאלצו אותם עולים להסתפק בחדרים קטנים מאלה שהורגלו אליהם בארצות מוצאם. בכפר גלעדי, קיבוץ ותיקי השומר שטיפחו תדמית אנטי-אינטלקטואלית בימים עברו, נמצאו כ-3,800 ספרים מתחום הספרות היפה. בשנת 1940 התקיימו כ-1,700 הרצאות, מהן 484 בתל אביב, ששם כידוע התרכז חלק נכבד מאנשי ההגות והרוח של היישוב. אשר לתכנים – 17 אחוזים מההרצאות עסקו בהיבטים ספרותיים, שישה אחוזים – באמנות לסוגיה, שבעה אחוזים – בנושאי יהדות ותשעה אחוזים – בתחומי מדע. לעומת זאת, ולהבדיל ממה שאולי היה אפשר לצפות מפאת קשיי השעה, ניכרה בציבור התעניינות קלושה בלבד בהרצאות שהתמקדו בהיסטוריה, בכלכלה ובחינוך הדור הצעיר.⁷³ שמא גרמו זאת הרצון לחמוק מתלאות הרגע אל מכמני יצירה שאינם נטועים בכאן ועכשיו? אין בדוח מענה. לעומת זאת, צוין בו כי השירה בציבור בלטה כתחום פעילות תרבותי דומיננטי דווקא בתל אביב. בדוח המסכם על הפעילות התרבותית ההסתדרותית ב-1940 נכתב כי היא משמשת לא רק מכשיר להקניית חינוך למוזיקה אלא גם גורם חשוב ליצירת אווירה של שיתוף וליכוד בין שכבות וחלקים שונים בציבור העברי.⁷⁴

כחודש וחצי לאחר שהפציצו מטוסי הצבא האיטלקי את תל אביב, התכנס באורח חסר תקדים ב-22 באוקטובר מושב משותף של המוסדות המרכזיים בחיים הלאומיים היהודיים – הוועד הפועל הציוני והוועד הלאומי. שני הגופים, שכעבור פחות משמונה שנים יהיו שותפים לייסוד הפרהסיה הפוליטית של מדינת ישראל (מועצת העם ומנהלת העם), נועדו לדון 'כאילו בדבר צדדי, שלא מעין הזוועה [רצח יהודים בשטחי הכיבוש הנאצים] ומעין הסכנה [כיבוש ארץ ישראל]': השלטת השפה העברית בקרב יהודי ארץ ישראל.⁷⁵ אוסישקין, נשיא הוועד הפועל הציוני, חרף בתוקף: 'בישיבה זו לא נדבר על ענייני התרבות העברית. אין זה הפורום המתאים לכך, באשר תרבות עברית כיום זה לא הדבר המאחד אותנו', אלא רק השפה (לרב אלימלך נייפלד מהמזרחי בער להוסיף: 'וגם אלוהי ישראל'). קופמן קרא להקים הוצאת ספרים ממלכתית, להדפיס את התנ"ך בעברית במקום להזדקק לעותקים שהמיסיון מספק ולהוציא לאור מילון לשפה העברית. בזלזול אופייני פסק אוסישקין: 'אם נדפיס, ד"ר קופמן, את המילון שאתה כל כך מתגעגע אליו, תהיה לעכברים עבודה נוספת', שכן בירושלים ובתל אביב מוכרים כיום ספרים בעברית לכל החפץ, ולא הם החסרים אלא 'רצון והרגשת ערכה' של העברית בתור שפה לאומית. מטרת הכינוס הייתה ליצור לחץ ציבורי מתמשך שיכריח חלקים לא מבוטלים ביישוב לאמץ את העברית כשפת הדיבור והתקשורת העיקרית.⁷⁶ מאמר המערכת בדבר ציין אותם אחד לאחד:

- 73 **תרבות בשנת מלחמה**, סקירה על מפעלי התרבות בהסתדרות בשנת ת"ש, המרכז לתרבות, תל אביב תש"א, עמ' 10-14, 24-26.
- 74 שם, עמ' 20-21.
- 75 מ"ד [מערכת דבר], 'דבר היום', דבר, 25.10.1940.
- 76 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני בשיתוף הוועד הלאומי, 22.10.1940, אצ"מ.

מהם – מבין [עולי] ארצות המערב, המוסיפים עוד לחיות כאן חיי שפה ותרבות של עמי מוצאם כאילו לא חל כל שינוי בגורלם ובתפקיד חייהם; מהם – מבין המעפילים, שעלייתם היתה 'מקריית' ומבוהלת ולא הספיקו לקבל את ההכשרה הנפשית והתרבותית המינימלית; מהם – מבין עדות המזרח הממשיכות לטוות את מסכת התבדלותן בתוך פינותיהן המבודדות ללא קשר לחיי השפה ולחיי היישוב; ומהם – בקרב האורתודוקסיה המקימה כאן עתה מרכזים לתורה ולחינוך מחוץ לתחומי העברית [כלומר ביידיש] וללא זיקה אליה. ואתם ועל ידם המונים מגוונים של מחוסרי שורש ונטולי עול, מקצתם מתוך קושי ומצוקה ומרביתם מתוך אדישות והפקרות וחוסר כל משמעת לאומית ורוחנית.⁷⁷

דווקא בתקופה שבאווירת היום שלט הפחד מן הלא נודע הצטיירה השפה בעיני מנהיגי היישוב כתנאי להקניית הרגשת גורל וייעוד משותפים. ייתכן שהייתה זו גם עדות לאזלת היד בנוגע ליכולת להתקדם באותה עת באפיקים אחרים של הגשמת הציונות (התיישבות, הגירה, ביטחון, מדיניות). בעקבות הכינוס נוסדה מטעם שני המוסדות הלאומיים מועצה להשלטת הלשון העברית. המועצה העניקה משענת ציבורית שמכותית בחברה וולונטרית לפעולות האכיפה שאי אפשר לאכוף אותן, שיזמה מחלקת התרבות בתחום השלטת העברית ביישוב. כלפי חוץ שימשה המועצה כתובת למחלקת התרבות לשם הפגנת קיומה של מרות מרכזית אשר מלווה את מאמצי ה'שיטור' נגד דיבור לוועזי בפומבי (בהתכתבות בין מוסדות ציבור, בעיתונים, באספות, בסרטים, בשלטי חוצות וכדומה) לצד הנחלת העברית באמצעות הוראתה כבעבר. העברית נועדה לשמש לא רק לשמה, אלא גורם שמייצר הלך רוח של סולידריות פנימית ומונע התפשטות אווירת 'התפרקות מכל עול', "אכול ושתה כי מחר נמות", לנוכח הספר הלבן, עיצירת העלייה והמידע על המתרחש בזירות הלחימה באירופה.⁷⁸

ב־22 ביוני 1941 התקיים הכינוס השני של ההסתדרות שעסק בענייני תרבות, לזכרו של זנדבנק. באותו בוקר פלש היטלר לברית המועצות. חיים הופמן (יחיל), מרכז פעילות התרבות של ההסתדרות במחוז חיפה, אמר בהרצאת הפתיחה שכעת 'הכל מוטל בספק, כל הערכים הועמדו תחת סימן שאלה'. שורר עצבון מסוים בציבור, הודה, אבל 'הצימאון לתרבות' נותר. הוא סיפר שהרגשת הבדידות וההתבודדות המעיקה מעוררת אירצון להותיר בשעות הערב את הילדים או את בן – או את בת – הזוג לבד בבית וללכת לפעילות תרבותית, גורמת חוסר שינה ופחד מפני חוסר שינה וכן אירצון לצאת בערב בכלל. בשל כך פילס הצימאון התרבותי נתיבים מותאמים לנסיבות התקופה: בראש ובראשונה קריאה של רומנים היסטוריים – טולסטוי, ביוגרפיות, זיכרונות בנושאי מלחמה והרבה מאוד על

77 מ"ד [מערכת דבר], 'דבר היום', דבר, 25.10.1940.

78 נחום לזין, 'סקירה על פעולות המועצה המרכזית להשלטת העברית ביישוב', 18.8.1941, אצ"מ, DD1/1915. לזין היה המפקח במחלקה לתרבות של הוועד הלאומי והדמות הבכירה במחלקה לצדו של קופמן.

נפוליאון. מעטים קוראים ספרי יסוד בכלכלה מדינית או בסוציולוגיה, דיווח, כי לקוראים פוטנציאליים נראה שחוקי הכלכלה והחברה המקובלים אינם תקפים עוד. בהתבסס על שורת שיחות עם רופאי קופת חולים כללית ציין הופמן כי הפעילות האמנותית כאמצעי לעידוד והעלאת המורל חיונית מאין כמותה כעת דווקא, שכן אווירת המתיחות גרמה תאונות ופגיעות פיזיות רבות במקומות העבודה. מניסיונו העיד שלעתים די בהופעת 'הומוריסט' (סטנדאפיסט בלשון ימינו) במקום העבודה למשך 20 עד 30 דקות כדי לשפר את ההרגשה, וכן לארגן את הילדים במוסדות החינוך לשירה בציבור כהכנה לקראת שעת אזעקה או הפצצה.⁷⁹

על דיוני הכינוס רבצה מועקה שהעמיקה לאין שיעור לעומת ימי המרד הערבי ושהעיסוק בתרבות סיפק לה מפלט זמני. אין פלא שיותר מ-120 איש גדשו את הכינוס, הרבה יותר ממספר המוזמנים. מכל עבר התחבטו הדוברים בתקפות הצידה הרוחנית שחתר כצנלסון להקנות ברחבי תנועת העבודה לשם התמודדות עם הזמנים הקשים, ושתומצתו בכותרת סדרת מאמריו – 'בזכות המבוכה ובגנות הטיח'. אברהם בנשלום, נציג השומר הצעיר מקיבוץ עין החורש טען: 'מוגזמים בהרבה הדיבורים על המבוכה ועל הבהלה', וגם אם קיימת מבוכה בקרב מנהיגים ועסקני תרבות, הציבור בכפר ובקיבוץ חף ממנה: 'יש לנו "פרלמנט" על יד המקלחת והסנדלריה החשוב לא פחות מזה שבשדרות רוטשילד בתל-אביב, התגאה. זיו מאחת המושבות האשים כי החינוך 'הגזוז' שהפועל מקבל בבית הקפה תורם לערעור אמונתו בעצמו ובמחר, ושופטי מרחובות גרס כי החוסן הרוחני מתערער כשכותבים מאמר בזכות המבוכה, שכן 'בימי מלחמה אין דבר חמור יותר ממבוכה שהיא בנפש ציבור הפועלים'. לעומתם, בנימין וולמן לא כיחד שקיימת מבוכה נפשית: 'אנחנו בעצמנו היינו שבורים ורצוצים. [...] השתדלנו לשמור על האמת, לא לשקר, לא לגרוע מגודל המאורעות, אלא להסביר, לפרש ולעודד, לחנך את האדם לחיות גם ללא תקווה, שיידע שלנו אין ברירה, [...] שיידע שאם ננצח – עוד לא ניצחנו, ואם ניכשל – אז אנחנו הראשונים לכישלון'. עם זאת, ברוח התרעתו של כצנלסון משכבר, הוא לא טרח להסתיר: 'התרבות היא אצלנו נחלת בטלנים עד היום הזה'.⁸⁰

בימי המלחמה התברר יותר ויותר ערכה של השירה בתור גורם סולידרי מגייס ומלכד. לעתים היא ביטאה אמת נוקבת, ולעתים שיקפה אמונה ללא סייג. כצנלסון תיעד בסדרת מאמריו על המבוכה והטיח: 'הגיע לידי שיר שהממני בקדרותו: עולה חדש מביע את מר יאווה מפגישתו עם הארץ. שנים נשא נפשו ליום זה, למד עברית, הלך למקום הכשרה, חלם בהקיץ, ובבואו הוא מוצא והנה ליבו במערב. הוא דבק בארץ החורגת-הצוררת [גרמניה], בנופה ובלשונו, ופה לו נכר, זרה לו הלשון, סתומים השמים, גם הצמח והאבן מתנכרים לו'. ברם כצנלסון מיאן להעלים עין ולהתנכר לאותנטיות המבע שגילה השיר האמור, והוסיף: 'אודה, וידויים אכזריים אלה יקרו לי מכמה הכרזות אמונים אשר כזבן נושר

79 פרוטוקול הכינוס השני לתרבות על שם זנדבנק, 22.6.1941, אה"ע, IV-142-1-104.

80 שם. והותם של זיו ושל שופטי לא אותרה.

מן השפתיים. כי האמת שבנפש קודמת לאמונה, ואם הנפש הושברה מנין תהיה האמונה שלמה? ומה בצע ב"אני מאמין" אם האדם כוזב? תמה. אין פלא כי הוא נפקד הן מכינוס הוועד הפועל הציוני באוקטובר 1940 שהכריז על 'השלטת' השפה העברית והן מכינוס המרכז לתרבות, שבו הוצר חיים הופמן בדברי פתיחתו על שעוד אין 'אף שיר לכת עברי'. מן העבר האחר של המתרגם הרעיוני-פוליטי בתנועת העבודה תקף טבנקין את הלכת המבוכה של כצנלסון והורה להולכים בדרכו: 'בנאי אמיתי יודע את ערכו של הטיח'.⁸¹ שנה לאחר מכן כבר נמצא לתנועת העבודה שיר לכת משלה – 'שיר הפלמ"ח', שחיברו שניים מנאמניו של טבנקין: את המילים כתב זרבבל גלעד מעין חרוד, ולחן היה אחראי הרצף של קיבוץ נען דוד זהבי.⁸² במבט לאחור כנראה היה זה המשפיע שבשירי התקופה והדור.

ביוני 1942 נערך הכינוס השנתי של המרכז לתרבות. במקום אוירת הדיכאון השתררה ברחבי היישוב 'עליזות יתרה', כדברי שפרינצק בנאום הפתיחה. המידע על השואה עוד טפף טיפין-טיפין, והצלחות בשדה הקרב בוששו להגיע, אבל השגשוג הכלכלי שרווח בארץ ישראל מאז עד תום מלחמת העולם השנייה בזכות מגוון הפרנסות שסיפק הצבא הבריטי יצר הרגשת שפע מבחינה תרבותית.⁸³ על רקע זה גדלה הנכונות לצורך בידור זול והואצה מגמת הפיכת העיר, למרות פגיעה האינדוידואליסטים וסיפוקיה המידיים, לעוגן העצמה התרבותית בהווה ההסדרותית. חיים פרידמן (אבשלום), מנהל מחלקת התרבות של מועצת פועלי תל אביב, תבע להעמיד במוקד חיי התרבות שארגנה ההסתדרות את פעילות ההמונים, שתשתמש בספרות ובאמנות לצורך גיבוש הוויי פועלי הנפרס לאורך השנה. לדעתו, נחוץ היה לעצב 'חוויה קבועה ומתמדת והתכונות נפשית ונכונות נפשית וצורך נפשי', שיאפשרו במרוצת הזמן לחוות אוירת חג, כמו חג העבודה ב'1 במאי. להדגמה מוחשית של כוונתו קרא פרידמן לקבוע כי י"א באדר יהיה יום חג, בהתחשב בצורך ה'נובע מעצם טבעו של האדם להתייחד ולהבליט ימים ידועים ומאורעות ידועים באופן חגיגי'. הוא סיפר ששנתיים-שלוש קודם לכן פנה לשלושה משוררים – יעקב כהן, דוד שמעוניביץ ו'ש' שלום (שלום יוסף שפירא) – כדי שירקמו יצירה אמנותית-ספרותית סביב עלילת הגיבורים של תל חי וייצרו פואמה דרמטית שתעניק את הנופך השירי המתאים למסגור

81 שם; ברל כצנלסון, 'בזכות המבוכה ובגנות הטיח', כתבים, ט, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ח, עמ' 241-266 (הציטוט בעמ' 246). דברי כצנלסון נישאו תחילה בפני מדריכי עליית הנוער ב'8.7.1940, ופורסמו בדבר בהמשכים בין 20.9.1940 ל'23.9.1940; איל כפכפי, **אמת או אמונה: טבנקין מחנך חלוצים**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1992, עמ' 42. השיר שעליו סיפר כצנלסון לא אותר. 82 מוטי זעירא, **כמו קול של הלב: סיפור חייו ויצירתו של דוד זהבי**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011, עמ' 101-104.

83 לתנועות במצב הכלכלי בארץ בשנות המלחמה ראו: יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ ישראל, 1936-1947', בתוך: משה ליסק, **אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק שני, מוסד ביאליק, ירושלים 1994, עמ' 388-412.

תוכני החג הלאומיים והאגדתיים בצירוף נגינה ואולי גם מחול. בקשתו נענתה בשלילה, איש-איש ותירוציו.⁸⁴

נדמה כי ההכשר להלקאה עצמית ולחשיפת נגעים ארגוניים וחברתיים פנימיים, שניכר לא אחת בקרב הדוברים בכינוסי התרבות שיזמה ההסתדרות, הגיע לשיאו בנאום התוכחה הנוקב שנשא מזכיר מועצת פועלי חיפה אבא חושי. דווקא חושי, שבצעירותו חיבר בעקבות אירועי תל חי את אחד הידועים שבפזמוניה ('בגליל, בתל-חי, טרומפלדור נפל') כפר בצורך לייצר חג לאומי-הסתדרותי חדש שבמוקדו י"א באדר. מהו 1 במאי תהה והשיב: 'שורה של נשפים בלתי מוצלחים! אני השתתפתי בעשייתם מדי פעם בפעם. אבל אני מוכרח לומר את האמת כי אין צורה ואין תוכן ואין סגנון לנשפים האלה'. למען הסר ספק, הבהיר: 'אוהב אני הפגנה גדולה, אוהב אני לארגן אותה ולהשתתף בה, למראה המון פועלים עם דגלים אדומים, עם דגלי תכלת-לבן, אני מתמלא התלהבות, אבל לארגן את זה איננו יודעים, איננו יודעים לתת דמות ולצקת תוכן בחגים אלה'. חושי הטיח לעבר פרידמן: 'אין צורך לחפש חגים חדשים, חגים ישנם! גם חגים לאומיים (חג הביכורים, חג החרות וכו')'. לא צריך להישאר בהם צמודים למסורת, אך 'נחוץ למלא אותם' – בעיר ולא רק בכפר – בתוכן חדש, אבל זה לא נעשה. לסיום לא חסך חושי את שבטו גם מהנוער העברי, ללא קשר לפלגיו ההסתדרותיים (הנוער העובד, השומר הצעיר, גורדוניה, המחנות העולים) ולחינוכו הרעיוני: 'חסרה לנוער הזה "דאס פינטלה איד", חסר לו משהו אשר היה בנשמתנו. העיירה היהודית נתנה לנו משהו שורשי, עסיסי, גרעיני, אשר הרחוב התל-אביבי והחיפאי לא נתן לנוער'. זהו נוער שאינו קורא את י"ל פרץ, את מנדלי מוכר ספרים ואת שלום עליכם, וספק אם מה שהוא לומד בבית הספר די בו כדי להקנות לו את 'אהבת היהדות הדוויה'.⁸⁵ בימים שהלוחם הסובייטי בצבא האדום ומיתוס מצדה עיצבו את שפתו, השקפתו ואת אוצר דימויו של הנוער הארץ-ישראלי לא נמצא ביקוש לשוועתו של חושי.⁸⁶

מנקודת מבטו המקצועית של חושי בתור מנהיג פועלי 'חיפה האדומה', תרבות נגעה לא רק ללשון, להסברה, למוזיקה ולאמנות 'אלא זאת היא השאלה כיצד האדם עובד על יד הסדנא שלו, כיצד הוא נפגש עם חבריו, כיצד הוא חי בכלל'. וגם לדברים 'קטנים' כביכול נודע ערך תרבותי, הצליף חושי, כגון העובדה שהכינוס לתרבות היה צריך להיפתח בשעה 9:00 אבל בשעה 10:00 עוד היו דלתות האולם נעולות או שבמועצת ההסתדרות יש נואמים שזמנם אינו מוגבל (לבטח התכוון לכצנלסון ולטבנקין), אף שזמנם של הנוכחים מוגבל. חושי, כמו כמה מעמיתיו שנה קודם לכן, הסתייג מטיפוח המבוכה נוסח כצנלסון וממליצה רעיונית-פוליטית אפנתית על 'הציונות הגדולה' מבית המדרש הימני או על 'כוחות המחר'

84 פרוטוקול הכינוס השלישי לתרבות על שם זנדבנק, 4.6.1942, אה"ע, IV-215-1-710. ב' 1952 ייסדה ההסתדרות את מכון אבשלום לידיעת הארץ על שמו של חיים פרידמן (אבשלום).

85 אבא חושי, 'עבודתנו התרבותית בערים (דברים בכינוס לתרבות)', הפועל הצעיר, 26.6.1942. אף הבחירה לתת פומבי לדבריו העידה על הרושם שהותיר נאומו של חושי.

86 אניטה שפירא, חרב היונה: הציונות והכוח, 1948-1981, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 402-462.

ו'סוציאליזם מהפכני' מבית מדרשו של השומר הצעיר. מטרת ההסתדרות בתחום התרבות הייתה לדידו ברורה וכמעט פשטנית: 'אנחנו צריכים את אבק אדם זה, שבא מעשרות ארצות ומדבר בשבעים לשון, לחנך לעם עובד'. כמי שמצוי היטב במתרחש בקרב הפרולטריון החיפאי העיר כי אמנם רגילים לומר על הציבור הערבי שרובו אנאלפביתי, אבל רוב הציבור העברי משתמש בכמה מאות מונחים ומילים בלבד. לעומת זאת, הפועל והפלח הערבים האנאלפביתים מצוידים בעושר לשוני רב. במישור התרבותי סבר חושי כי לפועל העירוני אורבת סכנת אימוץ אורח חיים לבנטיני, והגדיר: 'אתם רואים פה בארץ ערבי אינטליגנטי, הוא יודע מכל לשון משהו, ומכל דבר משהו. הוא מבריק בחיצוניותו, אבל מבפנים הוא ריק. תופעות כאלה ישנן גם אצלנו עכשיו'. סימני ההיכר של הלבנטיניות ביישוב הם 'הקלות שבביטוי, המלל המנופה, השימוש בפרזות מתרברבות, שאין מאחוריהם מאומה, התפיסה הקלה של החיים, ההסתגלות לסגנון הרחוב, להשלמה עם המציאות'.⁸⁷

במבט לאחור מתברר כי מי שהיטיב מחושי לאפיין את טיבה של הלבנטיניות האורבת ומכרסמת בתקפות תרבותה של תנועת העבודה היה כצנלסון. בנאום במועצת ההסתדרות בינואר 1941 – שאושר בה ייסודה של הוצאת הספרים ההסתדרותית עם עובד, בראשותו – הזכיר כצנלסון שבעבר מקובל היה לראות בידיש המגיעה ארצה עם העולים את הסכנה העיקרית לתרבות העברית, אולם לדבריו דוברי היידיש הם 'דור שוקע', והוא נמנע מלהזהות ציבורית עם השלטת העברית ביישוב, בחסות מחלקת התרבות של הוועד הלאומי. בחוש אינטואיטיבי מרחיק ראות זיהה כצנלסון: 'הסכנה התרבותית הגדולה יותר היא מצדו של 'אדם היודע עברית ואיננו דבק בעברית [...] וכאלה יש רבבות', גם אם הם מתחזים ל'פטריוטים של עברית'. הוא הדגיש בלי כחל וסרק:

הפטריוטיות שלהם קיימת כל זמן שאינה מפריעה לקריירה שלהם או למעמדם בחברה. הסכנה הגדולה, אולי אינה בולטת עדיין, אבל היא תגיח בכל שפלותה ותקיפותה מחר מחרתיים: ארץ ישראל כקולוניה אנגלית מבחינה רוחנית. הכל מסביב עוזר לכך: השלטון, השכבות העליונות ביישוב, ספרי הלעז הזולים, המזדקרים מחיקם של כל נערה וכל נער – אלה מבשרים לנו לבנטיניות חדשה. לא לבנטיניות של 'אליאנס', אלא לבנטיניות מסוכנת יותר, תכליתית ועשירה יותר אורבת לנו.⁸⁸

מחלקת התרבות בוועד הלאומי דבקה במאמציה 'לשם הניצחון השלם של לשוננו ותרבותנו המקורית במולדת', והכריזה כי שנת תש"ג היא 'שנת הגברת הפעולה'. אין פלא אפוא שכצנלסון לא נבחר להימנות עם 28 חברי הוועד הפועל של המועצה להשלטת העברית שהוקם בספטמבר 1942, על אף מעמדו הרם בזירת התרבות ביישוב. לאחר שינוי שמו של גוף זה ב-1943 נבחרה שושנה פרסיץ, שהשתייכה לחוגי הימין הליברלי וכיהנה בעבר

87 חושי, 'עבודתנו התרבותית בערים'.

88 ברל כצנלסון, 'הוצאת הספרים של ההסתדרות', נאום במועצת ההסתדרות המ"ב, 29.1.1941, **כתבים**, ה, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ז, עמ' 153.

בראש מחלקת החינוך של עיריית תל אביב, לעמוד בראש המוסד ללשון ולתרבות העברית. אף שהמסגרת האמורה הייתה מסונפת לוועד הלאומי ולהנהלה הציונית, נאלצה פרסיץ לנזוף תדיר בראשי הסוכנות היהודית על תמיכתם הכספית הדלה. הטפותיה – 'זהו חטא לא יכופר למפעל הציוני בארץ' – לא זכו לאוזן קשבת.⁸⁹ בד בבד גם הכינוסים השנתיים שיזם המרכז לתרבות לזכרו של זנדבנק איבדו מזוהרם.⁹⁰ אפשר לשער כי הידיעות על השואה שהגיעו לארץ מספטמבר 1942 ואילך שחקו את הנכונות לבקר ולבחון מחדש את דרכי התנהלות התרבות בהסתדרות. מחלקה ההסברה שהוקמה בארגון בראשותו של זלמן אהרנוביץ ב־1943 מילאה באמצעות כ־1,400 הרצאות בערים ובמושבות (מפברואר 1943 עד דצמבר 1944) את התפקיד התרבותי הדוחק של התקופה – מתן מידע ופרשנות על המלחמה, על מעמדה של הציונות לקראת סיומה ועל השואה, לצד סימון התפקידים שנכוננו להסתדרות בימי המעבר ממשק מלחמה למשק של שלום בבוא היום.⁹¹

המרכז לתרבות הוסיף לשמש כתובת הסיוע להרחבת פעילות התרבות מטעם ההסתדרות. חלקה היה טבוע בחותם המאמץ לנצח במלחמה, כגון הפעילות בקרב 23 מחנות העבודה בבסיסי הצבא הבריטי בין קסטינה לרפיח, ולימים גם במחנות צבא במרכז הארץ (סרפנד, גדרה, ראש העין ועוד). המרכז לתרבות שימש מוסד מוכר ומקובל מבחינתם של הבריטים ודאג להבאת מרצים בנושאי אקטואליה, לאספקת ספריות ניידות ומשחקים, להופעות תרבות ולסיוע בארגון מסיבות, ימי עיון וטיולים עבור יותר מ־10,000 הפועלים במחנות אלה שעבדו במתכונת מעין צבאית וזכו למנוחה אחת לשבועיים. עם סימניה של הפריחה התרבותית בתקופה הנדונה נמנו כינוס המחולות הראשון בקיבוץ דליה ב־14 ביולי 1944 וכ־70 מקהלות ברחבי הארץ (רובן בהתיישבות העובדת) שנעזרו במלחינים ובמשוררים. מגמה זו הייתה פועל יוצא של גישה עקרונית – שאין להסתפק בהבלטת הממד האינטלקטואלי באמצעות הרצאות פופולריות של מורי האוניברסיטה העברית בירושלים וסמינרים עיוניים. בנסיבות הזמן נדרש להגביר את הפעילות האמנותית (מוזיקה, פיסול וציור, תיאטרון) העממית כמכשיר לטיפוח 'כוחותיהם הרגשיים־אמוציונליים' של הפועלים מתוך הבנה שביכולתה של האמנות להשרות דווקא כעת 'עידוד והרגעת הרוחות ולחזק את האמונה ביופי ובהוד של היצירה האנושית'.⁹²

מנגד, לוינסון הודה כי חסר תיאום בין עובדי המרכז ובין ועדות התרבות המקומיות וכי בפעולה השוטפת 'ניכרת מקריות, כפילות, חוסר שיטה'. והעיקר, 'התרבות עדיין

89 'החלטות הכינוס ללשון ולתרבות', 28.9.1942, אצ"מ, S25/6738; מכתבי שושנה פרסיץ לאלעזר קפלן, 19.11.1943, 7.12.1943, 24.2.1944, שם, S53/1365. עם חברי מפא"י שנבחרו לאותו ועד פועל נמנו רמז, לוינסון ורחל כצנלסון.

90 ראו: 'ביום האזכרה ל' זנדבנק', דבר, 22.6.1943; 'יום תרבות לזכר ' זנדבנק', משמר, 12.6.1944.
91 יוסף בורשטיין, 'הסברה בעל פה', בהסתדרות, א (אפריל 1944), עמ' 30-32; 'מספרי סיכום למחלקת ההסברה', שם, א (דצמבר 1944), עמ' 69.

92 'הפעולה התרבותית בין עובדי מחנות הצבא בשנים 1942-1945', עלון לאינפורמציה פנימית, 12.8.1946; אברהם לוינסון, 'בנתיבי המרכז לתרבות', בהסתדרות, א (דצמבר 1944), עמ' 65-68.

נגרסת כסרס עודף ליצירה ההסתדרותית, היא נסבלת יותר משהיא מוכרת כהכרח, כיסוד הווייתנו.⁹³ זה היה מעין פזמון חוזר בסגנון של פזמון גנדרני, ואלה לא בהכרח העידו על המצב לאמיתו. הם בעיקר לימדו על הרגשת נחיתות מתמשכת של העושים במלאכת התרבות, לעומת היוקרה היחסית בהווה ההסתדרותית שממנה נהנו החקלאים והעמלים על פסי הייצור בבתי המלאכה והחרושת,⁹⁴ ולהבדיל גם הפקידים והעסקנים במנגנוני הארגון רבי-הזרועות, שתרמו כל אחד בדרכו לביצור מעמדה ההגמוני של הסתדרות העובדים במציאות היישובית.

סוף דבר

הרגשה תמידית שההתפתחות בתחום התרבות מתנהלת לה בעצלתיים ומשרכת את רגליה אחרי התפתחות המשק והשליטה החברתית והמקצועית של ההסתדרות הייתה נחלת פעילי התרבות בארגון. הערות נרגנות על הזנחת התרבות, נהי על מחסור תקציבים וביקורת על היעדר תמיכה מספקת מאת אישיה הבכירים של תנועת העבודה נשמעו תדיר בכינוסי המרכז לתרבות. למעשה, הרבגוניות של ציבור חברות ההסתדרות וחבריה מבחינת השכלה, מוצא ותהליכי התלקטותו בארץ הכבידו על אפיון מידת פתיחותו לרכישת תרבות ציונית סוציאליסטית. זלמן אהרנוביץ – בנסותו בכל זאת לשרטט את קלסתריו של הציבור ההסתדרותי – פסק בדצמבר 1945 כי הקו המהותי העובר בקרבו כחוט השני הוא זה: 'פחתה הנכונות לקרבן חומרי בשעת ההכרח; גדלה הנכונות למסירות נפש בשעת ההכרח', כלומר האידאליזם הסגפני שכה והרווחה הכלכלית הצנועה לא העיבו על מידת המחויבות האישית להגשמת החזון המדיני. ההתערות בהווייתו של תנועת העבודה היא נחלתם של 50 עד 60 אחוז מכלל חברי ההסתדרות, העריך. בהתחשב במציאות זו, טען אהרנוביץ שהמתח בין אימוץ ההטבות שהחברות בהסתדרות מקנה מבחינת פרנסה, בריאות והרגשת שייכות ובין מידת ההזדהות הנפשית האורגנית עם ערכי הרוח והתרבות שלה הוא בגדר תופעת יסוד הנובעת 'מתוך מהותה של ההסתדרות' כארגון שמתנהל מכוח ההכרה שעל יסודותיה הולכת ונבנית 'המדינה שבדרך'.⁹⁵

התלונות החוזרות ונשנות של מנהיגים ופעילים בתחום התרבות היו בפרק הזמן שעסקנו בו מעין ריטואל שנלווה לעשייתם המקצועית. ברם לא היה בהם להסתיר את האמת ההיסטורית שבמרוצת השנים בין ייסודה של מפא"י לתום מלחמת העולם השנייה,

93 שם.

94 אלון גן, 'מ"ביעור חמץ של מנטליות" ל"הפיכת הפירמידה": עלייתו ודעיכתו של האתוס האנטי-אינטלקטואלי בחברה הישראלית', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012, עמ' 523-531.

95 תרבות למעשה: דברי חברים בכינוס פעילי התרבות בפתח תקוה, 16.12.1945-19.12.1945, עמ' 12-13.

וכחלק מתהליך התפרסותה של תנועת העבודה הארץ-ישראלית על מכלול ניכר מן ההווה היישובית, הלכה ונוצרה 'סמיכות', כהגדרתו של נתן אלתרמן במבט לאחור, בין התרבות שההסתדרות שימשה לה עוגן ממסדי ומגשים ובין תרבות ישראל. הישזרותן בטבעיות זו בזו באורח בלתי נפרד הייתה לחלק ממפעל התקומה הלאומי ולגדול הישגיה של התרבות שהבשילה בחיק ההסתדרות בתקופה שבחנו.⁹⁶ לוינסון, שעמד בראש המרכז לתרבות, ניסה מנקודת התצפית של שלהי 1945 לאפיין את תרבות ההסתדרות, וכמו זנדבנק שנים ארוכות לפניו, נצמד לנוסחאות מעורפלות: 'נחוצה לנו תרבות לאומית-סוציאליסטית ממוזגת, שלא יהא צורך להדביק עליה תווית, כמו על בקבוקי בתי המרקחת: "לנער לפני השימוש"'. תרבותנו היא – תרבות עממית, תרבות המונים, תרבות הצומחת מתוך יצירתנו והיונקת משורשיה'. כמי שנטוע עמוקות בתוך ההווה הסוציאליסטית בנוסחה המזרח-אירופי ומסגל את עצמו בהדרגה אל המציאות הארץ-ישראלית והישירות הצברית, הודה בהמשך ישיר לכך: 'תרבותנו לא הכתה שורשים עמוקים, היא צומחת כצמחים מטפסים אלה – יותר לרוחב מאשר לעומק, יותר לשם נוי מאשר לשם צורך נפשי. השטחיות אוכלת אותנו בכל פה'.⁹⁷ אולם המציאות ההסתדרותית הייתה חזקה מריטואל הטרזניה התרבותי. שנה קודם לכן הזעיק דוד כהן, אבי תנועת הנוער העובד ההסתדרותית, את לוינסון לחבר שיר המנון לתנועה, לרגל כינוס מחנה הקיץ שלה במלאות שני עשורים לייסודה. משוררים אחדים שאליהם פנה כהן תחילה ראו בפנייה משום 'פגיעה ועלבון', והשיבו את פניו ריקם, כמו שנהגו בשעתו בפרידמן כאשר הוא ביקש שתחובר פואמה רבת-רושם לחגיגות י"א באדר של ההסתדרות. 'תבוא מחר, אל תאמר, כי ישבתי ותפרתי לך זוג נעליים', השיב לוינסון לכהן, ולמחרת מסר לו את מילות השיר שהלחין מלחין המנון הפלמ"ח זהבי. עד מהרה פיזמו כל נערה ונער את שירו, ומכאן במשך עשרות שנים בארץ ובתנועות המסונפות לנוער העובד בחוץ-לארץ – דרור, הבונים ועוד. על אף סכנת השטחיות והיעדר השורשים שארבו תדיר לפעילות תרבותית הסתדרותית, ובדומה לדרך שנספחו עוד ועוד מכמני יצירה אל חיקה ועיצבו את הלך רוחה, את עולם דימוייה ואת סדרי עדיפויותיה במשך מאה שנה, כזה היה גם גורלו של 'שיר המחנה' שחיבר לוינסון. הוא הביע את דרכה בחיוניות ובצלילות: 'מִסְבָּלוֹת גּוֹרֵל פְּרוּעַ / מְצִיּוֹת חַיִּי רוֹזֵן / מְאֻתְמוֹל בְּלִי יָדוּעַ / וּמְחַר לֵא חֲזוֹן // צְבוּרָנוּ מְלֻכָּד / לְמַחְנֵה עֶמֶל אֶחָד. // נֶאֱבָקְנוּ וְנִלְחַמְנוּ / לְדִרְפָּנוּ הַיְחִידָה / נֶאֱרָגְנוּ וְנִרְקְמָנוּ / בְּמִסְכַּת עֲבוּדָה // וְלִפְדָּנוּ יָד בְּיָד / לְמַחְנֵה עֶמֶל אֶחָד'.⁹⁸

96 נתן א' [אלתרמן], 'בכל זאת היא מתנועעת', דבר, 1.7.1960.

97 תרבות למעשה, עמ' 9-10. לוינסון עלה לארץ ישראל ב-1936.

98 אברהם לוינסון, 'שיר המחנה', יולי 1944; ד"כ [דוד כהן], 'שעת רצון', דבר, 19.8.1955; זעירא, כמו קול, עמ' 112.

פוליטיקה

לפני סבסטיה: ניסיונותיה של 'קבוצת שכס' להקים התנחלות, 1969-1970

אמיר גולדשטיין ואלחנן שילה

תקציר

במאמר זה אנו מתמקדים בפרשה לא מוכרת שעניינה ניסיונות עיקשים להקים התנחלות בשכם ובסביבתה בשנים 1969-1970. צעירים, רובם יוצאי בית"ר (קבוצת שכס) שמקורבים לימין הציוני, ניסו לעלות שבע פעמים על הקרקע, שלא לפי עמדת הממשלה, בכוונה להקים יישוב יהודי בלב השומרון. פעם אחר פעם פינו אותם כוחות הביטחון בנחישות. על אף העיסוק הרב בניסיונות ההתנחלות בגדה המערבית לאחר מלחמת ששת הימים, לא קיבלה הפרשה התייחסות במחקר. הרקע להתהוות הקבוצה הוא הפער העמוק בין ההצהרות הרמות של מנחם בגין, מנהיג גח"ל ותנועת החרות, בדבר הרצון לאחוז בשטחי יהודה ושומרון ובין מעשה ההתיישבות המצומצם של התנועה.

במאמר נבחן את התגובה הנחושה של הממשלה לניסיונות העלייה, את החוגים שתמכו בקבוצה ואת האמביוולנטיות של מנחם בגין, שכיהן בזמן הניסיונות הראשונים כשר בלי תיק. כמה שנים אחרי כן ערכו חברי גרעין אלון מורה מהלך דומה; זה זכה בסופו של דבר להצלחה עם אישור הממשלה להתיישבות חברי הקבוצה במחנה קדום. במאמר גם נעמוד על הקשרים ועל ההשפעות שבין קבוצת שכס לגרעין אלון מורה.

מילות מפתח: גולדה מאיר, הימין הציוני, התנחלות, מנחם בגין, פרשת סבסטיה, שכס

מבוא

פרשת אלון מורה (המכונה גם פרשת סבסטיה או קדום) נחשבת בכתיבה האקדמית ובשיח הציבורי אבן הדרך המרכזית בתולדות מיזם ההתנחלות הישראלי בגדה המערבית. מאמץ ההתנחלות הנחוש בשומרון, ובכלל זה שמונה ניסיונות התיישבות חוזרים ונשנים (מאמצע 1974 עד שלהי 1975), נתפס כמסמל ומבטא שלב חדש, שלו המאפיינים האלה: מתנחלים מרקע דתי-משיחי, השונה משל רוב מקימי היישובים החדשים בישראל שהיו קרובים לתנועת

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף בתמיכת הקרן הלאומית למדעים (מענק 2083/17).

העבודה החילונית; התמקדות בעיר שכם, המצויה מחוץ למפת תכנית אלון, שהתוותה את מדיניות ההתיישבות של הממשלה בשטחים שנכבשו ב-1967; חתירה להתיישב באזור מגוריה של אוכלוסייה ערבית צפופה יחסית; הפרה ברורה ומפורשת של הוראות הצבא וניסיון לקבוע עובדות בשטח באופן שהביא להתנגשות ישירה וחוזרת בין חיילים למתיישבים.¹

במאמר זה אנו עוסקים בפרשה שהתרחשה חמש שנים קודם לניסיונות ההתנחלות של גוש אמונים. הפרשה זכתה להתייחסות בדרך אגב, אם בכלל, במחקרים אחדים שהביאו כמה רסיסי מידע,² ולא הטביעה כל חותם בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. בין קיץ 1969 לסתיו 1970 ערכה קבוצת צעירים שקראה לעצמה קבוצת שכם ניסיונות חוזרים ונשנים להקים יישוב יהודי בקרבת שכם; אלה הסתיימו עם הליכת כמה מחברי הקבוצה ליישוב ארגמן שבבקעה, אשר אוזרח באביב 1971. צעירים בעלי זיקה לחוגי הימין הציוני ביקשו פעם אחר פעם לקבוע עובדות בשטח, שלא לפי מדיניות הממשלה והוראות הצבא ויצרו שיטה חדשה של עליות לא חוקיות חוזרות ונשנות, תוך כדי עקיפת מחסומי צבא והקמת התנחלות בשטח באמצעות אוהלים. ההתנחלות שהקימו התקיימה לכמה שעות עד שאותרה בידי כוחות הביטחון. דגם זה ושיטות פעולה אלו שימשו השראה והתגלגלו אל גרעין אלון מורה, שלמד מהפרשה והפיק ממנה לקחים באמצע שנות השבעים, ומכאן חשיבותה ההיסטורית של קבוצת שכם ברצף האירועים שהביאו להקמת ההתנחלויות בשומרון. עוד בשלב זה היו ניסיונות העלייה לשטח בבחינת קריאת תיגר נגד התפיסה שקידמה תנועת העבודה, שכיוונה (למעט מקרים חריגים) להתיישבות חקלאית בגולן, בבקעת הירדן ובפתחת רפיח ולא לאזורים צפופי אוכלוסיה ערבית.

במאמר זה אנו מבקשים להתמקד בפרשה זו, לחשוף אותה, לתאר את שלביה, את התומכים בה ואת המתנגדים לה ואת דרך התמודדותה של הממשלה עמה. המחקר המקיף הראשון המוצע כאן מתבסס על מסמכי ארכיונים, על עיתוני התקופה, על חומרים ששמרו חברים שונים של 'קבוצות שכם' ועל ראיונות והתכתבויות שנערכו עמם.³

1 עקיבא אלדר ועדית זרטל, **אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004**, דביר, תל אביב 2004; מיכאל פייגה, 'עד שהראש ישבור את הקיר: ראשית דרכה של תנועת "גוש אמונים"', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ח, עמ' 343-362.

2 רסיסי מידע בנוגע לפרשה הזאת, ולא בהכרח מדויקים, הובאו במחקרים אלה: דני רובינשטיין, **מי לה' אלי: גוש אמונים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1982, עמ' 29; חגי הוברמן, **כנגד כל הסיכויים**, א (אברהם שבות עורך), ספריית נצרים, אריאל 2008, עמ' 71; הנ"ל, 'שלבם בתהליך ההתיישבות היהודית המתחדשת ביהודה, בנימין ושומרון', בתוך: הנ"ל (עורך), **העליה אל ההר: ההתיישבות היהודית המתחדשת ביהודה ושומרון**, ספריית בית אל, קריית גת 2002, עמ' 76; יאיר קוטלר, **הייל בהנא**, מודן, תל אביב 1985, עמ' 179; יחיאל אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, מכון גלילי והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1992, עמ' 92; Gershom Gorenberg, *The Accidental Empire: Israel and the Birth of the Settlements, 1967-1977*, Times Books, New York 2006, p. 230.

3 שמעון רחמים שמר ממסמכי הקבוצה (אוסף פרטי), ואברהם פרבר מסר אחרים לספריית יד יצחק בן-צבי בירושלים, 'התנחלות', אוסף 63 (תודתנו לשמעון רחמים, לאברהם פרבר וכן לספרייה

קבוצת שכם - רקע ומאפיינים

עד תחילת ינואר 1969 הקימה ממשלת ישראל 16 יישובים בשטחים שנכבשו ביוני 1967.⁴ את היישובים הקימו צעירים מתנועות הנוער הקשורות לתנועת העבודה ומהציונות הדתית.⁵ לתנועת העבודה היה תפקיד מובהק בפריצת הקו הירוק בשנים 1967-1977 ובמתן הכשר להתיישבות בשטחים שנכבשו. מרבית ההתנחלויות היו קשורות למוסדותיה, גם אם בו בזמן החלה לצמוח תנועת התיישבות חדשה שהנהגתה באה מבית היוצר של ישיבת מרכז הרב קוק. תנועת החרות נותרה בתחום ההתנחלות הרחק מאחור. בתנועה הרוויזיוניסטית, שממנה צמחה קבוצת שכם, לא ייחסו מעולם ערך מופלג לנקודות ההתיישבות. ב־1969 הצטבר תסכול רב בקרב שורות בית"ר וחוגי הנוער של הימין הצינוני בנוגע לסוגיית ההתיישבות בגדה המערבית. רבים מצעירי הימין חוו את הפער העמוק בין ההכרזות הרמות של הימין בהנהגת תנועת החרות על שחרור שטחי מולדת ובין דלות המעשה בשטח. צעירים שהזדהו עם חוגי הימין לא הסכימו לשמש כינור שלישי ושולי באמצעות הקמת יישוב בגבולות תכנית אלון; הם חיפשו דרך להשפיע על המציאות המתהווה בשטחים ולהשתתף בעיצובה. האנרגיה האקטיביסטית שנאגרה בקבוצה זו התנקזה אל ניסיונות ההתנחלות. חברי הקבוצה ערכו שבעה ניסיונות להקים התנחלות באזור שכם, ביתר (בתיר) ובית אל. בסך הכול היו מעורבים במאמץ הזה מאות צעירים, מקצתם בניסיון אחד או שניים, אך היה גם גרעין מגובש שעמד בבסיס המהלך. הקבוצה נמנעה מהשתייכות מפלגתית, אולם רוב מקימיה ופעיליה היו יוצאי תנועת בית"ר. נפתלי פרל ואחיו זאב פרל (לימים ראש עיריית צפת) היו בית"רים מצפת שגדלו בבית רוויזיוניסטי (אביהם שמואל פרל היה מפקד אצ"ל בעיר), עמירם שם ארי, מנחם קורנוויץ והרצל נקר מבית"ר פתח תקווה, שלמה טריסטר (היום תדהר) היה ראש מחלקת הדרכה של בית"ר בישראל, אלי תירוש היה ממקימי סניף בית"ר בשכונת קריית יובל בירושלים, מיקי בר נדר מבית"ר טורונטו בקנדה, וגילי טריף הייתה תלמידת תיכון מקן בית"ר בתל אביב.

ולארכיון ביד יצחק בן-צבי). אלחנן שילה קיים - כחלק מן המחקר - עשרות שיחות והתכתבויות עם חברי הקבוצה ועם אישים אחרים בין דצמבר 2018 לאוקטובר 2019: עמירם שם ארי, נפתלי פרל, זהבה פרל, זאב פרל, שמעון רחמים, מנחם קורנוויץ, הלל כהן, שלמה טריסטר (היום תדהר), גילי טריף (היום הררי), דינה אייכנבוים (היום לילית שרף), הרצל נקר, מאיר אדיב, גרשון לוין, מוטי ברמץ, אברהם פרבר, אלי תירוש, ז'ק קופפר, אריה אלדד, עוזי לנדאו, בני קצובר, אברהם אהרן ברוק ואברהם בנמלך. הם מתבססים גם על דברים שנאמרו והוסרטו במפגש של הקבוצה ב־29.1.2019 (עותק של ההסרטה והן צילום של החומרים שאספו חברי הקבוצה מצוי בידי המחברים). תודתנו הלבבית מסורה להם. כל מה שמובא במאמר ואין בו הפניה אל ארכיון או אל כתבה בעיתון מבוסס על השיחות ועל ההתכתבויות עם חברי הקבוצה.

4 לניתוח העמדות השונות בנוגע לשטחים שנכבשו ב־1967 ראו: אריה נאור, **ארץ ישראל השלמה, אמונה ומדיניות**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2001.

5 על התפיסות הנציונות־משיחיות בציונות הדתית ראו: גדעון ארן, **קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו**, כרמל, ירושלים 2013.

בניסיון העלייה החמישי לביתר הצטרפו חניכי בית"ר מצרפת ששהו בקיץ בישראל, בהנהגת מפקד סמינר מדריכי בית"ר ז'ק קופפר ובאישור הנהלת בית"ר בצרפת.⁶ זה היה הניסיון היחיד שהייתה בו מעורבות רשמית של תנועת בית"ר, אם כי בית"ר ישראל לא אישרה את המעורבות הזאת. הקבוצה הייתה קשורה לכמה מיוצאי אצ"ל ולח"י. לקראת ניסיון ההתיישבות הראשון נפגש זאב פרל עם מי שהיה קצין המבצעים של אצ"ל עמיחי פאגלין (הידוע בכינויו גידי, לימים יועץ ראש הממשלה בגין לענייני טרור) ועם פקודו לשעבר שרגא עלים וקיבל סיוע כספי מחבר הכנסת יעקב מרידור מתנועת החרות, מפקד אצ"ל בעברו (לימים גם שר הכלכלה בממשלת בגין השנייה), ומאיש העסקים יוצא אצ"ל אליהו ספקטור. מוטי ברמץ, אחד מחברי הקבוצה, היה בנו של יוצא לח"י שמעון ברמץ, שהתגורר בבית השבעה – בית בשועפאט שבמזרח ירושלים, שהתגוררו בו שבע משפחות של יוצאי לח"י. היו פעילים מרכזיים שהגיעו גם מחוץ לחוגים הרוויזיוניסטיים, כגון אברהם פרבר, שהגיע מהחוגים האקטיביסטיים של מפלגת העבודה, שהיה מבוגר יותר וערך בביתו שברמת אשכול בירושלים, עם אשתו חבצלת, את מפגשי הקבוצה. והיו כאלה שאי אפשר לשבצם, כגון יחזקאל בן-תקווה שארגן את ניסיון העלייה הרביעי. אולם הדומיננטיות של פעילים מהחוגים הקרובים לתנועת החרות מלמדת כי ההתארגנות העצמאית ביטאה את חוסר הרלוונטיות של בית"ר, בתור תנועה רשמית, לקידום מהלכי התיישבות בשטחים. אנשים מחוץ לקבוצה זיהו אותה לא אחת כקבוצת בית"רים,⁷ אולם חברי הקבוצה הקפידו להדגיש כי אינם שייכים אליה.⁸

לאחר ניסיון העלייה הראשון הצטרף לקבוצה שמעון רחמים (לימים מספר 2 ברשימת הרב מאיר כהנא בבחירות לכנסת השמינית, 1973), שהגיע מחוגי הציונות הדתית, כמו חברים אחרים שהצטרפו לקבוצה באותה עת: מזכירת הקבוצה דינה סעד⁹ ומוטי ברמץ.

מבחינת גיל ומגדר, הרוב המכריע היה גברים וסטודנטים. לעליות הצטרפו גם אישים שלימים יתפרסמו, כגון חברי הכנסת אריה אלדד (ממולדת) ודודו רותם (מישראל ביתנו), השר עוזי לנדאו ואירווינג מוסקוביץ,¹⁰ לימים איל הון שתרים להקמת מוסדות יהודיים במזרח ירושלים ולתמיכה בהם. הגרעין של קבוצת שכס פעל בירושלים, ואילו הצטרפו חברים ממקומות שונים, כגון מתל אביב, מחיפה, מפתח תקווה ומבאר שבע.

- 6 'הממשל הצבאי סיכל ניסיון אנשי בית"ר להתנחל ליד בתיר', דבר, 26.8.1970.
- 7 אלי אייל, 'בין הקריה בחברון לבנין הקריה בירושלים', מעריב, ימים ולילות, 11.2.1972; חגי הוברמן, 'אלון מורה – פורץ ההתיישבות בשומרון', בתוך: שבות (עורך), העליה אל ההר, עמ' 47.
- 8 'איננו אנשי מפלגות' (גילוי דעת מטעם קבוצת מתנחלי הר גריזים', הארץ, 13.7.1969; זאת הארץ, 18.7.1969).
- 9 דינה סעד אל יגאל אלון, 14.8.1969, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-7459/3.
- 10 אירבינג מוסקוביץ, 'מדוע מנע כוח יהודי התנחלות בשומרון', עמ' 10. מתוך עלון שפורסם, כנראה בידי המרכז החופשי (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

התהוות קבוצת שכם ומטרותיה

קבוצת שכם התגבשה מתוך שלושה מוקדים: (1) תא הסטודנטים של התנועה למען ארץ ישראל השלמה באוניברסיטה העברית בירושלים.¹¹ התא ארגן באפריל 1968 שמירה על מלון פארק בחברון והצעירים נחשפו לתקוותם של מתנחלי חברון להקים קריות יהודיות בחברון ובשכם;¹² (2) בית חנה – בניין ברחוב החבשים בירושלים, שפעילי ימין שכרו בו דירות; (3) בית ספר שדה בהר גילה. בדצמבר 1968 הקים יורם בן-מאיר (פיצ'י) בית ספר שדה בהר גילה, בקצה העיירה בית ג'אלא.¹³ הוא גייס שומרים למקום, וכמה מהם היו לפעילים בקבוצת שכם. התגבשותם של מוקדים אלה מלמדת על היווצרות זירת פעילות תוססת בקרב חוגי הימין בשנתיים שלאחר מלחמת ששת הימים.

במסמכי הקבוצה נכתב שהיא הוקמה באביב תשכ"ט – 1969;¹⁴ ואכן, הוחלט על עלייה לא חוקית לאחר החתונה הראשונה שנערכה בהר גילה ב-25 במאי 1969, בהשתתפות רחל ינאית בן-צבי, אורי צבי גרינברג והרב משה לוינגר, שחיתן את הזוג הצעיר.¹⁵ נראה שלהתגבשות הקבוצה תרמה כניסתה של מיכל גלוסמן, עולה מארגנטינה, שהפכה חיש מהר לרוח החיה והמארגנת של הקבוצה בראשיתה ותרגמה את הדיבורים שהחלו עוד בסתיו 1968 למעשים. רבים מחברי הקבוצה חשדו שהשב"כ שתל את גלוסמן בקרבם. חשדם התעורר לאחר שהבחינו כי כוחות הצבא יודעים על תכניותיהם. באוקטובר 1969 היא הפסיקה את פעילותה בקבוצה. ראיות שונות מלמדות שאכן, החשד היה מוצדק, אם כי אין לדעת בוודאות אם היא גויסה לפני העלייה הראשונה או רק לאחריה.¹⁶

לנגד עיני חברי הקבוצה עמדו מתנחלי חברון. הם ביקשו להעתיק את דגם ההתיישבות בתוך עיר ערבית או סמוך לה מיהודה אל השומרון. יותר מאשר המניע החיובי של הרצון ליישב את ארץ ישראל, הניע אותם החשש מנסיגה. בקול קורא לגיוס תומכים בשנת 1970 הם כתבו: 'אנו עומדים ערב נסיגה דוהרת [...] מנע נסיגה מנע אסון!!!' (ההדגשה במקור). בקול קורא אחר לציבור הסטודנטים הם כתבו: 'קיימת סכנה שממשלת ישראל תפקיר את רוב שטחי ארץ-ישראל המשוחררים לידי אויבינו בנפש, בידך למנוע שואה זו'.¹⁷

11 'תא א"י השלמה' מתארגן מחדש, **מעריב**, 25.11.1968.

12 מנחם תלמי, 'מתנחלי שכם לא מתנחלים', שם, 15.11.1968.

13 הוברמן, **כנגד כל הסיכויים**, א, עמ' 63.

14 'קבוצת שכם מטרות ופעולות' (שמעון רחמים, אוסף פרטי). נכתב ככל הנראה בידי מזכירת הקבוצה דינה סעד. כך גם כל שאר המסמכים מיולי-ספטמבר 1969, שיובאו להלן מאוסף זה.

15 יהושע ביצור, 'קול חתן וקול כלה – בהר גילה', **מעריב**, 26.5.1969.

16 בקיץ 1970 הפלילה מיכל גלוסמן את יו"ר קורונה ואת ברוניסלב גורה, שתכננו לחטוף מטוס אל על ולפזר כרוזים באירופה נגד תכנית השלום של מזכיר המדינה של ארצות הברית רוג'רס (את המידע הזה מסרו הנאשמים לכמה מחברי הקבוצה). על חלקה של מיכל גלוסמן בפרשה זו ראו: גדעון רייכר, 'החלטנו לפוצץ השגרירות של פינלנד בישראל', **ידיעות אחרונות**, 23.11.1970.

17 קול קורא (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

שבעת ניסיונות ההתיישבות

חברי קבוצת שכס ניסו שבע פעמים להקים יישוב, בארבעה מקומות שונים. למעט הניסיון השישי, שהם נעצרו בו בדרך, והראשון שהם החליטו ברגע האחרון על מקום חלופי, בכל שאר הניסיונות הם הגיעו למקום המיועד, הקימו אוהלים, לעתים אף גדר מסביב, ופוננו בו ביום.

ניסיון ההתיישבות הראשון בהר גריזים ותל שילה

לפני העלייה הראשונה הלכו כמה מחברי הקבוצה להר גריזים לסיוור מקדים, ואף יצרו קשרים עם בנימים צדקה, מראשי השומרונים בחולון; זה שכנע את בני משפחת טוקאן, שגרה בשכס, לתת לחברי הקבוצה 'שני בתים מבודדים בהר גריזים'.¹⁸ פגישות הכנה לגיוס משאבים הולידו קשת של פעולות סיוע: כסף מזומן עבור שכירת כלי רכב ורכישת מיטות, מזרנים, אוהלים וכלי מטבח. תרומה כספית גדולה השיגו גם מחבר הכנסת שמואל תמיר, וזו הועברה באמצעות התנועה למען ארץ ישראל השלמה. הם נעזרו בטייס מטוס קל שיאתר תנועות צבא ומחסומים. נשק לא חוקי להגנה עצמית הם השיגו הן מאנשי לח"י מבית השבעה, ששם נשמר הנשק בסליק, והן ממתנחלי חברון.

שלב ההתארגנות היה רצוף מהמורות. חשדו של נהג המשאית עלה לאחר שהתבקש לקחת ציוד רב ליהודה ושומרון, בלי שנאמר לו מראש להיכן עליו להגיע. הוא התלונן במשטרה והגביר את התעניינות כוחות הביטחון. שניים מחברי הקבוצה נלקחו לחקירה במגרש הרוסים ושוחררו בסיועו של אליקים העזני.¹⁹

למחרת בבוקר, ב' 23 ביוני 1969 יצאו מירושלים, מתל אביב ומחיפה כשלושים צעירים. המשאית העמוסה צויד נעצרה, ולא הורשתה להיכנס לשטחים, ואולם חברי הקבוצה שהיו במכוניות הצליחו להיכנס לאחר שעקפו מחסומים או אמרו בהם שמדובר בטיוול. אחד החיילים אמר 'אלה בכלל לא נראים כמו מתנחלים' ואפשר להם לעבור.

קבוצה שהייתה באחד מכלי הרכב הבחינה בכוחות צבא רבים, הבינה שאין טעם להתקדם להר גריזים והחליטה לעלות למקום חלופי – 'גם הוא מקודש בתולדות ישראל'²⁰ – תל שילה. אליהם הצטרפו חברים נוספים, שנעצרו קודם לכן במחסום צבאי שהוקם לרגלי הר גריזים. מכיוון שכל הציוד נשאר במשאית שנעצרה, הפך האירוע להפגנת התנחלות. המשתתפים 'הניפו דגל ישראל וקראו פרקים מהתנ"ך, המזכירים את אתריה ההיסטוריים של שילה'.²¹

18 אברהם בנמלך, 'הממשל הצבאי מנע בכח התנחלות צעירים בהר גריזים ותל שילה', היום, 24.6.1969.

19 ברוך נאדל, 'מתנחלים יצאו להר גריזים ומצאו דרך חסומה; באו לשילה וסולקו', ידיעות אחרונות, 24.6.1969.

20 שמעון וייצפרוכט, 'שלטונות ישראל מנעו התנחלות על הר גריזים', עמ' 9. מתוך עלון שפורסם כנראה בידי המרכז החופשי (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

21 דב גולדשטיין, 'המעפילים להר גריזים', מעריב, 27.6.1969.

השינוי המהיר מלמד על המטרה הכפולה של הקבוצה: לצד הרצון להקים התנחלות, היה גם רצון לעורר את דעת הקהל, ולכן היה הסיקור התקשורתי חשוב להם מאוד.²² לאחר שעות מעטות איתר הצבא את הצעירים ופינה אותם.²³

ניסיון ההתנחלות השני: מבוא שכם

בחודשים יולי-ספטמבר ניהלו חברי הקבוצה מגעים עם שרי הממשלה, ואלה הביאו למפח נפש (ראו להלן). על רקע זה הם יזמו שוב ניסיון התיישבות לא חוקי ב־16 באוקטובר 1969. לצורך מימון הפעילות הם השתמשו בכספים שנשארו מתרומתו של שמואל תמיר לעלייה הראשונה. כמה מחברי הקבוצה ערכו סיור מקדים והתייעצו עם הגאוגרף ואיש התנועה למען ארץ ישראל השלמה זאב וילנאי. הם איתרו מקום ריק בשטח מישורי, כעשרה קילומטר מדרום לשכם,²⁴ כשני קילומטר בכביש עפר – ממערב לכפר חווארה וממזרח לכפר ג'מעין (לא רחוק מהמקום שתקום בו לימים אריאל), וקראו לו מבוא שכם. חידוש מסוים היה בניסיון זה, שכן הקבוצה ביקשה להגיע למקום ריק, ולא הסתמכה על מבנים קיימים, כפי שנעשה עד אז הן בעלייה הראשונה והן בקרב קבוצות אחרות, כגון מתנחלי חברון, שהתמקמו במלון פארק, אנשי מפלגת המרכז החופשי, שניסו לקנות בתים בשכם,²⁵ וקבוצה שיזמה התנחלות במבנים נטושים ברמאללה.²⁶

הקבוצה, ובה עשרים חברים, הצליחה להגיע למקום בדרכים צדדיות, תוך כדי עקיפת מחסומי צבא, והקימה בו אוהלים. בעקבות הדרתה של מיכל גלוסמן מפרטי התכנון השיגו שירותי הביטחון מידע חלקי בלבד על תכנית הקבוצה בנוגע ליום העלייה, ואילו את מקום ההתנחלות איתר אלוף הפיקוד רחבעם זאבי, שטס במסוק. האלוף ירד לקרקע ופקד על פינוים.²⁷ את הכתבה שהכינה רשות השידור לסיקור העלייה פסל מנכ"ל רשות השידור שמואל אלמוג 'משיקולים ממלכתיים ובטחוניים'.²⁸

ניסיון ההתיישבות השלישי – ביתר

ניסיון ההתיישבות השלישי הגיע לאחר תקופה של ייאוש, לאחר שני ניסיונות כושלים וסירוב הממשלה להיענות לבקשותיהם של חברי הקבוצה (ראו להלן). מנחם קורנוויץ גייס

22 חבצלת פרבר, 'להבהרת ניסיון ההתנחלות בשכם ובשילה', הארץ, המדור 'מכתבים למערכת הארץ', ספריית ידי צחק בן-צבי, אוסף 63 (שמסר אברהם פרבר לספרייה), ללא תאריך (תאריך משוער: סוף יוני-תחילת יולי 1969).

23 [מחבר לא ידוע], 'הממשל מנע מ־20 צעירים להתיישב בהרי שומרון', הארץ, 24.6.1969.

24 'צעירים ניסו להתנחל באזור שכם וסולקו', הַצֶּפֶה, 17.10.1969.

25 תלמי, 'מתנחלי שכם לא מתנחלים'.

26 מיכה לימור, 'למה לא רמאללה', ידיעות אחרונות, 2.4.1969.

27 גבי ברון, 'צעירים שבאו להתנחל באזור שכם נתגלו ע"י הליקופטר – ונצטוו לעזוב', שם, 17.10.1969.

28 'נפסלו כתבות לשידור על ניסיון ההתנחלות ליד שכם', מעריב, 20.10.1969.

את הלל כהן, פעיל חדש שלא היה מוכר לשירותי הביטחון לעמוד בראש העלייה. בעלייה זו חברה קבוצת שכס לקבוצה אחרת – אגודת בר כוכבא, שניסתה לקבל אישור מהממשלה לבנות בשטח בבעלות יהודית באזור ביתר, ללא הצלחה.²⁹ בראש הקבוצה עמד אליעזר הלוי, שהוריו, יהודים חרדים מפרס, קנו את האדמות באזור ביתר. בבעלותו היה קושאן (טאבו) משנת 1930 על הקרקע.³⁰ אליעזר הלוי הסכים להחכיר לחברים מקבוצת שכס כמה מהאדמות שבבעלותו, והחברים מקבוצת שכס תכננו לבנות שם מרכז עירוני. חבריו של הלוי נרתעו מלעלות על הקרקע שלא כחוק, ולא הצטרפו למהלך.³¹

חברי שתי הקבוצות שלחו בבוקר הניסיון, ב־17 בפברואר 1970 הזמנה אל ראש הממשלה גולדה מאיר, אל הנשיא זלמן שז"ר, אל ראש עיריית ירושלים טדי קולק, ואל השרים מנחם בגין, יוסף בורג, יגאל אלון וישראל גלילי להשתתף בטקס התנחלות בביתר – 'מבצרם האחרון של לוחמי יהודה ומפקדם שמעון בר־כוכבא'. להזמנה צורף תצלום של שטר הקושאן, מתוך תקווה שהממשלה לא תפנה מקום שנמצאת בו אדמה יהודית אשר נקנתה כחוק.³² אולם שעות אחדות לאחר הקמת האוהלים הגיעו כוחות הצבא ופינו את 15 חברי הקבוצה. להבדיל מניסיון העלייה השנייה, הפעם שודרה בטלוויזיה כתבה שסקרה את האירועים.³³

ניסיון נוסף לשתף פעולה עם קבוצה אחרת נעשה כחודשיים לאחר מכן. נוצר קשר בין קבוצת שכס לקבוצת רמאללה, שגם היא פעלה לקבל אישור להתנחל. עשרות משפחות, עירוב של חרדים, דתיים לאומיים וחילונים, ניסו לקבל היתר מהממשלה להתנחל בבתים נטושים ליד רמאללה שהיו בידי הממשל הצבאי ולהקים קריה – שכונה יהודית. על אף קשר ממושך של נציגי הקבוצה עם ממשלת לוי אשכול ועם ממשלת גולדה מאיר, לא ניתן אישור.³⁴ תחילה נדמה היה ששתי הקבוצות תשלכנה ידיים, אולם לבסוף התברר שמרבית חברי קבוצת רמאללה הסתייגו מ'פעולה פרטיזאנית' לא חוקית וראו בפעולת קבוצת שכס 'הפיכת העניין לקריקטורה'.³⁵ ברגע האחרון קיבל חבר קבוצת שכס אברהם פרבר מכתב שנכתב בו: 'המבצע למחר בטל: אין אף משפחה מקבוצת רמאללה שתבוא. הודע לכל אנשיך על ביטול'.³⁶

- 29 אגודת בר כוכבא אל גולדה מאיר, 7.9.1970, א"מ, ג-6495/11.
- 30 גבי ברון, 'מתנחלי בתיר פונו "על כפיים" מהקרקע', ידיעות אחרונות, 18.2.1970.
- 31 יוסף צוריאלי, 'ארבע עשרה צעירים וצעירה – סולקו בכח בנסותם להתנחל על יד ירושלים', מעריב, 18.2.1970.
- 32 הלל כהן ואחרים אל יגאל אלון, 17.2.1970, א"מ, ג-8048/1 מלשכת סגן ראש הממשלה.
- 33 את הכתבה עליהם אפשר למצוא בשידור חוזר בתכנית 'מבט לאחור', 13.2.2018, מדקה 18:30, בקישור הזה: <https://www.youtube.com/watch?v=VZwJoj5k4R0&feature=youtu.be> (אוחזר ב־14.5.2020).
- 34 אברהם אהרון ברוק אל ראש הממשלה גולדה מאיר (11.4.1969, 3.7.1969, 9.9.1969) וכן תשובות אליהם, א"מ, ג-6495/11. על ניסיונותיו של בגין לשכנע את שרי הממשלה לאשר לקבוצת רמאללה להתנחל ראו: ועדת השרים לענייני השטחים, שם, א-7354/4.
- 35 גבי ברון, 'אם הממשלה לא תחליט מיד – ניצור עובדות', ידיעות אחרונות, 2.10.1969.
- 36 ספריית ידי צחק בן־צבי, אוסף 63; גבי ברון, 'נסיון התנחלות בשומרון נדחה ברגע האחרון', ידיעות אחרונות, 6.5.1970.

אישור הבעלות על האדמה באזור ביתר ליד הכפר בתיר. צילום ששלחו חברי הקבוצה לשרי הממשלה עם ניסיון ההתנחלות השלישי, פברואר 1970. באדיבות נפתלי וזהבה פרל.

103

ניסיון ההתנחלות הרביעי – שוב מבוא שכם

ב־27 במאי 1970 שבה הקבוצה וניסתה להקים את מבוא שכם, היישוב שלא הוקם בניסיון ההתנחלות השני. גם הפעם פנתה הקבוצה אל ראש הממשלה ובכירי ממשלת ישראל, הסבירה את מטרתה וביקשה את אישורם: 'הכוונה היא ליצור ישוב אזרחי שיתבסס על תעשייה, תיירות וחינוך, הכולל בית-ספר שדה, אכסניית נוער ואולפן לעברית'. חברי הקבוצה כתבו שאינם 'מוכנים לסחבת ממושכת', כמו שחוו חברי קבוצת רמאללה (במכתב 'מתנחלי בית אל'), המחכים שנה וחצי להסכמת הממשלה.³⁷ ארבעים צעירים, ובהם אישה ושני ילדיה, עלו למקום מכיוונים שונים (אחד מהם מבאר שבע), בדרכים עקיפות.³⁸ הם הספיקו להקים אוהלים, ולאחר שעות אחדות איתר אותם הצבא ופינה אותם. כוחות הביטחון ליוו אותם בשיירה ברחבי השומרון, דרך טול כרם, ג'נין ונתניה כדי למנוע אותם מלהגיע לכנסת ולהפגין.

ברוב המכריע של העליות פינו כוחות הביטחון את המתנחלים בהתחשבות וביד רכה. בעלייה הראשונה היה הפינני 'בעדינות, שלא להכאיב חלילה, גררו את המתנחלים אל הטנדר'.³⁹ בשנייה היה הפינני נחוש יותר; אלוף הפיקוד זאבי הורה: 'תעזבו תוך 30 דקות', ומשניסו להתווכח עמו אמר: 'עוד 28'40 ואף איים שאם לא יתפנו, הוא ישרוף את אוהליהם.⁴¹ בעלייה הרביעית הוא טען שהגיע כדי 'לפקח על הפינני מקרוב ולדאוג שהמתנחלים יפנו ללא אלימות'.⁴² העימות בין הצבא למתנחלים הגיע לשיא בניסיון ההתנחלות החמישי של הקבוצה.

ניסיון ההתנחלות החמישי – שוב 'ביתר'

ניסיון ההתנחלות החמישי תוכנן ל־25 באוגוסט 1970, לימי החופשה של הסטודנטים. הפעם הצליחה קבוצת שכם לגייס בין 100 ל־150 משתתפים,⁴³ ובהם קבוצה מאורגנת של 25-30 חניכי בית"ר מצרפת,⁴⁴ ולמקום הגיעה גם הטלוויזיה הצרפתית. גם ניסיון עלייה זה תואם עם אגודת בר כוכבא ועם אליעזר הלוי, שהשתתף עצמו.

37 קבוצת שכם אל ראש הממשלה גולדה מאיר, 27.5.1970, א"מ, ג-6495/11. המכתב נשלח גם אל השר ישראל גלילי, ארכיון הקיבוץ המאוחד, חטיבה 15, מיכל 40, תיק 9.

38 'צה"ל הוריד צעירים שניסו להתנחל באזור שכם', הארץ, 28.5.1970.

39 גולדשטיין, 'המעפילים להר גריזים'.

40 הנ"ל, 'שלוש ההתנחלויות של נפתלי פרל', מעריב, 20.2.1970.

41 תיאור של העלייה השנייה (לא מדויק, נכתב מהזיכרון), מובא בוואלה! פורמים 16.6.2001, בקישור הזה: <http://forums.walla.co.il/viewtopic.php?f=1015&t=4983693> (אוחזר ב־10.10.2019).

42 מנחם שמואל, 'ארבעים צעירים שביקשו להתנחל ב"מבוא שכם" – הורחקו על ידי הממשל', מעריב, 28.5.1970; ארכיון צה"ל, 2846-86/2573.

43 יוסף צוריאל, 'אהלי המתנחלים ליד בתיר הועלו באש', שם, 26.8.1970; [מחבר לא ידוע], 'ניסיון התנחלות ליד הכפר בתיר סוכל בכוח על-ידי כוחות הבטחון', ידיעות אחרונות, 26.8.1970.

44 'טור ראשון: בית"רים מתנחלים', למרחב, 27.8.1970.

תצלום מהניסיון להקמת מבוא שכם, מאי 1970. צלם לא ידוע. באדיבות נפתלי וזהבה פרל

הצעירים הניפו את דגל ישראל והציבו שלט ועליו המילים 'מתנחלי בית"ר'. הם תחמו את המקום בגדר והקימו שני אוהלי מגורים, אוהל למטבח ואוהל לעזרה ראשונה. כשהגיע זאבי למקום הוא הורה להם להתפנות, ומשלא נשמעו לדבריו נצטוו העיתונאים ואנשי הטלוויזיה לעזוב את המקום. עיתונאי מעריב אברהם בנמלך הציג את עצמו כאחד המתנחלים, וכך הצליח לתעד את הנעשה ולשלוח למערכת העיתון כתבה שנפתחה בתיאור הזה:

האוהלים הירקרקים בערו. האש טיפסה על היריעות המתבדרות ופיצצה את מיטות השדה שבתוכם. לראשונה, מאז החלו ניסיונות ההתנחלות בשטחים המשוחררים, נזקקו כוחות הביטחון לאמצעים חריפים, לרבות הצתת ציוד כדי לפנות את המתנחלים.⁴⁵

אלוף הפיקוד הפעיל את הצנזורה הצבאית כדי לאסור את פרסום כתבתו של בנמלך, שכוונה ככל הנראה לסוף השבוע, אם כי הידיעות על שרפת האוהלים פורסמו בעיתונים ביום למחרת.⁴⁶ במסמך פנימי באוסף המסמכים ששמר שמעון רחמים מובאת עדותו של משה חנוכה, שתיאר את תהליך הפינוי:

45 כתבה של אברהם בנמלך לעיתון מעריב. הצנזורה פסלה את הכתבה, וזו שמורה באוסף הפרטי של שמעון רחמים.

46 [מחבר לא ידוע], 'מתנחלים ליד בית לחם סולקו בכח ממאהל', למרחב, 26.8.1970.

חברי קבוצת שכם במהלך הניסיון החמישי להקים התנחלות, ביתר-ביתר, אוגוסט 1970.
צלם: נפתלי פרל. באדיבות נפתלי וזהבה פרל

כיתת חיילים שהובאה למקום [...] ניסתה בקתות [הרובים] לדחוף את העומדים. באותה שעה נטל אחד החיילים מיכל דלק והחל לשופכו על אוהל העזרה הראשונה, וכעבור דקה היה האוהל ואשר בו למאכולת אש. מכאן עברו לאוהל השני והפכוהו על פניו, הגיעו לאוהל השלישי והעלוהו באש. [...] כל אותה שעה עמד האלוף על גבי תלולית נישאה מעל המחנה וצפה בנעשה כבהצגה. [...] כל המעשה הוא מכלי ראשון וממראה עיניים. משה חנוכה.⁴⁷

התמסדות הקבוצה וניסיון ההתנחלות השישי

בסוף אוגוסט 1970 העניקו חברי קבוצת שכם להתארגנות שם חדש: הארגון להתנחלות ביהודה ושומרון.⁴⁸ השם ביטא שאיפה להתנחלות כללית בגדה המערבית, ולא דווקא בשומרון. למרות זאת ניסיון העלייה השישי על הקרקע התמקד, כמו הניסיון השני והניסיון הרביעי, במבוא שכם. ב־7 בספטמבר 1970 השתתפו 60-100 חברים, וכוחות הביטחון עצרו את המשתתפים בטרם הגיעו אל היעד.⁴⁹ בשלב ההוא נדמה היה שעל אף הכישלונות

47 מכתבו של אחד המשתתפים – משה חנוכה (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

48 'עומדים להכריז על תנועה להתנחלות ביהודה ושומרון', הארץ, 1.9.1970.

49 [מחבר לא ידוע], '60 צעירים חזרו בהם מניסיון התנחלות באזור שכם', שם, 8.9.1970; 'סוכל ניסיון התנחלות באזור שכם', דבר, 8.9.1970.

החוזרים ונשנים, הקבוצה הולכת ומתמסדת. בסתיו 1970 הוציאו חברי הקבוצה מסמכים, ובהם תקנות משפטיות.⁵⁰ סייע להם בכך המשפטן יוצא אצ"ל דב שילנסקי (לימים יושב ראש הכנסת). חולקו אז תפקידים בין חברי הארגון; לדוגמה, שמעון רחמים מונה להיות מזכיר הארגון, ועמירם שם ארי מונה להיות דובר הארגון.⁵¹

הצעות להתנחלות והעלייה השביעית לבית אל

בין העלייה השישית לעלייה השביעית, בסתיו 1970, הגיעו לקבוצה הצעות להתנחלות בהיתר. הגיעה הצעה מטעם פא"י – פועלי אגודת ישראל – להתיישב בתל ראס, הוא מודיעים הקדומה. הקבוצה לא נענתה לקריאה בין השאר מכיוון שהיישוב המיועד היה אמור להיות דתי. הצעה אחרת הייתה להקים יישוב בבקעת הירדן, ממזרח להרי השומרון, 'דרומית לחירבת סרטבה ליד מקום הנקרא בני פדל, [...] תחת חסות תנועת המושבים', אולם גם אז הייתה הקבוצה נחושה להקים יישוב באזור שכם.⁵² באותה עת גדלה הקבוצה. לדברי שמעון רחמים, היו בה '350 צעירים בגילים 17-30'.⁵³ בניסיון ההתנחלות האחרון השתתפו כמה עשרות בלבד, ולכן נראה כי גידול היה בחוגים שסבבו את הגרעין הפעיל. מקומם של אנשי הציונות הדתית בקבוצה הלך והתחזק לאורך הזמן. בעלייה הראשונה לא השתתפו צעירים מחוגי הציונות הדתית, ואילו בעלייה השביעית היו רבים.⁵⁴ הדומיננטיות של הציונות הדתית במפעל ההתנחלויות הלכה והתגברה, ובקיץ 1974 – בעליות של גרעין אלון מורה – הייתה לתופעת המונים.

ניסיון ההתנחלות הלא חוקי השביעי והאחרון היה ב־18 בנובמבר 1970, בהשתתפות כשלושים חברים. הם הגיעו לבית אל שבבנימין והתמקמו ליד ארבעה בתים נטושים מול הכניסה למחנה הצבאי בבית אל (בה"ד 4). המקום נבחר מתוך רצון לסייע לקבוצת רמאללה ליישב את המבנים הנטושים במקום. הפעם פעלו אנשי קבוצת שכם כראות עיניהם למרות התנגדותם של אנשי קבוצת רמאללה. אלה חששו שהפעולה תזיק למגעייהם עם הממשלה. למקום הגיע ראש עיריית אל בירה, הוא הזעיק את המושל הצבאי ואת כוחות הביטחון, ואלה פינו אותם.⁵⁵

50 בעמ' 5 של התקנות נכתב 1970 ותשל"א, ומכאן שמדובר בסתיו 1970 (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

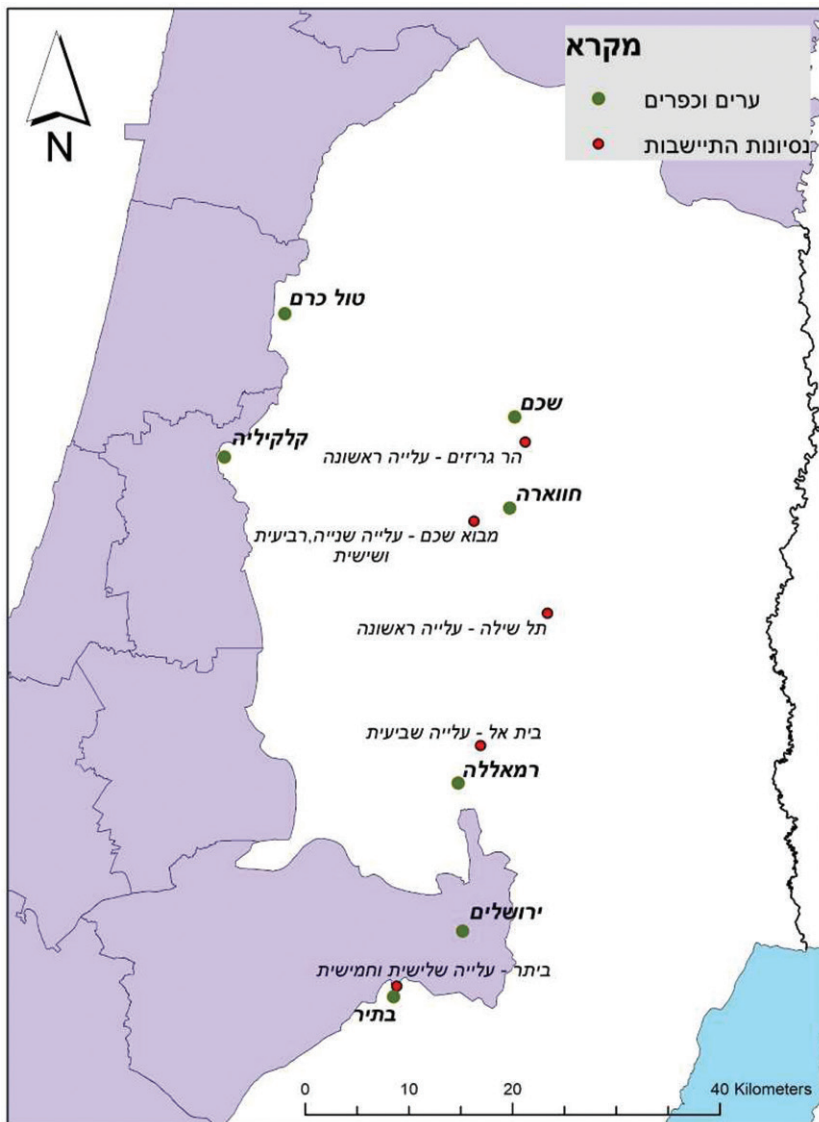
51 לדוגמה במכתב אל השר מיכאל חזני, מ־11.12.1970 (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

52 המסמך – משיבה שנערכה ב־8.10.1970 (שמעון רחמים, אוסף פרטי); "הארגון להתנחלות" יקים ישוב קבע – ברשות, מעריב, 19.11.1970.

53 [מחבר לא ידוע], 'כוחות הבטחון מנעו מ־30 צעירים להתנחל בבית אל', הארץ, 19.11.1970.

54 דודו רותם, שמעון רחמים, לאה בכרך ובנה אריה בכרך, בתיה וישראל מידד (המכונה וינקי), שהיה לפני שעלה נציב בית"ר בארצות הברית.

55 'כוחות הבטחון מנעו ניסיון להתנחל בבית אל', דבר, 19.11.1970.

מפת ניסיונות ההתיישבות של קבוצת שכם. באדיבות מסד תל חי למפות היסטוריות, המכללה האקדמית תל חי

המעבר לארגון ופירוק הקבוצה

בראשית 1971 שלח מנחם דותן, איש בית"ר, הצעה לחברי הקבוצה להתיישב בארגמן שבבקעה.⁵⁶ נראה שהתסכול מהכישלון המתמשך הביא את הקבוצה להשיב בחיוב לפנייה שהגיעה מתנועת הנוער, שרבים מחברי קבוצת שכם היו בוגריה. שבעה חברים (עמירם שם ארי, מיקי בר נדר, דני זקס, נילי טריף, מנחם קורנוויץ, נפתלי וזהבה פרל)⁵⁷ נענו לקריאה. מיעוט המצטרפים לארגמן הסב אכזבה לחברים שנענו בחיוב מכיוון שהציפויות מהקבוצה, אשר הפגינה נחישות במאמצי ההתנחלות, היו גבוהות יותר. השבעה עברו באביב 1971 לארגמן, ושם הקימו אולפן לעולים ובית ספר שדה.⁵⁸ רחבעם זאבי סייע להם בכל הקשור למתן היתרים לטיולים בשטח. העימות שהיה בעבר התחלף בשיתוף פעולה וסיוע. הזיקה שנותרה לשכם באה לידי ביטוי בכך שכמה מסיורי בית הספר שדה היו לאזור זה. מפגשים בין חברי הקבוצה נמשכו בירושלים, אבל לא הביאו לפעילות מעשית. תנועת בית"ר צירפה לארגמן אנשים נוספים, אולם השילוב בין הקבוצות השונות לא עלה יפה. היישוב לא תאם את ציפיות הפעילים, וקבוצת שכם התפרקה ונפוצה על פני יישובים שונים בארץ.

עמדת הממשלה ויחסה של המערכת הפוליטית לפעילות הקבוצה

בחינת תגובת המערכת הפוליטית לפעולתה של קבוצת שכם מעלה כי זו הייתה נחושה ועקבית נגד ניסיונות ההתנחלות הלא חוקיים. התגובה התקיפה של ממשלות ישראל זכתה לתמיכה מקרב רוב מוחלט של המפלגות וחברי הכנסת; אלה לא ייחסו חשיבות ממשית למהלכי הצעירים, ולעתים אף זלזלו בהם. תמיכה במאמצי ההיאחזות החוזרים ונשנים בשומרון הגיעה רק מהשוליים הימניים, שעוד היו צרים, ממפלגת המרכז החופשי וחבר הכנסת שמואל תמיר, שהיו באופוזיציה, מראשי התנועה למען ארץ ישראל השלמה ומקרב יוצאי המחתרות אצ"ל ולח"י.

ישיבת הממשלה שהוזעקה בחצות לילה

בחצות הלילה שלפני ניסיון ההתנחלות הראשון הזעיק שר הביטחון משה דיין את ממשלת ישראל, על רקע הידיעה שקבוצה של צעירים עומדת להקים למחרת יישוב לא חוקי.⁵⁹ מפרוטוקול ישיבת הממשלה שנחשף על פי בקשתנו עולה כי ראש הממשלה גולדה מאיר

56 מנחם דותן אל שמעון רחמים, 24.1.1971 (שמעון רחמים, אוסף פרטי); [מחבר לא ידוע], 'אזרחי הבקעה', מעריב, 28.5.1971.

57 חמישה מהם – שם ארי, מיקי בר נדר, נילי טריף, מנחם קורנוויץ ונפתלי פרל – היו יוצאי תנועת בית"ר.

58 [מחבר לא ידוע], 'אל בקעת הירדן באהבה', דבר, 2.6.1972.

59 אריה צימוקי, 'בישיבת חצות החליטה הממשלה ביום א' למנוע התנחלות "פרטיזנית"', ידיעות אחרונות, 24.6.1969.

דיווחה למשתתפים שאינה יודעת מי האחראים לניסיון ההתנחלות ומסרה שהמידע הגיע מנהג המושאית שהתבקש על ידם להסיע ציוד:

הפעם זוהי 'מלחמת היהודים'. צלצל אלי לפני שעה [...] ישראל] ליאור [המזכיר הצבאי] שנתקבלה ידיעה שאנשי 'התנועה למען ארץ ישראל השלמה' מתכוננים לעלות עם שחר להר גריזים. [...] ניסינו לברר מי רוצה לעשות זאת. מניחים שזה לא אברהם יפה ולא בני מרשק ולא משה טבנקין, אלא איזו חבורה אחרת. שזה אולי שמואל תמיר. [...] לא אתפלא אם אורי צבי גרינברג ביניהם.

המשתתפים העלו השערות בנוגע לזהות המשתתפים. מאיר לא התלבטה כלל בעניין תגובת הממשלה: 'אני מציעה שנחליט שנודיע לצבא ששימו מחסום ולא יתנו למכוניות מסע לעלות'. על פי הפרוטוקול, איש מהשרים לא הסתייג מההצעה. מנחם בגין, שכיח כשר בלי תיק, לא הגיע לישיבה והיא הסתיימה בהחלטה לקונית שהתבססה על צו שהוצא במאי 1968: 'להורות לממשל הצבאי למנוע, בהתאם לתקנות הקיימות, כל התמקמות בלתי מוסמכת באיזור שכם'. השרים חזרו לבתייהם חמש דקות לפני חצות לאחר התנצלותה של ראש הממשלה על הזעקתם בשעה כה מאוחרת: 'לא רציתי להחליט על דעת עצמי. [...] כל הדבר הוא לא לתת להם להיכנס לשטח. תודה רבה לכם. חבל שהטרחתי אתכם'.⁶⁰ נחישותה של ראש הממשלה מאיר באה לידי ביטוי גם בשבועות שאחרי כן. חברי הקבוצה פנו אליה בבקשה לקבל אישור. היא הפנתה אותם לשר הביטחון, שכן 'כל ענייני השטחים מסורים לטיפולו הבלעדי',⁶¹ אבל הייתה זו תשובה פורמלית. עמדתה הנחרצת באה לידי ביטוי בריאיון שנערך עמה לאחר ניסיון ההתנחלות השני של הקבוצה:

אין נכנסים לשטחים ומתיישבים שם בלי אישור הממשל הצבאי. מה זה הפקרות כאן?! אני גם לא מאמינה שהם באו להתיישב --- זו הייתה סתם דמונסטרציה! ככה מתיישבים?! ככה מתכוננים להתיישבות?! לא! זה לא חומה ומגדל!⁶²

נחרצות, התלבטות, נחרצות: משה דיין, יגאל אלון וקבוצת שכם

שני השרים הבכירים והיריבים – שר הביטחון משה דיין וסגן ראש הממשלה ושר העבודה יגאל אלון – שללו תחילה נחרצות את פניית הקבוצה לקבל אישור. דיין, למוד ניסיון מפרשת חברון, העביר מסר, וזה הגיע לאוזני הצעירים בתחילת יולי 1969: 'לא יחזור מעשה חברון'.⁶³ אלון פגש אותם בלשכתו בתל אביב בסוף חודש יולי והציע להם

60 פרוטוקול ישיבת הממשלה ס"ד, 22.6.1969, א"מ. תודתנו הלבבית ליורם רוזנצויג, מנהל מחלקת חשיפה בארכיון המדינה, וליאיר פרץ, על חשיפת הפרוטוקול ועל מסירתו. תקנת הממשל הצבאי במאי 1968 אסרה על ישראלים לשהות בגדה המערבית יותר מ-48 שעות ללא אישור.

61 'קבוצת שכם מטרות ופעולות' (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

62 רפאל בשן, 'אינני אומרת שרצוי שנהיה לבדנו בממשלה גם אם נזכה ברוב', **מעריב**, 24.10.1969.

63 'פגישת החידוש', 3.7.1969 (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

להתיישב במקום חלופי שתאם את מדיניות ההתנחלות של הממשלה: בשארם א-שייח' שבסיני, בקוניטרה שבגולן, בבקעת הירדן,⁶⁴ ואפילו ב'הר חברון, שאינו פחות קדוש מהר גריזים'. נציגי הקבוצה השיבו מפורשות: 'קבוצתנו החליטה שכם ורק שכם'⁶⁵ (כך ענו גם ליוסף טבנקין).⁶⁶

בקיץ 1969 ניסו חברי הקבוצה לקבל אישור להקים בית ספר שדה סמוך לשכם, מתוך מחשבה להעתיק לאזור השומרון את הדגם שהכירו בהר גילה.⁶⁷ עוד בשנת 1967 הוקם בית ספר השדה הראשון בכפר עציון שבגוש עציון, ונראה שקל לקבל אישור להקים מוסד כזה יותר מאשר אישור להקים יישוב קבע. לרגע אף נראה שאכן, הקבוצה תקבל אישור בזכות קשרים שיצרו חבריה עם אנשי התנועה למען ארץ ישראל השלמה צבי שילוח ואפרים בן חיים,⁶⁸ שתיווכו בינם ובין שרים בממשלה. נוסף על כך, אברהם יפה, מראשי התנועה, עמד בראש רשות שמורות הטבע, והיו לו הידע והאמצעים להקים בית ספר שדה. בשלב זה הסכים לכך שר הביטחון, אולי גם בזכות קשרי הידידות שהיו בינו ובין צבי שילוח, חברו לרפ"י, שנמצא בקשר עם קבוצת שכם. במסמך שפרסם תת־אלוף שלמה גזית, הממונה על תיאום הפעולות בשטחים וראש לשכתו של דיין, העוסק בהקמת בית ספר שדה ליד שכם, נכתב ששר הביטחון 'ממליץ על אישור הבקשה',⁶⁹ אם כי הוא מציע להתמקם באחד ממחנות הצבא באזור שכם, ולא בבניין ריק בשולי העיר. נראה כי דיין ראה במהלך חיזוק לתכניתו להגביר את הנוכחות הישראלית באזור גב ההר, משיקולים ביטחוניים־טופוגרפיים.⁷⁰ כך יכול היה להניא אותם מלהיכנס לתוככי שכם, ברוח התנגדותו לכניסת מתנחלי חברון לעיר עצמה. במסמך שהוציא שלמה גזית קבוצת שכם אינה נזכרת, והפנייה היא מטעם החברה להגנת הטבע בלבד. התכנון היה שאת בית הספר יקים גוף ממשלתי רשמי, שיאויש 'על ידי אנשי קבוצת שכם'. קל היה להציג זאת לרשויות בתור בקשה שבאה מגוף מוכר ומוסמך, ולא דרך קבוצת צעירים פורעת חוק. בעקבות החשש מפני חשיפת 'תכנית דיין' לגורמים שירצו לחבל בה, נתבקשו חברי קבוצת שכם מאנשי התנועה למען ארץ ישראל השלמה 'לשמור על העניין בסודיות'. באותה העת התמתנה שאיפתם, והם היו מוכנים להתנחל לאו דווקא בשכם עצמה, אלא גם 'בסמוך לה'.⁷¹ נראה שהתכנית עתידה להתממש, שמאירים להם פנים ושהושגה 'הסכמתם של דיין ואלון

64 יוסף צוריאלי, 17 בחורים ו-3 בחורות ביקשו להתנחל ליד שכם וסולקו, **מעריב**, 17.10.1969.

65 פרוטוקול המפגש מ-25.7.1969, א"מ, ג-7459/3.

66 'דוח מדיני מס' 1, 8.7.1969 (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

67 נחמה פרבשטיין, 'סטודנטים מתעדים להתיישב בשכם', **מעריב**, קמפוס – דף לסטודנט, 2.2.1970.

68 אפרים בן חיים היה דובר התנועה למען ארץ ישראל השלמה באספת הקבוצה ב-30.7.1969 (הזמנה לאספה מצויה בספריית יד יצחק בן-צבי, אוסף 63).

69 שלמה גזית, 'בית ספר שדה ליד שכם', 24.7.1969, א"מ, א-7154/13. אברהם יפה היה ראש רשות הטבע והגנים, וייתכן שנפלה טעות בנוגע לגוף המתכנן להקים בית ספר שדה.

70 מרדכי בר־און, **משה דיין, קורות חייו 1915-1981**, עם עובד, תל אביב 2014, עמ' 249-250.

71 'קבוצת שכם מטרות ופעולות' (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

להתישבות בשכם במסווה של ביה"ס שדה'.⁷² ואכן, במכתב שהגיע מלשכת אלון בראשית ספטמבר נכתב שהשר 'מברככם על היוזמה'.⁷³

התכנית להקים בית ספר שדה סמוך לשכם הייתה אמורה לעלות לדיון בישיבת ועדת השרים לענייני התיישבות, אלא שבחודש ספטמבר התברר כי השרים נסוגו מתמיכתם בה.⁷⁴ חברי הקבוצה נפגשו עם שלמה גזית, וזה הודיע להם שהתכנית לא אושרה. בצר לחברי הקבוצה הם פנו שוב לאלון, וזה הבהיר להם: 'אין התנחלות בשכם עולה בקנה אחד עם תוכניתו' – תכנית אלון.

המקורות הגלויים אינם מבהירים מה הביא את השרים דיין ואלון לחזור בהם. ייתכן שראשת הממשלה מאיר או השר ישראל גלילי, שהתנגד נחרצות להתיישבות סמוכה לערים פלסטיניות ולפעילות לא חוקית, הטו את הכף מחשש למדרון חלקלק שיביא להקמת יישוב קבע במקום. מסמכי הקבוצה משקפים אכזבה, תלונות על סחבת והערכה שהונו אותם מלכתחילה 'בתוכניות אשר מתכנניהן לא התכוונו כלל להגשימן'.⁷⁵ על רקע זה התחדשו ההכנות לניסיון העלייה השני באוקטובר 1969.

המפד"ל וקבוצת שכם

חברי הקבוצה ניסו להשיג תמיכה משריה של המפד"ל שיכלו להערכתם לתמוך בהם. בשנים ההן גבר כוחם של צעירי המפד"ל הנציים, ומנהיגי המפלגה נדרשו לסייע מתוך הממשלה לפעולות שלא תאמו את הלך הרוח של הדור הוותיק. לאחר העלייה הראשונה, בקיץ 1969, נפגשו נציגי הקבוצה עם שר הדתות זרח ורהפטיג, ולאחר העלייה השלישית, בפברואר 1970, נפגשו עם שר הסעד יוסף בורג.

אולם מפגישות אלה לא יצא דבר. כלפי המתנחלים בכפר עציון ובחברון, שהיו מבניה של הציונות הדתית, הם הרגישו אמפתיה ומחויבות, ואילו לצעירי קבוצת שכם הם לא מצאו לנכון לסייע. גישה עוינת לקבוצה ביטא שר הסעד מיכאל חזני (חזני החליף בספטמבר 1970 בתפקיד זה את בורג, שהתמנה לשר הפנים). חזני הבדיל בין המתנחלים מן הציונות הדתית, שנתפסו בעיניו כמתנחלים אמיתיים, ובין מתנחלי קבוצת שכם, שהיו בעיניו מתנחלים פיקטיביים: 'התנחלויות ראווה של סטודנטים שאין בכוונתם להתיישב שם דרך קבע, כמו נסיונות הנפל של ההתנחלות על הר גריזים, בביתר ובמקומות אחרים. [...] זה לא היה רציני'.⁷⁶ לאחר פרסום הדברים דרשו חברי הקבוצה מהשר התנצלות ואף אימו שאם יסרב, יתבעו אותו

72 פתק שמצוי בספריית יד יצחק בן-צבי, אוסף 63.

73 אורי טהון, יועצו של יגאל אלון, אל חברי קבוצת שכם, 1.9.1969, א"מ, ג-7459/3.

74 בתוכן העניינים של הדיון בוועדת השרים לענייני השטחים מהתאריכים 7.8.1969 ו-21.8.1969 יש בסדר היום דיון על הקמת בית ספר שדה ליד שכם (שם, א-7154/13), אולם מתוך הפרוטוקולים אנו למדים שהנושא לא נידון (שם, א-7354/4).

75 'קבוצת שכם מטרות ופעולות' (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

76 מנחם פיש, 'תמיכות הסעד אינן מבטיחות קיום מינימלי', ידיעות אחרונות, 4.12.1970.

לדין תורה.⁷⁷ השר לא התנצל והקבוצה לא מימשה את איומה. יחס מזלזל ועוקצני זה בא לידי ביטוי גם בדפי הַצִּפָּה, שופרה של המפד"ל. בעיתון הבחינו בין בני הצינונות הדתית, שחבריה מתנחלים אמיתיים, לקבוצת שכם, שביצעה התנחלות ראויה למטרות פוליטיות, כדי להשיג כותרות בעיתונים, אך 'מעולם לא עסקו במלאכה האפורה עצמה'. לעומתם, 'חברי בני עקיבא [...] אינם מפגינים מפגני סרק, הם מתנחלים פשוטים כמשמעם. [...] העוסקים במצוות התנחלות ממש, ואינם עושים ממנה פסל ומסכה לימי בחירות', שעמדו להיערך באוקטובר 1969.⁷⁸

מנחם בגין וקבוצת שכם

העובדה שקבוצת שכם נותרה ללא עורף פוליטי של ממש קשורה פחות לעמדת המפד"ל, ובעיקר לגישת גח"ל. הקבוצה התבססה במידה לא מבוטלת על בוגרי תנועת בית"ר, ומנחם בגין היה הכתובת הטבעית שלה בתוך הממשלה, כשם שהשרים האחרים היו קשורים לתנועות התיישבות וסייעו להן. המקורות חושפים עד כמה מנחם בגין, שכינה כשר עוד מיוני 1967, לא היה לכתובת מרכזית עבור קבוצות המתנחלים שצמחו בתוך המחנה הפוליטי שלו עצמו ושביקשו לקדם הלכה למעשה את התפיסה הטריטוריאלית המובהקת שלו. תכניתה של קבוצת שכם – 'להתנחל בהר גריזים במגמה להקים בסיס לקריה עברית שתקרא "שכם עלית"⁷⁹ – תאמה את תכניתו של בגין מסוף 1968 להקים קריות יהודיות צמוד לערים הערביות בגדה, אולם בגין שהקפיד על שלטון החוק, לא יכול היה להזדהות עם פעילות שחותרת תחתיו. באותה תקופה נכנס בגין לראשונה בחייו לממשלות ישראל וזכה להתקבל לתוך המחנה הממלכתי והלגיטימי, ועל כן הוא לא היה מוכן לפעול שלא לפי מדיניות הממשלה והחלטותיה. על רקע זה בחר מנהיג גח"ל לא להגיע לישיבת הממשלה; כדי שלא יצטרך להשתתף בהחלטה הצפויה להורות על מניעת הקמת התנחלות בשומרון.⁸⁰ ראש הממשלה מאיר דייווחה כי בגין מסר שלדעתו אפשר 'להשפיע עליהם שלא יעלו';⁸¹ ואכן, הוא התאמץ להשיג להם אישור ולמנוע עלייה לא חוקית.

לאחר העלייה הראשונה פנו חברי קבוצת שכם למנחם בגין וקיימו עמו שני מפגשים. בגין ביקש מהם לחדול מניסיונותיהם להתיישב ללא אישור, כדי שלא ייווצר מצב שממשלת ישראל תצטרך שוב להחליט להוריד יהודים מאדמת ארץ ישראל. הוא רמז על אפשרות לסיכום רשמי למחצה בינו ובין משה דיין בדבר העלמת עין מניסיון התנחלות נוסף ועל תמיכה שתתקבל מאחורי הקלעים, אולם בשיחת המשך בטלפון בין בגין לזאב פרל, נציג הקבוצה, מסר בגין ששר הביטחון אינו פנוי לעסוק בנושא.⁸² בחודש אוגוסט,

77 מכתב מ' 11.12.1970 שעליו חתומים משה רחמים ועמרים שם ארי (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

78 [מחבר לא ידוע], 'אגב: התנחלות ולא דקלומים', הַצִּפָּה, 26.6.1969.

79 צבי לביא, 'נמנעה התנחלות של 30 צעירים בהר גריזים וליד רמאללה', מעריב, 24.6.1969.

80 [מחבר לא ידוע], 'בגין לא השתתף בישיבת הממשלה המיוחדת', ידיעות אחרונות, 25.6.1969.

81 פרוטוקול ישיבת הממשלה ס"ד, 22.6.1969, א"מ.

82 'פגישת החידוש', 3.7.1969 (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

לאחר הסכמת ד"ר ואלון, מסר בגין לחברי הקבוצה שהתכנית להקמת בית ספר שדה 'אושרה באופן עקרוני'⁸³ ואולם כגודל הציפיות היה גודל האכזבות; הקבוצה חוותה מפח נפש מיכולתו הרפה של מנהיג גח"ל. בכתבתו של העיתונאי אהרן בכר על קבוצת שכם הוא כתב: 'חודשים ארוכים הם סובבים בין משרדים ממשלתיים ולשכות של שרים', ואלה הבטיחו להם הרים וגבעות. הם הביעו אכזבה מבגין, בלי לציין מפורשות את שמו: 'שר מסוים אף הבטיח, לטענתם, כי ידאג באופן אישי שהעניין יזכה, בצורה זו או אחרת לאישור הממשלה, או לפחות, להסכמתה האילמת'.⁸⁴

משנכשל בגין בתיווך בין הממשלה ובין חברי קבוצת שכם, הוא שמר על מרחק מהם. בעקבות ניסיון ההתנחלות השלישי יזמו נציגי הקבוצה פגישה עם בגין וביקשו את עזרתו להשגת אישור להקים התנחלות בביתר. לפי דיווחו של הלל כהן, שנכח בפגישה, בגין הבהיר שהוא אינו הכתובת לפנייתם – 'מה אתם רוצים ממני?' שאל – ולבסוף פטר אותם בכך שביקש מראש לשכתו יחיאל קדישאי לכתוב לעצמו לבדוק מה אפשר לעשות. תגובה זו מלמדת על עניין מוגבל שלו ועל כוחו הדל בתוך הממשלה. ביקורת מרומזת על היעדר רצונה או יכולתה של תנועת החרות לסייע לצעיריה להתנחל פורסמה בביטאון התנועה למען ארץ ישראל השלמה: 'צרתם של מתנחלי שכם שאין מאחוריהם גוף התיישבותי ומפלגה רצינית שתעשה למענם בממשלה ובמוסדות המיישבים'.⁸⁵

לימים, בעת פולמוס בכנסת, הזכיר אלון לבגין את הכרעתו זו: 'כאשר אתה וחבריך יושבתם בממשלה, [...] לא אחת נתקבלו החלטות על מניעת התיישבות באזורים מסויימים בגדה המערבית ופעמיים, שלוש פעמים, על דעת הממשלה ניתנה הוראה לצבא ולמשטרה לסלק מתיישבים שעשו זאת על דעת עצמם ולא על כך פרשת מן הממשלה. אתה פרשת מן הממשלה על ניסוח, לא על מעשים'.⁸⁶

אלון ידע כמובן כי בסוגיות אחרות בחר בגין לחולל משבר קואליציוני ואף לאיים בפרישת גח"ל מהממשלה. העובדה שבגין לא חולל משבר כאשר פינתה הממשלה את קבוצת שכם מהשטח מלמדת על תמיכתו המוגבלת בצעירים אשר צמחו בתנועתו. ארבעה מניסיונות ההתנחלות נערכו בזמן שבו כיהן בגין כשר בממשלה, ושלושה נוספים – משחזר לעמוד בראש האופוזיציה. אכן, בהיות גח"ל בקואליציה הוא היה כבול בתגובותיו לניסיונות ההתנחלות. בשלב ההוא נאלץ בגין להתמודד עם חוגים נציים שאיגפו אותו מ'מין' והיו משוחררים ממחויבות לממשלה. חוגים אלה הרוויחו פוליטית מהפעילות של קבוצת שכם וזכו בנקודות חשובות בקרב החוגים המקסימליסטיים בציבור שבגין ראה בעצמו מנהיגם. למרות זאת, לא ניכר שינוי ביחסו של בגין לקבוצת שכם לאחר פרישתו מממשלת הליכוד הלאומי בקיץ 1970 – עם היענותה למתווה מזכיר המדינה

83 'קבוצת שכם מטרות ופעולות', שם.

84 אהרן בכר, 'צעירים מכינים בסתר התנחלות באזור שכם', ידיעות אחרונות, 19.9.1969.

85 י.ה. [יהודה הראל], 'מחדל ההתנחלות בשכם', זאת הארץ, 27.6.1969.

86 דברי הכנסת, כרך 66, 21.2.1973, עמ' 1783.

האמריקני ויליאם רוג'רס, שהתבסס על החלטת האו"ם 242.⁸⁷ בשתיקתו של בגין, גם בזמן היותו ראש האופוזיציה, אפשר לראות תמיכה במדיניות הממשלה. גם לאחר הפיני הכוחני של המתנחלים מביתר, בעקבות ניסיון ההתיישבות החמישי (שניכרה בו נוכחות בולטת של חברי תנועת הנוער בית"ר), לא הגיב בגין, למרות היותו אז מנהיג האופוזיציה, להבדיל מתמיר (כפי שיוצג להלן).

בין ספטמבר לנובמבר 1970 פנו שוב חברי קבוצת שכם לבגין, אך מנהיג גח"ל בחר גם אז להשיב תשובה סתמית, ולא לסייע להם במאבקם.⁸⁸ בגין ראה בהתנחלות סוגיה למדיניות ממשלתית, ולא לקביעת עובדות 'מלמטה'. מדבריו בדיון שנערך בלשכת השר גלילי משתמע זלזול מסוים בפעילותם, שהייתה בעיניו הפגנתית, אבל גם הסתייגות מהפיני הנחרץ שעליו החליטה הממשלה:

בשאלת ההתנחלות איני רואה כל קשר לשאלת אופוזיציה וממשלה. בהיותי בממשלה לא עודדתי שום התנחלות הפגנתית או הפגנה התנחלותית. עכשיו באופוזיציה גם כן אינני מעודד אותה. [...] אני לא חושב שכך צריך להיות, אבל אינני מפקד שלהם. אמרתי לחברים שזו לא התנחלות. אני רוצה למנוע, קודם כול, איזו שהיא התקוטטות עם הצבא. הצבא ייתן פקודה ויורידו אותם, כך אמרתי להם. מצד שני, לא ראיתי הצדקה מדוע צריך להוריד אותם בכוח ולמנוע מהם להתנחל. מה קורה כאשר קבוצת יהודים עולה על הר גריזים? מדוע צריך להוריד אותם משם בכוח? מעולם לא נתתי ידי להפגנת התנחלות כזאת, אבל אני חושב שהממשלה לא צריכה לעשות זאת.⁸⁹

הכתף הקרה למדי שהפנה בגין כלפי פעילי הימין הצעירים מוסברת בתפיסתו היסודית, שבאה לידי ביטוי בהצעתו (הלא בשלה) לממשלה להקים 'קריות ביהודה ושומרון'. מנהיג גח"ל לא ראה בהתיישבות מטרה לשמה, כפי שהיה מקובל מאז ומתמיד בתנועת העבודה, ובמידה מסוימת בציונות הדתית מאז מלחמת ששת הימים. לשיטתו, ניסיונות התנחלות שעתידים להסתיים בפינוי לא יכלו לקדם את המטרה המדינית שעמדה לנגד עיניו – התיישבות כאמצעי למניעת חלוקה מחדש של הארץ.⁹⁰

87 יחיעם ויץ, 'לכור מחצבתו: מנחם בגין בממשלת הליכוד הלאומי, פרישתו ממנה בשנת 1970 ומשמעותה', קתדרה, 141 (תשע"ב), עמ' 133-158.

88 המכתבים בין עמירם שם ארי למנחם בגין לא נשמרו.

89 מצוטט בתוך: אריה אלדד, **דברים שרואים מכאן**, כנרת, זמורה ביתן, דביר, אור יהודה 2016, עמ' 142.

90 אריה נאור ואמנון למפרום, **מנחם בגין, ראש הממשלה השישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1913-1992)**, ארכיון המדינה, ירושלים תשע"ד, עמ' 214-217. Amir Goldstein and Elchanan Shilo, 'Menachem Begin and the Settlements – 1967-1977', *British Journal of Middle Eastern Studies*, 47, (2020) pp. 1-20.

תומכיה של קבוצת שכם

חברי קבוצת שכם נעו בין הרצון לקבל תמיכה פוליטית ובין הרצון להישאר לא מזוהים מפלגתית. הם קיוו לפנות בדרך זו לציבור רחב ככל האפשר, ולא להיצבע בגוון פוליטי. התמיכה בקבוצת שכם הגיעה בעיקר מהשוליים ההולכים ומתרחבים של המערכת הפוליטית בישראל. בכנסת תמך בה שמואל תמיר, שעמד בראש מפלגת המרכז החופשי. סיוע ותמיכה התקבלו מחוגים ומאישים שפעלו מחוץ לזירה הפרלמנטרית, בעיקר מקרב אנשי התנועה למען ארץ ישראל השלמה וכן מכמה יוצאי אצ"ל ולח"י.

שמואל תמיר וקבוצת שכם

קבוצת שכם זכתה לתמיכה ללא סייג מעורך הדין שמואל תמיר, מייסד מפלגת המרכז החופשי, שפרשה מתנועת החרות בשנת 1967 ונותרה באופוזיציה גם לאחר הקמת ממשלת הליכוד הלאומי. יחסי גומלין אלה הניבו רווח לשני הצדדים: קבוצת שכם סייעה לתמיר להתמקם כאופוזיציה נצית, להבדיל מבגין, שכיהן כשר בממשלה והיה מחויב להחלטותיה, ואילו קבוצת שכם זכתה להשמעת קולה בציבור, באמצעות תמיכתו של תמיר.

תמיר פגש את חברי קבוצת שכם עוד לפני ניסיון העלייה הראשון ותרם להם סכום גדול – 9,000 לירות.⁹¹ הארכאולוג יריב שפירא, איש התנועה למען ארץ ישראל השלמה, שהיה גם חבר מזכירות המרכז החופשי, השתתף בניסיון ההתיישבות הראשון לצד פעיל מרכזי אחר של המפלגה – שמעון וייצפרוכט מתל אביב. שפירא אף הזמין את תמיר להצטרף לעלייה הזאת למען ייעוץ משפטי לחברי הקבוצה, אולם תמיר נעצר במחסום וחזר על עקבותיו.⁹² לאחר כישלון ניסיון העלייה ערכו חברי הקבוצה מסיבת עיתונאים בסניף המרכז החופשי בירושלים, ותמיר אף נכח בה לזמן-מה.⁹³ הוא הצהיר שהוא תומך בפעילות הקבוצה, שכן 'יש דברים קדושים, העומדים מעל לאות המתה של החוק'.⁹⁴ מעורבות זו של תמיר ומפלגתו וגם העובדה שנוח לזהות אנשים עם מסגרת פוליטית מוכרת, תרמו לכך שהעיתונות צבעה את חברי קבוצת שכם כאנשי המרכז החופשי.⁹⁵

הזיהוי של הקבוצה עם מפלגתו של תמיר לא תרם ליחסים בין קבוצת שכם למנחם בגין, על רקע היריבות העזה בין השניים, שהביאה לפילוג תנועת החרות. פעילים מחיפה שהשתתפו בניסיון ההתיישבות הראשון, ובהם עוזי לנדאו (אז פעיל במפלגת החרות), פרסמו מכתב לעיתונות, ובו התנערו מהקשרים עם תמיר.⁹⁶ גם התנועה למען ארץ ישראל

91 בנמלך, 'הממשל הצבאי מנע ככח התנחלות צעירים בהר גריזים ותל שילה'.

92 שמואל תמיר, 'ההתנחלות בהר גריזים והבקשה להצטרף', **מעריב**, 8.7.1969.

93 [מחבר לא ידוע], 'סוכל ניסיון קבוצת צעירים להתנחל בהר גריזים ובשילה', **דבר**, 24.6.1969.

94 'יצחק שור', 'התנחלות ראויה ליד שכם: מבצע תעמולה בירושלים', **על המשמר**, 24.6.1969.

95 [מחבר לא ידוע], 'ראיתי שמעתי: מבחן המשמעת', **הארץ**, 25.6.1969.

96 מ. יהודה, ע. לנדאו ואחרים, 'נסיון ההתנחלות וש. תמיר', **דבר**, 30.6.1969.

השלמה דרשה מהקבוצה לפרסם מודעות שמבהירות כי אינם קשורים ל'מרכז החופשי'.⁹⁷ תמיר הדגיש במכתביו לעיתונות את היעדר הזיקה הפוליטית שלהם אליו והביע צער על התכשורתם לסיוע שקיבלו ממנו.⁹⁸

הסתבכות זו מלמדת על חוסר הבשלות של קבוצת הצעירים. חבר הקבוצה מנחם קורנוויץ אפיין את הקבוצה, ממרחק של חמישים שנה, במילים האלה: 'קבוצה של אנשים צעירים חסרי ניסיון, חסרי ידע, חסרי קשרים, חסרי קישורים בסיסיים לפעול בצורה ציבורית'.

לאחר פרשה זו התרחק תמיר מקבוצת שכס למשך שנה וחידש את קשריו רק לאחר העלייה החמישית לביתר, שבה שרפו אהלים ומיטות של חברי הקבוצה. שמעון רחמים נפגש עם תמיר, שהגיש שאילתה לשר הביטחון דיין: 'האם הוחלט מראש על האמצעים שננקטו נגד המתנחלים [...] והאם קבלו את אישור שר הביטחון?'.⁹⁹ דיין התכחש לתלונות על התנהגות אלימה בזמן הפינוי.¹⁰⁰

מי שנכנס לזמן-מה לוואקום שנוצר עם התרחקות תמיר היה ישראל אלדד, חבר מרכז לח"י לשעבר. אלדד פגש את נציגי קבוצת שכס לפני ניסיון העלייה הראשון ותמך בהם ואף היה אחד מנציגי התנועה למען ארץ ישראל השלמה שניסו לסייע להם לקבל אישור להקים בית ספר שדה. בסתיו 1969 אפשר לזהות שינוי בזיהוי הפוליטי של הקבוצה בדפי העיתונים, מהמרכז החופשי לראייתם כ'חניכיו הצעירים של הד"ר אלדד'.¹⁰¹ אף החזית, ביטאנו של אלדד, פרסם כתבות אוהדות.¹⁰²

אלדד הקים רשימה (זו התמודדה בבחירות לכנסת השביעית) וביקש לנכס אליו את קבוצת שכס מתוך רצון להגביר את התמיכה ברשימה 'למען ארץ ישראל' (שלא עברה את אחוז החסימה). הוא טען שרשימתו נתמכת גם 'מאותה קבוצת צעירים הרוצה להתנחל בשכס'.¹⁰³ הוא קשר את עצמו לקבוצה גם בניסיונו לערוך ישיבת סיעה למפלגתו בתחילת חודש אוקטובר בהר גריזים. הניסיון נכשל, והצבא עצר את אלדד בדרך.¹⁰⁴ בפועל, מתוך כלל חברי הקבוצה, רק מיכל גלוסמן הצטרפה למפלגתו, ואף הוצבה במקום השביעי של רשימתו לכנסת.¹⁰⁵ למאמר שהוכרו בו על הקמת רשימתו

97 גילוי דעת מטעם קבוצת מתנחלי הר גריזים, הארץ, 13.7.1969; פורסם גם בעיתון זאת הארץ, 18.7.1969.

98 שמואל תמיר, 'ניסיון ההתנחלות על הר גריזים', הארץ, 27.6.1969; יריב שפירא, 'ההתנחלות בהר גריזים והבקשה להצטרף', מעריב, 8.7.1969.

99 שאילתה של חבר הכנסת שמואל תמיר לשר משה דיין, 1.9.1970 (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

100 דברי הכנסת, כרך 59, 13.9.1970, עמ' 89.

101 אהרן בכר, 'גם שכס היא מולדת', ידיעות אחרונות, 21.9.1969; צבי לביא, 'מי מה מתי בטלויזיה, שימוש לרעה בסמכויות', מעריב, 23.10.1969.

102 א. [אלדד] אריה, 'בקירוב נבוא שוב להתנחל בהר גריזים', החזית, 15.7.1969.

103 שרגא הר-גיל, 'אביזוהר: נזירים דם חדש', מעריב, 9.10.1969.

104 [מחבר לא ידוע], 'מנעו מרשימת "ארץ ישראל" לערוך ישיבת סיעה בהר גריזים', דבר, 2.10.1969.

105 ילקוט הפרסומים 1563, 20.10.1969, עמ' 234.

של אלדד צירף החזית את תמונתה תוך ציון שהיא מועמדת הרשימה ושייכת לקבוצה שניסתה להתנחל בשכם.¹⁰⁶

התנועה למען ארץ ישראל השלמה, נתן אלתרמן וקבוצת שכם

חברים בתנועה למען ארץ ישראל השלמה, דוגמת צבי שילוח ואפרים בן חיים, תמכו בפעילות קבוצת שכם וסייעו לחבריה, סביב הניסיון להקים בית ספר שדה. אליעזר ליבנה (סופר ופובליציסט וחבר כנסת לשעבר במפא"י) שיבח את 'הצעירים שהחליטו לוותר על לימודיהם ועיסוקיהם ולעלות להר השומרון' והשווה את פעולתם לצעירי ביל"ו וכן לחלוצי העלייה השנייה, 'שפרצו ארצה בניגוד לעצותיהם והוראותיהם של מוסדות ציוניים מוסמכים'.¹⁰⁷ ביטאון התנועה ערך השוואה למאבק בבריטים ולפרשת ביריה. יהודה הראל, שחתם על המאמר, הדגיש שהיישובים ברמת הגולן ובגוש עציון קיבלו הכרה רק לאחר העלייה על הקרקע.¹⁰⁸

תמיכה ציבורית חלקית העניק לקבוצה נתן אלתרמן. בסוף יוני 1969 פרסם נתן אלתרמן מאמר בשם 'לאחר גינוי', ובו הביע תמיכה בחברי הקבוצה. אמנם המשורר לא תמך בעלייה לא חוקית, אולם הוא הפנה אצבע מאשימה כלפי הממשלה, שבמדיניותה הביאה למצב זה. הוא יצא נגד המגנים, העושים לעצמם חיים קלים בכך שהם נסמכים על החוק היבש בלי לראות את התמונה הכוללת:

מצוד אחר מתנחלים יהודים בארץ ישראל והצבת מחסומים וגרירת מתנחלים אל המכוניות, כל זה הוא חלק מן התמונה הכללית של המדיניות שגרמה לכל הדברים. [...] גם כשאנו פוסלים ומגנים את ניסיון ההתנחלות הפרטיזנית הזאת [...] עלינו לדעת עם זאת, כי מעשה של שלושים הצעירים היהודים הללו הוא טבעי יותר מן המדיניות שגרמה אותו. [...] מוטב שנבין כי לא יתכן שקו מדיני חותך גורל, המנוגד ליסודי העיקרים הטבועים בדברי ימי העם ובתולדות יישובי הארץ, לא יעורר בציבור הישראלי גילויים של זעזוע.¹⁰⁹

חברי קבוצת שכם נפגשו עם אלתרמן לאחר העלייה הראשונה בסיועה של רחל ענבר (יוצאת לח"י שהתגוררה בבית השבעה) וחיפשו דרכו קשר לשר הביטחון, אולם המשורר 'אמר שעלינו לפנות ישירות לדיין'.¹¹⁰

106 'כוח האמונה והאדיאיה: למה יצאנו ברשימה "למען ארץ ישראל" ומה ייחודה?', החזית, 13.10.1969.

107 אליעזר ליבנה, 'יש להתנחל לאלתר בסמכות ממלכתית ובהיקף לאומי', הארץ, 6.7.1969.

108 י.ה. [יהודה הראל], 'מחדל ההתנחלות בשכם', זאת הארץ, 27.6.1969.

109 נתן אלתרמן, 'לאחר גינוי', מעריב, 27.6.1969; דן לאור, אלתרמן – ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 2013, עמ' 747, ועמ' 843 הערה 77. לאור זיהה בטעות את הקבוצה עם יצחק טבנקין והקיבוץ המאוחד.

110 'דוח מדיני מס' 1' (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

אלתרמן התייחס לפעילות הקבוצה גם לאחר ניסיון ההתיישבות השלישי בפברואר 1970, במאמר האחד לפני האחרון שהתפרסם לפני מותו – בכותרת 'המחלה הנושנה'. הוא קבל על שהערכים הציוניים נתפסים כמחלת נפש. באירוניה הוסיף כי מתייחסים להתיישבות בשטחי ארץ ישראל כמחלה וכי ה'מחלה' שהייתה פעם – ציונות – אבדה. את הצבא ואת השלטונות המשיל לאנשי רפואה שמטפלים בהם. 'מחלה' זו הייתה נחלת כל העם, ואילו כיום מעשים אלה נחשבים לשיגעון.

אלתרמן הדגיש כי הקבוצה מגשימה 'למעשה את סעיף ההתנחלות שהממשלה עומדת עליו', ואילו קיימה ממשלת ישראל, [...] את המובטח באותו סעיף, היו תופעות של טירוף פרטי נמנעות מאליהן. המשורר ביקש למתוח חוט ברור בין פעולתה של קבוצת שכם ובין תקופת המנדט: 'הכל יודעים כי עד לפני עשרים שנה ומשהו היה שגעון זה [...] להתיישב בארץ-ישראל [...] מקובל על הרבים. כדי שלא לבייש קראו לטירוף זה בשם ציונות'. אלתרמן התאכזב מהיעדר העניין הציבורי וראה בו מסימני אבדן הדרך של החברה הישראלית. המשורר סבר כי היעדר הנחישות של ישראל להתיישב בשטחים שנכבשו ב-1967 לא רק פוגע במורשת הציונית אלא גם מטשטש את האפשרות שהפלסטינים תושבי השטחים יבינו כי אין ביכולתם להשיב לאחר את המציאות החדשה שנוצרה בארץ:

שעה שעלו המתנחלים לגבעה, באו השכנים הערבים לברך אותם [...] מפני שהיו בטוחים שזהו זה. היהודים באו להתיישב כאן. [...] אך בעודם מקבלים את העובדה המוגמרת הזאת ראו את כוחות הבטחון באים לגרור את המתיישבים מן המקום. [...] עמדו תוהים, עד שקם זקן אחד ואמר: 'אני אסביר לכם, הוי אחי, מדוע גררו היהודים את המתיישבים'. [...] היהודים עשו כן כדי להראות, כי שום כוח לא יוציא אותם מפה אם הם בעצמם לא יעשו זאת כמו ידיהם.¹¹¹

בקרב תומכי קבוצת שכם אפשר להבחין בין דמויות כמו אלתרמן וליבנה, שנמנעו מלהצהיר במפורש על תמיכה בהפרת החוק והדגישו את אחריות הממשלה למצב שנוצר, ובין אישים כמו חבר הכנסת שמואל תמיר ויצחק טבנקין מנהיג הקיבוץ המאוחד, שתמכו במוצהר בהפרת החוק שהיה בעיניהם לא לגיטימי. וזה מה שסיפר אפרים בן-חיים על הפגישה עם טבנקין לאחר ניסיון העלייה הראשון:

היה ניסיון של חברים חילונים ללכת ולהקים יישוב על יד שכם. הם הלכו. ברגע האחרון זה נודע, והצבא עצר אותם. [...] באתי לטבנקין וסיפרתי לו שזה לא הצליח והצבא עצר. הוא התחיל לצעוק עלי: 'מה אתה מספר לי מעשיות? אתם לא רציתם!' [ההדגשה במקור] אין דבר כזה צבא יהודי שיעצור יהודים שהולכים להתיישבות בארץ ישראל.¹¹²

111 נתן אלתרמן, 'המחלה הנושנה', **מעריב**, 20.2.1970.

112 ריאיון של צבי רענן עם אפרים בן-חיים, ב-29.7.1980. מובא בספרו של רענן, **גוש אמונים**, ספרית פועלים, תל אביב תשמ"א, עמ' 214.

להבדיל מטבנקין, חברי הקיבוץ המאוחד בתנועה למען ארץ ישראל השלמה תבעו 'לשלול את המעשה ולברך את האנשים'.¹¹³ מתח זה בחוגי הקיבוץ המאוחד בא לידי ביטוי גם בהקמתם של הקיבוץ מרום גולן בשנת 1967 ושל היישוב קשת בשנת 1974, שהיו ביזמתו של יהודה הראל תלמידו של טבנקין, אם כי להבדיל מקבוצת שכם, הראל נזהר שלא להתעמת עם הצבא.¹¹⁴

קבוצת שכם וגרעין אלון מורה: קשרים והשפעות

קשרי גומלין מגוונים היו בין קבוצת שכם ובין צעירי הציונות הדתית מחוגי מרכז הרב. ראשיתם כשעמירם שם ארי (לימים מראשי קבוצת שכם) ובני קצובר (לימים מראשי גרעין אלון מורה) התנדבו לשמירה במלון פארק בחברון כחלק מן הפעילות של תא הסטודנטים למען ארץ ישראל השלמה באוניברסיטה העברית בירושלים.¹¹⁵ אף שמעון רחמים, לימים מזכיר קבוצת שכם, הגיע למקום בחול המועד פסח 1968. הקשר נמשך ב־1969, שאז באו חברים מקבוצת שכם להתייצג עם קצובר לקראת ניסיונות העלייה שלהם. לאחר הקמת גרעין אלון מורה בשנת 1973 הצטרפו אליו שניים מחברי קבוצת שכם – מנחם קורנוויץ ומיקי בר נדר.¹¹⁶ גם הרב ישועה בן שושן, שהיה חבר מזכירות בגוש אמונים ואיש הקשר בין אריאל שרון ובין גרעין אלון מורה (לימים אחד מחברי המחתרת היהודית), הצטרף קודם לכן לאחת העליות של קבוצת שכם. כל אלה יוצרים תמונה נזילה של קשרים, מעברים והשפעות הדדיות בין שתי הקבוצות.

מקימי גרעין אלון מורה עקבו אחר פעילות קבוצת שכם וביקשו להפיק ממנה לקחים לקראת יזמת ההתנחלות שלהם, שגם היא כוונה לשכם. בזיכרון הקולקטיבי 'גרעין אלון מורה' מתקשר לפריצת טאבו ההתיישבות בשומרון, ואולם לצד מטרה זו הייתה מטרה לחדש את היישוב היהודי בשכם ולהקים יישוב עירוני יהודי צמוד לו.¹¹⁷ שאיפה זו הושגה במידה מוגבלת בלבד, עם הקמתו של היישוב הכפרי אלון מורה בהר כביר ממזרח לשכם בשנת 1980.

באפריל 1974 נפגשו קצובר ומנחם פליקס, מייסדי הגרעין, עם זאב פרל, ולמדו ממנו על דרכי הפעולה של קבוצת שכם. לימים אימץ גרעין אלון מורה כמה ממרכיבי פעילות הקבוצה שקדמה לו: (1) עליות חוזרות ונשנות; (2) היאחזות ב'שטח' הפתוח, גם ללא

113 'פגישת החידוש', 3.7.1969 (שמעון רחמים, אוסף פרטי).

114 במבי ארליך [לימים שלג], 'המרד הקדוש', נקודה, 100 (תמוז תשמ"ו), עמ' 11-14; אורי הייטנר, יהודה הראל – ביוגרפיה, משכל, ראשון לציון 2019, עמ' 25-54, 89-101.

115 [מחבר לא ידוע], 'אזרחי הבקעה', מעריב, 28.5.1971.

116 א"מ, ג-7459/3; אהרן דולב, 'הולכים להתיישב בשכם האסורה', מעריב, 14.6.1974.

117 מודעה של גוש אמונים, שם, 24.7.1974; אלונה הורנשטיין, ראשית ההתיישבות באלון מורה בפרספקטיבה היסטורית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל, אריאל 2013, עמ' 45.

מבנים קיימים (להבדיל ממתנחלי חברון); (3) התמקדות באזור שכם ובסביבתה, ולא דווקא בתוככי העיר; (4) הגעה לשטח דרך דרכים צדדיות ועקיפת מחסומי צבא. חברי גרעין אלון מורה למדו מהם לא רק מה לעשות כמוהם אלא גם מה לעשות אחרת מהם. חברי הגרעין נפגשו עם רחבעם זאבי לקראת ניסיונות העלייה שלהם; הוא אמר להם שאם יעלו עלייה לא חוקית, 'אני במגפיים שלי אדרוס אתכם' (זאבי סיים את תפקידו לפני שניסה הגרעין לעלות), ומכך הם הסיקו שעליהם לצרף לעליות אישי ציבור וחברי כנסת – כדי למנוע פיגוי אלים והשחתת ציוד, כמו שנעשה לחברי קבוצת שכם.¹¹⁸ ואולם לצד זה, גם גרעין אלון מורה, כמו חברי קבוצת שכם, לא רצה להיות מזוהה עם מפלגה פוליטית, וחבריו פעלו להשגת תמיכה מחוגים מגוונים, מהשמאל האקטיביסטי עד החוגים הרוויזיוניסטיים המקסימליסטים.

בין הקבוצות היו הבדלים; אלה נבעו בין היתר מרקעם השונה ומפערי התפיסות הרעיוניות שעמדו בבסיס פעולתם. קבוצת שכם ניקזה לפעילותה תסכול מצטבר בחוגי הימין הרוויזיוניסטי לגווניו, שנותרו הרחק מאחור במיזם ההתנחלות. בעקבות מתנחלי חברון הם שמו להם למטרה להתנחל בשכם, ואולם משכשל הניסיון להיאחז בהר גריזים ולהקים שם את 'שכם עלית', הם ניסו להתנחל גם באזורים אחרים בגב ההר, בביתר ובבית אל. למן העלייה השנייה למבוא שכם הם התרחקו מהדגם של מתנחלי חברון והגיעו למקום ריק במרחק עשרה קילומטר מהעיר, מכיוון שהתנחלות בתוך עיר ערבית שמקודשת ליהודים לא היה עניין מהותי עבורם. לעומתם, לחברי גרעין אלון מורה, חידוש היישוב היהודי בשכם והקשר הדתי עם קבר יוסף היו עניין מהותי.¹¹⁹ אמנם הם הסכימו להתפשר זמנית על קדום (לימים היישוב קדומים), מכיוון שראו הישג בפריצת הטאבו על השומרון, אולם גם לאחר שהתנחלו עשרה קילומטר ממערב לשכם, הם חיכו לשעת הכושר וניסו להיצמד לשכם עצמה.¹²⁰ גם בהתנחלות שהשיגו לבסוף באלון מורה ממזרח לשכם בשנת 1980 ראו מקצתם סטייה מהתכנית המקורית.¹²¹

סיפורו של גרעין אלון מורה היה לאבן דרך בתולדות מיזם ההתנחלות. סיפורה של קבוצת שכם לא עלה יפה ושקע בתהום הנשייה. נראה כי הקבוצה שהייתה מעורבת בפרשת סבסטיה הייתה נחושה אידאולוגית, בשל תפיסתה המשיחית המוצקה, יותר מזו שקדמה לה. מנהיגה – הרב צבי יהודה קוק – קבע כי תהליך הגאולה כבר נמצא בעיצומו. נחישותם נבעה גם מתוך תפיסה שרואה בהתיישבות מצווה ובנסיגה – איסור

118 'שיחה עם בני קצובר – על הקמת ההתיישבות ביהודה ושומרון', בקישור הזה: <https://youtu.be/ou2LIUcp7-U>. הועלה ליוטיוב ב־21.1.2019 (אוחזר ב־14.5.2020).

119 הרצון שקבר יוסף יהיה מוקד דתי, כפי שמערת המכפלה היא מוקד דתי בחברון, מובא במכתב ששלחו חברי הגרעין ב־31.1.1974 לחבר הכנסת יהודה בן מאיר. ראו: אלונה הורנשטיין ויוסי גולדשטיין, 'אלון מורה כגורם מחולל במהפך הפוליטי במדינת ישראל', מחקרי יהודה ושומרון, כו, 1 (2017), עמ' 159.

120 גרשון שפט, *גוש אמונים הסיפור מאחורי הקלעים*, ספריית בית אל, בית אל 1995, עמ' 344.

121 אהרן דולב, 'לא במקרה חנו אברהם ויעקב בשכם', *מעריב*, 17.10.1984.

דתי שמצדיק למסור עליו את הנפש (בעלייה הראשונה של גרעין אלון מורה קרא הרב צבי יהודה לחיילים לירות בו).¹²²

מלבד זה, גרעין אלון מורה הורכב מאוכלוסייה מבוגרת יותר, מנוסה יותר ועם משפחות וילדים קטנים, ועובדה זו השפיעה על יחס השלטונות כלפיהם, להבדיל מהצעירים שהרכיבו את קבוצת שכם. הגורם המרכזי שעמד בבסיס התוצאות השונות של שני מאמצי ההתיישבות הלא חוקיים קשור בזמן התרחשותם. ממשלת ישראל, למודת ניסיון מפרשת מלון פארק בחברון, הייתה נחושה למנוע פעולות לא מתואמות של מתנחלים בקרבת הערים הפלסטיניות. בשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים זכתה נחיצות זו של גולדה מאיר לתמיכה רחבה של המערכת הפוליטית ולתמיכת השרים הבכירים. לעומת זאת, לאחר משבר מלחמת יום הכיפורים נסדקה ההגמוניה של תנועת העבודה ונשחק ביטחונם העצמי של ראשי השלטון בישראל. ממשלתו הראשונה של יצחק רבין ניסתה להפגין נחישות מול ניסיון ההתיישבות של גרעין אלון מורה, ואולם להבדיל מקבוצת שכם, צעירי מרכז הרב הצליחו לגייס תמיכה ציבורית נרחבת, אלפי שותפים והצטרפות של אישים ידועים, ובהם עשרות חברי כנסת. גם אלה מסבירים את כישלונה של קבוצת שכם ואת הצלחתה של קבוצת צעירי מרכז הרב.

סיכום

ההתיישבות היהודית בשטחים שנכבשו ב־1967 הייתה לא פעם פרי תהליכים 'מלמטה למעלה', כלומר יזמות בשטח שזכו לתמיכת הממשלה, לא פחות מאשר 'מלמעלה למטה' – מדיניות מוסדרת ומתוכננת שנענו לה קבוצות בשטח. בקיץ ובסתיו 1967 הוקמו שני היישובים הראשונים ברמת הגולן ובגוש עציון, ואלה זכו בתמיכת הממשלה בעקבות לחץ מהשטח. כך, ללא הכרעה רשמית מפורשת ובתמיכה של כמה שרים, ניסיונות ההתנחלות של קבוצות מקרב התנועה הקיבוצית מזה והציונות הדתית מזה נעשו למציאות קבועה ההולכת ומתבססת. פרשת מלון פארק בחברון, שהתרחשה באביב 1968, הייתה ביטוי מובהק לדינמיקה הזאת, אולם מיד לאחריה התעשתה הממשלה והחזירה לידיה למשך שנים מספר את מושכות ההתיישבות.

המחקר שהצגנו כאן הטיל אור על חוליה שהייתה חסרה עד עתה במחקר ובשיח הציבורי בנוגע להשתלשלות ההתנחלות ביהודה ושומרון. תיאור מיום ההתנחלות מדלג לרוב בין שתי נקודות ציון מוכרות שהסתיימו בהכנעת צעירי הציונות הדתית את הממשלה: הראשונה – הכניסה למלון פארק ב־1968, והשנייה – אירועי סבסטיה (קדום) באמצע שנות השבעים. הפרשה שניתחנו במאמר זה מלמדת על עוד קבוצה שהייתה מעורבת

122 הרב צבי יהודה, 'לא תגורו', הַצִּפָּה, 19.9.1967; הוברמן, 'אלון מורה – פורץ ההתיישבות בשומרון', בתוך: שבות (עורך), העליה אל ההר, עמ' 49.

ביזמת ההתנחלות ובניסיון להשתתף בעיצוב המציאות הישראלית, מלבד צעירי הציונות הדתית ותנועות ההתיישבות של תנועת העבודה. קבוצת שכם הורכבה בעיקר מחוגי הימין החילוני והתגבשה בעקבות התסכול והפער שבין רוממות הנאומים של ראשי גח"ל על שלמות הארץ והחשיבות ליישובה ובין דלות המעש מעבר לקו הירוק.

המתח ואף הסתירות הפנימיות בעמדת ממשלות ישראל שבחרו שלא להכריע במפורש בנוגע לעתיד הגדה המערבית תרמו לקריאת תיגר מוקדמת זו על הלגיטימיות של הממשלה לקבוע את גבולות מיום ההתנחלות בתוואי תכנית אלון. ובכל זאת, שבעת ניסיונות ההתנחלות הלא חוקית של הקבוצה מלמדים לא רק על נחישות חבריה אלא גם על המדיניות הנחרצת והעקבית שהפגינה ממשלת גולדה מאיר אל מול המאמץ לקבוע עובדות בשטח. נראה שכבר לאחר כניסת המתנחלים לחרון (שהתקיימה עוד בימי ממשלת לוי אשכול) הופק הלקח והתגבש קו תקיף ובהיר בעניין פעולות התיישבות לא חוקיות. עמדתה העקבית של הממשלה עמדה גם בבסיס הנחישות שאפיינה את פעולת הצבא כלפי המתנחלים הצעירים, שהתאפיינה באכיפה בתוך שעות אחדות את התקנות שאסרו על שהיה לא מתואמת של ישראלים בגדה המערבית. בחינת עמדת החוגים השונים במערכת הפוליטית העלתה כי הייתה הסתייגות רחבה למדי מפעולות פרטיזניות, גם אם ניצבות בבסיסן תפיסות אידאליסטיות. לא רק המערך אלא גם חוגים כמו גח"ל והמפד"ל היו שותפים בסופו של דבר להחלטות הממשלה לפנות את הקבוצה. כך, על אף סיקור נרחב בעיתונות לגווניה, נותרו חברי הקבוצה עם עורף ציבורי מצומצם למדי. התמיכה בקבוצה והסיוע לפעולותיה הגיעו בעיקר מקרב חוגי האופוזיציה הנצית של סיעה קטנה בכנסת – המרכז החופשי – וכן מהתנועה למען ארץ ישראל השלמה, אך לא מגח"ל. כישלונם של חברי הקבוצה להקים יישוב בשומרון הושפע מהתמיכה הציבורית המוגבלת, מנחישות הממשלה וגם מכך שלא השתייכו לתנועת התיישבות מנוסה ובעלת קשרים יעילים עם הממסד.

סיפורה של קבוצת שכם מלמד כי יזמות ההתנחלות בגדה המערבית בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים היו רצופות: הקמת כפר עציון בקיץ 1967, דרך מתנחלי חברון ב-1968, קבוצת שכם בשנים 1969-1970, הקמת קריית ארבע בשנים 1971-1972 והקמת גרעין אלון מורה בראשית 1973. מלבד חשיבות הדיון בקבוצת שכם כחוליה חסרה בשלב המוקדם של תולדות מיום ההתנחלות הישראלי, המקורות חושפים כי שיטות הפעולה שהיא נקטה והלקחים מכישלונה נלמדו בגרעין אלון מורה בעת היערכות חבריו למאמץ הקמת ההתנחלות באותו אזור, העיר שכם וסביבותיה, שנים מספר מאוחר יותר. הצלחת תלמידי מרכז הרב לזכות בתמיכה ציבורית רחבה, להניע חברי כנסת מסיעות שונות להצטרף לניסיונות ההתיישבות הלא חוקיים שלהם ולכפות בסופו של דבר הקמת יישוב בלב השומרון נעוצה לא רק בשיטות הפעולה ובלקח שלמדו מהקבוצה שקדמה להם אלא גם ברגשות הקשים שרווחו בציבור הישראלי לאחר מלחמת יום הכיפורים, ולאז דווקא בהתרוממות הרוח בעקבות הניצחון המהיר בקיץ 1967.

נחל איילון ומימיו: בבואה ליחסים בין הרשויות, 1948-1965

אסף זלצר

תקציר

מאמר זה עוסק בהתמודדות של משרדי הממשלה (והגופים המקצועיים המסונפים אליה) ושל עיריית תל אביב-יפו עם מופעי הגאות של נחל איילון בחורף בשני העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל. המאפיינים הפיזיים של הנחל והתהליכים הארגוניים, התכנוניים והפוליטיים שאפיינו את המדינה באותן שנים ישמשו בסיס לבחינת דרכי ההתמודדות עם עליית מפלס המים, הטבעית והצפויה. התכניות שנרקמו והפעולות שנקטו כדי לפתור את הבעיה – עליית מימי נחל איילון – ישמשו אפוא בבואה להכרת מערכת היחסים בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי ויאפשרו את חשיפת המחלוקות המקצועיות בנוגע ליעודם של המים ושל התשתיות האחרות. עד הקמת חברת נתיבי איילון לא נמצאה הרשות שתגבש פתרון לאתגר שהציב הנחל. הנחל הפך לתעלה בתחומי העיר, אך האם נפתרה הבעיה?

מילות מפתח: נחל איילון, ניהול שיטפונות, נתיבי איילון, שלטון מקומי, שלטון מרכזי, תל אביב-יפו

בחורף 1951 דיווחו העיתונים, ולא בפעם הראשונה (או האחרונה), על נזקי ההצפות שפקדו את שכונת מזרח תל אביב-יפו בעקבות עליית מפלס נחל מוצררה. הכתבים תיארו בפירוט רב את מראה השכונה ואת הפגיעות בתשתיות וברכוש והדגישו את מנוסת התושבים ממנה. התושבים האשימו את העירייה וציינו לפני העיתונאי שביקר בשכונתם את הפתרונות הרצויים; אלה דבריו: "העירייה נושאת באשמה!" – אמרו לי רבים מתושבי השכונות. אין להטיל ספק בדבר, שהעירייה ידעה היטב את סכנת השטפון. העירייה יכולה לדאוג ליישור של ואדי מוצררה, להעמקתו והבטחת הסביבה משיטפונות¹. התושבים

* המחבר מבקש להודות לצוות ארכיון עיריית תל אביב-יפו (להלן: אעת"א), על הסיוע המסור באיתור תיקי הארכיון והמפות הנוגעים למחקר ועל אירוח הסטודנטים של הקורס 'מה קרה לנחל – הסיפור הגאוגרפי – היסטורי של נחל איילון 1948-1965', החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה. 1 'שוב נפגעו השכונות בדרום ת"א מנחשולי ואדי מוצררה', קול העם, 25.12.1951, עמ' 4.

ביקשו מזור למצוקתם וראו במי הנחל מקור לנזק, אך האם הם צדקו בטענותיהם כלפי העירייה? מדוע הם לא הפנו את טענותיהם למדינה? האומנם לא עשו לא העירייה ולא גורמים אחרים דבר בעניין זה?

במאמר זה אעסוק בהתמודדות של הרשויות עם מופעי הגאות של הנחל בעונת החורף מהקמת המדינה עד שנת 1965. אמנם באמצע שנות השישים טרם נפתרה בעיית השיטפונות, אבל השינוי הגדול במרחב החל להתגבש בעת שנוסדה חברת נתיבי איילון (המסגרת המנהלתית המשותפת לעיריית תל אביב-יפו והממשלה לפיתוח תשתית התחבורה במרחב), כדי להקים נתיב תחבורה מהיר בתוואי הנחל.² בחינת דרכי ההתמודדות עם התופעה הטבעית (והצפויה) של עליית מפלס המים תיעשה לפי המאפיינים הפיזיים של הנחל והתהליכים הארגוניים, התכנוניים והפוליטיים שאפיינו את המדינה בראשיתה. התמודדות עם השיטפונות תשמש בבואה לבחינת מערכת היחסים בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי באותה תקופה. ההתמודדות עם השיטפונות תשמש גם לבחינת היחסים בין משרדי הממשלה (משרד הפנים; משרד החקלאות ומשרד התחבורה), אשר האתגרים שהציבו הנחל והמרחב שהוא עבר בו נגעו לפעילותם.

מערכת היחסים בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי בכלל ותל אביב-יפו בפרט התבססה בראשית ימי המדינה על ההסדרים ועל המנהגים מתקופת המנדט. עוד בימי מלחמת העצמאות ומיד לאחר הבחירות הכלליות הראשונות (ינואר 1949) חלו שינויים ניכרים בחלוקת תחומי האחריות בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי.³ בשנת 1934 פורסמה פקודת העיריות, ובה נקבעה חלוקת התפקידים בין הרשויות.⁴ לפי הפקודה ומסיבות אחרות חיצון הרשויות המקומיות (היהודיות) את האוטונומיה שלהן בניהול ענייניהן המקומיים. לאחר הקמת המדינה צומצמה הלכה למעשה עצמאותן של הרשויות המקומיות. הממשלה ציפתה מהרשויות לשמש זרוע ביצועית של הממשלה, ולפיכך היא חיזקה את המעורבות של שר הפנים בפעילות העיריות.

הנטייה לריכוזיות ניכרה גם בזכות המאמצים של מפלגת השלטון (מפא"י) לחזק את כוחה ולבסס את מעמדה גם בשלטון המקומי – באמצעות שינוי חוקת הבחירות ברשויות המקומיות. הוויכוח בין הרשויות היה אפוא לא רק על סמכויות ועל תהליכי פיתוח ושינוי במרחב המקומי אלא גם על שליטה פוליטית.⁵ בכל הנוגע לעיריית תל אביב-יפו, בעשור

2 Roy Kozlovsky, 'Technology Transfer of Urban Highway and Interchange Design in the 1960s: The Case of the Ayalon Crosstown Expressway, Israel', *The Journal of Transport History* (2020), pp 12-14. DOI: 10.1177/0022526620910291

3 יונתן פיין, כך נולדה: הקמת מערכת הממשל הישראלית 1947-1951, כרמל, ירושלים 2009, עמ' 265-268.

4 'פקודת העיריות מס' 1 לש' 1934, תוספת מס' 1 לעתון [הרשמי] המיוחד, 414, 12.1.1934, עמ' 1-2.

5 יגיל לוי, 'יחסי שלטון מרכזי – שלטון מקומי: מאפיינים מבניים ופוליטיים', בתוך: הנ"ל ואתי שריג (עורכים), השלטון המקומי – בין המדינה, הקהילה וכלכלת השוק, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2014, עמ' 91-95.

הראשון שלאחר הקמת המדינה בלט הרצון העז של מפלגת השלטון להשתלט (כחוק וכחלק מן הבחירות המקומיות) על השלטון המקומי בעיר.⁶ נוסף על המאמצים הפוליטיים התערב השלטון המרכזי בפיתוח השטח העירוני של העיר (כמו התערבותו בירושלים). עניין זה בא לידי ביטוי לדוגמה בהחלטה על סיפוח העיר יפו ובדיונים על פיתוח השכונות שמעבר לירקון.⁷ ערן אלדר מצא כי במעבר מתקופת המנדט לימי המדינה איבדה תל אביב חלק מהאוטונומיה שהייתה לה בתקופה הקודמת, והאבדן בא לידי ביטוי במגוון תחומי החיים בעיר.⁸ בראשית ימי המדינה התלוננה עיריית תל אביב על קיפוח ועל קשיים בעבודה עם השלטון המרכזי. קשיים אלו נבעו בין היתר מן התכניות שגובשו לפיזור האוכלוסייה ולצמצום הגידול באוכלוסיית העיר, שהייתה מימי המנדט למרכז הארץ.⁹ בשנת 1959 הצליח נציג מפא"י (מרדכי נמיר) להיבחר לראשות העירייה ונראה היה כי אז תינה העירייה מקרבה לשלטון. ואכן, הורגשו רווחה ופיתוח, אולם עד מהרה שוב התעוררו קשיים; אלה נבעו מהפער בין הצהרות הפוליטיקאים ומדיניותם בנוגע לעיר ובין מדיניות הפקידים המקצועיים במשרדים השונים.¹⁰

לא רק מערכת היחסים בין השלטון המרכזי לזה המקומי החלה להתגבש בימי המדינה הראשונים. באותה תקופה, ולפי התשתית הארגונית שהשאירו אחריהם הבריטים, התגבשו לאטם סדרי פעילותם של משרדי הממשלה.¹¹ בכל הנוגע להתגבשות הסדרי השלטון בעשורים הראשונים רב הנסתר מן הגלוי. המחקר הקיים בנושא התמקד בעיקר בפעילות המשרדים השונים בימי המלחמה ובקשרים בין המשרדים בטיפול בסוגיות של קליטת עלייה והתיישבות.¹² ענייננו במאמר זה בבחינת היחסים בין הרשות המבצעת ורשויות המשנה שלה ובין עיריית תל אביב. יפו על רקע התמודדות עם עליית מימי נחל איילון. מהמחקרים על ההיסטוריה של המים בכלל וההיסטוריה של נחלים בפרט למדנו כי אפשר לחשוף באמצעותם את ההשפעה של תהליכים פוליטיים, תרבותיים וכלכליים על החברה ועל המרחב. בשל נחיצותם של המים לקיום האנושות פעל האדם במשך כל ההיסטוריה

- 6 ארנון גולן, 'בחירות עירוניות בתל-אביב בשנות החמישים תהליכים, תוצאות והשלכות', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 80-100.
- 7 ערן אלדר, בכוותיה העצמיים – ההתפתחות האורבנית של תל אביב בשלהי תקופת המנדט ובעשורי המדינה הראשונים, רסלינג, תל אביב 2013, עמ' 69-128.
- 8 שם, עמ' 210.
- 9 עמירם גונן, 'כיצד קם "מרכז הארץ" בארץ ישראל', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003), עמ' 439-488.
- 10 שם, עמ' 93-97.
- 11 גדליהו אורבך, 'מורשת ממשלת המנדט למדינת ישראל (המשכיות מוסדית, משפטית ואישית בעשור הראשון למדינה)', יסודות השלטון המקומי – ההיסטוריה של השלטון המקומי בא"י, יחידה 4, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2004, עמ' 118-120.
- 12 יונתן פיין, 'השפעת המלחמה על הקמת מערכת הממשל הישראלית בשנים 1947-1949', בתוך: מרדכי בראון ומאיר חזן (עורכים), עם במלחמה – קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006, עמ' 95-132.

באמצעים שונים כדי להבטיח את אספקת המים לצרכיו. מגוון הפעולות בעניינים אלו השתנה במשך השנים, והדבר מעיד על שינויים בטכנולוגיה, במאפייני השלטון, בתנאים הכלכליים ועוד. מכאן שחקר ההתייחסות אל המים ואל הנחל יאפשר לחשוף את סיפור המקום והזמן מנקודת מבט ייחודית.¹³ ממחקריו של שמואל אביצור על נחל איילון למדנו על הפעילות הערה של בני האדם סמוך לנחל וליוכליו במהלך ההיסטוריה.¹⁴ אביצור תיאר את מאפייניו הגאומורפולוגיים של הנחל והציג מידע על הסיכוי שלו לעלות על גדותיו, נוסף על תיאור פעולות ההתייחסות סמוך אליו, אולם הוא לא עסק בהתמודדות של המתיישבים ושל השלטון עם השיטפונות.¹⁵

כדי להכיר את אופן ההתמודדות שלהם עם מופעי השיטפון ולחשוף את מערכות היחסים בין הרשויות נעזרתי במגוון מקורות ראשוניים: בפרוטוקולים, בהתכתבויות, בדו"חות ובמפות. מידע משלים על הדיונים ועל ההחלטות שחשפתי בתיקי הארכיון מצאתי בעיתונים היומיים. להשלמת המידע על התהליכים ועל המעשים נעזרתי במקורות משניים ובממצאים בשטח. בדיונים על הפעולות באפיק הנחל כפתה ועדת השמות הממשלתית את שינוי שמו.¹⁶ עד אז היה נהוג לקרוא לנחל בשמו המסורתי-מקומי ואדי מוצררה (Musarra). ועדת השמות בחרה לנחל את השם העברי – נחל איילון.¹⁷ את ההחלטה הזאת אימצה מועצת העיר תל אביב יפו לאחר דין ודברים בין נציגי העירייה לנציגי ועדת השמות. רק כעבור זמן מה החל השם החדש לשמש באופן קבוע את הפקידים, את התושבים ואת העיתונאים.¹⁸ אמנם שמו של הנחל שונה, אבל האתגרים שהוא הציב לתושבים שהתגוררו סמוך אליו לא השתנו, ואולי אף התעצמו, לנוכח התרחבות השטח הבנוי ממזרח לנחל והצטופפותו.

נחל איילון ואתגר השיטפונות

שטח אגן ההיקוות של נחל איילון הוא כ־815 קילומטר רבוע וצורתו טרפז (איור 1). בתחום ההתנקזות של הנחל יש שלושה חלקים: הר, שפלה ומישור, שהנחל מתפתל בו ויוצר

13 James Salzman, *Drinking Water – A History*, Overlook Duckworth, New York & London 2017, pp. 15-24; ונסן למיר, 'צמא בירושלים: ההיסטוריה של העיר בראי הספקת המים, 1948-1949', קתדרה, 151 (תשע"ד), עמ' 157-158.

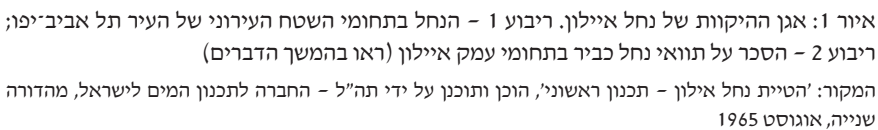
14 שמואל אביצור, 'תמורות כלכליות במרחב בקעת – אונו: מימי הבית השני ועד קום המדינה', בתוך: שרגא מרטון, *אגן נחל איילון המערבי – האזור ויישובו הכפרי*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תש"ל, עמ' 103-89.

15 הנ"ל, *נחל איילון (ואדי מוצררה)*, מרכז לתרבות והסברה, תל אביב תשי"ב.

16 מירון בנבנשתי, 'המפה העברית', *תיאוריה וביקורת*, 11 (1997), עמ' 7-29.

17 מזכיר ועדת השמות הממשלתית אל מהנדס העיר, 24.6.1952, אעת"א, 2548-04.

18 עיריית תל אביב יפו, חוזר 22, 17.8.1952, שם; למרות הודעתה הרשמית של העירייה בעניין שינוי השם, הוא לא נקלט. בחלוף שמונה שנים, בסוף שנת 1959, נדרש שוב מזכיר ועדת השמות להעיר לעירייה בעניין השימוש בשם.

128

בערך מחוף הים הנחל פונה צפונה, והוא זורם עוד שישה קילומטר עד שהוא נשפך אל הירקון. חלק זה נכלל משנת 1949 בתחומי העיר תל אביב-יפו.¹⁹ במבואותיה הדרומיים המזרחיים של העיר הנחל, המשתרך עד נקודה זו באפיק רחב ומתפתל, נהיה ואדי קטן שקירותיו זקופים. בקרבת שכונת מונטיפיורי (ממערב לנחל) ואחריה גדות הנחל מקבלות צורה נאה; עצי איקליפטוס נשתלו בהן, ואפיקו הישר והמוגן מפני קרני השמש שימש לצורכי פנאי ונופש.

למרות התרחבות האפיק הוא לא הצליח להעביר את כמויות המים העצומות שזרמו דרכו בימים גשומים במיוחד באגן הניקוז. מי הנחל גלשו אל שוליו והציפו את השטחים הקרובים.²⁰ מתוך הנתונים שנאספו על מספרם של מופעי השיטפונות בנחל אפשר לקבוע כי תדירות עליית המפלס הייתה בינונית-גבוהה.²¹ זה היה כמעט עניין של שגרה חורפית ומציאות שבועדי חייבה פיתוח תרבות של ניהול שיטפונות (flood control).

מידע מדויק יותר על היקף ההצפות באזורי המגורים שממזרח לנחל אפשר לקבל מהדין וחשבון שהכין המומחה האמריקני ג'יימס קוטון (Cotton). בדוח שהכין קוטון עבור העירייה לקראת גיבוש התכנית להנחת מסילת רכבת (ראו בהמשך הדברים) הוא הציג נתונים בנוגע לשטחים שהוצפו בחורף 1951. הוא חשף מה יהיה היקף השיטפון במרחב אם תגדל כמות המשקעים באגן הניקוז.

לכל הגורמים שעסקו בנושא היו ברורים אפוא היקף התופעה ומשמעותה. בסתיו 1949 פנתה העירייה לממשלה בדרישה לפתרון הבעיה. שמחה בלאס, מנהל מחלקת המים במשרד החקלאות, ענה בשם הממשלה ותיאר את הפעולות המתכוננות 'בעית הטית או מניעת שיטפונות ואדי מוסררה קשורה בתכנון הכללי והארצי, לתפקיד זה הוזמנו מומחים מאמריקה [...] אפשר לראות מראש שפתרון השאלה קשור בהשקעות יסוד גדולות, ודרוש תכנון יסודי החורג מגבולות הנעשה עד עכשיו בארץ'.²² בלאס הודה באחריות שיש למדינה בנושא ועדכן במעורבותה הצפויה, אבל גם סיפק הסבר לדחייה האפשרית בטיפול בעניין.²³ לפי תשובה זו, ההתמודדות עם השיטפונות הוטלה על העירייה.

19 דב ניר, גיאומורפולוגיה של ארץ ישראל, אקדמון, ירושלים תשל"א, עמ' 54-55.

20 אביצור, נחל איילון, עמ' 77-106.

21 עזרה והצלה בימי שטפונות (תדריך), עונת הגשמים 1961/62, אעת"א, 33/7.

22 שמחה בלאס אל אליעזר פרי, מ' 2.10.1949, שם, 2534-04.

23 מתשובתו של בלאס לא ברור לאילו מומחים התכוון ובאיזה פרויקט מדובר. ייתכן כי הוא התכוון לפעולות לתכנון מפעל המים הארצי (לימים המוביל הארצי) שעתידות להתחיל בשנת 1952. לענייננו חשובה העובדה שכבר במסמך 'אוצרות המים בארץ ישראל - סיכויי השקאה ופיתוח הידרו-אלקטרי', שהפיקה חברת מקורות בפיקוחו של בלאס בשנת 1944, הוצג מידע על מי השיטפונות. המידע היה חלק מהסקירה הכללית שנכללה במסמך זה על סך היצע המים האפשרי בתחומי ארץ ישראל המנדטורית והמדינות השכנות, שם, עמ' 9-10.

איור 2: מפה מדוח המהנדס קוטון. הקו הרציף מציין את ההצפה בדצמבר 1951. הקו המקווקו מציין את ההצפה האפשרית (על פי הערכתו של המומחה) במקרה של 1,000 מילימטר גשם באגן הניקוז. כמו שאפשר לראות בשני התרחישים המוצגים במפה, השכונות ממזרח לאילון יהיו מוצפות לחלוטין בשל גובה הקרקעות באזור, הרכב הקרקע וצורתו של הנחל

המקור: דוח ראשוני על ואדי מוצררה, מאת ג'יימס קוטון, אפריל 1952 (אנגלית), אעת"א

מקבלים אחריות – ניסיונות העירייה לטפל בשיטפונות

עד הקמת המדינה היו השכונות שממזרח לאיילון שייכות לעיר הערבית יפו.²⁴ במציאות היומית התקשתה מחלקת התכנון של יפו לפעול למען תושבי השכונות. בעקבות עליית מפלס מי הנחל פנו תושבי השכונות הללו לעיריית תל אביב (בתקופת המנדט היא זכתה למעמד של township) וביקשו סיוע. פקידי העירייה דיווחו על הנזקים שנגרמו לתשתיות ולבתי התושבים ואף עזרו. זה היה בעיקר סעד זמני (ציוד, בגדים) והעירייה לא פעלה כלל למען פיתוח תשתיות או לשם הסדרה של תוואי הנחל.²⁵ לקראת סיום תקופת המנדט גובשה תכנית להפוך את המרחב שממזרח לנחל למרחב תכנון נפרד מהעיר יפו ומתל אביב. מחלקת העבודות הציבוריות של הממשלה גיבשה תכנית לטיפול בבעיות הניקוז באזור. התכנית לא יושמה הלכה למעשה; קשיים רבים הוערמו, ולבסוף היא בוטלה. עם הסיבות לביטול התכנית אפשר למנות את התנגדותם של התושבים לביצוע פעולות בשטח. אחת הסיבות להתנגדותם הייתה חששם שמא תפגע הסדרת התשתיות בבעלותם על הקרקע (שטרם הוסדרה ושאוּלִי לא הייתה קיימת). נוסף על כך, הוועדים של שכונת התקווה ושל שכונת עזרא התקשו לאסוף כסף מכלל התושבים עבור פעולות הפיתוח, ולא היו ברשותם האמצעים החוקיים לכפות את התשלום.²⁶ גם היחסים הבין-אישיים בין תושבי השכונה, שהביאו לא אחת למקרי אלימות (למשל בנוגע לאספקת מים), נמנו עם הגורמים המרכזיים לאי-יישומה של התכנית. בהיעדר הסכמה של התושבים על ביצוע פעולות התקשו גם הרשויות למצוא פתרון לבעיות. הנהלת המחוז ניסתה לסייע בניקוז השטחים שמחוץ לגבולות השכונה, אולם במרחבים אלו נתקלו הרשויות בחוסר שיתוף פעולה מצדם של בעלי האדמות.²⁷ כאמור, לאחר הקמת המדינה הוחלט לכפות על תל אביב את סיפוח השכונות שממזרח לנחל לעיר למרות תנאי התברואה הירודים באזור זה, ואולי בגללם.²⁸ בעקבות גידולן של השכונות לאחר הקמת המדינה (ללא תכנון וללא פיתוח תשתיות) גדל הנזק בשכונות הללו בשל בעיות הניקוז.

לנוכח עליית מפלס נחל איילון וההצפות הנוספות בתחומי העיר הקימה העירייה בחורף 1951 ועדה לטיפול בנפגעי השיטפונות.²⁹ הצורך בהקמת הוועדה נבע מהיקף הנזקים שנגרמו לרכוש ולתשתיות וללחצים שהפעילו תושבי העיר על נבחרי הציבור. ועדת השיטפונות עסקה במתן סיוע לתושבים. כחלק מסיוע זה אותרו מבנים למגורים חלופיים וסופקו ציוד ובגדים. הוועדה יזמה סקר נזקים ותיאמה טיפול מסוים בנזקים

24 משרד מחוז המושבות אל ועדי שכונת התקווה ושכונת עזרא, 8.3.1944, ארכיון המדינה (להלן: "א"מ", מ-34/6351 (אנגלית)).

25 דוח על פעולות העזרה של המחלקה לנגועי השטפון, 15.11.1938, אעת"א, 04-2534.

26 ועד שכונת התקווה ושכונת עזרא אל קצין מחוז המושבות, א"מ, 25.10.1944, מ-6433/8.

27 מנהל מחוז תל אביב אל מנהל מחוז לוד, 29.10.1944, שם.

28 נתי מרום, **עיר עם קונספציה – מתכננים את תל אביב**, בבל, תל אביב 2009, עמ' 186-187.

29 'עמנואל – תפתח תיק מיוחד "נפגעי השיטפונות"', 1.11.1952, אעת"א, 105-7(14).

שנגרמו למבנים (למשל תיקונים קלים במבנים, שאיבת מים). בכל הקשור לטיפול בתוואי הנחל נעזרה העירייה בדחפורים ובציוד כבד שהיא שאלה מהצבא כדי לפעול בשטח, אולם היקף הפעילות בנחל היה מצומצם. בחורפים שאחרי כן נדרשה העירייה להמשיך ולטפל באותן בעיות. על היקף הנזקים לרכוש ולתשתיות אפשר ללמוד ממספרן הרב של הפניות שהתקבלו בוועדה; בחורף 1952 למשל התקבלו כ-1,900 בקשות לפיצויים ולסיוע. לצורך בדיקת הזכאות לסיוע נשלחו עובדי העירייה לבחון את הבתים ואת התשתיות. העובדים נחשפו בבדיקתם לנזקים הרבים בבתי התושבים. היקף הנזקים השתנה בהתאם למרחק של הבתים מתוואי הנחל ובהתאם לאיכות התשתיות במרחב.³⁰ בעקבות הגידול במספר התושבים בשכונה התרחבה הבנייה הלא חוקית והצטמצמו השטחים הפתוחים, ועמם גם המרחבים המיועדים לתשתיות. בהיעדר איחוד וחלוקה מחדש של קרקעות (פרצלציה) ובהיעדר מידע מסודר על גודל הנכסים התקשתה העירייה לגבות מסים ולממן את הפעילות להסדרת התשתיות בשכונת התקווה, בשכונת עזרא ובשטחים הסמוכים אליהן. לאחר שנים של התמודדות עם ההצפות גיבשה העירייה נהלים לטיפול בנזקים ולשיקום התשתיות ובתי התושבים. כתיבת הנהלים העידה כי מובן שהשיטפונות הם חלק משגרת החיים בעיר. כחלק מן הנהלים נקבעה תכנית הפעולה של מחלקות העירייה בעת שיטפונות. כן נקבע מנגנון ההתראה ונקבעו הנחיות הפיננסי של התושבים לצורך הבטחת שלומם ובריאותם.³¹ כאמור, פעולות אלו נועדו להתמודד עם השלכותיה של הבעיה, ולא לפתור אותה.

בסוף כל חורף ביקשה העירייה לבצע כמה פעולות באפיק הנחל כדי להקטין את הנזקים הצפויים. לשם כך היא פנתה למשרד הפנים בבקשת הלוואות לביצוע העבודות, אולם נענתה בשלילה.³² השיח בדבר השתתפות הממשלה במימון הפעולות נמשך כמה שנים. בהיעדר חקיקה מעודכנת ועניינית שמגדירה את היחסים בין הרשויות בנוגע לתשתיות ולפיתוח (חוק הניקוז וההגנה מפני שיטפונות נחקק רק בשנת 1957; חוק המים נחקק רק בשנת 1959; וחוק התכנון והבנייה – ב' 1965) ובהיעדר תקנות היה עניין מעורבות המדינה במימון פעילות הניקוז נתון לרצונם של המחליטים. יתרה מכך, הממשלה הגבילה את העירייה בהעלאת גביית המסים לצורך טיפול בנזקים. הגבלות אלו פגעו ביכולת הכלכלית של העירייה לטפל במופע המשתנה של הנחל.³³

לקראת חורף 1952 תכננה העירייה לבצע כמה פעולות בתוואי הנחל כדי לצמצם את היקף הנזקים לשכונות, ובכלל זה ביטול כמה פיתולים של הנחל סמוך לשכונות שממזרח לנחל איילון והעמקת האפיק באזורים אחרים.³⁴ פעילות ההסדרה של אפיק הנחל כללה גם

30 יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב: משכונות לעיר (1909-1936), רמות, תל אביב 2001, עמ' 202-203.

31 עזרה והצלה בימי השיטפונות (תדריך), עונת הגשמים 1961-1962, אעת"א, 7-33.

32 ישראל רוקח אל שר הפנים, 24.6.1952, שם, 2544-04.

33 אלדר, בכוחותיה העצמיים, עמ' 129-135.

34 עיריית תל אביב-יפו, הצעת מחירים, ללא תאריך, אעת"א, 2548-04.

הפקעת אדמות לצורך יישור התוואי שלו, ובכלל זה חילופי קרקעות עם המדינה – מתוך רצון טוב ולא לפי תכנית מגובשת ומקיפה.

נוסף על בעיית השיטפונות החל להיווצר במרחב מפגע נוסף. בהיעדר מערכת ביוב מסודרת נהגו התושבים להשתמש בתשתיות הניקוז (הרעועות) של הגשמים כדי להזרים את הביוב מבתיהם אל מחוץ לשכונות, אל הנחל. הנחל התמלא ביוב, ולא היה אפשר לסלקו. היו מי שחשבו בעירייה כי זה פתרון מצוין, ולימים אף הוגשה הצעה לניצול תוואי הנחל לסילוק הביוב. הצעה זו עוררה התנגדות רבה, ולא הגיעה לידי מימוש.³⁵ לקראת חורף 1953-1954 וגם בשנים שאחרי כן חזרה העירייה וביצעה כמה פעולות מקומיות בתוואי הנחל כדי לצמצם את היקף הנזקים שגרמו השיטפונות.

בחורפים שאחרי כן עקבו העירייה והמשטרה בקביעות אחר עליית מפלס הנחל וההצפות הנוספות בתחומי העיר. בשיאו של אחד החורפים נרשמו שלושה ימי גשם רצופים בתל אביב, ואלה אילצו את העירייה לפנות כ-800 איש מאזורי המגורים שנפגעו. היקף הנזקים באירוע זה היה מצומצם, וראש העירייה היטיב להסביר את האירועים בישיבת מועצת העיר 'אולם האסון השנה היה קטן בהרבה, וזאת משתי סיבות. לא היו גשמים בהרים [...] כך לא זרמו מים רבים ביובלים השונים ונעשו על ידי העירייה סדורים טכניים מרובים אשר הקלו על המצב'.³⁶ הצהרת ראש העירייה עוררה תגובות מחאה בקרב חברי המועצה. הם טענו למשל שהיה אפשר לצמצם עוד את הפגיעה בשכונות אילו נעשו פעולות נוספות. את הביקורת הזאת מתחו בעיקר אנשי סיעת ההסתדרות (זו זכתה לתמיכת מפא"י). דובריה ביקשו להקים ועדת חקירה שתבחן את סדר העדיפויות של העירייה בטיפול בתשתיות. לעומתם, נציגי הקואליציה טענו כי יש לחזור ולהציג דרישה לפתרון הבעיה מהממשלה. חילופי האשמות הללו משקפים את המתח בין השלטון בתל אביב-יפו, שנשלט בידי המחנה האזרחי (ולכן הותקף בידי נציגי סיעת הפועלים), ובין השלטון המרכזי, שנשלט בידי מפא"י.

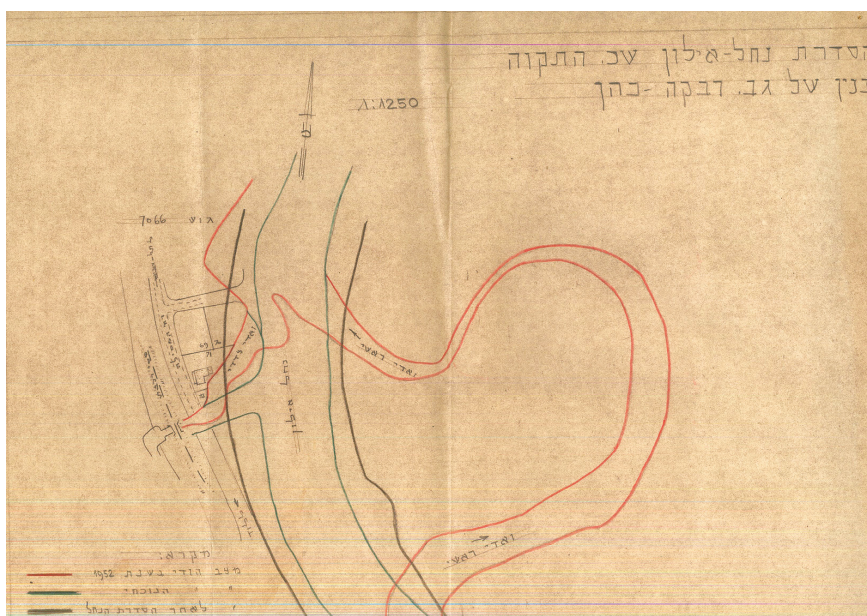
עניין מצוקתם של תושבי השכונות במזרח האיילון (ובאזורים אחרים בארץ) הגיע גם לדיון בכנסת. בנובמבר 1955, בעקבות פגעי הגשם בראשיתו של החורף פנתה העירייה לשר הפנים לקבלת סיוע. פניית העירייה לשר הייתה בהמשך לשיח שהתקיים בנושא בכנסת.³⁷ בדיון במליאת הכנסת הוצג מידע על היקף הנזקים ונמתחה ביקורת על פעולות הממשלה: 'ואני פונה לחברי הבית: אין זאת שאלה פוליטית, זוהי שאלה של עזרה לאלה שנתנו את אמונם בכל חברי הכנסת היושבים פה', אמר חיים מגורי-כהן, מתנועת החרות.³⁸

35 סופרנו י' דוד, 'היהיה נחל מוסררה ביב פתוח?', חרות, 14.6.1953, עמ' 2.

36 החלטות המועצה השביעית בישיבתה ה-200, 5.1.1955, אעת"א, מועצה שביעית – החלטות המועצה.

37 6. עזרה לנפגעי השטפונות, דברי הכנסת, ישיבה כ"ו, א' בכסלו תשט"ז (16.11.1955), עמ' 346.

38 ה. הצעות לסדר היום – נזקי שטפונות – חיים מגורי-כהן (חרות), שם, ישיבה כ"ז, ז' בכסלו תשט"ז (22.11.1955), עמ' 352.

איור 3: דוגמה לעבודות שביצעה העירייה בתוואי הנחל בשנת 1964, בהיעדר פתרון ראוי אחר. מצד ימין תוואי הנחל המתפתל כמו שהיה לפני שבוצעו עבודות היישור (הקו משמאל)

המקור: נחל איילון, אעת"א, 04-2548

בתגובה להערתו הצינית של שר הפנים ישראל בר יהודה – 'צריך באמת לבדוק, שמא הממשלה כיוונה את השטפון דווקא לדירותיהם של אלה, אם הם אנשי חרות' – ענה מנחם בגין מהאופוזיציה: 'הממשלה החבלנית הזאת יכולה לעשות הכל'.³⁹ דוברים אחרים הפנו אצבע מאשימה גם לעיריית תל אביב-יפו ודרשו שהכנסת והממשלה יפקחו על פעילותה של העירייה. שר הפנים (אחדות העבודה – פועלי ציון) תיאר בפני המליאה את הפעולות שעשו משרדי הממשלה ונמנע מלתאר את הפעולות שביצעה העירייה. הדיון נמשך בוועדת הפנים; זו עסקה בהגדלת התקציב לטיפול בנפגעי השיטפונות, אך נמנעה מלעסוק בפתרונות המניעה האפשריים.⁴⁰ הפעולות למניעה השיטפונות היו נתונות להחלטת משרדי הממשלה, ואלו טרם החליטו אז בנושא.

איתני הטבע לא המתינו למעשי העירייה או להחלטות הממשלה; ותושבי השכונות לא יכלו להמתין לטיפול המקיף בבעיה:

יש הכרח עוד הקיץ לתקן את אפיק הוואדי ולחסל את פיתוליו למען למנוע את מפולות הקרקע וסחיפתן וסיכון בתינו ע"י מפולת [...] ידוע לנו שקימת תכנית גדולה להטית

39 שם, עמ' 353.

40 שם, עמ' 352.

הואדי מחוץ לתל אביב [...] אולם גם ידוע לנו שתכנית זו תבוצע אולי בעוד מספר שנים, ובינתיים האם נוסף לחיות כל חורף תחת הסיוט של גריפת בתינו בזרמי הואדי?⁴¹

כאמור, התושבים הפנו את טענותיהם אל הרשות המקומית. העירייה מבחינתה התמודדה במגוון דרכים עם השיטפונות, ואי-אפשר לזהות בקרב ההנהגת העירייה התעלמות או אדישות. פעולות העירייה הוגבלו למרחב השטח העירוני, והיקפן המצומצם נבע מן היכולות הטכניות המוגבלות ומן התקציב שיכלה העירייה להעמיד לטיפול בנושא. חוסר התמיכה של משרדי הממשלה בעירייה, שבא לידי ביטוי בסירוב לבקשות הלוואות ובאי-אישור לגביית מסים ייחודית, נבע מכמה סיבות. נוסף על קשיים ארגונים והיעדר חקיקה, נדמה כי הרקע לקשיים שהערימו פקידי הממשלה נבע ממחלוקת פוליטית בדבר השליטה בשלטון המקומי. מתוך ההתכתבויות אפשר ללמוד על היעדרה של הניצח מציג הממשלה לסייע לעירייה בפתרון הקשיים. גם לאחר שהצליחה מפא"י לזכות בשליטה בעירייה (1959), שאז נמנה ראש העירייה עם מפלגת השלטון, המשיכו פקידי השלטון המרכזי להדגיש כי הפתרון לנחל איילון מצריך טיפול מקיף בתוואי הנחל ונמנעו מלסייע לפעילות השוטפת בתחומי העיר. כאשר החלו רשויות המדינה לטפל בבעיה בשטח שמחוץ לתחומי העיר נתגלעו מחלוקות רבות בין הפקידים המקצועיים. חילוקי דעות אלו הביאו לעיכובים נוספים בטיפול בבעיה. התושבים המשיכו להתלונן, והשיח על מציאת פתרון לבעיה מחוץ לגבולות המוניציפליים נמשך.

הדיונים ברשויות המדינה על הפתרון האפשרי

באביב 1952 כבר היה ברור לדרג המקצועי כי הפתרון לשיטפונות בנחל איילון טמון בטיפול בנחל ובמימיו מחוץ לתחומי השטח העירוני. כאמור, בלאס רמז לכך עוד בשנת 1949. אך רק כעבור זמן רב גובשו הפתרונות. השיח אז התמקד בוויסות אפיק הנחל לחוף הים ביפו.⁴² הדיון על מימון הקידים את הדיון על גיבוש הפתרון ההנדסי, ובעניין זה התרחשו התפתחויות נוספות.

עוד באותה תקופה מינה שר התחבורה דוד צבי פנקס ועדה לבחינת חציית תל אביב באמצעות רכבת. הוועדה עסקה בנושא כחלק מהפעולות לגיבוש תכנית תחבורה ארצית. בוועדה היו חברים נציגים ממשרד התחבורה וממשרד הפנים (אגף התכנון), נציגים מעיריית תל אביב-יפו ומהנהלת הרכבת. הינץ ראו, נציג אגף התכנון בוועדה, התווה את הפתרון המתגבש: 'וואדי מוסררה מהווה דרך טבעית החוצה את הפיתוח העירוני המרוכז באגן הירקון, לכן הגיוני להעביר לאורכו את הרכבת ולאחד לאורך הקו הזה את שירותי

41 תושבי שכונת עזרא ב אל ראש עיריית תל אביב, 6.7.1965, אעת"א, 2546-04.

42 מהנדס העיר אל ראש העיר, 9.3.1952, שם, 2548-04.

הנוסעים'.⁴³ בעקבות ההסכמה בדבר התאמתו של תוואי הנחל לשמש מרחב לפיתוח מסילת הרכבת נתגלעו חילוקי דעות בנוגע לאופן ההגנה על המסילה מפני השיטפונות. בעניין זה הוצגו לפני הוועדה כמה חלופות. נוסף על חלופות של הקמת המסילה על סוללה והכשרת מנהרה (עבור המסילה) הוצגו האפשרויות של מיגון המסילה באמצעות קירות מגן והטיית הנחל (לאזור יפו).

לצורך קביעת החלופה המועדפת התייעצו חברי הוועדה עם מומחים שונים. בלאס הוזמן לחוות את דעתו וקבע נחרצות כי ההצעה להטיית האיילון אל הים אינה מקובלת עליו. בתור מי שקידם את הגישה לאיגום ולניצול מרבי של כל פוטנציאל המים בתחומי המדינה נחשב בעיניו מעשה ההטיה של מי הנחל לים בזבוז. בלאס – בהמשך לעמדתו החד-משמעית – הציע חלופה 'ישנה הצעה אשר נראת לי מאד, והיא לבנות סכרים על כמה יובלים של המוסררה אשר יבטלו את הזרימה'.⁴⁴ הצעתו תאמה את תכנית האגמים שהחלה להתגבש באותה עת, והוא אף הציע לשלב את מי נחל איילון שייתפסו במפעל ירקון-נגב.⁴⁵ בעניין איתור מסילת הברזל ומיקומה בתוואי הנחל קבע בלאס כי רצוי לא להעביר אותה בתוך הוואדי. בהמלצת בלאס התייעצו חברי הוועדה עם המהנדס קוטון. קוטון התבקש לבחון את שתי ההצעות בדבר ניהול מי נחל איילון: הטיה או אגירה במעלה הנחל. הוא קבע כי אין אפשרות מעשית להשתלט על מופעי הגאות של הנחל באמצעות מאגרים וברכות. הוא קבע כי מכל האפשרויות למניעת שיטפונות בתחומי העיר, הדרך הזולה היא הטיית נחל איילון לים מדרום ליפו.⁴⁶

בסיום ההתייעצויות החליטה הוועדה לבחור בחלופה של שימוש בתוואי איילון עבור המסילה והטיית הנחל אל הים. המלצותיו של קוטון הוצגו גם לפני מועצת העיר תל אביב (יוני 1952).⁴⁷ בשל העלויות הגבוהות של תכנית ההטיה ולמרות הקשיים הצפויים מביצוע תיקונים חלקיים בתוואי הנחל עד ביצוע תכנית הטיה אישרה המועצה את הביצוע של התיקונים המקומיים. בו בזמן אימצה המועצה החלטה לקרוא להקמת ועדת משותפת של העירייה והממשלה ליישום התכנית לוויסות הנחל ולהנחת קו הרכבת. לצורך מימון הפעולות העתידיות נידונה במועצה האפשרות להעלאת מסים והעירייה פנתה לממשלה לקבלת הלוואות. בחודשים שלאחר מכן נמשך המשא ומתן בין העירייה (בתמיכת משרד התחבורה) למשרד הפנים בעניין קבלת הלוואות לצורך ביצוע מדירות ועבודות ראשוניות לצורכי ההטיה. תמיכתו של משרד התחבורה בהענקת סיוע לעירייה בנושא לא הועילה, והתקציב ממשרד הפנים לא התקבל.

43 הינץ ראו אל ראש הוועדה לחציית תל אביב על ידי רכבת, 10.3.1952, א"מ, ג-4/2750.

44 פרוטוקול של ישיבה 3 של הוועדה לחציית תל אביב על ידי הרכבת, 23.3.1952, שם.

45 שמחה בלאס, מי מריבה ומעש, מסדה, רמת גן 1973, עמ' 178-179.

46 דו"ח הוועדה לחציית תל אביב על ידי הרכבת, א"מ, ג-4/2750, עמ' 2.

47 הרצאת המהנדס העירוני, מר משה עמיעוז, ישיבה 82 של המועצה השביעית, 1952, אעת"א.

הדיונים בדבר מימון הפעולות לקראת פיתוח תוואי הנחל כתשתית תחבורה נמשכו גם בשנים הבאות. באפריל 1959 מינה מנכ"ל משרד התחבורה ועדה לברור הקשיים בביצוע תכנית הטיית נחל איילון וחציית תל אביב באמצעות רכבת. במוקד דיוני הוועדה הועמדה התכנית שגיבשה העירייה (1954) לפיתוח כביש מהיר סמוך לתוואי המסילה. הצעה זו נכללה בתכנית האב לתל אביב-יפו שגיבש המתכנן היהודי האמריקני אהרן הורביץ.⁴⁸ בעניין נחל איילון המליצה הוועדה לאמץ את תכנית ההטיה של הנחל אל יפו ולהקים מערך ניקוז לשכונות משני צדי הנחל, שיתחבר אל הירקון. זה היה למעשה תחליף לתוואי הנחל שעתיד להתייבש ומתווה ראשוני לתיעול העתידי של הנחל.⁴⁹ ההמלצות פורסמו, אך הפעולה בעקבותיהם בושה לבוא. בסוף שנת 1960 הקים שר החקלאות רשות ניקוז נחל איילון.⁵⁰ כעבור שנה אושרה תכנית האב לניקוז הנחל, אך כעבור שנתיים פרשה העירייה מרשות ניקוז זו. באישור שר החקלאות הצטרפה עיריית תל אביב-יפו לרשות הניקוז (החדשה) מורד איילון. בעודם מתווכחים ומייסדים רשויות ניקוז ומשגובש מתווה אפשרי לפתרון בעיית השיטפונות המשיך הנחל לגאות.⁵¹

כאמור, עוד מראשית שנות החמישים היה ברור לרשויות כי הפתרון לבעיית ההצפות בשכונות שתאירתי למעלה תלוי בטיפול מקיף במרחבי הניקוז של הנחל. הדיון בניקוז הנחל לא הועמד בפני עצמו אלא שולב בדיונים על פיתוח תשתיות התחבורה במרחב. השילוב של הפתרון לבעיית הניקוז עם יצירת תשתית לאומית-מרחבית וכן תשתית לתחבורה נראה הגיוני וההנחה בבסיסו הייתה כי יש סיכויים כלכליים לממשו. אלא שכמו שתואר כאן, חילוקי דעות מקצועיים, היעדר רציפות בטיפול בנושא, קשיי משילות ועוד הובילו לעיכוב בטיפול בתכניות. בשל כך גם נדחה הטיפול בניקוז נחל איילון. אחת המחלוקות בעניין ניקוז הנחל הייתה סוגיית תפיסת המים והשימוש בהם. בלאס ועמיתיו לא היססו להציג את עמדתם בנושא עוד בדיונים הראשונים. גם לאחר שנדחתה דעתו של בלאס לא ירד עניין הטיפול במימי נחל איילון מסדר היום.

מאבקם של אנשי המים והתכניות להקמת סכרים ואגמים

מיד לאחר הקמת המדינה התעניינו מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית, משרד החקלאות ולימים גם אגף התכנון במשרד הפנים בהקמתם של סכרים באתרי נחלים שונים ברחבי

48 מרום, **עיר עם קונספציה**, עמ' 208-209; הורביץ גם הציע לבצע 'התחדשות עירונית' בשטחים שממזרח לנחל איילון. משמעותה של תכנית זו הייתה כמובן הרס של השכונות. אלא שתכנית זו לא יצאה מן הכוח אל הפועל.

49 דוח הוועדה לחציית תל אביב על ידי הרכבת.

50 שר החקלאות אל רשות ניקוז לאזור ניקוז נחל איילון, 28.10.1960, א"מ, גל-9424/2.

51 לדוגמה [ללא שם מחבר], '320 מ"מ גשם כבר ירדו בגליל המערבי - נחסם גשר על נחל איילון', **דבר**, 16.12.1964, עמ' 8.

הארץ לצורך הגדלת היצע המים. לפי תכנית שגובשה בנושא הוחלט על הקמת כמה סכרים לאגירת מי הנגר העילי בנחלים אחדים ברחבי הארץ. אחד הסכרים המתוכננים היה הסכר על תוואי נחל כביר (בעמק איילון; איור 1). מטרת הקמת הסכר הייתה כפולה: הקמת מאגר מים שיזין את מפעל ירקון-נגב ומניעת שיטפונות במרחב תל אביב-יפו. על פי התכנית של החברה לתכנון המים לישראל (תה"ל; נוסדה בשנת 1952), בנייתו של הסכר הייתה אמורה להסתיים בשנת 1953. בפועל הסתיים השלב הראשון כשנתיים לאחר מכן. על פי התכנון, הסכר היה עתיד לקלוט כשישה מיליון מטר מעוקב בשנה. בארבע שנות פעילותו הראשונות של הסכר היה היקף הזרימה אליו כמיליון מטר מעוקב בלבד.⁵² מי הנגר שנאספו העשירו את מי התהום, ולכן נמנעו הרשויות מלבצע עבודות נוספות בסכר זה; ונמצא כי השפעת הסכר על מופע הגאות של הנחל בתחומי העיר הייתה מינורית. אמנם חלק ממי הנגר העילי נתפסו בסכר, אך היה זה רק סכר אחד לשלל יובליו של נחל איילון.

בינואר 1955 החלה חברת מקורות להתעניין בנחל וביובליו. מהנדסי המים של החברה היו מוטרדים מאבדן המים לנוכח התכנית המתגבשת להסטת הנחל אל הים 'אין זה נראה מוצדק לוותר על כמות מים משוערת לנצול של כ-7.5 מלמ"ק אלא אם כן חסימת המים תחייב השקעות כבדות מאד'.⁵³ נציגי החברה גיבשו תכניות ראשוניות בדבר אפשרות ניצול המים וביקשו לקדם. כאמור, בסוף 1955 הודו אנשי תה"ל כי הסכר שהוקם בעמק איילון אינו יכול לסכור לחלוטין את הזרימה בנחל 'מאחר שחלק מהשיטפונות מופיע בגלים גדולים, אין אפשרות להימנע מהפסדי מים מסוימים'.⁵⁴ לדבריהם, אפשר להמשיך לצמצם את אבדן מי השיטפונות באמצעות הקמת אגמים. הקמתם תסייע לדבריהם להגנה על תל אביב-יפו מפני השיטפונות. לפי עמדתם עסקו אנשי תה"ל באיתור שטח מתאים להקמה אפשרית של אגם על נחל כביר. השטח שאותר נועד להמשך פיתוחו של שדה התעופה לוד.⁵⁵ אגף התכנון במשרד הפנים התנגד למקום המוצע, והתנגדותו חשפה עימות חריף בין אגף התכנון ובין תה"ל. אנשי האגף ביקשו לבחון את הקמתם של הסכרים לפי התכנון הארצי הכולל (כל הצעה כזאת דורשת פתרון מקיף ויסודי של בעיות תכנוניות ארציות ואזוריות), ואילו אנשי תה"ל נמנעו דרך קבע מלשתף פעולה בדיונים בעניין זה. תה"ל ראתה בעצמה ריבונית לתכנן ולדרוש הפקעת אדמות לצורך המיזמים של המים ללא מגבלה. 'מדיניות' זו גובשה בידי בלאס מתוקף המעמד שניתן לו בהיותו יועץ ראש הממשלה לענייני מים ובשל אישיותו.⁵⁶

החלופה הנוספת שהציעה תה"ל להקמת אגם הייתה במרחב שממזרח לתל אביב ובקרבתה. גם להצעה זו התנגד מנהל התכנון – כי השטח יועד לפיתוחה של אור יהודה

52 'סכרים ומאגרים בינויים ע"י תה"ל דו"ח עקיבה מסכם עד שנת 1959', חלק א, תה"ל 1964, עמ' 23-22.

53 הטיית נחל איילון, מקורות חברת מים בע"מ, 5.1.1955, א"מ, ח-1415/8.

54 אהרן וינר אל אגף התכנון, 20.10.1955, שם, ג-2714/4.

55 אליעזר ברוצקוס אל אגף הנכסים, 21.10.1956, שם.

56 ראו לדוגמה את הדרתו של אגף התכנון מדיוני התכנון של מפעלי המים: מיכאל יבור אל אריה שרון (מסמך פנימי), 10.4.1950, שם, ג-2712/13.

ולפעילות חקלאית. בניסיון נוסף לשכנע את הרשויות להפקיע את הקרקע באזור אור יהודה חזרו אנשי תה"ל וטענו כי הקמת האגם תסייע במניעת שיטפונות בתל אביב. אולם הם חזרו והדגישו את המטרה העיקרית בעניין זה: 'ברור לכל שהמים הם יסוד קיומנו בארץ זו ואסור לבזבז אותם על ידי הזרמתם לים'.⁵⁷ הדיונים בעניין הקמתם של האגמים באזורים שהוצעו נמשכו גם בראשית שנות השישים (איור 4).

בפברואר 1963 גיבשה חברת תה"ל עוד הצעות לניצול מי השיטפונות של הנחל. המשותף לכל ההצעות הללו היה איחוד מרבי של מי השיטפונות והוספת מים למאזן המים הארצי.⁵⁸ גם הצעות אלו, כמו ההצעות הקודמות, לא קודמו לקראת ביצוע. בשנת 1965 ביקשה חברת נתיבי איילון מתה"ל להכין תכנית ראשונית להטיית נחל איילון. הטיית הנחל נדרשה לצורך קידום התכנית לפיתוח התשתיות בתוואי המטופל של הנחל. חברת נתיבי איילון ביקשה

איור 4: מאגר כביר המערבי (1961) – אחת ההצעות להקמת מאגר על נחל איילון. המקום שנבחר היה מצפון ליישוב אזור וסמוך לשכונת עזרא, במבואותיה הדרומיים מזרחיים של תל אביב-יפו. בהצעה (ריבוע 1; משמאל לאגם המתוכנן) אפשר לראות את תוואי תכנית ההטיה של איילון לכיוון הים סמוך למרחב המתוכנן של המאגר

המקור: א"מ, ג-2754/12

57 יוסף אמסטר אל מיכאל יבור, מ'3.8.1958, שם, ג-2714/4.

58 ר' רובינביץ, ש' יקותיאל, 'ניצול מי שיטפונות של נחל אילון' (דו"ח מוקדם – פנימי), תה"ל 1963, שם, ח-1415/8.

שההצעה תכלול אפשרות של ניצול המים ופיתוח אגן ניקוז.⁵⁹ ייעודו של אפיק הנחל כבר היה ברור, והדיון על עתידם של המים נמשך.⁶⁰ תכנית ההטיה לא יצאה מן הכוח אל הפועל, ותושבי השכונות נאלצו להמשיך להתמודד עם בעיית השיטפונות ועם הפגיעה בתשתיות.⁶¹ תיעולו של הנחל כחלק מפעולות הפיתוח ובניית תשתית התחבורה החל כעבור שנים מספר.⁶² בעשור הראשון לאחר הקמת המדינה ולנוכח הקמתו של מפעל ירקון-נגב, ראשון מפעלי המים הגדולים של המדינה, היה קולם של אנשי המים ברור. בראשותו של בלאס ובתמיכתם של הפוליטיקאים לוי אשכול, פנחס ספיר ואחרים גובשו תכניות ונעשו פעולות לניצול מרבי של היצע המים ברחבי המדינה.⁶³ בעקבות שיח זה התגלעה לא אחת מחלוקת כמו זו שהתפתחה בנושא העברתם של מי מעיינות הירקון אל הנגב. אנשי מנהל המים ייעדו את השימוש בכל מי מעיינות הירקון לטובת ההתיישבות והפעילות החקלאית בצפון מערב הנגב, ואילו אנשי עיריית תל אביב-יפו ניסו להציל חלק ממי נחל הירקון לטובת צורכי העיר ותושביה. אמנם הצלחת העירייה בוויכוח על מי הירקון הייתה מצומצמת, אבל האפשרות לערער על תפיסתם ועל עמדתם הנחרצת של אנשי המים הייתה לעובדה.⁶⁴ כמו שתיארתי כאן גם בעניין נחל איילון, אנשי המים התקשו לשכנע בעמדתם או לכפות אותה. בהיעדרו של חוק מים (אושר בשנת 1959) אשר מגדיר את ייעודם של המים ואת הריבון עליהם היה עניינם של המים נתון למשא ומתן בין הרשויות. משא ומתן זה הושפע מהיעדר שותפות עניינים ברורה ומהיחסים האישיים בין הפקידים.

סיכום

כמו שתיארתי כאן, בעיית השיטפונות בתחומי השכונות שממזרח לאיילון בעקבות עליית מפלס מי הנחל הייתה עניין שבשגרה. פגיעת השיטפונות החריפה בעשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה לנוכח הרחבת השטח הבנוי והתפתחותו (ללא תכנון וללא הסדרה של תשתיות). במשך השנים נעשו פעולות רבות וגובשו תכניות כדי לפתור את הבעיה ולצמצם את היקף הנזקים מהשיטפונות, אלא שמעורבותם של גורמים רבים ואינטרסים שונים מנעו בפועל גיבוש פתרון ראוי לבעיה (איור 5).

59 פרטוקול הישיבה, 31.3.1966, א"מ, גל-2027/18.

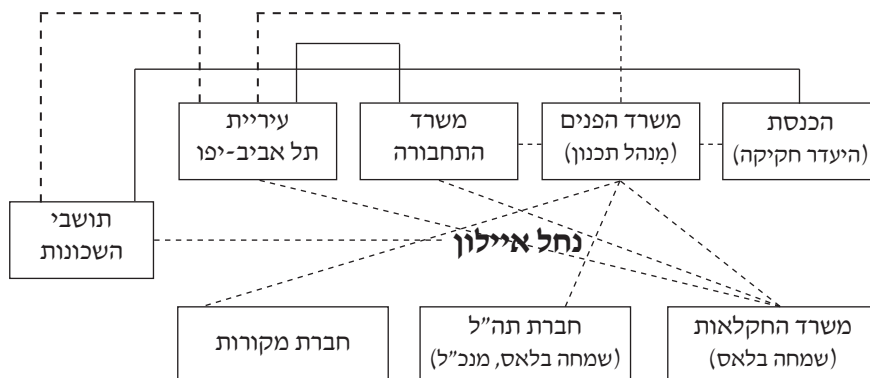
60 'הטיית נחל אילון - תכנון ראשוני', הוכן ותוכנן ע"י תה"ל - תכנון המים לישראל, מהדורה שנייה, אוגוסט 1965, שם.

61 [מחבר לא ידוע], '320 מ"מ גשם כבר ירדו בגליל המערבי', דבר, 16.12.1964, עמ' 8.

62 [מחבר לא ידוע], 'הוחל בביצוע עבודות כביש "נתיבי איילון"', שם, 7.8.1969, עמ' 7.

63 אשכול, ספיר ובלאס היו מעורבים בענייני המים במסגרות שונות עוד מימי המנדט (בעיקר בחברת מקורות) וגם בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה (אשכול בתפקיד שר החקלאות; ספיר בתפקידיו במשרד החקלאות ועוד).

64 אסף זלצר, 'מים בין סביבה לאידיאולוגיה: ההיסטוריה של "המים הציוניים", 1920-1964, זמנים, 142 (2020), עמ' 129-131.

איור 5: מערך היחסים והחסמים בטיפול בשיטפונות בנחל איילון
(קו רציף - תמיכה ושיתוף אינטרסים; קו מקווקו - מחלוקת; אינטרסים שונים ומנוגדים)

אופן הטיפול בשיטפונות מאפשר לבחון את צביון היחסים שהתפתחו בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי. עד כה הודגמו היחסים האלה בכל הנוגע לסוגיות של תכנון ופיתוח המרחב העירוני; פיתוח מערכת החינוך המקומית וענייני כלכלה ותעסוקה. כמו שתיארתי כאן, וכמו יחסים בתחומים אחרים, גם במקרה שלפנינו נתגלה חוסר שיתוף פעולה. חוסר שיתוף פעולה זה נבע ממחלוקות מקצועיות, מהיעדרם של חוקים ותקנות שמסדירים את היחסים, ממורכבות הבעיה וגם מעוינות פוליטית ואישית. עדות לקשיים ביחסים הללו היא דבריו של שר הפנים ישראל רוקח (איש תל אביב-יפו) בשנת 1959: 'אנו נמצאים עתה בשנה האחת-עשרה להקמת המדינה. במשך תקופה זו כיהנו ארבעה אנשים כשרי פנים [...] ויש לציין שכולם לא הצליחו בדבר אחד [...] סידור היחסים בין הממשלה לבין הרשויות המקומיות'.⁶⁵ אולם המקרה של נחל איילון אתגר עוד יותר את היחסים בין הרשויות, שכן היה זה אתגר חוצה גבולות (בשל מאפייני הנחל) והגורמים שנדרשו להיות מעורבים בטיפול בו (מבחינת משרדי הממשלה) והתערבו בו היו רבים. בהיעדר מסורת של טיפול מערכתי בסוגיה סביבתית חוצה גבולות ובשל מחלוקת מהותית בנוגע לייעודם של המים נתעכב עוד יותר הפתרון.

גם העוינות בין השלטון המרכזי, שנשלט בידי מפא"י, לעיריית תל אביב-יפו, שנשלטה בעיקר בידי הציונים הכלליים (עד 1959, שאז זכתה מפא"י בבחירות המקומיות), הייתה סיבה לעיכוב ביישום התהליכים. עניין זה בולט, שכן באותה תקופה הייתה אחת ממפלגות השלטון (מפ"ם) גורם מאזן וממתן בעימותים שהתפתחו בנגב בעקבות תנאי הבצורת שהתפתחו באזור. הסיבה למעורבותה של המדינה באתגר הבצורת בנגב הייתה זהותם

65 מצוטט בתוך: דוד דרי (בהשתתפות בינת שורץ-מילר), *מי שולט בשלטון המקומי*, המכון הישראלי לדמוקרטיה, תל אביב 1994, עמ' 15.

הפוליטית של תושבי היישובים שדרשו פתרון לבעיית הבצורת (קיבוצי השומר הצעיר).⁶⁶ הבדל זה בגישה של השלטון המרכזי למצוקה שנגרמה מאירועי טבע קיצוניים מעיד שהזהות הפוליטית השפיעה על מידת המעורבות של השלטון המרכזי בסוגיות המקומיות. לכאורה מחלוקות וגישות שונות לטיפול בסוגיות מרחב, כלכלה וכהנה הן תהליכים מופרים ומקובלים בכל מערכת שלטון. במקרה של נחל איילון, בוודאי עד הקמת חברת נתיבי איילון, לא נמצא גוף מרכזי שקידם את הטיפול בנושא. בשל מורכבות הסוגיה לא נמצאו דמות או מוסד בעלי יכולות לתאם בין כל הגורמים הפעילים כדי למצוא מזור למצוקת השיטפונות. גוף זה הוקם כאמור בשנת 1964 שאז גבר הצורך של רשויות תל אביב רבתי בפיתוח התחבורה. תוצר לוואי לפעילות פיתוח זו היה הסדרה מסוימת לתוואי הנחל. סיפור חיפוש הפתרון למניעת השיטפונות ממזימי נחל איילון הוא הזדמנות לבחינה מחדש של הגישות המרכזיות בנוגע למשאבי המים בתקופה. כאמור, אנשי המים (משרד החקלאות, תה"ל, מקורות) האמינו בגישת 'הניצול', שתאמה את תפיסת 'הפיתוח' כמו שהגדיר אבנר דה-שליט בנוגע לגישתם של הציונים אל הסביבה.⁶⁷ התומכים בגישה זו סברו כי יש לפעול למיצוי מרבי של פוטנציאל המים במרחב המדינה (כמובן גם על חשבון הסביבה) לצורך הרחבת פעילות ההתיישבות והחקלאות. לפי גישה זו הם ביקשו לתפוס את מי נחל איילון ולנתב אותם להגדלת היצע המים הלאומי. מולם ניצבו נציגי משרד הפנים ומשרד התחבורה, עיריית תל אביב ותושבי השכונות. גם הם תמכו בגישת הפיתוח אלא שהם ראו במי נחל איילון מפגע, ובתוואי הנחל – מסד אפשרי לפיתוח תחבורה. לפי תפיסתם זו, יש להוביל את המים לים. היחס השונה אל המים גם בקרב המאמינים בגישת הפיתוח מחזק את הטענה כי אין לראות במים מוצר אחד מוגדר.⁶⁸

הן אנשי המים והן אנשי רגף התכנון לא ראו בנחל מרחב טבעי. באותה תקופה כבר הייתה מודעות לשמירה על מרחבי מים (ביצות, נחלים), והיא נודעה בציבור בעקבות המאבק להקמת שמורת החולה. פעילות זו הייתה כנראה מוגבלת, ולא הייתה לנחלת הכלל וחלק מהגישה הכללית לנושא. עם זאת, גישתם של אנשי המים לניצול מרבי נחלה כישלון. הכישלון נבע לא רק מן העלויות הכלכליות הגבוהות של המיזמים המוצעים או מהיעדר הסכמה מצד מכלול הגורמים המעורבים לעניין חשיבות המים אלא כישלונם נבע מקשיי המשימות בשנות המדינה הראשונות ומהיעדר חקיקה עניינית.

גם הנחל 'תרם' את חלקו בעיכובים בטיפול בשיטפונות. הופעתו המשתנה וההצפות הלא סדירות בשטח העירוני גרמו לכך שהבעיה הייתה על הפרק, אבל לא בקביעות. לפיכך

Amit Tubi and Eran Fetierson, 'Drought and Cooperation in a Conflict Prone Area: 66
Bedouin Herders and Jewish Farmers in Israel's Northern Negev, 1957-1963', *Political*
Geography, 51 (2016), pp. 39-41

Avner De-Shalit, 'From the Political to the Objective: The Dialectics of Zionism and 67
the Environment', *Environmental Politics*, 4, 1 (1995), pp. 70-87

Christopher Hamlin "'Waters" or "Water"? – Master Narratives in Water History and 68
their Implications for Contemporary Water Policy', *Water Policy*, 2 (2000), pp. 313-325

לא הוגדרה תופעת השיטפונות אסון טבע או אירוע חד-פעמי דרמטי שראוי לפתרון מידי ודחוף. מציאות זו שיחקה לידיהם של המעכבים ומנעה למעשה התערבות יסודית יותר של כל הגורמים המעורבים.

התמודדות הרשויות עם המופע המשתנה של הנחל באה לידי ביטוי בדיבורים ובמחלוקות, בתכניות ובמאבקי שליטה, במעשים מקומיים (טיפול בתוואי הנחל, הקמת סוללות מגן, סיוע לנפגעים) ובהיעדר טיפול הולם לטווח ארוך. הרצון להתמודד עם גאות נחל איילון חייב סיבה של ממש להתערבות במרחב שלו – לשם מציאת פתרון. כאמור, סיבה זו הייתה תשתית תחבורה (לימים נתיבי איילון); תשתית זו תביא לתיעול חלקו של הנחל בתחומי תל אביב-יפו. עד סיום עבודות התיעול (וגם אחרי כן) המשיכו התושבים לסבול מדי כמה שנים מהצפות. המים זרמו לים, והנחל – על שלל מרכיביו – שמר על הצמחייה בו, על גדותיו כמקום חיים ועוד (בוודאי בשטח העירוני).

הנוסע בכבישים הבין-עירוניים במדינת ישראל יכול להבחין בשלט חום, ובו שם הנחל שהכביש חוצה. שלטים אלו הוצבו על ידי חברת נתיבי ישראל (לשעבר מע"צ) בתיאום עם החברה הממשלתית לתיירות. מי שיחפש שלט של נחל איילון לא ימצא כזה. שלט זה לא קיים. שם הנחל מונצח רק בשמו של נתיב התחבורה העובר בתוואי חלקו המישורי ובתחומי השטח העירוני של תל אביב-יפו (ומעבר לו). העלמת הנחל, תיעול מימיו והסבתו לנתיב תחבורה אגב ניצול שמו הם מהמעשים שבוצעו לבסוף להשגת שליטה בענק הרדום.⁶⁹ פעילות זו בתוואי הנחל היא שינוי גאוגרפי של ממש, והיא נושא למחקר אחר. ההצלחה בהקמת תשתית התחבורה אגב שיתוף פעולה בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי מעידה על כוחו של שיתוף הפעולה ועל היעדרו של זה בשני העשורים הראשונים למדינה.

69 [מחבר לא ידוע], 'הענק הרדום הסתער שוב', *על המשמר*, 13.12.1963, עמ' 11.

חברה

הפעלת הצבא לשבירת שביתות נהגי הקטרים והימאים בשנת 1951

בועז גרפינקל

תקציר

במחצית השנייה של שנת 1951 הפעילה ממשלת ישראל את צה"ל כדי לשבור שתי שביתות: שביתת נהגי הקטרים ושביתת הימאים. להבדיל משביתת הימאים, שביתת נהגי הקטרים נשמטה מן הזיכרון הקיבוצי ומן המחקר ההיסטורי.

המחקר הקיים בנושא שביתת הימאים עושה זאת במנותק משביתות אחרות שהתרחשו באותה התקופה ומציג אותה, בטעות, כאירוע ייחודי, ועל כן היא זכתה לפרשנות שבוחנת אותה על רקע המאבקים האידאולוגיים והמפלגתיים של התקופה ומתעלמת מכך שתגובת הממסד לשביתה הייתה חלק מגיבוש מדיניות ממשלתית רחבה יותר בתחום יחסי העבודה באותן שנים.

במאמר אטען כי בשל הסמיכות בזמנים ובשל הדמיון בתגובת הממשלה, אין להבין את שביתת הימאים אלא לפי שביתת נהגי הקטרים, ולפיכך אציע פרשנות מחודשת לשביתת הימאים. ניתוח שתי השביתות כרצף אחד חושף כי בשנים הראשונות למדינה נקטה מפא"י מדיניות של שימוש בצה"ל לשבירת שביתות וכי היא נסוגה ממדיניות זו בעקבות לקחי שביתות נהגי הקטרים והימאים. במובן זה שביתת נהגי הקטרים ושביתת הימאים הן נקודת מפנה בתולדות יחסי העבודה בישראל. הדיון בשביתת נהגי הקטרים והפרשנות החלופית שאציע לשביתת הימאים ישמשו לבחינת שינוי גישתן של הממשלות בהנהגת מפא"י כלפי השימוש בצבא בתור אמצעי לריסון שביתות כחלק מעיצוב מדיניות יחסי העבודה בשנותיה הראשונות של המדינה.

מילות מפתח: איגוד מקצועי, ההסתדרות, התערבות צבא בשביתות, מפא"י, עבודה מאורגנת, ריסון עובדים, צה"ל, שביתה, שביתת הימאים, שביתת נהגי הקטרים

הקדמה

במחצית השנייה של שנת 1951 הפעילה ממשלת ישראל את צה"ל כדי לשבור שתי שביתות: שביתת נהגי הקטרים ושביתת הימאים. שביתת הימאים עוררה הד ציבורי נרחב בעת התרחשותה, הייתה לחלק מהזיכרון הקיבוצי הישראלי ועוררה עניין רב במחקר האקדמי; ואילו שביתת נהגי הקטרים זכתה לתשומת לב פחותה בעת התרחשותה, נשמטה

מהזיכרון ההיסטורי ואינה מוזכרת במחקר. שביתת הימאים התנהלה אגב עליות ומורדות בין החודשים יולי לדצמבר 1951, ומוזכרת כאירוע מכריע בתהליך בינוי האומה, שלוש שנים בלבד לאחר הקמת מדינת ישראל.¹ נהגי הקטרים שבתו באוקטובר של אותה שנה. להלן אטען כי בשל הסמיכות בזמנים ובשל הדמיון בתגובת הממשלה בשתי השביתות, אין להבין את שביתת הימאים אלא לפי שביתת נהגי הקטרים, ולכן ההתעלמות ממנה גורמת כשלים מהותיים בפרשנויות הרווחות לשביתת הימאים. אטען עוד כי ניתוח שתי השביתות כרצף אחד חושף שבשנים הראשונות למדינה נקטה מפא"י מדיניות של שימוש בצה"ל לשבירת שביתות, והיא נסוגה ממדיניות זו בעקבות לקחי שביתת נהגי הקטרים ושביתת הימאים.² לאחר שביתת הימאים שוב לא שימש צה"ל בסכסוכי עבודה, למעט החלטתה של ממשלת רבין ב־1977 לשבור את שביתת פקחי הטיסה האזרחיים בנמל התעופה לוד בידי פקחי טיסה של חיל האוויר.³ במובן זה, שביתת נהגי הקטרים ושביתת הימאים הן נקודת מפנה בתולדות יחסי העבודה בישראל.

בחינת מדיניות יחסי עבודה בעולם בכלל ובארץ בפרט והשפעתן של שביתות על החברה היא נושא מחקר נרחב, והיסטוריונים ואנשי מדעי החברה עוסקים בו רבות.⁴ נוח לחוקרים להציג ממשלות ופוליטיקאים בעת יישום מדיניותם כלפי שביתות בתור סוכנים אוטונומיים.⁵ הדבר כמעט טריוויאלי, שכן ממשלות משאירות אחריהן מסמכים היסטוריים, ואלה מאפשרים לשמוע ביתר קלות את קולותיהם. מצב זה מייצר אשליה שלפיה הפוליטיקאים הם הצד הפעיל והמכתיב, ואילו העובדים השוכתים הם הצד הסביל הכפוף למדיניות הממשלה והמגיב בשביתתו למציאות כלכלית אובייקטיבית. ואולם בחינת עומק של שביתות, עם הסתירות והשינויים במדיניות הממשלה כלפיהן, חושפת דווקא, וכמו שאראה במאמר זה, כי העובדים הם גורם פעיל ויוזם לא פחות וכי פעמים רבות מדיניות

- 1 אהרן הראל, בין בניין להרס: ההסתדרות ותנועת העבודה 1956-1965: פרקי מחקר ועדות, עם עובד, תל אביב 2004, עמ' 39; דב חנין ודני פילק, 'שביתת הימאים', תיאוריה וביקורת, 12 (2009), עמ' 89-99.
- 2 במאמר זה אני מתייחס רק להתערבות של הצבא ככוח מדינתי בסכסוכי עבודה, ולא במשטרה, בשל הפונקציות ה'אזרחיות' שהצבא יכול למלא, שלמשטרה אין את המשאבים לכך (למשל תובלה).
- 3 'שר התחבורה דאז, גד יעקבי, תחת ראש הממשלה יצחק רבין, החליט להפעיל את הפיקוח האווירי בנמל התעופה בן גוריון באמצעות פקחי טיסה צבאיים, לאור עיצומים שנקטו הפקחים במשך כמה חודשים עוד קודם לכן', מתוך: יוסי אליאס, 'הממשלה נגד ועדי הנמלים: היסטוריה של איומים ומלחמות', וואלה! News, 24.5.2013, <https://news.walla.co.il/item/2644948>, (אוחזר ב־28.6.2020).
- 4 למשל: ג' ינאי טאב, יוסף עמי וגיל שעל, יחסי העבודה בישראל, דביר, תל אביב 1961; לב גרינברג, ההסתדרות מעל הכל, נבו הוצאה לאור, ירושלים 1993; Michael Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford University Press, New York 1992; Guy Mundlak, *Fading Corporatism*, Cornell University, Ithaca, NY 2007; David De Vries, *Strike Action and Nation Building: Labor Unrest in Palestine/Israel, 1899-1951*, Berghahn Books, New York 2015; Richard Hyman, *Strikes* (4th edition), Macmillan, London 1989.
- 5 למשל: גרינברג, שם.

הממשלה דווקא היא בעלת אופי תגובתי. יש קושי שיטתי לעמוד על מדיניות השובתים, שכן פעמים רבות, כמו בשביתת נהגי הקטרים שאתאר להלן, אין השובתים משאירים אחריהם מסמכים, בוודאי כאשר מדובר בשביתה שאינה לדעת ארגון העובדים, האמור לייצג אותם. במצב זה השביתה עצמה ותוצאותיה הן 'קולם של החמקמק של העובדים'.⁶ כך, את תוצאות השביתה יש להבין לאו דווקא לפי ההישגים והכישלונות המידיים של השובתים, אלא לא פחות בהשפעת השביתה על מדיניות הממשלה לאורך זמן.

תאורטית הדיון בשביתת הימאים ובשביתת נהגי הקטרים מעורר שאלות שקשורות לדרכי מיסוד המשטר הישראלי בעשור הראשון למדינה; דיון זה ממסגר בדרך כלל במונח 'ממלכתיות'. המונח 'ממלכתיות' מנוסח באופנים שונים וסותרים. מצד אחד מדיניות 'ממלכתיות' (Statism) שמציבה את סמכות המדינה מעל המוסדות והגופים שפעלו בתקופת היישוב ומכפיפה אותם אליה;⁷ ומצד אחר רפובליקניזם שמבקש ליצור מרחב ציבורי מפותח של השתתפות אזרחית ואחריות פוליטית.⁸ עוד קושי בהגדרת מונח זה נובע מהשימוש בו בשנים הראשונות למדינה, כחלק מפולמוס פוליטי פנימי בתנועת העבודה, בין ממלכתיות לחלוציות.⁹ שימוש זה משתקף פעמים רבות בכתיבה היסטורית, וכך במקום לפרש את הפולמוס היא מהדהדת את טענותיו. לעניינו, חלק מן המעבר מיישוב למדינה היה תהליך הגדרת גבולות ריבונות המדינה, ובתוך כך השימוש באלמות לגיטימית שהצבא, המשטרה ושירותי הביטחון האחרים מפעילים – כמתבקש מהגדרתו של מקס ובר את המדינה כמי שתובעת לעצמה את מונופול השימוש הלגיטימי באלמות בשטחה.¹⁰ ניסיונות הדיכוי של שביתות נהגי הקטרים והימאים וההתנגדות הציבורית לכך, ובכלל זה התנגדות פנימית בתוך צה"ל,¹¹ מלמדים כי ב-1951 טרם הוכרעה שאלת גבולות השימוש הלגיטימי בכוח וכי לשביתות אלו היה תפקיד חשוב בהגדרתה, ובכך הן תרמו לעיצוב דמותה של הממלכתיות הישראלית.

במאמר זה אני מבקש להציע פרשנות מחודשת לשביתת הימאים באמצעות בחינתה בזיקה לשביתת נהגי הקטרים. המאמר נפתח בדיון בפרשנויות הרווחות לגורמים ולנסיבות

6 Laura Lee Downs, 'Women's Strikes and the Politics of Popular Egalitarianism in France 1916-1918', in: Lenard R. Berlanstein (ed.), *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*, University of Illinois Press, Chicago 1993, p. 114

7 Paula Kabalo, 'Constructing Civil Society: Citizen Associations in Israel in the 1950s', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 35, 2 (2006), pp. 161-182; De Vries, *Strike Action and Nation Building*, p. 110

8 אבי בראלי וניר קידר, *ממלכתיות ישראלית* (מחקר מדיניות 87), המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011, עמ' 18.

9 אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים: הנחות מבניות', בתוך: מרדכי בר-און (עורך), *אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999, עמ' 23-44.

10 Max Weber, 'Politics as a Vocation', in: H. H. Gerth and C. Wright Mills (eds. and translate), *Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York 1946, pp. 77-128

11 ראו בהמשך.

לשכירת שבתת הימאים. בהמשך הדברים אתאר ואנתח את הפרשה הנשכחת של שבתת נהגי הקטרים. לבסוף אציע פרשנות חלופית לשבתת הימאים, על סמך הדיון בשבתת נהגי הקטרים. אלה ישמשו לבחינת שינוי גישתן של הממשלות בהנהגת מפא"י בשנותיה הראשונות של המדינה כלפי השימוש בצבא בתור כלי לריסון שבתות.

שבתת הימאים – ההיסטוריוגרפיה המקובלת

שבתת הימאים היא אחת השבתות המופרות, הנחקרות והמשפיעות בתולדות מדינת ישראל.¹² השבתתה החלה בסוף חודש יוני 1951, שאז הכריזו ימאי האנייה נגבה, אשר עגנה בנמל מרסיי בצרפת, על שבתה. עם שובם של הימאים לנמל חיפה הם קיבלו צווי גיוס לצבא. הימאים – כמו קבוצות עובדים אחרות – בתור עובדים בשירות חיוני, קיבלו פטור משירות צבאי בזמן מלחמת תש"ח.¹³ צווי הגיוס הוצאו בנימוק שהואיל והימאים שובתים, שוב אינם עובדים חיוניים ואין סיבה לפטור אותם משירות צבאי. בתגובה להוצאת צווי הגיוס פרצה שבתתה בכל אניות צי הסוחר שעגנו באותו העת בנמל חיפה. אירוע זה נודע בכינוי השבתתה הקטנה.¹⁴

ב-12 בנובמבר 1951 פרצה שבתת הימאים הגדולה (להלן: השבתתה הגדולה); זו נמשכה 43 ימים, והקיפה כ-840 ימאים.¹⁵ הגורם לפרוץ השבתתה היה אי-הסכמתה של ההסתדרות לשלוש הדרישות המרכזיות של הימאים: (1) הקמת איגוד ימאים ארצי, עצמאי, שלא יהיה נתון לפיקוחה של מועצת פועלי חיפה; (2) ניהול לשכת העבודה לימאים בלעדית בידי מזכירות איגוד הימאים; (3) מתן אפשרות לימאים לבחור בעצמם את נציגיהם בבחירות דמוקרטיות. שבתת הימאים התפתחה לכדי אירוע חריג מבחינת הכוח שהופעל בו נגד השובתים. מועצת פועלי חיפה, ההסתדרות והממשלה דיכאו בדורסנות את השבתתה באמצעות שימוש בכוח רב. הממשלה הוציאה צווי גיוס למנהיגי השובתים, ובעקבות

12 על שבתת הימאים ראו: נמרוד אשל, **שבתת הימאים**, עם עובד, תל אביב 1994; צבי סגל, 'איגוד הימאים CASE STUDY 1935-1953: בתולדות האיגוד המקצועי בארץ', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1976; [מחבר לא ידוע] **על כן סער הים! פרשת מאבק הימאים**, בהוצאת נאמני כנוס הימאים, [חמו"ל, חמ"ד] 1952; הראל, **בין בניין להרס**, עמ' 39-74; לוי קנטור, **ללא משוא פנים: התפתחות יחסי העבודה בישראל**, יחד, תל אביב 1977, עמ' 133-152; רחל טוקטלי, 'דפוסים פוליטיים ביחסי העבודה בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1979, עמ' 98-102; אייל כפכפי, 'השמאלה כנימוק לשכירת שבתתה: המקרה של שבתת הימאים', **טורא: אסופת מאמרי הגות ומחקר במחשבת ישראל**, ג' (1994), עמ' 221-247. יהודה ג'אד נאמן (במאי ותסריטאי), **יא ברעכו! (מרד הימאים)**, רשות השידור, ירושלים 1981 (סרט תיעודי).

13 אשל, שם, עמ' 86-85; ישיבת הממשלה, י"ז בתשרי תשי"ב [17.10.1951], ארכיון המדינה (להלן: א"מ).

14 [מחבר לא ידוע], 'שבתתה באוניית שהם', **על המשמר**, 22.7.1951, עמ' 4.

15 סגל, 'איגוד הימאים 1935-1953', עמ' 104.

התפטרות קיבוצית של המוני הימאים בזמן השביתה הגדולה, הם גויסו לצבא. הימאים שהתבצרו באניות פונו מהן בכוח בידי שוטרים, והפינוי הגיע לשיאו ב־14 בדצמבר 1951, ביום שישי השחור, שאז הורידו שוטרים את הימאים השובתים מהאניות רימון ותל אביב אגב שימוש באליםמות, ובשטח נמל חיפה התפתחה תגרת המונים בין שוטרים לימאים ולאזרחים שבאו להזדהות עם השובתים.

השאלה החוזרת ועולה בחקר שביתת הימאים היא מדוע הופעלו אמצעים כה נוקשים וחריגים כדי לשבור את השביתה. בגלל אורכה, עצמת הכוחות שהופעלו נגד השובתים וההד התקשורתי והציבורי שהיא עוררה, הפרשנויות הרווחות נוטות להסביר את השביתה בגורמים המצויים מעבר לתחום של מאבקי עובדים. על מגמה זו מעיד בין היתר הכינוי מרד הימאים, המפקיע את השביתה לחלוטין מההקשר של יחסי העבודה¹⁶ ומסביר אותה כחלק מן העימותים האידאולוגיים והפוליטיים של התקופה. פרשנויות אלה מצביעות על שלושה גורמים מרכזיים לשביתה ולאופן האלים של דיכוייה: (1) המאבק בין האידאולוגיה החלוצית לממלכתית על צבינה של המדינה;¹⁷ (2) החשש מפני התחזקות כוחות פרו־קומונסיים ומפני פגיעה בקשריה של ישראל עם המערב בשיאה של המלחמה הקרה; (3) המאבק בין מפא"י למפ"ם בתוך תנועת העבודה. המאבק המפלגתי מכיל בתוכו במידת־מה גם את שתי הפרשנויות הקודמות, שכן מפ"ם ייצגה הן את החלוציות התנועתית והן את התמיכה בברית המועצות במאבק הבין־גושי. גורמים אלו שולטים בפרשנויות המוצעות לשביתת הימאים, הן בזיכרונות בני התקופה שהשתתפו באירועים, הן במחקר ההיסטורי של גורמיה ומהלכה.

נמרוד אשל, ממנהיגי הימאים, הסביר כי אווירת המלחמה הקרה והמאבק הבין־גושי היו בין הגורמים לנקיטת אמצעים החריפים לשבירת השביתה.¹⁸ אשל הצביע על עוד גורם שהחריף את תגובת הממסד: הסמיכות למועד העלייה של יהודי לוב, והחשש שמא תסכן שביתת הצי הסוחר הישראלי את שלומם.¹⁹ ואולם אשל הדגיש כי לא המלחמה הקרה ולא עליית יהודי לוב מסבירים את האופי הנוקשה של תגובת הממסד בהנהגת דוד בן־גוריון, והוא תולה אותה בעיקר בריכוזיות המנגנון של מפא"י וההסדרות, שלא בחל באמצעים

16 עוד בזמן סיקור השביתה היא כונתה המרד על הים. ראו: [מחבר לא ידוע], 'המרד על הים', העולם הזה, 22.11.1951.

17 יוצאי פלי"ם ופלמ"ח היו דומיננטיים בקרב הנהגת השובתים. על האתוס החלוצי בפלמ"ח ראו: דני גוטוויין, 'הצ'זבטרון והתמורות באתוס החלוצי של הפלמ"ח, 1950-1948', עיונים, 31 (2019), עמ' 104-151. על הדיון בעניין חלוציות וממלכתיות ראו: בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים', עמ' 23-44; דני גוטוויין, 'הסתירה בין האתוס החלוצי לאידאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת העבודה הישראלית - דוד בן־גוריון ויצחק בן־אהרן, 1948-1967', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 208-248.

18 ליסק ואחרים, ארבעים שנה לשביתת הימאים - ימי עיון בפרשות היסטוריות ובעיות יסוד, יד טבנקין, רמת אפעל 1992.

19 אשל, שביתת הימאים, עמ' 131-132.

כדי להשיג את מטרותיו הפוליטיות.²⁰ אשל אף ראה הקבלה בין יחסו של בן-גוריון לשביתת הימאים לתפקיד שמילא בשבירת גדוד העבודה – שעמו נמנו הוריו של אשל²¹ – כשלושים שנה קודם לכן.²² אליהו שרי, שכהן לאחר השביתה כמזכיר אגודת הימאים, הדגיש את השפעת המאבק בין מפא"י למפ"ם על אופן התנהלותה.²³ גם יוסף אלמוגי – שכמזכיר מועצת פועלי חיפה מטעם מפא"י בזמן השביתה הופקד על שבירתה – הדגיש את הקשר בין ההתנגדות לשביתה למאבק הבין-גושי ולמלחמת קוריאנה שהתנהלה באותו הזמן, וראה במאבק בין מפא"י למפלגות השמאל (מפ"ם ומק"י) השתקפות מקומית של המאבק בין המערב לקומוניזם.²⁴ אלמוגי הגדיר את שביתת הימאים 'אלטלנה של השמאל',²⁵ כלומר התנגשות בין הגישה הממלכתית של מפא"י לגישה החלוצית של השמאל. לוי קנטור, איש האיגוד המקצועי של מפ"ם, טען כי הדרישות של השוכתים היו מתחום התארגנות העובדים על צביונו של האיגוד המקצועי, ואילו ההסתדרות ראתה בהן דרישות פוליטיות.²⁶ לדבריו, תחילה נבעה ההתנגדות לדרישות ימאים מכך שהם בחרו בנציגות שלא הייתה בשליטת מפא"י, ולימים – בעקבות המאבק בין מפ"ם, שתמכה בשוכתים, ובין מפא"י, שפעלה נגדם – חלה בשביתה 'פוליטיזציה'.²⁷ ברל רפטור, איש סיעת אחדות העבודה במפ"ם, מן התומכים בשוכתים, העלה בזיכרונותיו עוד סיבה: לדבריו, הגורם המרכזי להתנגדות לשביתה היה טמון בכך שהיא חרפה את המחסור במצרכי מזון ששרר אז בארץ.²⁸ עקיבא אור, לימים חבר בארגון מצפן ומן הימאים ששבתו, הציע הסבר שונה: תגובת ההסתדרות לשביתה נבעה מחשש של עסקני ההסתדרות לאיבוד שליטתם בעובדים, ולא כעניין שקשור למאבק בין מפא"י לשמאל.²⁹

המחקר ההיסטורי העוסק בשביתת הימאים נוטה לשכפל את ההסברים שהציעו – בדרך כלל בדיעבד – בני התקופה שהשתתפו באירועים. אבי בראלי ואורי כהן עמדו על האוריינטציה הפרו-סובייטית של כמה ממנהיגי השביתה ועל החשש של מפא"י מפני

- 20 על תפקיד המנגנון הפוליטי בתנועת העבודה ראו: יונתן שפירא, **אחדות העבודה ההיסטורית**, עם עובד, תל אביב 1975; אבי בראלי, **מפא"י בראשית העצמאות 1948-1953**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007.
- 21 אשל, **שביתת הימאים**, עמ' 127-129.
- 22 על היחס של בן-גוריון לגדוד העבודה ראו: שפירא, **אחדות העבודה ההיסטורית**, עמ' 87-101; זאב שטרנהל, **בניין אומה או תיקון חברה**, עם עובד, תל אביב 1995, עמ' 251-274.
- 23 ליסק ואחרים, **ארבעים שנה לשביתת הימאים**.
- 24 יוסף אלמוגי, **בעובי הקורה**, עידנים, ירושלים 1980, עמ' 115, 123. תפיסה דומה היא תפיסתו של אהרן בקר, לימים מזכיר ההסתדרות. ראו: אהרן בקר, **עם הזמן ובני הדור**, עם עובד, תל אביב 1982, עמ' 98-99.
- 25 אלמוגי, **בעובי הקורה**, עמ' 119.
- 26 קנטור, **ללא משוא פנים**, עמ' 136.
- 27 שם, עמ' 144.
- 28 ברל רפטור, **ללא-הרה: מעשים ומאבקים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1975, עמ' 139.
- 29 ימאי (אור עקיבא), **מנגנוני ההסתדרות והמשטרה גויסו לשבירת שביתת הימאים**, **מצפן**, 3 (ינואר 1963).

השתלטות כוחות קומוניסטיים על הצי הסוחר הישראלי, כגורם מרכזי לשבירה האלימה של השביתה.³⁰ נוסף על כך, בראלי ציין את הנוקשות שאפיינה את הארגון ההיררכי של מפא"י בחיפה ואת השליטה התקיפה במועצת הפועלים בתור גורם שהביא להתפתחות עימות חזיתי ולא מתפשר.³¹

ברוך זלץ ואלני נחמיאס הדגישו כי הגורם המרכזי שהנחה את תגובת מפא"י לשביתת הימאים היה הממלכתיות. לדבריהם, בתקופת המעבר מיישוב למדינה שרר מצב של ריבונות ללא סמכות,³² כלומר הסמכות הריבונית לא הייתה מובנת מאליה, וכדי לכונן את ריבונות המדינה היה צורך בשימוש באלימות רבה נגד השובתים. כגורמים אחרים לתגובה הקשה של מפא"י נגד השביתה הם הזכירו את המלחמה הקרה, את הצורך של ישראל בנתיב ימי פתוח ואת המאבק בין מפא"י למפ"ם.³³

צבי סגל, שכתב את המחקר המקיף ביותר על שביתת הימאים, שלל לחלוטין את ההסבר שלפיו תגובת מפא"י נבעה מחשש מפני התחזקות כוחות פרו-סובייטים, בשל ההנחה שאת השביתה תכננו וארגנו כוחות קומוניסטיים. המקור לטענה זו, לדבריו, הוא בתעמולה של מפא"י עצמה בזמן השביתה, שהזינה אותה תמיכה של כמה מהשובתים ברעיון הקומוניסטי מכאן ותמיכתן של מפלגות השמאל, מפ"ם ומק"י, בשובתים מכאן. סגל כותב כי אי-אפשר לראות בגילויי האהדה של מפלגות השמאל 'הוכחה לכך שהמאבק כפי שהתפתח יותר מאוחר היה פרי תכנון של אירגון פוליטי'. לדבריו, 'הימאים נדחקו תוך כדי מאבק לחסות של מפלגות השמאל ובעיקר מפ"ם, מתוך הכרח לזכות בתמיכה ארגונית, כספית וחברתית' ו'אין כל הוכחה לקיום קשרים אלה לפני השביתה ומה שיותר חשוב לאירגונה על ידי גוף פוליטי, כפי שטענו יריביהם בזמן השביתה'.³⁴ לדבריו של סגל, השביתה פרצה על רקע תביעות מקצועיות, אך את 'הפוליטיזציה' שלה, כלומר את 'המאבק עד חורמה' שנוהל נגד השובתים הוא מסביר בהפיכתה לכר למאבק בין מפא"י למפ"ם, שנסב, לדעתו, בעיקר על יחסן המנוגד לברית המועצות.³⁵ יתרה מכך, הנהגת מפא"י בעצמה לא האמינה לטעון בדבר החתרנות הקומוניסטית, שהיה תעמולתי וחסר בסיס עובדתי, כמו שאפשר ללמוד מהתנהלותם של גורמים שונים במפא"י עם מנהיגי השובתים בזמן השביתה ואף לפני כן. לפי עדותו של נמרוד אשל, ראשי מפא"י – ובהם יוסף אלמוגי, שאול אביגור ומרדכי נמיר – הכירו את מנהיגי השביתה ונהלו עמם קשרים זמן רב לפני פרוץ השביתה הגדולה.³⁶ מלבד זה, בזמן השביתה ניהל אביגור, בהיותו

30 Avi Bareli and Uri Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion*, Brill, Leiden, and Boston 2018, p. 13

31 בראלי, מפא"י בראשית העצמאות.

32 ברוך זלץ ואלני נחמיאס, מפ"ח בחיפה האדומה 1921-2003, אחוה הוצאה לאור, חיפה 2003, עמ' 168.

33 שם, עמ' 172-173. על טענות כמעט זהות ראו גם: אלי נחמיאס ושי חורב, ימי ההסתדרות, דוכיפת הוצאה לאור, חיפה 2015, עמ' 131-132.

34 סגל, 'איגוד הימאים 1935-1953', עמ' 174.

35 שם, עמ' 175.

36 אשל, שביתת הימאים, עמ' 56-58, 107-109, 124-125.

נציג מפא"י, משא ומתן רציף עם הנהגת הימאים על סיום השביתה,³⁷ והדבר מלמד כי למעשה הנהגת מפא"י ראתה בשובתים עובדים שיש טעם לשאת ולתת עִמָם, גם אם בלי להכיר בזכותם לשבות, ולא סוכנים קומוניסטים חסרי לגיטימציה שמאיימים על ביטחון המדינה. אהרן הראל הרחיב את ההקשר הפוליטי של השביתה ונוסף על המאבק בין מפא"י למפ"ם, הזכיר גם את החשש מפילוג בתוך ההסתדרות. לדבריו, התנגדותם החריפה של ראשי ההסתדרות לדרישות הימאים נבעה מהערכה שהכרה בהתארגנותם העצמית עלולה להביא לאנרכייה במערכת היציגות ההסתדרותית.³⁸ דיכוי השביתה נועד למנוע אפשרות שהתארגנות הימאים תוביל לפרישה של מפ"ם מההסתדרות ולהקמתה של הסתדרות עצמאית שמאלית,³⁹ כמו הפילוג קודם לכן באותה שנה בקיבוץ המאוחד.⁴⁰ את יחסו הנוקשה של בן-גוריון לימאים מסביר הראל בדאגה לפגיעה בביטחון המדינה⁴¹ בעקבות השבתת אחד השירותים החיוניים וסגירת הגבול הפתוח היחיד של המדינה.⁴² משה ליסק ראה בשביתה 'אפיזודה אחרונה' במאבק התרבותי בין הממלכתיות לחלוציות שניטש בין דור מייסדי המדינה ותנועת העבודה ובין דור תש"ח ונמשך מפירוק הפלמ"ח עד השביתה.⁴³ אייל כפכפי ראתה בהתנהלותו של בן-גוריון בזמן השביתה חלק מכינונו של דפוס המשטר המבוסס על עקרון הממלכתיות.⁴⁴ היא ציינה כי בן-גוריון חשש שמא מפ"ם תפעל כגיס חמישי אם היא תעמוד למבחן נאמנות בין מדינת ישראל לברית המועצות. חשש זה התבסס בין השאר על גילוי מחתרת של מפ"ם בתוך שירותי הביטחון ב-1951. כפכפי הדגישה עוד רובד של השביתה: המאבקים הפנימיים בין הזרמים השונים במפ"ם – אחדות העבודה והקיבוץ המאוחד; הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר; והשמאל בהנהגת משה סנה – שדחפו אותה למעורבות גדולה בשביתה ולתמיכתה בימאים. לדבריה, "ייתכן שאם מפ"ם לא הייתה מאמצת על לבה את הימאים, לא היה בן גוריון טורח לטפל בעצמו בשביתתם, אם כי אין ביטחון בכך לאור צווי הגיוס לימאי "נגבה", שהופעלו לפני "השביתה הגדולה", ולאור האשמת נמרוד אשל וחבריו כסוכני הקומאינפרום באמצע 1951, בטרם בחשה מפ"ם במאבק הימאים".⁴⁵

37 שם, עמ' 169-171.

38 הראל, **בין בניין להרס**, עמ' 42.

39 שם, עמ' 70-72.

40 שם, עמ' 62.

41 שם, עמ' 73.

42 שם, עמ' 57.

43 ליסק ואחרים, **ארבעים שנה לשביתת הימאים**.

44 כפכפי, 'השמאלה כנימוק לשבירת שביתה'. להסבר דומה ראו גם: בראלי, 'ממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים', עמ' 26; שולמית כרמי והנרי רוזנפלד, 'הכלכלה המדינית של הלאומיות המיליטריסטית בישראל', בתוך: אורי רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**, ברירות, תל אביב 1993, עמ' 288.

45 כפכפי, 'השמאלה כנימוק לשבירת השביתה'.

דב חנין ודני פילק עמדו על כך שהזיכרון הקיבוצי והמחקר ההיסטורי תולים את שביתת הימאים בעיקר באידאולוגיה ובפוליטיקה, ואינם מתייחסים להיבטיה החברתיים או המעמדיים.⁴⁶ לשיטתם, ההסבר להתנגדות לימאים ולדיכוי האלים של השביתה הוא החלטתה של מפא"י לרקום ברית פוליטית עם המעמדות האמידים בחברה. לדבריהם, 'בחירות 51 היו אקורד אחרון בהתבססות מפא"י על קואליציה שיצגה את המעמדות הנמוכים. כבר באותה תקופה נטשה מפא"י את המדיניות הכלכלית שכוונה לריסון האמידים – "צנע" – לטובת מדיניות כלכלית של ריסון העובדים'.⁴⁷ ועוד לדבריהם, הברית של מפא"י עם השכבות האמידות, שהתבטאה בכניסת הציונים הכלליים לקואליציה, יצרה שוק עבודה מפוצל והעבירה את עיקר הנטל החברתי אל העובדים והעולים החדשים. מדיניות זו חייבה את ריסון העובדים והייתה מנוגדת לדמוקרטיה בתוך איגודי העובדים, והאלימות שהופעלה לדיכוי השביתה וגיוס הימאים לצבא, היו בבחינת 'למען ייראו ויראו'. ואולם הטענה בדבר קשר בין דיכוי השביתה לשינויים במדיניות מפא"י בעקבות הבחירות לכנסת השנייה מבוססת על כשל כרונולוגי. השביתה הקטנה פרצה ב-22 ביולי 1951, ואילו הבחירות לכנסת התקיימו שמונה ימים לאחר מכן, ב-30 ביולי 1951. כלומר השימוש בצבא לריסון מאבקי עובדים קדם לתפנית במדיניותה של מפא"י, שהם מתארים אותה כתוצאה של הבחירות. השינוי במדיניות הכלכלית, שעליו מצביעים חנין ופילק, התחיל למעשה כחצי שנה מאוחר יותר, בפברואר 1952, עם ההכרזה על 'המדיניות הכלכלית החדשה'.⁴⁸ יתר על כן, מדיניות הריסון של העובדים ודרישותיהם החלה לא בתקופת הכנסת השנייה, כטענתם, אלא עוד בשנת 1949.⁴⁹

רחל טוקטלי בוחנת את שביתת הימאים בהקשר של התפתחות יחסי העבודה בישראל.⁵⁰ לשיטתה, השביתה הייתה ציון דרך בעת התגבשות אוטונומיה פריפריאלית בתוך מבנה ההסתדרות. ההסתדרות התבססה בעיקר על מועצות הפועלים העירוניות, שהיה בהן ייצוג אזורי למפלגות ההסתדרות שנבחרו במנותק ממקומות העבודה. משנות הארבעים ניכרה חריגה מדפוס זה והוקמו איגודים ארציים בתוך ההסתדרות.⁵¹ מגמה זו התעצמה בשנות החמישים. דרישתם של הימאים להקמת איגוד ארצי עצמאי הייתה אפוא חלק מתהליך ארצי של מרידה בסמכות ההסתדרות, שגייסה את כל משאביה לשבירת השביתה, כחלק ממאבקה בכרסום כוחה. ואכן, על אף ניצחונה והצלחתה של ההסתדרות לדכא את השביתה, היא נאלצה לבסוף להיענות לתביעות הכלכליות והארגוניות של הימאים, ואיגוד

46 חנין ופילק, 'שביתת הימאים'.

47 שם.

48 אסתר אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 79-92.

49 טוקטלי, 'דפוסים פוליטיים ביחסי העבודה בישראל', עמ' 245.

50 שם, עמ' 98-102.

51 שם, עמ' 97.

הימאים הארצי שהוקם בעקבות השביתה היה מנותק מזיקתו הקודמת למועצת פועלי חיפה ומכפיותו אליה.

דוד דה פריס בחן את שביתת הימאים על רקע דפוס השביתות שהתגבש בפלשתינה-א"י במחצית הראשונה של המאה ה-20.⁵² לדבריו, לעומת ארצות דומות מבחינת גודלן והתפתחותן הכלכלית, בתקופת המנדט פרצו בארץ שביתות רבות מאוד, רובן הגדול ביישוב היהודי העירוני, ובעיקר במגזר הפרטי. לפי דה פריס, שביתות היו גורם מרכזי בעיצוב היחסים החברתיים ביישוב היהודי בתקופת המנדט.⁵³ מספר השביתות ועצמתן הגיעו לשיא באמצע שנות הארבעים, בזמן מלחמת העולם השנייה. משנת 1947, ובעיקר בימי מלחמת תש"ח, ירד מספר השביתות, אולם מ-1949 הוא עלה שוב ועצמתן החריפה.⁵⁴ הנהגת מפא"י, טוען דה פריס, החלה לחשוש שמא לא יהיה בכוחה לרסן את העובדים ולשלוט בהם, גם אם תבקש לעשות זאת,⁵⁵ ולפיכך בשנים שלאחר הקמת המדינה היא אימצה עמדה שלפיה היה אפשר לאסור קיום שביתות, בעיקר בשירותים החיוניים, בשם שיקולים של בניין אומה.⁵⁶ שביתת הימאים והאלימות שנלוותה אליה שמו, לדברי דה פריס, קץ לגישה זו: בעקבותיה היה חופש השביתה לזכות חברתית שאי אפשר לערער עליה, אפילו בידי סמכות המדינה.⁵⁷ כך או כך, מוסכם על הכול כי הכוח שהפעילה הממשלה לדיכוי שביתת הימאים היה חריג, ובייחוד השימוש באלימות וגיוס מנהיגי השובתים לצבא. את השימוש הזה בצבא אבחן להלן לפי התנהלותה של שביתה אחרת – שביתת נהגי הקטרים.

שביתת נהגי הקטרים

כדי להבין את שביתת נהגי הקטרים יש להכיר את רקע התעסוקה של עובדי הרכבת בארץ ישראל. בשנים הראשונות לקיום המדינה היה ביקוש גדל והולך לעובדי רכבת. בשנת 1947, בשלהי שלטון המנדט, העסיקה הרכבת 6,072 עובדים בשטח שבו קמה מדינת ישראל. בתקופת המנדט היו העובדים היהודים חמישה אחוזים בלבד מעובדי הרכבת, רובם פקידים או מסגרים בסדנאות.⁵⁸ עם פרוץ המלחמה במאי 1948 חל צמצום ניכר בהעסקת עובדים והרכבת ההעסיקה 426 עובדים בלבד, מהם 21 נהגי ומסיקי קטרים.⁵⁹

De Vries, *Strike Action and Nation Building* 52

Ibid., pp. 4-9 53

Ibid., p. 94 54

Ibid., pp. 109-110 55

Ibid., pp. 103, 109 56

Ibid., p. 108 57

דין וחשבון מנהלי לרכבת ישראל לשנים 1948-1949 – 1951/2, חיפה 1953, עמ' 60, ארכיון מורשת רכבת ישראל (להלן: אמר"י).

שם, עמ' 64. 59

לעומת זאת בחודש מארס 1951 היא כבר העסיקה 1,815 עובדים,⁶⁰ מהם כ-144 נהגי קטרים ומסיקים, כלומר בשנים הראשונות למדינה עלה מאוד מספר עובדיה.⁶¹ בתקופת המנדט התגבשה בקרב עובדי הרכבת מסורת של התאגדות מקצועית עצמאית ולוחמנית, והעובדים לא חששו להתעמת לא עם השלטון הבריטי ולא עם ההסתדרות הכללית.⁶² כאמור, לאחר הקמת המדינה היו מרבית עובדי הרכבת חדשים, אך העובדים הוותיקים העבירו הלאה את המסורת של המאבק המקצועי העצמאי. תנאי העבודה ברכבת ישראל היו קשים: לפי דיווחי **על המשמר**, משמרות נהגי קטרים נמשכו בין 16 ל-20 שעות בממוצע, ולעתים אפילו עד 24 שעות.⁶³ ככל הנראה בסיקור זה תואר בהגזמה משך המשמרות, מתוך אהדה לנהגים ולמסיקי הקטרים. ניתוח תלושי אש"ל אקראיים מעטים שנשמרו בארכיון מורשת רכבת ישראל מלמד כי בשל המחסור בנהגים נהג קטר עבד חודש ימים בין משמרת אחת לשלוש משמרות חריגות באורכן. משמרת כזו יכלה להימשך בין 16 שעות ליום וחצי, עם לינה מחוץ לבית.⁶⁴ עוד נטען בכתבה בעל **המשמר** כי הנהגים קיבלו תשלום של 50 אחוזים בלבד עבור שעות ההמתנה בין הנסיעות וחדרי המנוחה היו מוזנחים ולא מותאמים ללינה. תודעת המאבק המקצועי של עובדי הרכבת הביאה אותם לתבוע את שיפור תנאי העסקתם. כך למשל יצא כרוז משנת 1950 נגד קידום לא הוגן של עובדים שמקורבים להנהלה: 'לכן נקראים עובדי הרכבת, כולנו כאיש אחד, להתלכד ולהדק שורות ולהלחם לזכויותיהם הצודקות ולהפר את המזימה הנרקמת בהנהלה, כי לא נרשה שבמדינת ישראל יהיו כושים ויהיו אדונים נכבדים. תשמש התראה זו להנהלה, לעשות את חשבון הנפש, לפני שתאחר את המועד'.⁶⁵ על הכרוז האנונימי חתמו 'העובדים המקופחים של רכבת ישראל'. השילוב בין ביטחון העובדים בכוחם מכאן ובין תנאי עבודתם הקשים מכאן הביא לפרוץ שביתות רבות. לפי דוח הנהלת הרכבת, בשנים 1948-1951 התקיימו שלוש שביתות שעצרו את תנועת הרכבות, כולן בלא אישור ההסתדרות.⁶⁶ ב-17 באוקטובר 1948, בזמן המלחמה, שבתו שביתה חלקית מאה עובדים בדרישה להעלאת שכר העובדים היומיים. ב-6 בדצמבר 1949 שבתו 1,100 עובדים, במשך 24 שעות, במחאה על עיכוב ההחלטה בדבר דירוג שכר העובדים. השביתה השלישית הייתה שביתה נהגי הקטרים, ועליה ארחיב בהמשך הדברים.

60 שם, עמ' 60.

61 שם עמ' 64.

62 Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, University of California Press, Berkeley 1996, pp. 111-178; Deborah Bernstein, *Constructing Boundaries*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 166-205

63 [מחבר לא ידוע], 'הופסק מהלך הרכבות', **על המשמר**, 16.10.1951, עמ' 1.

64 תלושי האש"ל הם חלק מהחומר הלא מתויק בארכיון מורשת רכבת ישראל.

65 'קול קורא לעובדי הרכבת', 30.11.1950, אמר"י, 1/38/8.

66 דוח מנהלי 1948-1952, שם, עמ' 65.

נוסף על אלו פרצו גם שביתות שלא שיתקו את פעילות הרכבות, ועל כן לא נכללו בדוח. מאבקים אלו הביאו לשיפור הדרגתי בתנאי העבודה, וזה השתקף בעליית שכר העובדים באותן השנים: עם הקמת המדינה היה שכרו היומי של פועל לא מקצועי ברכבת 1,320 ל"י, בחודש אוקטובר 1951 הוא היה 2,641 ל"י, ובחודש יוני 1952 הוא עלה ל-3,498 ל"י.⁶⁷ מכאן שבתוך ארבע שנים בערך עלה שכרו של פועל רכבת בכמעט פי שלושה. עם זאת, מצוין בדוח כי בשנים אלו הייתה העלייה של השכר בשוק הפרטי גבוהה יותר,⁶⁸ ולכן רבים מעובדי הרכבת עבדו בה זמן קצר בלבד ועזבו לעבודות רווחיות יותר.⁶⁹ עוד לפי הדוח, בשל תנאי העבודה והשכר הירודים של העובדים לעומת המקובל בשוק הפרטי: 'היה לחץ מצד ועד עובדים לשפר מצבם הכספי של העובדים'.⁷⁰

שנת 1951 התאפיינה בחוסר שקט תעשייתי ברכבת, ונוסף על שביתת נהגי הקטרים התקיימו בה עוד שתי שביתות של קבוצות עובדים אחרות, גם הן בלא אישור ההסתדרות. ביוני שבתו שישה ימים 400 עובדי המוסכים ופועלי המסילה,⁷¹ ובאוגוסט שבתו כמה שעות עובדי מדור האיתות והשילוב של מחלקת ההנדסה.⁷²

את ריבוי סכסוכי העבודה ברכבת ב-1951 אפשר לתלות בשינויים שחלו בהרכב ועד העובדים באותה שנה. בשנת 1949 נערכו בחירות למועצת עובדי הרכבת, ונציגי מפ"ם, שהנהיגו את הוועד עוד מתקופת המנדט, זכו ברוב. הוועד בראשות מפ"ם לא חשש מעימותים עם מועצת פועלי חיפה וההסתדרות, שהיו בשליטת מפא"י. ההסתדרות ייצגה את עובדי הרכבת, ומועצת פועלי חיפה שימשה גורם מתווך בין הנהגת ההסתדרות לוועד עובדי הרכבת שמרכזו נמצא בחיפה.⁷³ קיומו של ועד עובדים לוחמני, שלא יישר קו עם מדיניות ההסתדרות, גרם להנהגת ההסתדרות לנסות לפגוע בעצמאותו של הוועד כדי להכפיפו למוסדותיה. כך, במכתב מחודש מארס 1950, דרש הוועד הפועל של ההסתדרות מוועד עובדי הרכבת לחדול מהשימוש בכותרת 'ההסתדרות הבינלאומית של עובדי הרכבת, הדואר והטלגרף', כמו שנהג עד אז, בטענה שהוועד כפוף לאיגוד עובדי המדינה.⁷⁴ ואולם

67 שם, עמ' 62.

68 שם, עמ' 64.

69 שם, עמ' 65.

70 שם.

71 [מחבר לא ידוע], '400 פועלי הרכבת בקישון פתחו שביתת שבת', על המשמר, 14.6.1951, עמ' 1. לפי מעריב, השביתה פרצה ב-13.6.1951. [מחבר לא ידוע], 'שביתת הרכבות מתפשטת', מעריב,

14.6.1951, עמ' 4.

72 אמר"י, ע' 20.

73 מועצת פועלי חיפה הייתה גוף רב-עצמה ורב-השפעה – פוליטית וכלכלית. על תפקודה בתקופת המנדט ראו: דוד דה פריס, אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1999. על עדות פנימית לפעולתה עם הקמת המדינה ראו: אלמוגי, בעובי הקורה. גם בשביתת הימאים מילאה מועצת פועלי חיפה תפקיד חשוב; ראו להלן.

74 ארכיון העיר חיפה (להלן: אע"ח), אוסף אפרים קרישר, 54/23, 1002. אפרים קרישר היה מזכיר ועד עובדי הרכבת מטעם מפ"ם לפני בחירות דצמבר 1950, הוא היה פועל סדנה, ולא נהג קטר.

מצב זה השתנה בעקבות הבחירות לוועד עובדי הרכבת שהתקיימו בסוף דצמבר 1950; מפא"י זכתה אז ברוב והדיחה את מפ"ם מראשות הוועד. ניצחונה של מפא"י הושג לאחר מערכת בחירות סוערת שהתאפיינה באספות עובדים לזהטות שהסלימו לתגרות ידיים ובה אף התערב יוסף אלמוגי, מזכיר מועצת פועלי חיפה מטעם מפא"י, בפעולות הוועד.⁷⁵ השביתות והשיבושים בעבודה בשנת 1951 נעשו בלא אישור הוועד הנבחר בראשות מפא"י ונגד עמדתו, וכך היה גם במקרה של שביתת נהגי הקטרים.⁷⁶ הוועד הנבחר מטעם מפא"י פעל לפי מדיניות ההסתדרות ומועצת פועלי חיפה ולא עורר אמון בקרב העובדים. דבר זה גרם לקבוצות מתוך עובדי הרכבת לקדם את ענייניהן בעצמן בנפרד מהוועד.

בשנת 1951 דרשו נהגי הקטרים ממשד התחבורה לתקן את שכרם, ונענו בהסכמה עקרונית.⁷⁷ לפיכך הכין איגוד עובדי המדינה הצעה להעלאת השכר, אולם נהגי הקטרים דחו אותה. מועצת פועלי חיפה קיבלה את עמדת נהגי הקטרים והעבירה הצעה משלה למזכירות המחלקה לאיגוד מקצועי של הוועד הפועל של ההסתדרות, ודרשה כי הצעתה תיענה עד 7 באוקטובר 1951.⁷⁸ הצעת מועצת פועלי חיפה נדחתה, וב-12 באוקטובר 1951 הוחלט כי איגוד עובדי המדינה ימשיך במשא ומתן עם הממשלה.⁷⁹

בעקבות התמשכות המגעים קיימו נהגי הקטרים של חיפה אספה ביום שבת 13 באוקטובר 1951, ובה הוחלט – שלא לפי עמדתו של הוועד – על השבת הרכבת.⁸⁰ העובדים שיגרו מכתב אל נהגי הקטרים בלוד, ובו קראו להם להצטרף לשביתה. למחרת הודיעו נהגי לוד במברק לשובתים בחיפה: 'הכרזנו שביתה בשעה 9:00 בלוד, ואנו עומדים איתן על דרישתינו'.⁸¹ כ-144 עובדים שבתו אז, ותנועת הרכבות בארץ פסקה.⁸² במכתב להנהלה פירטו העובדים את דרישותיהם: תיקון דירוג השכר של הנהגים והמסיקים, השוואת תעריף אש"ל לזה של כלל עובדי המדינה, שיפור מצבו של חדר השהייה בלוד והתאמתו ללינה, אספקת ציוד אישי לנהגים (בגדי עבודה, נעליים, סבון), אספקת אֶפְרָיִן (ברזנט) לקטרים שישמש מחסה נגד הגשם בחורף ומתן נשק אישי לכל עובד.⁸³ הפסקת תנועת הרכבות פגעה קשות באפשרות להוציא סחורות מנמל חיפה, שהיה הנמל הראשי של המדינה באותה התקופה. ביום הרביעי לשביתה תיאר עיתון הארץ

75 שם.

76 [מחבר לא ידוע], 'מתרחבת שביתת פועלי הרכבת', על המשמר, 15.6.1951, עמ' 1; [מחבר לא ידוע], 'נהגי הקטרים והמסיקים ברכבות הכריזו אמש שביתה בחיפה, קול העם, 14.10.1951, עמ' 6; [מחבר לא ידוע], 'עובדי איתות ברכבת שבותים', מעריב, 9.10.1951, עמ' 4.

77 [מחבר לא ידוע], 'נהגי הקטרים בחיפה השביתו הרכבות', דבר, 14.10.1951, עמ' 1.

78 אמר"י, ע' 20.

79 ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (להלן: אה"ע), IV-208-1-6753.

80 [מחבר לא ידוע], 'נהגי הקטרים והמסיקים ברכבת הכריזו אמש שביתה בחיפה', קול העם, 14.10.1951, עמ' 6.

81 אמר"י, ע' 20.

82 דוח מנהלי 1948-1952, שם, עמ' 65.

83 אמר"י, ע' 20.

את המצב: 'אתמול חנו בשטח הנמל 120 קרונות רכבת טעונים סחורה בהם 45 קרונות קמח, 20 קרונות מספוא, ו-15 קרונות חבילות דואר. מחוגי הנמל נמסר, שאם תוך ימים מספר לא תחדש הרכבת את פעולותיה, תצומצם מאוד יכולת הפריקה מאחר שלא יהיה מקום לאחסנת הסחורות. כבר אתמול היה הנמל גדוש סחורות במידה כזאת, שאף ברציף הנוסעים נערמו מטענים'.⁸⁴

על השובתים הופעל לחץ מכיוונים שונים לחזור לעבודה. במכתב מ-14 באוקטובר 1951 הדגיש הוועד הפועל של ההסתדרות לפני מועצת פועלי חיפה: 'יש לפעול מיד להפסקת שביתת נהגי הקטרים ברכבת. אנו תובעים התערבותכם ופעולתכם המידית'.⁸⁵ ההסתדרות חתרה לשלול את הלגיטימיות הציבורית של השביתה באמצעות הצגת השובתים כמי שפוגעים בכלל הציבור. בדבר נכתב כי הנהגים פוגעים בשירות חיוני של המדינה ומונעים העברת חומרי בניין הדרושים להיערכות המעברות לקראת החורף.⁸⁶ במאמר המערכת הודגש: 'שום נימוקים ושום הסברים, ותזהיר תביעתם של המשביתים כזוהר הרקיע – לא תצדיק את אשמת ההרס והנזק הרובצים עליהם'.⁸⁷ ההסתדרות איימה בהוצאת השובתים משורותיה, בנקיטת צעדים משפטיים נגדם וכן בהפסקת המשא ומתן עם נהגי הקטרים.⁸⁸ בעיתון הארץ דווח עוד כי הממשלה החלה לטפל בנזקי השביתה באמצעות הוצאת הסחורות מנמל חיפה במשאיות של עיריות, של המשק הקואופרטיבי של ההסתדרות ואף של הצבא.⁸⁹ הצבא ביצע שתי פעולות של הוצאות מטענים מהנמל בעזרת גדוד הובלה 691. מדוח סיכום של קצין ההובלה שפיקד על פעולות אלה עולה כי הפעולה הראשונה החלה ב-16 באוקטובר 1951 בשעה 22:30, נמשכה יותר מ-18 שעות (עד למחרת בשעה 16:45), והצבא הפעיל אז 100 משאיות; והפעולה השנייה החלה ב-18 באוקטובר 1951 בשעה 17:45, נמשכה יותר מ-23 שעות (עד למחרת בשעה 17:15), והצבא הפעיל אז 102 משאיות. בשתי הפעולות יחד הוצאו מהנמל כ-740 טונות סוכר וקמח.⁹⁰ לפי דיווחי קצין ההובלה, נראה כי המטענים הוצאו מן הנמל בעיקר בידי צה"ל וכי הפרסומים הגדולים בעיתונים 'על העזרה הגדולה של הרשויות המקומיות ושל הובלה מוגברת של חברות הובלה לא ניכרו'.⁹¹ מהדוח עולה שהוצאת המטענים הייתה לא יעילה, בשל חוסר תיאום ושיתוף פעולה לקוי מצד

84 [מחבר לא ידוע], 'הצבא החל בהובלת משאות שהצטברו בגלל השבתת תנועת הרכבות בארץ', הארץ, 17.10.1951, עמ' 1.

85 אה"ע, IV-208-1-6753.

86 [מחבר לא ידוע], 'נהגי הקטרים נדרשים לחזור לעבודה מיד', דבר, 16.10.1951, עמ' 1.

87 [מחבר לא ידוע], 'דבר היום', שם.

88 [מחבר לא ידוע], 'נהגי הקטרים נדרשים לחזור לעבודה מיד', שם; [מחבר לא ידוע], 'נהגי הקטרים והמסיקים הפסיקו שביתתם', הארץ, 18.10.1951, עמ' 1.

89 [מחבר לא ידוע], 'הצבא החל בהובלת משאות שהצטברו בגלל השבתת תנועת הרכבות בארץ', שם, 17.10.1951, עמ' 1; 'נהגי הקטרים והמסיקים הפסיקו שביתתם', שם, 18.10.1951, עמ' 1.

90 ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 188-1559-1952, עמ' 41-42; 72-103-1953, עמ' 26.

91 שם, 188-1559-1952, עמ' 41.

הגופים האזרחיים בנמל. הקצין סיכם: 'לא נכר כי היה מאמץ, הן בהעמסה בנמל חיפה הן בפריקה במחסנים בסביבת תל-אביב'.⁹²

למרות הלחץ שהופעל על השובתים, הם דבקו בדרישתם לנהל בעצמם את המשא והמתן עם משרד התחבורה.⁹³ ביום שלישי 17 באוקטובר 1951 התכנסה הממשלה לשיבתה השבועית ודנה גם בשביתת נהגי הקטרים.⁹⁴ הדיון התמקד בקשיים בהוצאת סחורות ומזון מנמל חיפה. המשתתפים בישיבה סברו שהשביתה פראית משום שההסתדרות לא אישרה אותה, ולפיכך אינה לגיטימית. יתר על כן, עקרונית סברו שרי הממשלה כי לעובדים בשירותים חיוניים לא הייתה זכות לשבות. שר האוצר אליעזר קפלן קבע: 'אי אפשר להחזיק מקל בשני הקצוות, גם להיות פקידים של המדינה וגם לנצל את כל הטוב שיש בתעריף מקצועי'. ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון הסכים והוסיף: 'בחוק עובדי המדינה נצטרך לעשות רגולציה של העניינים האלה'. הוא היה נחוש בדעתו לסיים את השביתה וקבע: 'אם לא יפסיקו שביתתם – לא יחזרו לעבודה, נחנך עובדים חדשים'.⁹⁵ בן-גוריון ציין: 'אולי מגיע להם איזו הטבה, אבל בגלל זאת אין מפסיקים את העבודה. ההפסקה היתה לא מוצדקת, גם אם אני משתדל "להכנס לעורם"'.⁹⁶ שר התחבורה דוד צבי פנקס שאל אם ניתן להשתמש בחוקי שעת חירום כדי לחייב את העובדים לחזור לעבודה וטען: 'אי אפשר שכמאה עובדים ישתקו ענף חשוב כזה בכלכלת המדינה'. בן-גוריון השיב כי אינו רוצה לתת פקודה שהעובדים יסרבו לה. גולדה מאיר העירה בתגובה כי העובדים יעדיפו ללכת לכלא מאשר לסיים את השביתה.

בן-גוריון עדכן את הממשלה: 'נתתי הוראה לצבא שיוציא סחורות מהנמל במידה שהוא יכול לעשות זאת, והלילה עשו עבודה זו, ונתתי הוראה שימשיכו בעבודה זו גם בלילה הבא'. לדבריו, השביתה חמורה מאוד, ואם יחליטו השובתים להמשיך בשביתתם, מצד אחד הם יגויסו לצבא, ומצד אחר יפעיל הצבא את הרכבות. הוא הדגיש כי (כמו המדיניות שננקטה בשביתת הימאים) נהגי הקטרים 'שוחררו מהצבא מפני חיוניות עבודה זו, אם אין הם עוסקים בעבודתם – ילכו לצבא'.⁹⁷ החלטת הממשלה ייפתה את כוחו של בן-גוריון, בתפקידו כשר הביטחון, להעמיד את הרכבת תחת פיקוד צבאי אם לא יפעילו אותה העובדים מחדש. ההחלטה לערב את הצבא בשבירת השביתה הייתה חלק ממהלך שהחל עוד לפני ישיבת הממשלה. עוד בישיבת הנהלת הרכבת שהתקיימה ב-16 באוקטובר 1951 דווח:

92 הפעולה השנייה של חיל ההובלה התבצעה לאחר סיומה של השביתה, וקצין ההובלה סיכם בדוח כי לאחר שהגיעו משאיות הצבא למנהלת הנמל הודיעו להם: 'הרי השביתה כבר חוסלה' (שם), 188-1559-1952, עמ' 40.

93 [מחבר לא ידוע], 'הצבא החל בהובלת משאות שהצטברו בגלל השבתת תנועת הרכבות בארץ', הארץ, 17.10.1951, עמ' 1.

94 ישיבת הממשלה, י"ז בתשרי תשי"ב [17.10.1951], א"מ.

95 שם.

96 שם.

97 שם.

מוסדות הצבא ביקשו להמציא להם את שמות השובתים ואת המספר הצבאי של כח [כל] אחד מהם.⁹⁸ כלומר הממשלה אשררה למעשה החלטה מוקדמת של בן-גוריון לגייס לצבא את הנהגים ואת המסיקים השובתים.

ב־18 באוקטובר 1951 פורסמה בעיתונים החלטת הממשלה לגייס את העובדים השובתים, ודובר הממשלה טען כי הדבר אינו שונה מהפעלת הצבא במעברות.⁹⁹ מסגור ההחלטה בעיתונים השונים שיקף את עמדתם במחלוקת הפוליטית שהיא עוררה. עיתון ההסתדרות **דבר** יצא בכותרת ראשית: 'הרכבת תחדש מהלכה הלילה – החלטת הממשלה'. הידיעה בדבר גיוס העובדים לצבא כאמצעי לשבירת השביתה הוצנעה בתוך הכתבה, ולא הובאה בכותרת הראשית או בכותרת המשנה.¹⁰⁰ בעיתונה של מפ"ם **על המשמר** לעומת זאת זעקה הכותרת: 'הממשלה החליטה להעמיד את הרכבות תחת פיקוד צבאי'. עיתונה של מק"י **קול העם** הדגיש בכותרת: 'הממשלה גייסה את הצבא לשבירת שביתה פועלי הרכבת'. בגוף הכתבה נכתב: 'גם הפעם השתמשו בשיטה שהופעלה נגד הימאים השובתים. מספר פועלים קיבלו הודעות גיוס, למרות שקודם לכן, קיבלו דיחויים'.¹⁰¹ באזכור 'הימאים השובתים' הייתה הכוונה לשביתה הקטנה, כלומר לימאי האנייה 'נגבה' ששבתו בנמל מרסיי בסוף חודש יוני וקיבלו צווי גיוס עם חזרתם לארץ בחודש יולי. עוד דיווח העיתון כי נציגי מפ"ם בוועדה המרכזית של ההסתדרות ביקשו להוציא את הסחורות שנערמו בנמל חיפה בידי מובילים אורחיים, במקום להעביר את הרכבת לפיקוד צבאי. **קול העם** ביקר את הצעת מפ"ם וטען כי למעשה באה בה לידי ביטוי הסכמה לשבירת השביתה.

בלילה שבין 17 ל־18 באוקטובר נפגשו בחיפה נציגי השובתים, שבעה מחיפה ושניים מלוד, עם שר התחבורה דוד צבי פנקס ועם נציגי ההסתדרות.¹⁰² בפגישה הוסכם על חזרת השובתים לעבודה. **בקול העם** דווח כי שר התחבורה נענה לכמה מדרישות העובדים וכי הדרישות האחרות ייבחנו לאחר חידוש העבודה.¹⁰³ העובדים הודיעו כי הם מקצים שבועיים לבדיקת השר ואם לא תיענינה דרישותיהם, יחדשו את השביתה.¹⁰⁴ יום לפני פקיעת האולטימטום הגיעו משרד התחבורה, ההסתדרות ונהגי הקטרים להסכם.¹⁰⁵ הישגי העובדים כללו שינוי בדרגות השכר של הנהגים, השתתפות בהוצאות אש"ל, שינוי באופן

98 פרטוקול משיבת הנהלה, אמר"י, כ / 8-13.

99 [מחבר לא ידוע], 'הממשלה החליטה להעמיד את הרכבת תחת פיקוד צבאי', 18.10.1951, **על המשמר**, עמ' 1.

100 [מחבר לא ידוע], 'הרכבת תחדש מהלכה הלילה – החלטת הממשלה', **דבר**, 18.10.1951, עמ' 1.

101 [מחבר לא ידוע], 'הממשלה גייסה את הצבא לשבירת שביתה פועלי הרכבת', **קול העם**, 18.10.1951, עמ' 1.

102 [מחבר לא ידוע], 'הממשלה החליטה להעמיד את הרכבת תחת פיקוד צבאי', **על המשמר**, 18.10.1951, עמ' 4; 'נהגי הקטרים והמסיקים הפסיקו שביתתם', **הארץ**, 18.10.1951, עמ' 1.

103 [מחבר לא ידוע], 'הישגים לפועלי הרכבת ששבתו', **קול העם**, 19.10.1951, עמ' 1.

104 [מחבר לא ידוע], 'התחדשות השביתה ברכבת?', **מעריב**, 4.11.1951.

105 [מחבר לא ידוע], 'הסכם על שכר נהגי הקטרים', **חרות**, 7.11.1951, עמ' 1.

החישוב של שעות נוספות משבועי ליומי ותשלום על שעות ההמתנה בין נסיעות.¹⁰⁶
מדיווחי העיתונות עולה כי אכן, מרבית דרישות הנהגים נענו.¹⁰⁷

שביתת נהגי הקטרים והזיכרון ההיסטורי

שביתת נהגי הקטרים והחלטת הממשלה לגייס לצבא את השובתים עוררו בזמנם הד ציבורי רב. חודש ימים בערך לאחר השביתה ברכבת, עם פרוץ השביתה הגדולה, ראו רבים ביחסה של הממשלה לימאים המשך של מדיניות הממשלה בתחום יחסי העבודה. בנאום בכנסת בזמן שביתת הימאים אמר משה סנה ממפ"ם: 'כאשר נהגי הקטרים מגיעים לשביתה - אינני נכנס לגוף הסכסוך - משתמשים בצבא כדי לשבור שביתה; וכאשר שובתים הימאים, מבקשים לשבור שביתה על-ידי צווי גיוס לצבא'.¹⁰⁸ באספה כללית של קיבוץ נען ב-1 בדצמבר 1951 מסר ישראל גלילי, חבר הקיבוץ וחבר כנסת מטעם מפ"ם, פרטים על השביתה הגדולה ועל פגישתו עם נמרוד אשל: 'אנחנו עומדים בשלב חדש בהתנהגות המדינה. זה התחיל בשביתות עובדי הרכבות. הודיעו להם שיגייסו אותם ויעסיקו אותם בהפעלת הרכבות. זה דבר ברוטלי שאיננו [כך במקור] יודע דוגמתו'.¹⁰⁹ דבריהם של סנה וגלילי מלמדים שבני הזמן, ובוודאי המעמד הפוליטי, ראו ביחס הנוקשה לשביתות נהגי הקטרים והימאים ובניסיון לשבור אותן באמצעות הצבא חלקים של אותה מדיניות.

חבר הכנסת תופיק טובי ממק"י אמר בדיון בכנסת בנוגע לשביתה הגדולה: 'פרשה זו היא ביטוי חמור למדיניות האנטי-עממית של הממשלה, אשר מעמד הפועלים איננו יכול לקבל אותה. אין זאת הפעם הראשונה שהמשרה והצבא מתערבים לשבירת שביתות. היתה התערבות כזאת לשבירת שביתת נהגי הקטרים ופועלים אחרים. חומרתה של שביתת הימאים היא לא רק בגלל התנהגות זו של הממשלה לגבי שביתות פועלים, אלא גם משום שיש כאן ניסיון מדאיג לחסל את חופש הארגון המקצועי בארץ'.¹¹⁰ בדיון בכנסת על הארכת תוקפן של תקנות לשעות חירום יצא חבר הכנסת רוסתום בסתוני ממפ"ם נגד הצעת החוק וטען כי המניעים להארכתו אינם צורכי ביטחון אלא צרכים פוליטיים: 'כנראה שהפירוש המיוחד הזה של שוויון מתבטא בהשלטת ממשל צבאי על רוב האוכלוסיה הערבית במדינה. אך לא רק בשטחים הערביים, אלא גם בשטחים אחרים רואים כיצד למשל ניסתה המפלגה השלטת להשתמש בכלי הביטחון לשבירת שביתת פועלי הקטרים,

106 [מחבר לא ידוע], 'ההסתדרות ודרישות נהגי הקטרים', דבר, 7.11.1951, עמ' 1.

107 אני מתבסס על הדיווחים בעיתונים מכיוון שלא מצאתי פרוטוקול או סיכום של הפגישה.

108 דברי הכנסת, 26.11.1951.

109 אספת קיבוץ נען, 12.1.1951, ארכיון יד טבנקין, 27/91/5-2.

110 דברי הכנסת, 10.12.1951.

ובניסיון האחרון המפורסם לשבירת שביתת הימאים. הממשלה הזאת וקבוצת האנשים הזאת גייסו את כלי הביטחון כדי לשבור את מאבקו של מעמד הפועלים.¹¹¹ ההכרה בזיקה שבין שביתת נהגי הקטרים לשביתת הימאים התגלתה גם מחוץ לשמאל. בעיתון **שערים**, של פועלי אגודת ישראל, פורסם בראשית השביתה הגדולה טור הומוריסטי שנכתב בו:

הימאים שובתים? נא לא להיבהל [...] קחו למשל את שביתת נהגי הקטרים, ותיווכחו עד כמה עם פיקח ונבון אנחנו. נהגי הקטרים דורשים דרישות. אין תשובה. נהגי הקטרים פונים להסתדרות – דוחים את דרישותיהם. נהגי הקטרים מאיימים בשביתה – למי זה אכפת. נהגי הקטרים – שובתים. הכל משותק. הסחורות בנמל מונחות כאבן שאין לה הופכין, הנוסעים מצטופפים ליד תחנות האוטובוסים, ואין כלי הסעה. הקיצור שערווריה. אז הממשלה מראה את גודלה ואת ידה החזקה... מפעילה את הרכבת ע"י הצבא והנהגים חוזרים לעבודתם... ואח"כ? אחר כך בא שר התחבורה וממלא – לפי העיתונים – את רוב דרישותיהם של נהגי הקטרים [...] שביתת הימאים?! לא נורא! אנחנו 'מומחים' בסידור שביתות.¹¹²

העיתון **חרות**, עיתונה של מפלגת חרות, יצא בראשית השביתה הגדולה במאמר ביקורת על ההסתדרות הכללית וטען כי ההסתדרות איננה מייצגת נאמנה את ענייניהם של העובדים אלא בעיקר את האינטרסים של עצמה, ועל כך מלמד, לדעת הכותב, תפקיד ההסתדרות בדיכוי שביתות נהגי הקטרים והימאים.¹¹³

במשך הזמן נשתכחה שביתת נהגי הקטרים, ובזיכרון ההיסטורי ובמחקר האקדמי נשארה שביתת הימאים כמקרה יחיד של שימוש בצבא לשבירת שביתות, והדבר טשטש את המדיניות הכוללת שעמדה בבסיס המהלך. כך למשל בשנת 1960 אמרה גולדה מאיר בדיון במזכירות מפא"י: 'אני יודעת שביתה אחת שנשברה בכוח, אחת ויחידה, אבל זה לא היה בכוח של דיבורים אלא בכוח ממש: שוטרים וצבא שברו את הימאים ותבוא ברכה על כל אילו שהיתה להם יד בשבירה הזאת, אבל היא היתה יחידה. לא רופאים, לא פרופסורים, לא אחיות, לא מורים – לא שברו אותם'.¹¹⁴ ואולם דבריה של מאיר חוטאים לאמת, שכן ב-1951 היא הייתה חברת ממשלה והשתתפה בדיון על שביתת נהגי הקטרים; בן-גוריון הודיע אז על שימוש בצבא להוצאת מטענים מנמל חיפה בלילות, והוחלט לגייס את העובדים לצבא כדי להפעיל את הרכבות. ויוסף אלמוגי ייחד בספר זיכרונותיו, שראה אור בשנת 1980, פרק שלם לשביתת הימאים והתעלם לחלוטין משביתת נהגי הקטרים.¹¹⁵

111 דברי הכנסת, 11.12.1951, עמ' 614.

112 א.ד. 'מן הצד', **שערים**, 13.11.1951, עמ' 2.

113 י' אודם, 'אינטרס העובדים – ואינטרס הצמרת בהסתדרות הכללית', **חרות**, 16.11.1951, עמ' 2.

114 ארכיון מפלגת העבודה, 24/60, בתוך: כפכפי, 'השמאלה כנימוק לשבירת שביתה', עמ' 244.

115 אלמוגי, **בעובי הקורה**.

השכחת שביתת נהגי הקטרים בידי ראשי מפא"י מובנת, אך מעניין שגם בכירים במפ"ם, כמו רפטור וקנטור, לא הזכירו אותה.¹¹⁶ גם היסטוריונים שחקרו את שביתת הימאים התעלמו משביתת נהגי הקטרים. נראה שיש להסביר שכחה זו בעצמת האירועים של שביתת הימאים, שהעמידה בצל את שביתת נהגי הקטרים, עד שזו נשכחה. את השכחה הזאת אפשר להסביר בסמיכות הזמנים ובדמיון במאפיינים של שתי השביתות. גורמים אחרים שעשויים להסביר את השכחה של שביתת נהגי הקטרים הם העובדה שהיא הייתה קצרה ולא הגיעה לידי אלימות פיזית, ולכן הסיקור שלה בתקשורת היה מצומצם.

האופן שבאה שכחה זו לידי ביטוי בהיסטוריוגרפיה בולט במחקרה של כפכפי על שביתת הימאים. מצד אחד היא כתבה: 'ככל הנראה לא היתה זו הפעם הראשונה שהסתייעו בצבא לשבירת שביתה' והפנתה לדבריהם של משה סנה בכנסת ושל ישראל גלילי באספת קיבוץ נען, ומצד אחר היא קבעה: 'זו היתה השבירה האחת והיחידה שנכנסה להיסטוריה של המדינה תחת שלטון מפא"י'¹¹⁷ והפנתה לדברי גולדה מאיר במזכירות מפא"י. נראה שכפכפי לא הכירה את שביתת נהגי הקטרים, או התעלמה ממנה, ולכן לא קשרה בין שתי השביתות; ובזה אפשר לתלות את חוסר הבהירות ואף את הסתירה בדבריה. הדבר נכון גם לכשלים המאפיינים את הפרשנויות לשביתת הימאים ככלל: אי-הכרת השימוש של הממשלה בצבא לשבירת שביתת נהגי הקטרים הביאה להבנה כי שביתת הימאים הייתה מקרה ייחודי וחרג שמקורותיו פוליטיים, ולא חלק ממדיניות רחבה יותר בתחום יחסי העבודה.

מדיניות הממשלה בנוגע לשביתות בשירותים החיוניים בראשית ימי המדינה

הפעלת שירותים חיוניים בידי צה"ל לא הייתה דבר חסר תקדים בשנותיה הראשונות של המדינה. בימי מלחמת תש"ח, בתקופה שבין מאי לאוקטובר 1948, פעלה בחיפה חטיבת עבודה צבאית בפיקודם של יוסף אלמוגי ומועצת פועלי חיפה.¹¹⁸ הסיבה להקמת החטיבה הייתה מחסור בעובדים בבתי הזיקוק, בנמל, בדואר וברכבת, שנוצר לאחר כיבוש העיר באפריל 1948. הקמת החטיבה עוררה מחלוקת פוליטית בהסתדרות, בין מפ"ם – שהתנגדה לדבר בטענה שהוא יפגע בזכויות העובדים ובמעמדה של ההסתדרות כאיגוד מקצועי – ובין מפא"י – שתמכה בו ושללה טענות אלו. מפ"ם הציעה להתגבר על המחסור בעובדים באמצעות ריתוק עובדים אזרחים למקומות העבודה החיוניים. גישה עקרונית זו עשויה להסביר את הסכמת נציגי מפ"ם להוצאת סחורות מנמל חיפה במשאיות אזרחיות

116 רפטור, ללא־הרה; קנטור, ללא משוא פנים.

117 כפכפי, 'השמאלה כנימוק לשבירת שביתה', עמ' 230.

118 יצחק גרינברג, 'חטיבת עבודה צבאית: הניסיון למיליטריזציה של כוח העבודה במלחמת העצמאות', **עיונים בתקומת ישראל**, 8 (1998), עמ' 375-397. חטיבה אחרת הוקמה בתל אביב.

בעת שביתת נהגי הקטרים. בשני המקרים לא שללה מפ"ם את סמכותה בדבר ההתערבות והכפייה של הממשלה אלא התנגדה לאופן ההתערבות שבחרה מפא"י. הכפפת העובדים לצבא עוררה גם בתוך הממשלה דיון בדבר התפשטות צה"ל לתחומים שאינם צבאיים במהותם. בפועל, חטיבת העבודה הצבאית ביצעה בחוסר יעילות את המשימות שהוצבו לה בשל התמרמרות העובדים, שנבעה ממעמדם כמגויסים, ועובדים שנתנו ביטוי פומבי לביקורתם הוצאו מן החטיבה וגויסו לשירות צבאי רגיל. יצחק גרינברג מציין: 'שיטה זו שימשה תקדים לדפוס התנהגות דומה בשביתת הימאים הגדולה בשנת 1951'.¹¹⁹ הוויכוח בסוגיית חטיבת העבודה הצבאית הביא להקמתה של ועדת חקירה ממשלתית שהחליטה לשנות את יעודה, והדבר למעשה הביא לביטולה. הפעלת החטיבה מלמדת על הנכונות של בן-גוריון ושל גורמים במפא"י לכופף עובדים בשירותים אזרחיים למרות צבאית אגב הפקעתם מתחום ההגנה של האיגוד המקצועי וכתחליף לו.

השימוש שהשתמשה הממשלה בצבא לשבירת שביתת הימאים ושביתת נהגי הקטרים לא רק ניזון מניסיון חטיבת העבודה הצבאית אלא הוא היה חלק ממדיניות יחסי העבודה של מפא"י, שביקשה להגביל שביתות בשירותים חיוניים. גישה זו באה לידי ביטוי ביולי 1950 בשביתת האחיות,¹²⁰ ששרת העבודה גולדה מאיר קבעה כי יש לשבור אותה. מאיר טענה כי שביתת האחיות נוגדת את מהות עבודתן, שהיא דאגה לחולים, וכי אין זה ראוי לפעול מטעמים אישיים בתוך מציאות של עוני וצנע.¹²¹ לדבריה, מן ההכרח העקרונית בזכותן של האחיות לשבות לא נובע שהן יכולות להביא לעצירת כל מערכת הרפואה במדינה.¹²²

התנגדותה של מפא"י לשביתות בשירותים החיוניים באה לידי ביטוי גם בנוגע להשבתת מאפיות הלחם. בדיון שנערך בממשלה בזמן שביתת נהגי הקטרים אמר בן-גוריון: 'עובדי האפיה מרשים לעצמם מפעם לפעם דבר דומה, הם עושים יד אחת עם בעליהם ומכריזים שביתות, כי צריך לחם לאכול והם משיגים את שלהם. אותו דבר עושים נהגי הקטרים'.¹²³ גם בדיון בממשלה על שביתת הימאים הזכיר בן-גוריון את שביתות עובדי המאפיות.¹²⁴ בשנים הראשונות למדינה התחוללו שתי שביתות גדולות של עובדי המאפיות. בנובמבר 1948 הושבתו כל המאפיות בתל אביב ונוצר מחסור זמני בלחם. השביתה הסתיימה לאחר התערבות המחלקה ליחסי עבודה של משרד העבודה.¹²⁵ שביתה אחרת, שמוכרת בשם שביתת הלחם העגול,¹²⁶ פרצה במאפיות תל אביב בספטמבר 1949 בעקבות צו של

119 גרינברג, 'חטיבת עבודה צבאית'.

De Vries, *Strike Action and Nation Building*, pp. 102-103 120

Ibid., pp. 102-103 121

Ibid., p. 103 122

ישיבת הממשלה, י"ז בתשרי תשי"ב [17.10.1951], א"מ. 123

ישיבת הממשלה, י"ט במרחשוון תשי"ב [18.11.1951], שם. 124

De Vries, *Strike Action and Nation Building*, p. 99 125

Bareli and Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion*, p. 10 126

משרד האספקה אשר קבע כי יש לאפות לחם אחיד עגול בלבד ואסור לאפות לחם מאורך. בעיתונים נכתב כי הסיבה לכך הייתה שאפיית לחם עגול עתידה להביא לחיסכון בהוצאות הייצור ולאפשר הוזלה במחירו של הלחם האחיד. בעלי המאפיות ועובדיהן התנגדו לעניין; בעלי המאפיות התנגדו מכיוון שלדירם משרד האספקה חישב לא נכון את הוצאות הייצור של הלחם העגול וכפה עליהם למעשה מחירי הפסד; והעובדים התנגדו מכיוון משהדבר היה מביא לפיטורים ולקיצוץ בשעות העבודה.¹²⁷ בעיתון קול העם אף נכתב כי המעבר לאפיית לחם עגול היה מביא לפיטוריהם של כ-40 אחוזים מעובדי האפייה בתל אביב.¹²⁸ לוי קנטור כתב, בדיון, כי השביתה פרצה על רקע פערי שכר בין עובדי האפייה בחיפה לאלה שבתל אביב וכי המעבר לאפיית לחם עגול נועד להביא לתקינה בענף, הן במחיר הלחם והן בשכר העבודה. הטענה שהשביתה נועדה למנוע פיטורי עובדים הייתה לדבריו חסרת כל יסוד.¹²⁹ כאמור, בתגובה לצו של משרד האספקה והקיצוב פתחו פועלי האפייה בתל אביב בשביתה, וכדי לאכוף אותה הם פרצו למאפייה ברמת גן, השחיתו אלפי כיכרות לחם, שפכו נפט לבצק וזרקו חול למכונות.¹³⁰ מועצת פועלי תל אביב הכריזה כי השביתה לא הסתדרותית ופראית. משרד האספקה שבר את השביתה באמצעות מאמץ לאספקת לחם ממקומות אחרים בארץ וחלוקתו, והדבר הביא לגילויי אלימות בין השובתים ובין מי ששבר את השביתה.¹³¹ בעקבות זאת אבטחו שוטרים חמושים את מחלקי הלחם.¹³² בשיאה של השביתה דיווח עיתון מעריב: 'הממשלה אומרת להתגבר על משבר הלחם בהשתמשה בכל כוחותיה לרבות במתן חסות צבאית לפועלים המספקים את הלחם העגול [...]'. משרד האספקה והקיצוב הבטיח הבוקר רשמית כי מעיינים בשיתוף פעולה עם הצבא בדבר אספקת הלחם.¹³³ בעיתון הפקר דווח כי שר האספקה דב יוסף נפגש עם שר הביטחון דוד בן-גוריון והוחלט 'להזהיר את פועלי המאפיות, שאם לא תחוסל השביתה [...] תנקוט הממשלה באמצעים הדרסטיים ביותר',¹³⁴ כלומר שימוש בצבא לצורך שבירת השביתה.¹³⁵

127 'לקראת הוזלות נוספות', דבר, 3.8.1949, עמ' 6; 'טור הכלכלה', הארץ, 6.9.1949, עמ' 3.

128 'פועלי האפייה בת"א מוחים נגד דחיית השביתה במאפיות ע"י מזכירות מ.פ. ת"א', קול העם, 1.9.1949, עמ' 4.

129 קנטור, ללא משוא פנים, עמ' 129-131. עוד על כך ראו את ישיבת מזכירות המרכז של מפ"ם ב-20.9.1949, את ישיבות מזכירות המרכז מ-12.7.1949 עד 9.1.1950, מחברת 6, ארכיון יד יערי, 2-1-4-03/000062/000014.

130 'השתוללות ברברית של פועלי האפייה בתל-אביב ורמת גן', הפקר, 15.9.1949, עמ' 1; 'שביתת פועלי האפייה בת"א - לא הסתדרותית', דבר, 15.9.1949, עמ' 1.

131 Bareli and Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion*, p. 10

132 'הושבתו פועלי האפייה בת"א', על המשמר, 16.9.1949, עמ' 10.

133 'הצבא ישתף פעולה להספקת הלחם', מעריב, 16.9.1949, עמ' 1.

134 'פועלי האפייה בתל-אביב חוזרים הבוקר לעבודתם', הפקר, 18.9.1949, עמ' 1.

135 דיוויד סלע אף טען כי משאיות צבא שימשו להובלת לחם מירושלים לתל אביב, '70 שנה אחרי', ישראל היום, 19.9.2019. <https://www.israelhayom.co.il/article/693197> (אוחזר ב-28.6.2020), אך אינו מציין את המקור למידע זה, ולא מצאתי לכך סימוכין.

ככל הנראה הסתיימה השביתה ללא מימוש איום זה לאחר שהתחייבה ההסתדרות כי המעבר לאפיית לחם עגול לא יגרור פיטורי עובדים.

עיון מקיף בהשתלשלות האירועים בשביתת הלחם העגול, בשביתת נהגי הקטרים ובשביתת הימאים וכן בתגובות הממשלה אליהן מלמד כי שימוש בצבא בתור אמצעי לשבירת שביתות בשירותים חיוניים היה מדיניות של הממשלה מהקמת המדינה עד שנת 1951. הדבר מתקבל על הדעת, שכן בתקופה זו נהגו גם ממשלות סוציאל-דמוקרטיות באירופה להשתמש בצבא לשבירת שביתות. לדוגמה, בבריטניה, בשנים 1945-1951 השתמשה ממשלת הלייבור בראשות קלמנט אטלי בצבא כדי לשבור שביתות ולהפעיל את מקומות העבודה המושבתים ב־18 מקרים שונים.¹³⁶ גם בצרפת בשנת 1947 הורה ג'יל מוק, שר הפנים וחבר במפלגה הסוציאליסטית, לצבא לסייע למשטרה בשבירת שביתה של כורי פחם, אם כי הדבר לא כלל שימוש בצבא להחלפת העובדים.¹³⁷

בשנים הראשונות למדינה לא זכו עובדים ששבתו להגנות בחוק. המעטפת החוקית היחידה הייתה חוק השביתות העות'מאני מ־1909; זה הגביל מאוד את חופש ההתארגנות, אסר על שביתות בשירותים 'לטובת הציבור', ואף חייב הטלת עונשי מאסר וקנס על השובתים.¹³⁸ אמנם לאחר הקמת המדינה לא אכפו ממשלות מפא"י את החוק העות'מאני, אך הן גם לא עיגנו את זכות השביתה בחקיקה חדשה, וראשיה סברו כי יש להגבילה במגזר הציבורי. רק בשנת 1957 בוטל החוק הישן, נחקק חוק יישוב סכסוכי עבודה והוסדרו בחוק הגנות על שובתים.

להבדיל ממדיניות היד הקשה שנקטה מפא"י להתמודדות עם שביתות במגזר הציבורי, המדיניות שהיא נקטה כדי להתמודד עם שביתות במגזר הפרטי הייתה מתונה יותר. ההבדל בלט בעמדתה כלפי השביתה שפרצה בענף המתכת בינואר 1951; השביתה נמשכה 33 יום, ב־135 מפעלים וכללה 4,500 פועלים.¹³⁹ אמנם תחילה התנגדה מפא"י לשביתה וניסתה למנוע אותה, אך לבסוף היא תמכה בה למרות התארכותה, שלא לפי דרישת התאחדות בעלי התעשייה, אשר תבעה מהממשלה להתערב בסכסוך העבודה.¹⁴⁰ בכינוס של התאחדות

Ellen Geoff, 'Labour and Strike-breaking 1945-1951', *International Socialism Journal*, 136 2, 24 (Summer 1984), pp. 45-73, <https://www.marxists.org/history/etol/newspaper/isj2/> (אוחזר ב־28.6.2020). 1984/isj2-024/ellen.html

Philippe Roger, 'Les grèves de 1947 et 1948 dans le Pas-de-Calais, déroulement, violence et maintien de l'ordre', *Revue du Nord*, 1, 389 (2011), pp. 133-180

138 יצחק זמיר, 'ארגוני עובדים ומעבידים: ההסדר התחיקתי', בתוך: אברהם פרידמן (עורך), **תמורות באיגודים המקצועיים**, האגודה הישראלית לחקר יחסי עבודה, תל אביב 1972, עמ' 59-104. לנוסח החוק ראו: י' בר-שירה, **ילקוט דיני עבודה ופועלים במשפט הא"י**, הוצאת מועצת פועלי ירושלים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 182-184.

139 'פועלי המתכת חוזרים לעבודה', **על המשמר**, 20.2.1951, עמ' 1. וראו גם: קנטור, **ללא משוא פנים**, עמ' 154-156.

140 'אין כל תווזה כמו"מ על תביעות פועלי המתכת', **על המשמר**, 11.1.1951, עמ' 1.

בעלי התעשייה שנערך בזמן השביתה גינה בן-גוריון את סירוב התעשיינים להמשיך במשא ומתן עם ההסתדרות, התנגד להתערבות הממשלה בשביתה והדגיש: 'אין אנו רוצים במדינה טוטאליטארית [...] הממשלה הזאת לא תפריע לפועלים לשבות'.¹⁴¹

מדיניותה של מפא"י בנוגע לשביתות הייתה אפוא הכלאה של שתי גישות מנוגדות: היתר לשביתה במגזר הפרטי ואף תמיכה בעובדים השובתים; ולעומת זאת התנגדות לשביתות בשירותים חיוניים ופעולה תקיפה ונמרצת לסיומן. בפומבי, התנגד בן-גוריון להתערבות הממשלה בשביתות ולהגבלתן בכלל, אך למעשה הוא פעל כדי לרסן אותן באותם שירותים שהיו חיוניים בעיניו, והוא לא בחל בשימוש בצבא כדי לשבור אותן. אולם לאחר שביתת הימאים אפשר לזהות מפנה ביחסה של מפא"י: הממשלות בראשותה חדלו להשתמש בצבא ככלי לשבירת שביתות גם בשירותים חיוניים, ואפשר להסיק מכך שחל שינוי במדיניותה בנוגע לאמצעים שנחשבו לגיטימיים לריסון עובדים.

מה הייתה הסיבה לשינוי במדיניותה של מפא"י? הסבר חלקי לכך עשוי להימצא בעובדה ששביתת נהגי הקטרים ושביתת הימאים חשפו את מגבלות הפעלת שירותים חיוניים באמצעות הצבא. כך בעצם ככל שהתרחקה המלחמה, כן הלך, נשחק ואיבד מתוקפו האיום שבגיוס העובדים אשר קיבלו פטור משירות צבאי במלחמת תש"ח והאיום בגיוס שובתים. יתר על כן, השימוש בחיילים לשבירת שביתות עורר התנגדות בתוך הצבא. בישיבת הממשלה שעסקה בשביתת נהגי הקטרים אמר בן-גוריון: 'לא הייתי רוצה להכניס את הצבא כמפירי שביתה גם בענף חיוני זה. במשך הבוקר אקבל תשובה מהצבא. הצבא הזר [עוזר?] בהובלת הסחורות מהנמל, יעזור גם הלילה, אם כי גם זה אינו תפקיד קל לצבא ואין גם התלהבות גדולה לזאת'.¹⁴² הסתייגות הצבא חזרה גם בעת שביתת הימאים. אמנם בן-גוריון אמר בישיבת הממשלה: 'אם יהיה הכרח לא אפקפק להעלות את חיל הים על אניות הצי המסחרי שלנו',¹⁴³ אך הרמטכ"ל יגאל ידין התנגד לכך.¹⁴⁴ נראה כי לאחר שבשביתת נהגי הקטרים הסכים ידין לבצע את הוראתו של בן-גוריון, בלי 'התלהבות גדולה', ואילו בעת שביתת הימאים הוא סירב לכך. גם מנהיג הימאים השובתים נמרוד אשל ציין כי מפקדי צה"ל התנגדו להפעלת הצבא ככלי בסכסוכי עבודה.¹⁴⁵ בעקבות ההתנגדות בצמרת צה"ל נראה שיכולת הממשלה להשתמש בצבא להפעלת שירותים חיוניים או להשתמש בגיוס השובתים כאמצעי הרתעה הייתה מוגבלת.

141 'ראש הממשלה מוקיע סירוב התעשיינים לפתוח במשא ומתן עם פועלי המתכת', דבר, 5.2.1951, עמ' 1 (הדגשה במקור).

142 'ישיבת הממשלה, י"ז בתשרי תשי"ב [17.10.1951], א"מ. ההדגשה שלי.

143 'ישיבת הממשלה, י"ט במרחשוון תשי"ב [18.11.1951], שם.

144 כפכפי, 'השמאלה כנימוק לשבירת שביתה'. לימים שינה ידין את עמדתו, התנגד לשביתות בשירותים חיוניים והצהיר: 'לא אראה בכך פגם אם נצטרך לשלוח צבא למשימות כאלה', ראו: דני גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי של המהפך הארוך 1973-1977', בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), ישראל 67-77: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2017), עמ' 21-57.

145 אשל, שביתת הימאים, עמ' 158.

סיבה אפשרית אחרת לנסיגה מעירוב צה"ל בשבירת השביתות בשירותים החיוניים עשויה להיות ההכרה בתפוקה של התפעול – להבדיל מן התפוקה הפוליטית – הנמוכה של השימוש בצבא. כך, מדוח קצין ההובלה שפיקד על פעולות ההוצאה של סחורות מנמל חיפה בעת שביתת נהגי הקטרים עולה כאמור כי פעולת הצבא הייתה לא יעילה בשל חוסר תיאום עם המערכות האזרחיות. הדבר האריך מאוד את זמן הפעולה וכן הביא לתפוקת עבודה נמוכה. הוא כתב: 'לדעתי, 100 כלי הרכב שפעלו בפעם הראשונה ו-102 כלי הרכב שפעלו בפעם השניה יכלו להעביר באותו זמן לא 740 טון, כפי שהעבירו, כי לפחות 1480 טון, אילו ההעמסה, הפריקה וההשקילה היו בסדר, ואילו לא היה צורך לחכות בנמל להחלטת מאן-דהוא אם להעמיס מטען או לא'.¹⁴⁶ שביתת נהגי הקטרים ושביתת הימאים לימדו שגם אילו היה אפשר לנצל את הצבא ככלי פוליטי לשבירת שביתות, כאמצעי להפעלת ענפי משק שונים ניתן היה להשתמש בו נקודתית ולזמן קצר בלבד, והדבר הקנה לו תועלת מוגבלת כגורם בניהול סכסוכי עבודה. הכרה זו, כלומר היעדר הבקרה, עשויה להסביר לדעתי גם מדוע נענתה לבסוף הממשלה לרוב הדרישות שהעלו נהגי הקטרים והימאים אשר שבתו.

שביתת הימאים שכפלה, כאמור, את לקחי שביתת נהגי הקטרים, ולאחריה חל שינוי מהותי במדיניות של מפא"י; היא לא חזרה להשתמש בצבא לשבירת שביתות ונסוגה מן המדיניות שביקשה לאסור שביתות בשירותים החיוניים. עדות למפנה זה אפשר למצוא בתגובתו של מזכ"ל ההסתדרות מרדכי נמיר לשביתה לא מאושרת בחברת החשמל בשנת 1954: הוא ביקש להתפשר עם עובדים, 'כדי שלא נגיע לדרגה של שביתת הימאים'.¹⁴⁷ הנכונות להשתמש בצבא כדי לשבור את שביתת נהגי הקטרים ואת שביתת הימאים נבעה לא רק מן הצורך להפעיל שירותים חיוניים אלא גם מן החשש מפני ערעור מבנה הכוח של ההסתדרות, שבשליטת מפא"י. בשני המקרים הייתה ההתקוממות המקומית נגד הגוף ההסתדרותי שהיה אמון על ייצוגם של העובדים, בתביעה שיינתן להם לנהל בעצמם את ענייניהם בתחום האיגוד המקצועי. קו זה ממשיך את טענתו של הראל, שלפיו חששה ההסתדרות שמא תביא הכרה בהתארגנות העצמית של הימאים לאנרכייה במערכת היציגות ההסתדרותית,¹⁴⁸ וכן את טענתה של טוקטלי, שלפיה ההסתדרות נאבקה נגד התפתחות של גורם כוח פריפריאלי אוטונומי.¹⁴⁹ טוקטלי הדגישה כי אף שדוכאה שביתת הימאים "פיסית" כוח עבר מן השלטונות המקיפים אל הקבוצה המקצועית, שפרצה את מסגרתה הנוקשה של מועצת פועלי חיפה והפכה לאיגוד ארצי.¹⁵⁰ שינוי המדיניות והנכונות להתפשר עם העובדים השוכתים מלמדים כי עמדתם הנחושה של הימאים מול הניסיונות לשבור את שביתתם השאירה רושם על הנהגת מפא"י, וזו

146 א"צ, 188-1559-1952, עמ' 40.

147 טוקטלי, 'דפוסים פוליטיים ביחסי העבודה בישראל', עמ' 101-102.

148 הראל, בין בניין להרס, עמ' 42.

149 טוקטלי, 'דפוסים פוליטיים ביחסי העבודה בישראל', עמ' 102.

150 שם.

ביקשה להימנע מלהגיע שוב לעימות כזה. ההבנה כי שלא כמצופה, הפעלת הצבא לא הרתיעה את עובדים מלשבות, הייתה ככל הנראה בעלת משקל בשינוי המדיניות של הממשלה. נחישותם של השובתים היא אפוא הסבר משלים למגבלה המובנית בתפקוד – של שימוש בצבא להפעלת שירותים חיוניים.

הבחנה זו בנוגע להתפתחויות שבאו בעקבות שביתת הימאים חשובה לבחינה של התוצאות והשפעות של שביתות לאורך זמן: אין להבין את תוצאותיה של שביתה רק לפי ההצלחות או הכישלונות הנקודתיים בזמנה. השפעתה של שביתה יכולה להבשיל ולבוא לידי ביטוי בטווח זמן ארוך יותר, לחרוג מן המקרה היחיד ולשמש תקדים ומאיץ בהקשרים שונים לחלוטין מאלו שחוללו את השביתה המקורית. לפי ניתוח זה, שביתת הימאים – בהמשך לשביתת נהגי הקטרים – חרגה בהשפעתה הן מאופן סיומה (שבירתה בידי מפא"י) והן מההישג הארגוני של הימאים (הקמת איגוד ארצי עצמאי). היא הייתה גורם מכריע בשינוי המדיניות של הממשלה בתחום יחסי העבודה.

כאמור, ממשלות תנועת העבודה לא השתמשו בצבא לשבירת שביתה עד 1977, שאז כאמור חזרה ממשלת רבין ונקטה את הצעד הזה. עולה אפוא ששביתת הימאים הייתה קו פרשת מים בתולדות יחסי העבודה בישראל: אחריה נשברה מדיניות הריסון שביקשה לאסור לחלוטין שביתות בשירותים חיוניים. אפשר להסיק את המסקנה הזאת רק אם בוחנים את שביתת הימאים על רקע שביתת נהגי הקטרים וכהמשך לה, ואכן, כך ראו את הדבר ראשי מפא"י ותנועת העבודה בזמנו.

מגפת שיתוק הילדים: אירוע מעצב מדיניות, 1949-1956

דורית וייס

תקציר

מגפת שיתוק הילדים שפרצה ביולי 1949 והתמודדות עמה בימיה הראשונים של המדינה מזמנות התבוננות היסטורית במערכת הבריאות בראשית ימיה. תחום הבריאות היה חלק מהמכלול – יישוב מתחדש; עליית רבבות עולים בזמן קצר מארצות שונות, מקצתם לאחר נדודים ומלחמה, אחרים לאחר שבי ואבדן; הקמת המדינה ורצון להיות כאחד העמים, שותפים לארגון האומות המאוחדות וארגון הבריאות העולמי.

מערכת הבריאות שהחלה להתעצב נאלצה להתמודד עם אתגר רב־פנים ולגבש מדיניות עצמאית ואמיצה – ייצור תרכיב לחיסון ומבצע חיסונים ייחודי להמונים אגב הפגנת מנהיגות מקצועית ונטילת סיכונים. התמודדות שביססה את מקומה של ישראל בקרב אנשי הרפואה בעולם ובארגון הבריאות העולמי. בארץ פותחו מערכות טיפול, שיקום וניטור ומעבדות לייצור חיסונים, שפועלות עד ימינו. מדיניות בריאות הציבור בישראל, שעוצבה אז, קיבעה את מעמדה של ישראל בין המדינות המובילות בתחום הרפואה המונעת בעולם.

מילות מפתח: היסטוריה של הבריאות בישראל, חיסון המוני, ייצור חיסונים, מדיניות בריאות, משרד הבריאות, שיתוק ילדים

במובנים רבים ההיסטוריה של מחלת הפוליו בישראל משקפת את ההיסטוריה של הארץ. זהו סיפור על שינויים דמוגרפיים גדולים, שינויים בהרכב האוכלוסייה, בהתפתחות שירותי הבריאות, בפיתוח תרכיב חדש וביצירת מדיניות בריאות בישראל.¹

מבוא

במאמר אני עוסקת במגפת שיתוק הילדים (Poliomyelitis), שמערכת הבריאות הישראלית התמודדה עמה בשנות החמישים של המאה הקודמת. המניע לכתיבת המאמר הוא הרצון לתת מענה לשאלות שעלו במחקרים קודמים שעסקו בתקופה. שני היבטים ייחודיים אפיינו את תקופת המחקר: (א) התבססות מערכת הבריאות בראשית דרכה (לאחר מלחמת העצמאות) וההתמודדות עם צורכי בריאות שנבעו מהמציאות שלאחר הקמת המדינה; (ב) חלוקת התפקידים והאחריות בין הגופים הרפואיים המרכזיים (קופת חולים כללית [להלן: קופ"ח כללית], הדסה ומשרד הבריאות) לממשלה צעירה שקידמה מדיניות עלייה גדולה, וזו העלתה לדיון את השאלה אם לאפשר עליית המונים או למיין מיון רפואי כדי להיערך לקראתה.

למציאות הזאת התפרץ הנגיף פוליו, שגרם את מחלת שיתוק הילדים, ולא היו לו לא מרפא ולא חיסון. בשאלות המחקר אני מתייחסת לאתגרים שעמדו בפני מערכת הבריאות בשלושה רבדים:

- א. בהיבט הרפואי – יכולתה למגר את המחלה.
- ב. במעגל הלאומי-מדיני – התמודדות עם המגפה והשפעתה על מדיניות הבריאות ותהליכי הקליטה אגב עמידה בצורכי הבריאות של המדינה בימי העלייה הגדולה.
- ג. בהקשר הבין-לאומי – מיצוב ישראל כשורה אחת עם המדינות האחרות שנאבקו במחלה באותן שנים ומיצובה כחברה בארגון הבריאות העולמי (World Health Organization).

אתגר רב-פנים הביא לגיבוש מדיניות עצמאית ואפשר להכין תרכיב בארץ ולקיים מבצע חיסונים ייחודי לישראל אגב הפגנת אומץ ונטילת סיכונים. מדינות אחרות שהתפשטה בהן המגפה באותן שנים לא היו נתונות להגירה מרחבי העולם ולאכלוס מהיר אגב פריסת שירותים רפואיים מיידית כמו בישראל. כיצד קרה שישראל הייתה השלישית בעולם – אחרי ארצות הברית ודנמרק – שמוגרה בה המגפה בשנות החמישים של המאה שעברה? באתר PubMed, המשמש במה לחוקרי רפואה, אפשר למצוא יותר מאלף מאמרים שעוסקים במגפת הפוליו בארצות השונות במשך השנים, ובייחוד בשנות החמישים של המאה שעברה. ספרים רבים עסקו בתיאור המאבק במגפות מאיימות כל ההיסטוריה,

1 דברים לזכר פרופ' טיבריו שוורץ מאת פרופ' מנפרד גרין, מחליפו באוניברסיטת תל אביב בראשות המחלקה לאפידמיולוגיה ורפואה מונעת, מתוך: Tiberio A. Swartz, *The Epidemiology of* Polio in Israel: An Historical Perspective, Dyono, Tel Aviv 2008, p. iii

ובייחוד במחלת שיתוק הילדים, בגילוי החיסון ובתיעוד חוקריה.² בישראל נחקרו היבטים שונים של המחלה, ובכלל זה השיקום, הפיזיותרפיה³ וההיפוך בתחלואה בשנות החמישים במגזר הערבי בתקופת הממשל הצבאי.⁴ חוקרים תיארו את האווירה ששררה ואת הידיעות, השמועות והדיווחים הרבים על מקרים נוספים של נדבקים שהטילו אימה על הציבור בישראל. חוסר הוודאות וחוסר האונים פרנסו את תעשיית הפחד וההרגעה והיו מבחן ראשון לחברה שהתגבשה בישראל.⁵ אך טרם נחקרה ההשפעה ההדדית של המחלה על מיצוב מערכת הבריאות, ובכך אתמקד.

הרקע העולמי

המאה ה-21 מאופיינת בהתפרצות חוזרת של מגפות שכמעט מוגדרו ובמחלות מידבקות חדשות. בימים אלו אנו עוקבים בחרדה אחרי הניסיונות בעולם למנוע את התפשטות הנגיף קורונה (COVID-19). בשנים האחרונות שם לעצמו ארגון האומות המאוחדות (להלן: האו"ם) למטרה להדביר לחלוטין מחלות שפותח עבורן חיסון, ובייחוד שיתוק הילדים.⁶ ב-2013 הוכרז על מבצע לחיסון במזרח התיכון; מטרתו הייתה לחסן בשישה חודשים כ-20 מיליון ילדים בשבע מדינות באזור.⁷

במאה הקודמת היה המצב חמור לאין ערוך בהיעדר תרופה או תרכיב למחלה ובאי-נהירות הסיבות להתפרצותה.⁸ לפני המהפכה התעשייתית התקיים הנגיף פוליו אלפי שנים כמחולל אנדמי.⁹ תינוקות נולדו עם נוגדנים מהאם, והדבר מנע את התחלואה בשיתוק. עם השיפור בתנאי הגהות (היגיינה) השתנתה האפידמיולוגיה של המחלה: מגע הילדים הצעירים עם

2 Howard Markel, *When Germs Travel: Six Major Epidemics that Invaded America since 1900 and the Fears They Have Unleashed*, Pantheon, New York 2004; Jeffrey Kluger, *Splendid Solution: Jonas Salk and the Conquest of Polio*, Penguin Putnam, New York 2006; David M. Oshinsky, *Polio: An American Story*, Oxford University Press, Oxford 2006

3 גאולה פארן, "ותבוא בהם הרוח ויחיו ויעמדו על רגליהם": התפתחות הרפואה השיקומית בישראל כבבואה לתמורות בחברה הישראלית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ד.

4 מחמד עקל, 'הממשל הצבאי ותחלואת הפוליו של ילדי ואדי עארה בשנות ה-50', בתוך: ניר מן (עורך), *רפואה צבאית – עיונים בסוגיות רפואיות בתולדות כוח המגן וצה"ל*, משרד הביטחון-מוד, בן שמן, 2018, עמ' 193-216.

5 איתי בחור (עורך), *ספר היוכל אלי"ן בי"ח שיקומי*, הוצאה עצמית, זיכרון יעקב 2014, עמ' 56.

6 לורנס אלטמן, 'תאריך היעד להדברת הפוליו, שנת 2005 עלול להידחות', *הארץ*, 23.8.2003.

7 יפעת קונפינו-לוי, 'מגפת הפוליו במזרח התיכון – המטרה חיסון 20 מיליון ילדים בתוך שישה חודשים', *פוסט*, 10.11.2013.

8 Swartz, *The Epidemiology of Polio*, p. 1

9 מחולל אנדמי הינו גורם תחלואה, מחלה או הפרעה המופיע באופן קבוע באזור מוגבל או בקרב אוכלוסייה מסוימת ואינו מתפשט מעבר לאותו אזור או אוכלוסייה.

הנגיף פחת; הילדים הבוגרים והמבוגרים נעשו פגיעים וחשופים לנגיף, ובעקבות כך רבו מקרי פוליו. המגפה נעשתה שכיחה ברחבי העולם בעיקר במאה ה-20. המחלה התפרצה בשנות החמישים בכמה ארצות באפריקה (סנגל, קמרון, סודאן, קניה, רודזיה ודרום אפריקה), באמריקה (אלסקה, ואיומינג, פלורידה, קליפורניה), בארצות הים הקריבי (קוסטה ריקה, גואטמלה, האיטי, פוארטו ריקו וטרינידד), באירופה (יוון, פינלנד ושווייץ), באוסטרליה ובטריטוריות שלה ובהוואי. באסיה דמה שיעור המקרים לזה שהיה בעבר.¹⁰ ספרים רבים שמתמקדים באנשי המדע שהביאו לפריצת הדרך לחיסול המחלה מרחיבים בנושא. הנגיף פוליו מתואר כגורם, וגם כמי שתורם להבניית תהליכים באישור תרופות בארצות הברית שלאחר מלחמת העולם השנייה.¹¹ בספרים אחרים המגפה מושווית למגפות אחרות ששינו את העולם. העיסוק בחיסון מפני פוליו בתום המלחמה מעלה לדיון ציבורי את המורכבות באינטרסים במדיניות ההגירה ובריאות הציבור. הווארד מרקל מסביר בספרו כיצד הגירה במאה ה-21, בהיעדר גבולות בין מדינות, שונה מההגירה במאה הקודמת, שאז היה אפשר לשלוט בעתיד המגפות ובהשפעתן.¹² צביון המחלה בהתפרצותה בשנות החמישים (בייחוד לאחר מלחמת העולם השנייה) הביא את ד"ר אלברט סייבין, ממפתחי התרכיב למחלה, להניח שלאורח החיים קשר הדוק ביותר אליה.¹³ בדוח מקיף של ארגון הבריאות העולמי תואר המצב בעולם ב-1954 על בסיס מקורות סטטיסטיים, צוין שהעלייה בשיעור המקרים במקומות כמו אפריקה נבעה כנראה מהעלייה בדיווח. באמצע שנות החמישים, עם פיתוח החיסון של ד"ר יונה סאלק, שהכיל נגיף מומת וניתן בזריקה, התעוררה התקווה לריפוי ופחת מספר החולים. מיגור המגפה לחלוטין התאפשר עם פיתוח החיסון של ד"ר סייבין ב-1958, שהכיל נגיפים חיים מוחלשים וניתן דרך הפה.

הרקע המדיני בתקופת העלייה הגדולה

העלייה הגדולה לישראל (1948-1953) הוציאה לפועל את תכלית המאבק הציוני: קיבוץ גלויות, בניין הארץ, ייסוד המדינה ותשובה למצוקה עולמית של היהודים.¹⁴ בעקבות קריאת ראש הממשלה דוד בן-גוריון בטקס ההכרזה על המדינה 'להתלכד סביב היישוב בעלייה

10 A. M. Payne and M. J. Freyche, 'Poliomyelitis in 1954', *Bulletin World Health Organ.*, 15 (1956), pp. 12-43

11 Oshinsky, *Polio: An American Story*, pp. 9-10

12 Markel, *When Germs Travel*, p. 8

13 ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג 178/1; ד"ר אלברט סייבין, בתוך: טיוטה מאת וולטר פלק, 'מנסיונו במגפת הפוליומאליטיס', תל אביב 1950, שם, עמ' 2. ד"ר פלק ניהל את מחלקת הילדים בבית החולים הממשלתי בחיפה ובקיבוצי הסביבה. בתדפיס הוא תיאר את הניסיון בטיפול בפוליו בקיבוצים.

14 יוסף גורני, *מראש פינה ודגניה ועד דימונה: שיחות על מפעל הבנייה הציוני*, האוניברסיטה המשודרת, תל אביב 1983, עמ' 89-90.

ובבניין ולעמוד לימינו במערכה הגדולה על הגשמת שאיפת הדורות וגאולת ישראל' נערכו שירותי הבריאות לקלוט את המוני העולים.¹⁵ קריאה זו ליוותה את העלייה הגדולה: מצד אחד הייתה העלייה משימתה של התנועה הציונית, ומצד אחר היא הגבירה את החששות לעתיד החברה, מאפייניה ובריאותה.

חוקרים של התקופה בשנים האחרונות מדגישים במיוחד את ההיבט של מערכת הבריאות,¹⁶ לדוגמה היעלמות ילדים חולים בזמן הטיפול בהם,¹⁷ או את סוגיית הטיפול בגזות. נקל להבין מדוע כוונה האצבע המאשימה לעבר הממסד הרפואי ושירותי הרווחה. משלהי המאה ה-19 העסיקה שאלת יכולת קליטת העולים את היישוב והנהגתו. ב-1943 ריכז דוד בן-גוריון עבודת תכנון לקליטת מיליון איש במחנות מעבר, בתכנית הודגשו דיור, תעסוקה ושירותי בריאות.¹⁸ אנשי הוועד הלאומי התבססו בהבנת המצב הרפואי על הניסיון עם עולים שהגיעו ב-1943 מטהרן, מטורקיה ומתימן (במדינות האלה חלו רבים בטיפוס, במלריה, בעגבת ובשחפת). בתכנית המיליון הוחלט על חיטוי יסודי ועל חיסונים מפני טיפוס, קרמ (דיפתריה) ואבעבועות.¹⁹

לאחר הקמת המדינה השתנתה המציאות. העלייה הגדולה והרכב האוכלוסייה יצרו נקודת מפנה בהתפתחות החברה הישראלית. היקף האוכלוסייה וקצב גידולה המהיר הגבירו את הארעיות במצב העולים בתקופת הקליטה. החברה הישראלית הוותיקה נחשבה פטרנליסטית ומתנשאת כלפי העולים בשל צביון ההתיישבות וריכוזם במחנות ובמעברות. באותם ימים החל השיח בנוגע לקליטה נכונה של העולים – אם מוטב לנקוט גישה של כור היתוך או לשמר את הפלורליזם התרבותי.²⁰ השינוי בנסיבות הקליטה אילץ את האחראים לה לנתב את העלייה באמצעים ממלכתיים אגב שימת דגש על מנגנוני פיקוח ושליטה אינסטרומנטלית יותר מאשר על היבטי שכנוע, חזון ואידאולוגיה.²¹ מציאות זו השפיעה על מפגש של קולטים ונקלטים, ויותר מכך – על ההיבט הרפואי, ובכללו תהליכים שנחשבו משפילים (למשל ריסוס בדי-די-טי והפרדת הילדים). כללית, סוגיית קליטת העולים – מבחינת הבריאות – הייתה מהקשות שנדונו. היא תפסה מקום מרכזי בדיונים על מדיניות

15 נתנאל לורך, קורות מלחמת העצמאות, מודן, תל אביב 1989, עמ' 99-102.

16 נתן שיפרים, 'כנתיב היעלמותם של ילדי ישראל הנעדרים או: כיצד פעלה השיטה?', בתוך: טובה גמליאל ונתן שיפרים (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, רסלינג, תל אביב 2019, עמ' 303-304.

17 דב לויטן, 'מדוע נחקרה פרשת ילדי תימן הנעדרים לראשונה רק בשנים 1967-1968?', שם, עמ' 474-433.

18 דבורה הכהן, תכנית המיליון: תכניתו של דוד בן-גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945, משרד הביטחון, תל אביב 1994, עמ' 117-134.

19 שם, עמ' 131-132.

20 משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים – כשלונו של כור ההיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 1-6.

21 הנ"ל, "ארץ-ישראל הראשונה" ו"ארץ-ישראל השנייה", בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1996, עמ' 3-13.

העלייה, ובה התרכזו הביקורת הנוקבת ביותר שנמתחה על האחראים לארגונה. אף שמרבית המחלות נבעו מהמסע לארץ ומבעיות בריאות בארצות המוצא, הן הכבידו על הקליטה, ובעקבותיהן הוחמר הפיקוח על בריאות העולים.²² נגיף הפוליו לא היה היחיד שאיים על הבריאות בעולם באותן שנים. יש לזכור ש-95 אחוזים מהחולים במחלה לא הראו תסמינים, ומרביתם לא ידעו שחלו בה. הסוג החמור של המחלה – שגורם שיתוק – נראה באחוז אחד בלבד מהחולים. האיום העיקרי במחלה נבע בעיקר מאידיעת הגורם להתפשטותה. היו רופאים שראו בשחפת (בארצות הברית נפטרו ממנה 34,000 איש ב-1950) או בשפעת (שהמיתה 62,000 איש ב-1957) מחלות מאיימות יותר, שכן משיתוק ילדים נפטרו בתקופה הקשה של המגפה שם (שנת 1952) 3,200 איש בלבד.²³

התפרצות המגפה בישראל

עד שנות החמישים לא הייתה דרך למנוע את הידבקות הילדים, וטיפול שיקום ופיזיותרפיה סייעו לאחרים בלבד. הטיפול היחיד שניתן היה תמיכה. רק בסוף שנות החמישים החלו לחסן את הילדים בחיסון שפיתח ד"ר סאלק – כדי למנוע את התפשטות המחלה.²⁴ עד להתפרצות נרשמו בארץ בכל שנה מקרים אחדים של שיתוק ילדים. מדיווחי משרד הבריאות הבריטי בימי המנדט עולה שבכל שנה אובחנו כעשרים מקרים. ב-1939, ערב מלחמת העולם השנייה, הגיע שיעור החולים לשישים. עם זאת, אפשר לשער כי לא כל המקרים שאותרו דווחו בבתי החולים.²⁵ משפרצה המגפה היא הטילה פחד על היישוב בארץ, והעיתונות כולה עסקה בה ובהיעדר תרופה לה. בעיתון על המשמר מ-1947 למשל נכתב:

רוח בלהות מרחפת ומאיימת על אירופה [...] כמעט בכל הארצות מודיעים על התפרצויות מסתוריות של המגפה [...]. האו"ם נוטה לחשוב על ההישגים העצומים שהשיגה הרפואה החדשה בהדברת מחלות אחרות וממילא נוטה היא להשוות את אלה בהתקדמות המועטה והמאכזבת בשיתוק הילדים.²⁶

ההתקדמות הייתה בעיקר באבחון, אף שמאות חוקרים ייחדו ממיטב זמנם ומרצם לנושא. המחלה החלה להתפשט רק ב-1949, באזור חיפה. במארס 1950 אובחנו תשעה חולי פוליו גם

22 דבורה הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, עמ' 187.

23 C. Kumerfield, 'Remembering the Polio Epidemic of the 1950s: Part 1' (אוחזר ב-21.8.2017). www.ArgusLeader/Part of the USA TODAY network.

24 שם, עמ' 2.

25 פאול סטרוברסקי, 'מחקר אפידמיולוגי על הפוליומאליטיס בארץ', **דפים רפואיים**, יא (1952), עמ' 21-3.

26 'שיתוק ילדים מוסיף לאיים', **על המשמר**, 3.10.1947, עמ' 5. ארכיון עיתונות יהודית היסטורית, הספרייה הלאומית.

במחנה העולים בראש העין. בתוך שבועות נתגלו כמאה חולים, והמחנה היה למוקד המרכזי של המחלה.²⁷ במשך שלוש עונות ברציפות לקו בשיתוק יותר מ־3,000 חולים. שיעור התמותה בקרב החולים היה עשרה אחוזים. מלבד הטרגדיה שליוותה את המחלה עצמה, עלה גם מספר החולים במחלות מידבקות אחרות, שכן בשל חשש לקשר בין החיסונים מפניהן ובין שיתוק מהנגיף פוליו הופסקו חיסוני ילדים. התוצאה התבטאה בתחלואה של קרוב ל־1,400 איש שחלו בשנת 1952 בטיפוס הבטן. נוספו לכך תנאי התברואה הירודים. לדעתו של ד"ר שיבא ההשקעה במתקני אשפוז באה על חשבון הרפואה המונעת.²⁸ משנות החמישים היה קל יותר לאסוף מידע מדויק על המחלה – בזכות בדיקות לכל העולים ושאלון שמילא כל אחד מהם. משרד הבריאות נעזר בשאלונים הללו למעקב מדויק אחר ההתפרצות.²⁹

מקרי שיתוק הילדים בארץ – מאי 1949 – ספטמבר 1950³⁰

טבריה צפת	חיפה	עפולה	חדרה	נתניה	תל אביב	פתח תקווה	רחובות	ירושלים	סך הכול
1949									
מאי	-	1	2	-	-	-	5	-	9
יוני	-	-	2	1	-	-	1	1	8
יולי	-	-	4	-	3	6	2	3	21
אוגוסט	-	-	1	1	-	2	4	5	16
ספטמבר	-	-	2	1	-	2	-	1	8
אוקטובר	1	-	4	-	4	2	1	-	15
נובמבר	-	-	4	-	4	6	4	1	23
דצמבר	1	-	2	-	2	6	8	3	26
סה"כ	126								
1950									
ינואר	-	-	8	-	2	-	7	-	19
פברואר	-	-	6	-	2	6	3	13	33
מרץ	-	-	7	-	4	3	3	10	38
אפריל	1	-	17	1	26	5	14	13	87
מאי	-	-	81	13	22	24	84	41	338
יוני	5	2	76	5	35	31	87	26	319
יולי	6	5	58	9	22	17	72	21	247
אוגוסט	13	3	58	2	54	18	55	18	250
ספטמבר	7	4	-	24	23	9	21	2	110

27 אברהם שטרנברג, **בהקלט עם**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1973, עמ' 143.

28 ד"ר שיבא, תיק אישי, 1952, א"מ, ג' 16 / 139.

29 בחור (עורך), **ספר היובל**, עמ' 55.

30 **דפים רפואיים**, ב (1950), עמ' 147. החומר הסטטיסטי הומצא למערכת בידי משרד הבריאות הממשלתי. הנתונים מראים שבשמונת החודשים הראשונים של שנת 1950 חלו 1,441 חולים לעומת 126 בשמונת החודשים הקודמים בשנת 1949.

נקודת המבט של קובעי המדיניות

מאמצע 1948 העסיקו את קובעי המדיניות בעיות בריאות שנבעו מעליית ההמונים. 140,000 מתוך 700,000 איש היו ילדים עד גיל 9, וכ-45,000 בני 60 ומעלה. מוצא העולים, הרכבם הסוציאלי, רמת גרות ירודה במחנות ומחלות מידבקות הביאו לפיתוח מואץ של הרפואה המונעת ושל בריאות הציבור. המטרה הייתה להתמודד עם זרם העלייה שהחל בקיץ 1948 והלך וגאה בשנים 1949 ו-1950.³¹ כדי לעמוד על חומרת המצב יש להבין את המציאות במחנות ובמעברות, שאת האשמה בקיומה תלו אנשי הקליטה בהיקף העלייה. הוויכוח בנושא הגבלת הקליטה משיקולים רפואיים שהחל בראשית ימי העלייה נמשך כל שנותיה, ולמעשה לא הוכרע גם לאחר סיומה.

מתווה הדרך במדיניות זו היה ראש הממשלה דוד בן-גוריון; וכך עולה מדבריו בכנסת ב-21 בנובמבר 1949:

לפני כמה שבועות נמסר לי שמשקולים מעשיים [...] יש הכרח להאט עליית תימן. אמרו לי שבין העולים יש הרבה ילדים חלשים, ילדים תשושים, נגועים ואין סידורים מספיקים ומתאימים בשביל כולם [...] אפילו אם נגזר על מי מהם למות, מוטב שימות פה בארצו, בין אחיו.³²

ד"ר יוסף מאיר, המנכ"ל הראשון של משרד הבריאות, ידע על תמותת התינוקות הגבוהה. הוא הבין שעליית יהודי תימן במטוסים לא תאפשר הפחתה בתמותה להיקף שהיה ביישוב היהודי ערב העלייה (36 לאלף נפש).³³

כדי להקל את המצוקה במחנות העולים הוחלט בינואר 1949 להקים מחנה למיון רפואי בארץ, ובעקבות זאת נפתח המחנה שער העלייה. הכוונה הייתה לאכלסו ב-5,000 איש לתקופות קצרות. בו בזמן החליטה מחלקת הקליטה להסב כמה ממחנות העולים למחנות עבודה.³⁴ המרפאות במחנות הקבע הועברו לקופת חולים, ובמחנות הגדולים המשיך השירות הרפואי לעולה (השר"ל) לספק שירותי בריאות. במחנות פעלו 15 מרפאות, שש מרפאות שיניים וחמישה מוסדות לאשפוז, ובהם 350 מיטות.³⁵

בשמונת החודשים הראשונים של 1949 לא מוינו עולים ולא נאסרה קליטתם. משרד הבריאות התמקד בהדרכת הצוותים הרפואיים במחנות ובהרחבת האשפוז (בעיקר לילדים).³⁶ ממדי העלייה העצומים (340,000 עולים בשנים 1951-1952) עוררו את הדיון

31 הכהן, תכנית המיליון, עמ' 79.

32 נאום ראש הממשלה דוד בן-גוריון, דברי הכנסת, 21.11.1949, עמ' 128.

33 ד"ר יוסף מאיר, בתוך: סחלב סטולר-ליס, שפרה שורץ ומרדכי שני, להיות עם בריא בארצנו, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2016 עמ' 112.

34 הכהן, תכנית המיליון, עמ' 79.

35 א"מ, ג 144/22/5.

36 בכל הארץ נוספו 700 מיטות אשפוז; שם, 130/132/2.

בנושא קליטתם. ד"ר חיים שיבא (המנהל הכללי השני של משרד הבריאות) ומר גיורא יוספטל (מנהל מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית) דרשו לדחות עלייה ארצה של חולים מחשש מהתפשטות מחלות ומחוסר יכולת לטפל בהם כראוי. דרישה זו הייתה מנוגדת לדעת מחלקת העלייה; ואכן, העלייה נמשכה.³⁷ ד"ר שיבא הביע חשש מהעלאת עולים חולים.³⁸ הוא דרש לדחות את עלייתם ולדאוג לאשפוזם בחוץ-לארץ.³⁹ עם זאת, הוא תמך בהבאת ילדים לטיפול בארץ וקידם הקמת מרכז לטיפול בילדים חולי גרענת וגזרת במחנה שער העלייה.⁴⁰

במיון הרפואי ובהגבלה תמכו בעיקר אנשי הכספים והקליטה מחשש ששירותי הבריאות לא יוכלו לשרת ציבור חולים גדול ושהמצב הסניטרי במחנות יביא להתפשטות מחלות ולסיכון כל הציבור. לעומתם, במחלקת העלייה נשענו על תמיכת דוד בן-גוריון, שטען שאין להגביל את העלייה.⁴¹ יש לזכור כי ישראל הייתה חתומה באותם ימים על אמנה בין-לאומית, שלפיה אין לאשר הגירת חולים מסיבות של בריאות או מסיבות ענייניות לאחר מלחמת העולם השנייה והגירת ההמונים ממזרח אירופה למערבה.⁴²

ב-1949 התפרצה מגפת שיתוק הילדים בארץ, ודווח על 338 חולים. תנאי המחיה בארץ היו אז קשים: מגורים ארעיים, היעדר ביוב במחנות הקליטה, תזונה לקויה וצפיפות.⁴³ מהמחלה נפגעו בעיקר תינוקות מתחת לגיל שלוש.⁴⁴ עליית עולים ארצה מארצות שמאפייניהן דמו לאלה של ארץ ישראל (מזרח אירופה, צפון אפריקה, עיראק, איראן ותימן) מנעה הדבקה בהיקף רחב יותר. השאלה שהעסיקה את קובעי מדיניות הבריאות אז הייתה אם העולים הביאו עמם את המחלה או שנחשפו לה בארץ.

כשפרצה המחלה בארץ היה היקף החולים בשיתוק ילדים כ-0.1 אחוזים מהאוכלוסייה, וב-1950 חלו בה כ-1,500 מ-1,200,000 נפש. שיא המגפה היה בקיץ,⁴⁵ ולכן קל להבין את חששם הגדול של ראשי מערכת הבריאות והנהגת המדינה מפני המגפה, ואך טבעי היה שייעשו מאמצים למצוא בהקדם תרופה לטיפול במחלה או תכשיר למניעתה.

באותה תקופה עלה גם מספר החולים במחלות המידבקות האחרות: בשחפת פעילה חלו 3,000 איש, ויותר מ-28,000 איש אובחנו כחולים בשחפת לא פעילה; בגרענת חלו

37 רות בונדי, **שיבא – רופא לכל אדם**, כנרת זמורה ביתן, תל אביב 1981, עמ' 142.

38 בספרה של רות בונדי נכתב על ד"ר שיבא כי לדבריו, מ-300,000 העולים שהובאו למחנה העולים שער העלייה במבואות חיפה היו כ-17,000 נכים, 11,000 משפחות ללא מפרנס ו-24,000 איש בני 60 ומעלה.

39 שם, עמ' 152-153.

40 מכתב ד"ר שיבא למשרד העלייה בסוכנות היהודית ב-4.11.1951 וכן מכתב ד"ר שיבא לד"ר שטרנברג ב-18.12.1951, א"מ, ג-17/180, בתוך: שפרה שורץ וסיגל סדצקי (עורכות), **הגזרת, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב**, באר שבע 2018, עמ' 301.

41 בונדי, **שיבא**, עמ' 153-154.

42 The Refugee Convention, אוקטובר 1951, עמ' 141.

43 Swartz, *The Epidemiology of Polio*, p. 20

44 דברי ד"ר י' פאול, בתוך: סטרובסקי, 'מחקר אפידמיולוגי', עמ' 14.

45 שם, עמ' 15.

70,000; בבילהרציה חלו 10,000. בטבלה אפשר לראות את המצב בארצות אחרות ואת השיעורים הגבוהים בישראל, שאף החמירו עד מתן החיסון.

שיעורי תחלואה ל-10,000 נפש בעולם

מדינה	1945-1941	1950-1946	1953-1951
אנגליה	0.2	1.1	0.9
דנמרק	2.5	1.7	5.9
שוודיה	2.7	2.1	2.8
גרמניה	0.5	0.6	0.9
ארצות הברית	0.9	1.9	2.6
קנדה	0.6	1.4	3.4
ישראל	---	0.5	7.2

מהנתונים ברור מדוע היו ארצות הברית, דנמרק וישראל הראשונות לחסן את הילדים.⁴⁶ אפשר לראות כי מאז הקמת מדינת ישראל עד מבצע החיסונים חזרה התחלואה בכל שנה.

שיעורי תחלואה ל-10,000 נפש בישראל⁴⁷

1950	1953	4.2
1951	1954	5.0
1952		5.8

מחשש שיימצא קשר בין התרכיב נגד טיפוס הבטן (Typhoid) למחלת שיתוק הילדים הופסקו חיסוני ילדים מפני מחלה זו ומפני אסכרה (Diphtheria). התוצאה: כ-14,000 איש חלו בטיפוס הבטן. המחלה היחידה שנצפתה בה ירידה ניכרת באותה עת הייתה מלריה (ב-1953 חלו חמישה חולים בלבד), שכן נמצא לה טיפול תברואתי-סביבתי.⁴⁸ בחקירה אפידמיולוגית שביצע ד"ר פאול סטרובסקי בארבעה קיבוצים שחלו בהם ילדים רבים והצוות המטפל, הוא ציטט מומחה בעל שם עולמי – ד"ר פאול, שלדעתו:

ישראל שייכת לארצות ששיתוק הילדים מתפשט בהן שנים רבות בצורה אנדמית, רק מעטים מגיעים לגיל בית ספר ואינם נושאים בגופם את נגיפי הפוליו. [...] ניתן להניח שבקיבוצים מקור המחלה היה בעולות חדשות שעלו לפני שלוש שנים.⁴⁹

בדוח על הפוליו בישראל ציין ד"ר פאול שאף על פי שהאוכלוסיה בארץ הוכפלה בשלוש השנים האחרונות, המחלה פגעה בעיקר בצעירים וילדים מכיוון שמרבית העולים הגיעו ממזרח אירופה, מצפון אפריקה, מעיראק, מפרס ומתימן, כלומר מדינות שתנאי ההתחסנות

46 מסמך סודי ביותר מד"ר גרז'בין לשר הבריאות, 15.5.1955, א"מ, ג/4271/3.

47 שם.

48 ד"ר שיבא, תיק אישי, 1952, א"מ, ג' 16 / 139.

49 דברי ד"ר פאול, בתוך: סטרובסקי, 'מחקר אפידמיולוגי', עמ' 14.

העצמית בהן דומים לאלה שבישראל. בהיעדר טיפול הומלץ לבודד את החולים ולשמור על גהות.⁵⁰ עמדה זוהי הציג ד"ר אריך נסאו, רופא הילדים. לדעתו, יש: 'לתת מצע אחיד ככל האפשר למלחמה במחלות מידבקות במטרה לסלק את אי הביטחון ואי השקט המציניים שדה זה של טיפול ופיקוח רפואי'.⁵¹

בסקירה אפידמיולוגית על התפרצות מחלת שיתוק הילדים מאת ד"ר וולטר פלק (רופא ילדים וממקדמי הטיפול הרפואי במחנות קפריסין) נטען שהמחלה תקפה בעיקר ילדים צעירים, ובגלים החוזרים נפגעו פחות תינוקות לעומת עלייה בתחלואת ילדים בגיל בית ספר ומבוגרים. מממצאי עולה שלא היה הבדל בין עולים לוותיקים. גם בעולם לא הייתה השפעה להגירה או לנוכחות של אנשים ממדינות אחרות (כגון חיילים).⁵² כן נמצאה השפעה של התפשטות המחלה בין בני משפחה, אך לא נמצאה השפעת גורמי סביבה (כמו תזונה). הוא ציין כי אף שחוקרים מצאו כי שיתוק הילדים פוגע באלה שתזונתם טובה ותנאי התברואה בסביבתם טובים, בארץ לא נמצא קשר בין תנאי הסביבה ובין תרכיבים אחרים.⁵³

ההקשר הבין-לאומי

ישראל וארגון הבריאות העולמי

בתום מלחמת העולם השנייה החלו דיונים על הצורך להקים ארגון בריאות חדש, וב-7 באפריל 1948 הוא הוקם כאחד מארגוני האו"ם והחליף את משרד הבריאות הבין-לאומי, שפעל עד המלחמה. מטרתו העיקרית של הארגון החדש הייתה לדאוג לבריאות בני העמים כיסוד לשלום וביטחון בדרגה גבוהה ומתוך שיתוף פעולה בין המדינות החברות. כל המדינות שקיבלו את עיקרי האמנה חויבו לפעול להשגת בריאות בדרגה הגבוהה ביותר. בין תפקידי הארגון היו מיגור מחלות אפידמיות, מחלות אנדמיות ואחרות. לארגון נבחרו ועד פועל ומזכירות. נקבע כי על הוועד לתת מענה לכל שאלה שבתחום סמכותו, לבדוק מצבים דחופים ולנקוט אמצעי חירום בנושאים כגון מגפות ועזרה רפואית לקרבנות אסון. הצטרפות לארגון הזה התאפשרה למדינות האו"ם ללא תנאי. רצונה של ישראל להצטרף לארגון היה אמיץ ומאתגר,⁵⁴ וב-1949 נשלח מטעמה היועץ המשפטי של משרד הבריאות אליעזר גלובוס לשיבת הארגון בכוונה לצרף את ישראל לארגון. ב-1951 חתמה ישראל על הסכם שיתוף פעולה להדברת נגיף הפוליו עם ארגון הבריאות

50 שם, עמ' 15.

51 אריך נסאו, המטפלת - מורה דרך לעובדות בתי-הילדים ולאמהות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1946, עמ' 111-116. ד"ר נסאו ניהל את מחלקת הילדים בבית החולים בעפולה.

52 פלק, 'מנסיוננו', עמ' 2.

53 שם, עמ' 7.

54 חוקת הסתדרות הבריאות הבין-לאומית, נרשם ב-27.10.1949 בידי אריה גלובוס, היועץ המשפטי של משרד הבריאות, א"מ, ג 190/8.

העולמי ו־UNICEF (קרן החירום הבין־לאומית של האו"ם לילדים).⁵⁵ אמנה אחרת שעליה חתמה ישראל עסקה במעמד מהגרים; זו גובשה לאחר מלחמת העולם השנייה, נחתמה ב־1951 ונכללה לימים בדיון בעניין העלאת חולים בימי העלייה הגדולה.⁵⁶ ייצוג ישראל ועמדותיה ראוי להתייחסות מקיפה שלא כאן מקומה, אך יש להזכירה בעניין המאמצים באו"ם ובמוסדותיו לביסוס מעמדה הבין־לאומי של ישראל אז.

הקשר עם ארצות הברית

בד בבד עם הפעילות בארגון הבריאות העולמי עשו גורמי בריאות ישראלים בארצות הברית לאחר הקמת המדינה כדי ללמוד מניסיון המומחים ולהסתייע בנדבנות ובתרומות. אנשי הדסה, קופ"ח הכללית ומשרד הבריאות קיוו למצוא תרופה למחלת שיתוק הילדים. ב־1950 כתב ד"ר יהודה אדלר מבית החולים הדסה בירושלים בדוח על ביקור בבית החולים הדסה ראש העין ובבית החולים פרדס כץ, לחולי שיתוק, כי כדאי לייסד ועד ארצי, ובו כל הגורמים המעורבים בטיפול בפוליו ומהפעילים בתחום זה, דוגמת *National Board of Infantile Paralysis in USA*.⁵⁷

ד"ר שיבא שהה אז בארצות הברית, כחלק מהשתלמות מטעם הצבא. הוא התעניין במיגור שיתוק הילדים ונפגש עם רופאים, ובראשם ד"ר סאלק, מפתח החיסון למניעת שיתוק הילדים. בפרק 'הקשר האמריקני' בספרה של רות בונדי מיוחסים לד"ר שיבא הדברים האלה:

במקום להתרחק מעבודה ציבורית – אני שוב בפנים [...] התחלתי לעסוק ב[...] מגפת שיתוק הילדים שפרצה ב־1950 [...] הלכתי לראות מוסדות בארצות הברית וראיתי שבשלב החריף של המחלה אין מה לעשות, אבל צריך ליצור כלים לשיקום.⁵⁸

ד"ר שיבא הצליח לגייס תרומות, ועל אף האיסור לייצא מארצות הברית פלדה הצליח לשלוח לארץ ציוד לפיזיותרפיה ומכונות הנשמה (ריאות ברזל) – כמאה מכשירים חולקו לבתי החולים בארץ.⁵⁹

בארצות הברית בלטו שני רופאים יהודים בקרב אלו ששקדו על פיתוח תרכיב: ד"ר סאלק וד"ר סייבין. ד"ר סאלק פיתח ב־1952 את התרכיב המכיל נגיף מומת שמייצר נוגדנים בגוף וניתן בהזרקה, וד"ר סייבין פיתח תרכיב חי מוחלש – למתן דרך הפה. זה נכנס לשימוש ב־6 באוקטובר 1956 ושניהם משמשים עד ימינו לחיסון מפני שיתוק הילדים.

55 עקל, 'הממשל הצבאי ותחלואת הפוליו של ילדי ואדי עארה בשנות ה־50', עמ' 193-216.

56 UNHCR (ארגון לפליטים מטעם האו"ם) Text of the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees to the Status of Refugees Resolution 2198 (XXI) adopted by the United Nations General Assembly

57 דוח של ד"ר אדלר, 26.5.1950, א"מ, ג' 177/14.

58 בונדי, שיבא, עמ' 138.

59 שם, עמ' 139.

מדיניות ובריאות – ההיבט הלאומי

חילוקי דעות, ולא רק בגלל החיסון

שפרה שורץ מפרטת בספרה **קופת חולים, הסתדרות, ממשלה** את הגורמים שהשפיעו על עיצוב מערכת הבריאות בישראל בעשור הראשון לקיומה.⁶⁰ להלן שניים מהם:

1. במעבר רופאי בית החולים בלינסון לבית החולים הצבאי שהוקם בתל השומר – עקב חילוקי דעות בנוגע לעבודה רפואית פרטית והקמת השירות הרפואי הצבאי, שעל בסיסו קמה מערכת הבריאות הממשלתית – נטועים שורשי העימות בין ד"ר שיבא, ד"ר הלר וד"ר ברוך פדה ובין משה סורוקה וד"ר מאיר. העימות השפיע גם על צביון מערכת הבריאות בישראל והתפתח למאבק פוליטי, וסוגיית הבריאות נדחקה לפינה.
2. הטיפול בצרכים הרפואיים של העולים נעשה סוגיה פוליטית שבגינה התגלעו מאבקים ומשברים.

קופ"ח הכללית ראתה את הפוטנציאל בצירוף מבוטחים רבים לשורותיה ולהסתדרות והשתלטה על מרבית השירות הרפואי במחנות וביישובים, לעתים לאחר דין ודברים עם הדסה, שהקימה בהנחיית הממשלה שירותי בריאות משלה ביישובים. לכן התמקדו קופות החולים, ובראשן קופ"ח הכללית, שביטחה שני שלישים מתושבי הארץ, בפעילות בקהילה, והממשלה – באמצעות משרד הבריאות – התמקדה בשירותי אשפוז.⁶¹

לפי החלטת הממשלה הודח המנכ"ל הראשון – ד"ר מאיר – מתפקידו בעצם ימי בניית מדיניות הבריאות, אנב אתגרים ואיומים על בריאות הציבור בימי העלייה הגדולה. גם ראשי האגפים במשרד נדרשו להתפטר.⁶² למניעת משבר נקרא לתפקיד ד"ר שיבא המנוסה מעבודתו במחנות ובצבא. הוא חשש לקבל את האחריות שלא בתיאום עם קופ"ח הכללית ושלא בתמיכתה.⁶³ הנתק בין ד"ר שיבא כמנכ"ל משרד הבריאות לקופ"ח הכללית ליווה אותו כל אותן שנים.⁶⁴

משהבין כי אינו זוכה לתמיכה מהממשלה ובשל המתחים עם קופ"ח הוא עזב את המשרד לאחר כשנה. התוצאה הייתה ששני המנהלים החזקים בתחילת הדרך – ד"ר מאיר וד"ר שיבא – עזבו את תפקידם לאחר זמן קצר, לפני שמימשו את חזונם. הדבר השפיע על ההיערכות למבצע החיסון וקרוב לוודאי שהקשה על ביצועו.

על ההיערכות לחיסון השפיעו גם היחסים בין קופ"ח הכללית להדסה, שהתבטאו הן במאמצים להגביר אחיזה במחנות, במעברות וביישובים שהוקמו, והן בהתגייסות לפיתוח הרפואה המונעת

60 שפרה שורץ, **קופת חולים, הסתדרות, ממשלה**, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2000, עמ' 231-234.

61 שם.

62 ד"ר מאיר היה מנכ"ל משרד הבריאות שהובא לתפקיד מקופ"ח הכללית. הואשם בקידום הקופה באמצעות משרד הבריאות.

63 בונדי, **שיבא**, עמ' 141.

64 מכתב מד"ר שיבא לפרופ' הלברכט בנוגע להזמנה למסיבת פְּרָדָה ממנו בבית החולים בחדרה, 15.7.1952, א"מ, ג 139/16.

ולשגשוגה. בעקבות המתחים בין הגופים זימן משרד הבריאות את נציגי המוסדות לדיון משותף וחילק ביניהם את תחנות טיפת חלב שווה בשווה: 68 לקופ"ח ו-68 להדסה.⁶⁵ ב-1950 חזר ד"ר עלי דיוויס, מנהל הדסה, מארצות הברית, ובדיון הנחיה מנשות הדסה לצמצום פעילות התחנות. בהתחלה המשיך ארגון הדסה להפעיל את התחנות כספק מטעם משרד הבריאות ובמימונו, ומ-1952 העביר הארגון למשרד הבריאות את מערך התחנות, איושן וניהולן, למעט אלה שבירושלים (טיפות החלב שם הועברו לעירייה).⁶⁶ המצוקה במשאבים ובכוח אדם הביאה לאיחוד הכוחות ולאישור לארגון הג'וינט (ארגון פילנתרופי יהודי אמריקני) לפעול בארץ. בסוף 1949 הסכימו הסוכנות, הממשלה והג'וינט להקים מוסד משותף שיטפל בחולים קשה. המוסד היה אמור להתקיים עד 31 בינואר 1951, ואז יוחלט על עתידו.⁶⁷

את ניהול מבצע החיסונים ואת ההחלטה על ייצורם בארץ יש לזקוף לזכותו של מנהל משרד הבריאות השלישי ד"ר שמעון בטיש, שמונה ב-1953 למנכ"ל המשרד, בתקופת שר הבריאות סרלין. ד"ר בטיש לא היה מעורב במתחים שאפיינו את קודמיו וקבע שמשרד הבריאות יפעל לפי מסורת המנהל הציבורי-רפואי הבריטי. הקביעה התאימה לאנשי המנהל של משרד הבריאות, חניכי התרבות הבריטית, ששירתו בצבא הבריטי כרופאים או כאנשי ארגון רפואי והנהיגו תרבות ניהול זו בעבודת משרד הבריאות. פעילותו העיקרית בשנת כהונתו הראשונה נגעה לאזרוח בתי החולים הצבאיים והסבתם לבתי חולים ממשלתיים בניהול משרד הבריאות. ד"ר בטיש אף יזם שינוי מהותי בהסדרת שהייתם של הורים לצד ילדיהם בזמן האשפוז בכל בתי החולים הציבוריים והרחבת ביקורי הקרובים, להבדיל מהנוהג שהגביל את ביקורי המאושפזים, ובכלל זה תינוקות וילדים, ואסר על הורים לשהות ליד ילדיהם בזמן האשפוז. ד"ר בטיש הרחיב את קשרי משרד הבריאות עם ארגון הבריאות העולמי ופעל לקבלת ישראל כחברה ה-49 בארגון. בימיו התהדקו קשרי משרד הבריאות עם ארגון הבריאות העולמי, ואנשי המשרד נשלחו להשתלמויות ולכינוסים של הארגון ונערכו ביקורים הדדיים של ראשי הארגון.⁶⁸

באמצע 1955, כשהחל משרד הבריאות להיערך לחיסון המוני ילדים מפני שיתוק הילדים, נסע ד"ר בטיש לגיו יורק לשכנע את גורמי הבריאות האמריקניים לאפשר לישראל לייצר את התרכיב, אף שממשלת ארצות הברית הכריזה אמברגו על ייצואו. ואכן, האישור התקבל, וישראל הייתה המדינה הראשונה מחוץ לארצות הברית שיוצר בה תרכיב סאלק וחוסנו המוניים. למעמדה הייחודי של ישראל סייעה בוודאי העובדה שהמפתחים היו יהודים. דוגמה לכך אפשר למצוא בכתבה מ-1956, שאז יצא ד"ר בטיש לארצות הברית

65 התכתבות בין הדסה למשרד הבריאות בשנים 1950-1951, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), 140/2.

66 שם.

67 הסכם בין הסוכנות לג'וינט ולממשלה להקמת ארגון מיוחד, 7.12.1949 ודוח מיישיבה ראשונה, 8.12.1949, אצ"מ, S6/6135.

68 הערך 'בטיש שמעון', בתוך: האנציקלופדיה העברית האנציקלופדית בכתבה. באדיבות פרופ' שפרה שורץ.

לטפל בהשגת התרכיב: מדינות העולם התעניינו בהמצאה, וכל הממשלות ביקשו את התרכיב. דווייט אייזנהאואר, נשיא ארצות הברית, הורה לאפשר לכל מדינה שבקשרים דיפלומטיים עם ארצות הברית גישה למידע, והקונגרס ביקש להעניק לסאלק מדליית זהב על הגילוי. בכתבה הודגש מוצאו היהודי, והוריו נמצאו בלב ההתעניינות.⁶⁹ גם ד"ר סייבין ורופאים אחרים היו יהודים, ובארץ הודגש הדבר בפרסומים.

חילוקי הדעות במערכת הבריאות

ההתמודדות עם מגפת הפוליו בימים הראשונים של משרד הבריאות הייתה צו השעה. על המאבק במגיפה היו חילוקי דעות בנוגע לכיוונים שאליהם יש להוביל את מערכת הבריאות. בארכיון משרד הבריאות מצויים חילופי דברים בין ד"ר שיבא ובין מובילי דעה בתחום הבריאות בארצות הברית, בדרום אפריקה ובנורווגיה. קרל איבנג הנורווגי הזהיר במכתב את ד"ר שיבא שאם לא יזדרז, יתקשה לחולל את השינוי המיוחל במערכת הבריאות בארץ. המכתב נכתב לאחר כינוס ארגון הבריאות העולמי בז'נבה ב־1952, והכותב ציין שניסו לצרף את ישראל לוועד הפועל של ארגון הבריאות העולמי, אך הדבר נכשל מטעמים פוליטיים. בהמשך המכתב אף הביע חשש מהתפרצות נוספת של מגפת שיתוק הילדים.⁷⁰ בחילופי המכתבים גלומים כל המאפיינים הפוליטיים שעמה התמודדה ישראל בניסיונה להיות שווה בין שוות באו"ם ובהתמודדותה היום־יומית עם המגפה.

עוד דוגמה לקשיים יש בחילופי המכתבים בנוגע לייצור ריאות ברזל. משהביא ד"ר שיבא לארץ כמאה מכשירים, פנו אנשי מרכז הקואופרציה למלאכה, חרושת ושירותים ציבוריים שבהסתדרות העובדים למשרד האוצר – שיאשר לקואופרטיב המכוש לייצר ריאות ברזל. ד"ר שיבא פנה לשלושה מומחים לחוות דעתם⁷¹ – ד"ר פלק, ד"ר הרי הלר וד"ר בן ציון הראל (הירשוביץ) מאסותא.⁷²

ב־1953 עלה שוב נושא ריאות הברזל; בעיתון ג'רוזלם פוסט תוארה תרומת ציוד מבריטניה, ותשובת ד"ר מרדכי יהל ממשרד הבריאות הייתה שאכן בעבר נעזר היישוב בציוד של הצבא הבריטי, אך ב־1950 הוא הושב אליו.⁷³

69 ד"ר בטיש יוצא לארה"ב לטפול בהשגת התרכיב, דבר, 15.4.1956, מארכיון העיתונות, אוניברסיטת תל אביב.

70 מכתב מד"ר שיבא לד"ר פרנק ביוהנסבורג, דרום אפריקה, 12.10.1951; ומכתבו של קרל איבנג, משרותי הבריאות הנורווגיים במשרד הרווחה באוסלו לד"ר שיבא, 25.6.1952 – שניהם בא"מ, ג 139/16.

71 התכתבות בין משרד המסחר והתעשייה למרכז הקואופרציה, 3.1.1951, בעקבות פנייתה של הקואופרציה מ־13.12.1950, שם.

72 ד"ר הראל עבד בעין חרוד מטעם הדסה והקים את בית החולים העמק. היה רופא ראשי של קופ"ח הכללית בצפון הארץ. ב־1936 חבר לקבוצת רופאים, ויחדיו הקימו את בית החולים הפרטי אסותא. ראו: נסים לוי ויעל לוי, רופאיה של ארץ ישראל 1799–1948, איתי בחור, זיכרון יעקב 2017.

73 מכתב מד"ר יהל למערכת העיתון ג'רוזלם פוסט, 24.3.1953, עמ' 206, א"מ, ג 4267/3.

מההתכתבות בין גופי הבריאות עולה שהמתחים ביניהם נגעו בעיקר לתרומות להקמת מוסדות שיקום. למשל:

1. התכתבות בין הדסה למשרד הבריאות בנוגע לגיוס תרומות להקמת בית חולים שיקומי בישראל. בפניה לתורמים הודגש שלאחר המלחמה טופלו בארץ נכים רבים ונפגעי שיתוק ילדים שנוקקו לשיקום ממושך.

2. התכתבות עם קופת החולים על קמפיין של ארגון הפוליו למען פלסטיין שהגדיר את עצמו 'היחידי במזרח התיכון ובחסות הסתדרות העובדים וקופת חולים'. הקמפיין הציג לתורמים שייט של 42 יום מניו יורק לישראל במארס 1949. לדעת המארגנים, זאת הזדמנות פז למפליגים לחגוג את ליל הסדר בישראל. למצטרפים לשייט הובטח שבכירים בממשלה יקבלו את פניהם. מטרת הארגון הייתה להקים בישראל בית חולים שיקומי.⁷⁴

ב־17 באוקטובר 1948 נשלח מברק ממנהל הדסה ד"ר דיוויס לשר האוצר אליעזר קפלן, ובו צוין שד"ר מאיר מקיים מגבית להקמת בית החולים בהיקף של 1.5 מיליון דולר. מומחים קבעו שאין צורך בבית חולים כזה, והמברק מסתיים במשפט: 'נא למנוע פעולה זו'.⁷⁵ בתגובה העביר ב־12 בדצמבר 1948 יצחק קניבסקי ממרכז קופ"ח הכללית מכתב לד"ר אברהם קצנלסון ממשרד הבריאות, בצירוף הודעת ד"ר מאיר, ששהה אז בארצות הברית, כי שישה חודשים לפני כן פנו אליו אנשים שמעוניינים לסייע בהקמת מוסד כזה בארץ. אנשי ההסתדרות וקופ"ח הכללית הסכימו לקיים משא ומתן עם מנהל האגף לרפואה מונעת במשרד הבריאות, שריכוז את המידע בנוגע לשיתוק הילדים, בשני תנאים: (א) המגבית תעשה בחוג מסוים; (ב) היא לא תפגע במגביות ההסתדרות והתנועה הציונית. מקצת אנשי הקבוצה היו יהודים עשירים מתבוללים, ואחרים – לא יהודים.

בנובמבר 1949 הבהיר ד"ר מאיר שהמוסד ישקם לא רק חולי שיתוק ילדים אלא גם פצועי מלחמה ואחרים. הקבוצה ביקשה שהמוסד ייקרא מוסד לפוליו, ולאחר התייעצות עם ד"ר אדלר מהדסה ועם פרופ' וקסלר מניו יורק שביקש שהמוסד ייקרא המוסד לשיתוק ילדים ורהביליטציה. לעניין הדסה באמריקה הוא ביקש לא להתייחס בשל תרומתה למדינה, אך ציין שלאחר ששהה שלושה חודשים בארצות הברית, לא מצאה לנכון הנהלת הדסה ליצור אתו קשר ולהזמין לשיחה ובמקום זאת ניזונה מידיעות מוגזמות וסברות שמפורסמות יום־יום בעיתונות.⁷⁶

בארכיון נמצא גם מכתב בכתב ידו של ד"ר שיבא לארתור לוריא, קונסול ישראל בניו יורק, בעניין פגישה עם אנשי הקרן הלאומית לשיתוק ילדים (NFIP) בנוגע לניסוי התרכיב בארץ ובנוגע לביקורו של ד"ר פרץ יקותיאל עם אנשי הקרן, שקשריו עמם יכלו ליצור

74 הודעת המוסד לפוליו בפלשתניה, שנוסד כדי להקים בית חולים שיקומי בישראל, 10.11.1948, שם, ג 170/7.

75 מכתבו של ד"ר עלי דיוויס, מנהל הדסה, לשר האוצר אליעזר קפלן בנוגע לפעילות קופ"ח הכללית בארצות הברית, שם.

76 הודעת ד"ר מאיר למרכז קופ"ח הכללית, נובמבר 1949, שם.

הדדיות במידע ובסיוע. ד"ר שיבא העלה על נס במכתב את חשיבות הקשר הזה למשרד הבריאות.⁷⁷

דחיפות סוגיית הפוליו והעדר מגבלות או אילוצים פוליטיים אפשרו לבסוף לד"ר בטיש, כמנהל השלישי של משרד הבריאות, לנהל את מסע החיסון הארצי באופן מיטבי. תקופת הביניים של ממשלת ישראל השישית לפני בחירות אפשרה לו לקדם פעילות בנושא הפוליו ללא התנגדות במשרד או מחוצה לו. מבצע החיסונים שארגן משרד הבריאות בהנהגתו פעל ללא הגבלה ואפשר לחסן את ילדי ישראל.⁷⁸

המאבק למיגור המגפה – ההיבט הרפואי

המאמץ לבלימת המחלה בראשית שנות החמישים נחל מפלה, שכן למרות מאמצי ראשי מערכת הבריאות היא התפשטה ביולי 1949. ההתפרצות הביאה לשילוב כוחות. במארג התקיים דיון משותף לאנשי הסוכנות היהודית, השירות הרפואי לעולה והאגף לגהות ציבורית במשרד הבריאות. הוסכם שאי־אפשר להטיל סגר על מחנות העולים מפני שבהיעדר הסברה ובהיעדר תנאי תברואה במחנה לא יבינו העולים את הדבר ויתנגדו לו. הוחלט שיש לשפר את התברואה במחנות, לאתר חולים חדשים ולהוסיף רופא וצוות רפואי.⁷⁹

בעקבות המשך התפשטות המחלה במרכז הארץ ובצפונה פרסמו ראשי מערכת הבריאות הנחיות להתיישבות הכפרית ולקיבוצים שרוכזו בהם הילדים. המחשבה הייתה שבתו הילדים ובתי התינוקות הם אלה שגרמו להדבקה מהירה. דגם זה של הבתים, שנבנה על יסוד האידאולוגיה של הלינה המשותפת בקיבוצים, אומץ במחנות המעבר בקפריסין, בעדן, בעתלית ובמעברות מכיוון שרופאי הילדים חשבו שהוא הדגם הנכון לבידוד ולהחלמה. לימים היה מהלך זה סלע מחלוקת, שכן מרבית העולים התנגדו להפרדת הילדים מהם. כן ניתנו הנחיות למעונות יום ולמוסדות לתינוקות.⁸⁰ בשל הקרבה הפיזית בין הילדים התחסנו מרביתם אף שלא אובחנו כחולים. תקופת הדגירה של הנגיף נמשכה 5-35 ימים.⁸¹

77 מכתב מד"ר שיבא, מנכ"ל משרד הבריאות, לקונסול ישראל בניו יורק, מר ארתור לוריא, ללא תאריך, שם, ג 178/3.

78 הערך 'בטיש שמעון', בתוך: האנציקלופדיה העברית האנטרנטיית בכתיבה, עמ' 2. באדיבות פרופ' שפרה שורץ.

79 זיכרון דברים מישיבה, בנושא סכנת התפשטות מחלת ה-Poliomyelitis במחנה ראש העין, 8.3.1950, א"מ, ג 177/14.

80 קווי פעולה למניעת מחלת שיתוק ילדים, משרד הבריאות, המחלקה להיגיינה ציבורית, ללא תאריך, אצ"מ, S49/3038.

81 אבחון המחלה נעשה באמצעות דיקור נוזל עמוד השדרה וסימנים נירולוגיים אופייניים.

ב־1956 התגלו חולי שיתוק ילדים בכל הארץ, ורק מ־1957 פחתה כמות הנדבקים בעקבות מתן החיסונים שהחל שנה קודם לכן. מינואר 1956 עד אוקטובר 1957 אובחנו 533 חולים. כך תיאר ד"ר שיבא את המצב:

מלחמת השחרור פרצה לרפואה בארץ את הדרך למרחב [...] היא חייבה פיתוח מערכת אשפוז רחבה ומערכת היגיינה ציבורית ענפה. אנו מסכמים 4 שנות מדינה בעליה מ־2,500 מיטות ל־5,500. בגידול הזה לקחה הממשלה חלק ארי ויכולנו להתגבר על הבעיות שהתהוו עקב עליית אלפי חולים. הוכינו קשה על ידי מגפת שתוק ילדים שעד כה פגעה כבר במשך שלוש עונות.⁸²

ההיערכות לחיסון וחיפוש הסיוע העולמי

משרד הבריאות החליט לשלוח מומחים לסיור במדינות המחסנות, ובעיקר בארצות הברית. בו בזמן החלו לדון באפשרות להקים בארץ מעבדה לייצור עצמי של תרכיבים.⁸³ הלחץ למצוא פתרון למחלה בארץ גבר. השמועות על התרכיב של ד"ר סאלק הגיעו לארץ, אך תוצאות הניסוי בתרכיב לא היו מספיקות עדיין כדי להרחיבו, ובייחוד משום שבניסוי בארצות הברית חוסנו ילדים מבוגרים יותר.⁸⁴ ניסוי השדה שבוצע שם היה לניסוי המבוקר והנרחב ביותר עד אז בהיסטוריה של הרפואה.⁸⁵

במאי 1956 כתב המנהל הרפואי של הקרן הלאומית לשיתוק ילדים בכתב העת *Pediatric Clinics of North America* כי המצב השתנה בארצות הברית עם התרכיב של סאלק. בנוגע ליעילותו ובטיחותו, בסיום המאמר הודגש: 'דיון בבטיחות החיסון של סאלק במתכונתו הנוכחית הוא אקדמי בלבד. הוא הפך שאלה להיסטוריונים ולא לקלינאים'.⁸⁶ המחבר התכוון לסתום את הגולל על הדיון בנוגע ליעילות התרכיב. דעתו הנחרצת, שהסתמכה על נתונים, הייתה שיש לחסן בתרכיב שפותח ולהפסיק את הדיון. הכותב התבסס על הניסוי שנעשה בשלושים מדינות בארצות הברית ב־1955 ועל הניסוי בקנדה. לדבריו, הוכח כי התרכיב בטוח. הדרך לחיסון בישראל נסללה, אלא שבארץ היו שמונים

82 סיכום ארבע שנות עבודה של ד"ר שיבא במשרד הבריאות (כנראה משנת 1952), א"מ, ג 139/16.

83 ד"ר מרבורג מניו יורק במכתב לד"ר בטיש, מנכ"ל משרד הבריאות, 1955, שם, ג 5090/1.

84 מיכאל דיוויס, 'שיתוק ילדים בישראל באמצע שנת 1958', *הרפואה*, נה (1958), עמ' 40-43. ד"ר דיוויס היה מהמחלקה לרפואה מונעת בבית הספר לרפואה והיה ממלא מקום מנהל המחלקה לאפידמיולוגיה במשרד הבריאות.

85 הניסוי בוצע ב־1954 ב־217 אזורים במימון הקרן הלאומית לשיתוק ילדים (NFIP). כשני מיליוני ילדים היו במעקב, 400,000 מהם חוסנו בשלוש זריקות שהכילו שלושה זנים של המחלה, ו־210,000 חוסנו בפלצבו. באפריל 1954 הראו התוצאות שהתרכיב יעיל ובטוח ב־60-70 אחוזים מפני זן אחד של המחלה, וב־90 אחוזים מפני הזן השני והשלישי שלה.

86 ד"ר ואן ריפר היה המנהל הרפואי של הקרן לשיתוק ילדים בניו יורק. תקציר מפרסום בכתב העת של איגוד רופאי הילדים בארצות הברית, מאי 1956, א"מ, ג 4271/3.

אחוזים מהחולים ילדים עד גיל שלוש, שלא ככרוב ארצות המערב, ולכן היה על אנשי משרד הבריאות להיערך בזהירות.

גיבוש מדיניות עצמאית למבצע החיסונים

משהוחלט לאשר את התרכיב, במחצית השנייה של שנות החמישים, נערך משרד הבריאות לחיסון הילדים בישראל. את ישראל הקדימו שתי מדינות: ארצות הברית, ששם פותח החיסון המקורי; ודנמרק, שפיתחה חיסון לפי הפיתוח של סאלק. במשרד הבריאות הוחלט להשתמש בתרכיב שנקנה בארצות הברית מחברת פארק דיוויס ובתרכיב שיפותח בארץ באותה שיטה, אגב הכנסת שיפורים שנלמדו במעבדות בדנמרק. מבחני הבטיחות והיעילות בוצעו לפי הנוהל האמריקני. שלא כמקובל בארצות הברית הוחלט בארץ – על סמך הניסוי בדנמרק – כי המינון יהיה 0.3: הזרקה תוך-עורית, ולא לשריר. שתי הזרקות יינתנו בהפרש שלושים יום, וזריקה שלישית – לאחר 7-12 חודשים.

מבצע החיסון היה אמור להתחיל בחודשי החורף, שאז המחלה רדומה. הוחלט להתחיל בילדים בני שישה חודשים עד שלוש שנים.⁸⁷ הציבור חיכה למבצע בכליון עיניים, אך גם חשש מתופעות הלוואי. לראשי משרד הבריאות היה זה מבחן ראשון, והם התמודדו בכל המישורים – רפואה, חברה, פוליטיקה ותקשורת.

בפברואר כונסה במשרד הבריאות הוועדה המעבדתית לשיתוק ילדים, ובה ארבעה מנהלי מעבדות: בירושלים, באבו כביר, בצה"ל ובנס ציונה. בישיבה חולקו תפקידים בין המעבדות, וסוכם כי עד שיהיה אפשר לייצר בארץ את התרכיב, יש לרכוש אותו בחוץ-לארץ, ובו בזמן לבדוק אפשרות לרכוש אותו בארץ לכשיתחילו לייצרו. סוכם שחברי הוועדה יפעילו יחדיו את המבצע, וד"ר קורט מרברג ינהל אותו.

אף שנבחר הנתיב האמריקני, לא נזנח זה של ארגון הבריאות העולמי. דוגמה לכך אפשר לראות בחשיבות שייחסו אנשי הדסה להצעת הארגון להקים בארץ מעבדה מטעמו להכנת התרכיב. ד"ר האנס ברנקופף, מנהל המעבדה בהדסה, דיווח בישיבה על הצעת ארגון הבריאות העולמי לקיים ניסוי שדה בישראל עם תרכיב חי מוחלש. הוא דיווח על פנייה מארגון הבריאות העולמי ועל התכתבות עם ד"ר שאול זימן, סגן המנהל הכללי במשרד הבריאות. הוא ציין שפנו אליו מארגון הבריאות העולמי בבקשה להקים באוניברסיטה העברית בירושלים מעבדה לפיתוח תרכיב להגנה מפני שיתוק ילדים, והאוניברסיטה ראתה בכך צעד מבורך, יוקרתי וחשוב, כמו שעולה מדברי ד"ר ברנקופף: 'משרד הבריאות מעוניין לעזור למוסדנו ואני מקווה שכך יהיה גם בעתיד'.⁸⁸ חברי הוועדה חשבו שישראל אינה מתאימה לניסוי הזה.

87 דיוויס, 'שיתוק ילדים', עמ' 40-43, שם, ג 5086/10.

88 מכתב מד"ר האנס ברנקופף לד"ר שאול זימן, סגן מנכ"ל משרד הבריאות, 27.10.1954, שם. ד"ר ברנקופף היה וירולוג בעל שם, שעבד תחילה באוניברסיטה העברית בירושלים ואחרי כן ניהל את המעבדות הממשלתיות. הוא היה חבר בארגון הבריאות העולמי בוועדת מומחים לטראכומה.

מנהלי המעבדות מצאו שנחוץ תקציב של 30,500 ל"י למחקר ולייצור התרכיב. בשלב הראשון אישר משרד הבריאות 20,000 ל"י.⁸⁹ לאחר פרסום התוצאות הטובות בחוץ-לארץ החלו ראשי מערכת הבריאות בארץ להיערך למבצע. להגדרת אוכלוסיית היעד מונתה ועדה מטעם משרד הבריאות, ובה ד"ר רפאל גזרביץ (המשנה למנכ"ל משרד הבריאות), ד"ר פרץ יקותיאל (ממשרד הבריאות) וד"ר קורט מרברג (מנהל מחלקה בתל השומר). המלצות הוועדה תאמו את עמדת ועדה אחרת בראשות פרופ' אלפרד קלופשטוק,⁹⁰ שהתבססה על היקף התחלואה בשנים האחרונות, על גיל החולים ועל פיזורם הגאוגרפי. חברי הוועדה הסיקו שכדאי להתחיל לחסן בחודשים הראשונים של 1956 ולסיים באביב באותה שנה. הוחלט לייבא תרכיב מחברת פארק דיוויס במחיר 2.50 דולר למנה. בנוגע לייצור התרכיב בארץ נמצא שרק במכון המחקר בנס ציונה אפשר לייצר אותו ולבנות בניין ייעודי לגידול קופים לניסוי. ברוח התקופה, מטעמי ביטחון ומחשש שלא יהיה אפשר לייבא תרכיב מארצות הברית, הוחלט להזדרז בפיתוחו בארץ. הוועדה לבעיית שיתוק הילדים המליצה לשלוח שניים-שלושה אנשי מעבדה לארצות הברית ולדנמרק ולקבל אישור מראש הממשלה ומשר הביטחון להשתמש במעבדות בנס ציונה ובתל השומר. שלושה מומחים נבחרו למשלחת, ובראשם פרופ' נתן גולדבלום, שהקים בשובו את המעבדה לייצור התרכיב; המשלחת המליצה לאחד את הפעילות בייצור התרכיב במעבדה אחת ולא להפריד בין הייצור לבדיקות הבטיחות. במכתב למנכ"ל משרד הבריאות ד"ר בטיש כתבו חברי המשלחת שהתמונה התבהרה ושהתרכיב של סאלק הוא המומלץ, אך התרכיב שיוצר בארצות הברית לא אושר ליצוא, ולאחר התייעצויות עם מומחים הם המליצו להקים מעבדת רקמות בארץ.⁹¹ החברים הסכימו שיש לרכוש את התרכיב של ד"ר סאלק מארצות הברית ובו בזמן לייצר תרכיב מקומי שישלב ידע אמריקני וידע דני. הסוגיות המורכבות היו יבוא קופים ועמידה בלוחות הזמנים.⁹² יש לזכור שהייתה אז מתיחות ביטחונית; שיאה היה מלחמה של שמונה ימים בסיני (בין 29 באוקטובר ל-5 בנובמבר 1956), ולימים היא כונתה מבצע קדש. דווקא אז הגיעו לארץ ידיעות מארצות הברית על פגמים בתרכיב, ולכן הוחלט לדחות את המבצע, אף שהמנות שהיו אמורות להישלח לישראל נבדקו בקפדנות.⁹³ ביולי התקבל

89 זיכרון דברים משיבה במשרד הבריאות בנוגע לתקציב המבצע בהשתתפות מנכ"ל המשרד ד"ר בטיש, 6.2.1955, שם.

90 פרופ' קלופשטוק היה בקטריולוג, ולימים רקטור אוניברסיטת תל אביב.

91 מכתב מד"ר מרבורג לד"ר בטיש בשם המשלחת למעבדות בארצות הברית מניו יורק, 11.7.1955, א"מ, ג 5090/1.

92 מכתב מד"ר גזרביץ, המשנה למנכ"ל משרד הבריאות, לשר הבריאות, 15.5.1955, שם, ג 4271/3.

93 מכתב מד"ר פרץ יקותיאל לד"ר ראובן קטהיין בנוגע לחיסון מפני שיתוק הילדים, 19.5.1955, שם. ד"ר יקותיאל התמחה בתחום המלריה ועבד עם ד"ר שיבא בבית החולים בלינסון, פעל בארגון הבריאות העולמי בנושא שיתוק ילדים ומלריה.

מידע גם מארגון הבריאות העולמי בז'נווה על תקלות בתהליך הכנת התרכיב של מעבדה אחת שגרמה הדבקה בנגיף. כנראה הוא לא היה מוחלש דיו.

בדוח של האו"ם צוין שהמדינות האחרות המשיכו לפתח את התרכיב. בקנדה חוסנו 100,000 ילדים, בדנמרק – 500,000, בשוודיה לא אושרה בטיחות החיסון, בגרמניה לא אושר התרכיב בשל וירוס חי בחיסון, באנגליה פותח התרכיב בחברה אחרת (גלסקו וולקס), וגם בצרפת ניסו לפתחו.

במרבית המדינות החיסון עוד היה אז בשלב מעבדתי, והיו פערים בין המדינות ובמדיניות. ארגון הבריאות העולמי לא נקט עמדה ולא קיבל אחריות על בטיחות החיסון, אך בשל חומרת המצב בישראל הוא התריע על הסכנה של הידבקות בני המשפחה והמטפלים מהפרשות הילדים שחוסנו.⁹⁴

לאחר חודש ימים זומנו בדחיפות למשרד הבריאות בכירי רופאי הילדים בבתי החולים לדיון בתכנית החיסונים מפני שיתוק ילדים, דיון שתוכנן לאפריל.⁹⁵ לאחר הדיונים שלח ד"ר רפאל גז'בין לשר הבריאות מסמך מסכם, ובו נתונים אפידמיולוגיים משווים מהעולם, שהעידו כי מחלת שיתוק הילדים גברה גם בארצות חמות כמו מלטה, מאוריציוס וישראל וכי בתוך שנתיים עד שלוש עלה מספר החולים.⁹⁶ מאז הקמת המדינה עד מבצע החיסונים נשנה מדי שנה היקף החולים בשיתוק הילדים.

החלטת משרד הבריאות להיערך לחיסון ההמונים בחורף 1956 הסתמכה על הנתונים האפידמיולוגיים שנאספו. השיקול המעשי היה גם כלכלי – חיסון התינוקות תחילה אפשר להזריק מינון נמוך יותר. לעומת זאת, לא היה אפשר להתמקד באזור גאוגרפי אחד.⁹⁷ שגרירות ישראל בארצות הברית גייסה להשיג את התרכיב שפיתח ד"ר סאלק. כדי לאפשר את משלוחו הובטח לאמריקנים שהחומר יהיה בשימוש משרד הבריאות בלבד. ד"ר מרבורג שהיה אז באוניברסיטת ייל ללימוד הנושא.⁹⁸ לאחר הביקור במעבדה של פרופ' מלניק הוא דיווח לד"ר בטיש שחברי המשלחת נפגשו עם ד"ר סאלק, ד"ר פאול, ד"ר האמון ובכירים מהמכוניס הלאומיים לבריאות בארצות הברית (National Institutes of Health). הם נחשפו לחילוקי דעות המומחים: מצד אחד ד"ר סאלק שחשב שהתרכיב בטוח, ומצד אחר וירולוגים בעלי שם (כמו ד"ר סייבין וד"ר האמון) שטענו כי התרכיב בעייתי, תאורטית ומעשית. חילוקי דעות אלה השפיעו על אנשי משרד הבריאות, ולכן הוחלט להמתין לשינוי הזנים בתרכיב.

94 מכתב מד"ר מ' פאין, ארגון הבריאות העולמי המחלקה למחלות אנדמו־אפידמיות, לד"ר ברקנהוף, מנהל המעבדה בהדסה, 5.7.1955, שם.

95 מכתב מאת ד"ר רפאל גז'בין, לבתי החולים רמב"ם, שוויצר, בית ליד, תל השומר, אסף הרופא וצהלון, 1.3.1955, שם. ד"ר גז'בין מונה בידי ד"ר שיבא למנהל בית החולים רמב"ם, ואחרי כן היה יושב ראש ההסתדרות הרפואית בישראל, מנכ"ל משרד הבריאות וראש המשלחת לארגון הבריאות העולמי.

96 מסמך סודי ביותר מד"ר גז'בין לשר הבריאות, 15.5.1955, שם.

97 שם.

98 מכתב מד"ר בטיש, מנכ"ל משרד הבריאות, למנהל המחלקה הכלכלית במשרד החוץ, 3.7.1955, שם.

בארץ הוחלט להטיל על פרופ' גולדבלום את הקמת המעבדה. המשימה הייתה אמיצה, ובייחוד לאחר התקלה באמריקה במעבדת Cutter. בן ישי ציין בכתבה עליו: 'לימים הוכיח התרכיב את עצמו, והצוות הקטן של המדענים וטכנאי המעבדה יכול היה באמת לחגוג. היה זה הישג עצום לפרופ' גולדבלום וחבריו, ולמדינת ישראל. מדינה שזה עתה נולדה'.⁹⁹ התרכיב יוצר לפי הנחיות ארגון הבריאות העולמי, אך התוצאות בארץ ובאוכלוסיית היעד חייבו בשנים הראשונות שינויים בזנים ובמינונים.¹⁰⁰

על ההחלטות בארץ העיבו גם המתחים וחילוקי הדעות הבין-לאומיים: ארצות הברית עצרה את הרחבת מתן התרכיב בעקבות התקלה במעבדת Cutter, שייצרה את התרכיב ללא מבחני בטיחות מספקים, וכך מדינות כמו קנדה וארצות סקנדינביה הכינו בעצמן את התרכיב.

ד"ר סאלק ופרופ' מלניק יעצו לרופאי המשלחת מישראל להקים בארץ מעבדה לתרבויות רקמה לשם הכנת התרכיב, ואף היו מוכנים לספק תרכיב בכמויות קטנות. לכן היה ברור שיש לפעול לעצמאות ולהקים מעבדה ייעודית.¹⁰¹

עם שוב אנשי המשלחת מארצות הברית הם נפגשו עם נציגי הוועדה האפידמיולוגית, נציגי קופות החולים, נציגי איגוד רופאי הילדים בהסתדרות הרפואית ונציגי הדסה ועיריית תל אביב. בדיון השתתפו 23 נציגים, ועל סדר היום עמדה השאלה אם להתחיל במבצע החיסון בשנה הקרובה.¹⁰² לא הייתה הסכמה בנוגע להיקף המבצע, ובכל זאת סוכמו הנושאים האלה:

1. יש לחסן ילדים בני חצי שנה עד שלוש שנים.
2. יש להבטיח את בטיחות התרכיב.
3. יש להבהיר שהתרכיב אינו נותן מענה מרבי למחלה.
4. על כל מוסדות הבריאות ואיגוד רופאי הילדים להשתתף בשכנוע הציבור.¹⁰³

המשתתפים התבקשו להימנע מלהעביר מידע בנושא החיסון לציבור ולעיתונות עד הגעת התרכיב ארצה בשל החשש משמועות ומתעמולת נגד. משרד הבריאות התעקש שלהצלחת המבצע נדרשת הסכמה מלאה של הוועדות השונות שהשתתפו בדיון, ובהם נציגי המוסדות ורופאי הילדים. כדי להימנע מציפיות מוגזמות הומלץ לרופאים לקיים דיון בלי להזכיר את תכנית משרד הבריאות לחסן עוד באותה שנה.¹⁰⁴

99 הארץ, 14.4.1958. פרופ' נתן גולדבלום (1920-2001) היה בקטרילוג ישראלי שהשתלם במעבדתו של פרופ' סאלק ב-1953 ויוצר התרכיב נגד שיתוק ילדים בישראל. הוא חתן פרס סולד וחתן פרס ישראל למדעי החיים ל-1988.

100 Swartz, *The Epidemiology of Polio*, pp. 42-44

101 מכתב מד"ר מרברג מארצות הברית בסיור במעבדות לד"ר בטיש, 11.7.1955, א"מ, ג 5090/1.

102 זיכרון דברים מפגישת הוועדה לאם ולילד שלידי מועצת הבריאות ב-9.10.1955. נכתב בידי ד"ר טאושטין, 16.10.1955, שם, ג 5090/3.

103 שם.

104 שם.

כדי לגייס תמיכה בין-לאומית הציע משרד הבריאות לארגון הבריאות העולמי להשתתף בניסוי ולראות בישראל שדה ניסוי בין-לאומי משום שגיל המתחסנים בארץ היה נמוך מגיל המתחסנים בארצות אחרות.¹⁰⁵ ארגון הבריאות העולמי בירך על כך, אך אנשיו לא יכלו לספק את התרכיבים הנדרשים מארצות הברית או מאירופה ואף לא יכלו להתחייב לספק לישראל בעתיד תרכיב מאחת החברות המייצרות. ד"ר פאין, מארגון הבריאות העולמי, כתב: 'אם יהיו לי חדשות, אני כמובן איידע, ואם אפשר, תיידע אתה אותי בתכניות שלכם ובהתקדמות'.¹⁰⁶ מכך אנו למדים שארגון הבריאות העולמי ביקש להיות מעורב בתהליך החיסון, אך לא סייע באספקת התרכיבים. המוצא היה ייצור התרכיב בארץ.

בסוף 1955 ביקר בארץ פרופ' מלניק וסקר לפני ראשי משרד הבריאות את הקשיים במשלוח התרכיב מארצות הברית, ושוב נדונה שאלת אספקתו לעומת ייצורו בארץ. נראָה שצוות משרד הבריאות נואש מהסיכוי לרכוש את התרכיב בחוץ-לארץ. הוחלט להפחית את המינון ל-0.3 סמ"ק בהזרקה תת-עורית ולייצר בארץ תרכיב מגזע לא אלים, שהביא עִמו פרופ' מלניק מארצות הברית. האורח הבטיח לסייע באספקת קופים ורקמות כליית קופים בביקורו הקרוב בהודו.¹⁰⁷

בינואר נערכה פגישה במשרד הבריאות עם 18 עורכי עיתונים בכירים. ד"ר יקותיאל תדרך אותם בדבר פעילות משרד הבריאות בנוגע לחיסון ותיאר את הקשיים בגיוס התרכיב. אנשי משרד הבריאות ככל הנראה חששו מסיבוכים עקב החיסון, והדבר השפיע על ההסברה ועל נקיטת אמצעי זהירות מרביים לקראת הוצאתו לפועל. עורכי העיתונים התבקשו לא לפרסם כל מידע הנוגע למבצע החיסון, ואלה ביקשו שגם הרופאים לא ידברו על הנושא בכינוסים מדעיים.¹⁰⁸

בנובמבר צולם סרט, ובו הסבר לציבור על חשיבות החיסון. הודגש בו שד"ר סאלק הוא רופא יהודי ושהתרכיב המושלם יוצר בארץ לאחר חודשים של מאמצים.¹⁰⁹ קרוב לוודאי שהוחלט על ההסברה לאחר הדלפת המידע לעיתונות. לרווחת העוסקים בחיסון התברר בספטמבר שאושר יבוא התרכיבים מחברת פארק דיוויס, שהיו אמורים להגיע לארץ בתוך חודש ימים. כל שנותר היה להחליט אם לחסן את אוכלוסיית הילדים בשני התרכיבים – זה שיוצר בארץ וזה שיובא מחוץ-לארץ.

105 ד"ר בטיש, מנכ"ל משרד הבריאות, בפנייה לד"ר לאונרד שיל, הרופא הראשי במשרד הבריאות החינוך והרווחה בארצות הברית, 27.11.1955, שם, ג 5090/1.

106 ד"ר פאין, חבר ארגון הבריאות העולמי, במכתב לד"ר יקותיאל, מנהל המחלקה האפידמיולוגית, 25.1.1956, שם.

107 זיכרון דברים משיבת הנהלת המשרד, 19.12.1955, שם.

108 ד"ר יקותיאל, מנהל המחלקה לאפידמיולוגיה במשרד הבריאות, על הפגישה עם עורכי העיתונים בנוגע לפוליו, 27.1.1956, שם.

109 ישיבת ועדת האפידמיולוגיה ב-17.10.1956, שם.

מבצע חיסון המונים כמבחן ראשון למערכת הבריאות

לאחר דיונים מקיפים הוחלט לפעול. שתי ישיבות עסקו בהיערכות לחיסון, והוחלט לחסן אגב שימוש בשני התרכיבים בו בזמן, בהנחה שתתאפשר השוואה ביניהם ושתהיה לכך השפעה טובה על דעת הציבור. עם זאת, אנשי המשרד נערכו גם לתגובה שלילית מהציבור, אם ימצא שאחד התרכיבים יעיל פחות.

לקראת המבצע נרכשו תרמוסים בעלי פייה רחבה לאחסון התרכיב. כן נקנו 3,000 מחטים בגודל מיוחד וכ-3,000 מזרקים מסוג טוברקולין, שמיועדים לתבחין לשחפת. לחיטוי הציוד נרכשו כמאה מכשירי עיקור נוספים. מחציתם הותאמו לשימוש בחשמל, והשאר – להרתחה על פרימוסים.¹¹⁰ הכוונה הייתה שבכל מזרק יחוסנו שלושה ילדים, והחיטוי יעשה לפני יום העבודה. כל מחט נועדה להזרקת זריקות לעשרה ילדים.¹¹¹ התרכיבים אוחסנו בתל אביב והועברו ללשכות הנפתיות, ומשם לתחנות החיסון. בכל לשכה הוצב מקרר לאחסון התרכיבים, ולרשות הצוותים נמסרו תרמוסים שבתחתיתם קרח, ובכל אחד מהם נשמרו מאה בקבוקוני תרכיב.

חילוקי דעות אפיינו גם את ההיערכות לחיסון. למשל:

1. לשיבות שעסקו בתכנית לא הוזמנו אחיות, אף שהן היו אמורות לחסן. טובה בלכר, אחות מפקחת ארצית בבריאות הציבור, כתבה לד"ר יקותיאל שבישיבת המפקחות הארצית לבריאות הציבור העלו האחיות נושאים שעלולים לגרום תקלות, והמליצה לצרף אחות לוועדה לתכנון המבצע.¹¹²
2. קופות החולים ביקשו מימון להשתתפותן במבצע, בתחילה הוחלט לא לשתפן אלא לשלב את צוותי בתי החולים הממשלתיים ואת צוותי הלשכות. הנהלת משרד הבריאות קראה לעובדים להתגייס למבצע, ולמתנדבים – להירתם למשימה הלאומית. לבסוף הוסכם לשתף את הקופות בתנאי שלא תהיינה להן דרישות כספיות.¹¹³ אך כשיצאו לדרך שיתפו כולם פעולה למרות חילוקי הדעות.

עם תכנון המבצע נערכו בוועדה לענייני החיסון גם למחקר ולהערכה והוחלט:

1. יחוסנו 10,000 או 20,000 ילדים בתרכיב במינון המקובל בארצות הברית ובהשוואה בין שני התרכיבים בו בזמן.
2. תעובד תכנית לנטילת 2,000 דגימות דם בתחילת המבצע, וללא זימון מיוחד, בידי עשרה צוותים שהוכשרו לכך. 2,000 דגימות נוספות יילקחו לאחר החיסון השני.
3. כל צוות מחקר יהיה מצומצם, ובו רופא, אחות ופקיד, להבדיל מהצוותים שלא עסקו במחקר, ובהם רופא מחסן, אחות ושני רשמים.

110 דוח משיבה של ועדת חוליית המבצע, 15.11.1956, שם.

111 סיכום דיון בין ד"ר קלומר לד"ר יקותיאל במחוז ירושלים, 19.11.1956, שם, ג 4271/3.

112 האחות נחמה גוטמן בשם טובה בלכר המפקחת ארצית בבריאות הציבור, 11.2.1956, שם, ג 5090/1.

113 מכתב על גיוס כוחות למבצע חיסון מפני שיתוק ילדים, 11.12.1956, שם, ג 4271/3.

4. את הזריקה יבצע רופא. ביישובים קטנים שלא ימצא רופא, יפקח רופא הילדים המחוזי על עבודת האחות.

5. ילדים יעוכבו לזמן־מה לאחר החיסון. ההנחיות לאחיות המחסנות ולרופאים היו ממוקדות, ולרופאים האזוריים ניתן חופש פעולה מועט.

בדצמבר נערכו כינוסי רופאים בכל הערים, ושר הבריאות דיבר ברדיו ובכנסת. משרד הבריאות העביר מידע לציבור באמצעות יומני הקולנוע של חברת גבע בבתי הקולנוע. אחד היומנים צולם בבית החולים צריפין, שאושפזו בו ילדים חולים, במעבדה לנגיפים ביפו ובאחת מתחנות טיפת חלב. בסרט נראתה גם תמונת מפתח התרכיב ד"ר סאלק. בסרטון שני, שתוכנן לינואר, נראתה פעולת החיסון במקומות שונים בארץ, ומנכ"ל משרד הבריאות צולם נושא דברים על מבצע החיסון.¹¹⁴

תחילת המבצע נקבעה ל־1 בינואר 1956 ובסוף אוקטובר החלו להיערך לכך בגלוי. אלא שהיישום היה שונה מהמתוכנן – רופא הלשכה היה אחראי לגיוס הצוותים ולשילוב קופות החולים. לשכות הבריאות עסקו באיתור הילדים ובהבאתם להתחסן. כבעבר, הוצע לעשות זאת באמצעות כרטיסי המזון במכולת.¹¹⁵ שאלה שנדונה הייתה אם נדרשת הסכמת הורי הילדים לחיסון, והוחלט שבואה של אם עם ילדה לחיסון מעיד על הסכמה. כן הוחלט שאם יישאר מלאי תרכיבים, יחוסנו גם עובדי בריאות, רופאים ואחיות שנמצאים במגע עם חולי שיתוק ילדים.¹¹⁶ בנובמבר הסתיים מצב החירום, ומשרד הבריאות הגביר את קצב הפעילות לקראת מבצע החיסון.¹¹⁷ בו בזמן נשלחו התרכיבים מארצות הברית לדנמרק לבדיקה נוספת, ואפשר להניח כי גם התרכיבים שיוצרו בארץ נשלחו לשם.¹¹⁸

משקרב ימי המבצע הוקמה במשרד חוליית ביצוע, ואלה היו תפקידיה: (א) הספקת התרכיב והציוד לחיסון; (ב) הדרכת הצוותים המבצעים, ובכלל זה מסע הסברה לציבור. התפקידים בסעיף א הוטלו על ד"ר ביילין ממחסן האספקה ביפו, והאחרים – על ד"ר יעקב (דויטש) רותם מתל השומר. מחודש ינואר היו שניהם אמורים להתפנות למשימה הזאת, ועד אז הם ביצעו אותה נוסף על תפקידם.¹¹⁹

114 פרוטוקול משיבת הוועדה לענייני חיסון בתרכיב סאלק שהתקיימה ב־25.11.1956 במשרד הבריאות, ומכתבו של ד"ר ש' גינתון ליצחק נבון מסרטי גבע, 23.11.1956, שם.

115 מדובר בשיטה שיושמה בטיפת חלב ירושלים ב־1913, ולפיה כדי להבטיח הגעה לחיסון הותנה מתן מנות המזון בהתייבבות בטיפת חלב. במבצע פוליו לא הופעלה השיטה הזאת בסופו של דבר.

116 התכתבות עם הלשכות של חיפה, פתח תקווה, ירושלים, קופ"ח לאומית וקופ"ח כללית, סוף אוקטובר 1956, א"מ, ג 42711/3.

117 ד"ר יעקב יפה, הנהלת שירותי ההיקף, 19.11.1956, שם. ד"ר יפה היה בנו של הלל יפה ואפידמיולוג ראשי במשרד הבריאות. ראו: לוי ולוי, *רופאיה של ארץ ישראל*, עמ' 267.

118 זיכרון דברים משיבות ועדת הנגיפים שהתקיימו ב־17.9.1956 וב־21.9.1956, שם, ג 5090/1.

119 פרוטוקול ישיבת חוליית הביצוע מ־3.10.1956, שם, ג 427/3. ד"ר רותם היה ממקדמי המבצע ופיתח שיטת הנשמה בלחץ חיובי נמוך לחולי שיתוק הילדים. ראו: לוי ולוי, *רופאיה של ארץ ישראל*, עמ' 436.

המבצע תוכנן בסודיות, וזו חייבה את אנשי משרד הבריאות להיערך לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ולא לפי נתוני משרד הבריאות או מרשם התושבים. בארץ היו אז ארבע ערים גדולות וכ-800 יישובים קטנים, ובהם פחות מ-2,000 תושבים. לכל אחד מהיישובים היה צוות שאמור לחסן במשך 25 ימי עבודה בחודש כ-200 ילדים ביום (כ-5,000 בחודש), באזור גאוגרפי אחד, בלי לבזבז זמן על נסיעות וסידור מקום העבודה. בתל אביב היו 30,000 ילדים מכלל 420,000 התושבים בעיר ופעלו שישה צוותים לחיסון. ביישובי הערים היו כ-26,000 מועמדים לחיסון. הדבר חייב 43 צוותים, ולכן הומלץ להכשיר 50 צוותים. בכל צוות – רופא, שתי אחיות ושני פקידים.¹²⁰

המבצע התחיל בפברואר בתקציב דל ובניסיון לחסון בחומר לחיסון ובכוח אדם. בסימום הוכנס התרכיב לשגרת החיסונים לאחר שנבלמה עליית התחלואה. בין ינואר 1956 לאוקטובר 1957 אובחנו 533 מקרים בלבד.¹²¹ אלא שב-1958 נצפתה שוב עלייה בתחלואה, בייחוד בקרב פעוטות, ובהם בעיקר בני שישה חודשים עד שנתיים. המחשבה הייתה שהתרכיב היה יעיל פחות בשל גילם הצעיר של המתחסנים.¹²² יתכן שהבעיה הייתה במינון הנמוך שניתן מהתרכיב שבחיסון הסביל שפיתח סאלק.¹²³ ניתוח אפידמיולוגי שבוצע בשנת 1958 בחן את יעילות החיסון בשלוש קבוצות שונות – 14,000 ילדים שקיבלו שלוש זריקות, 49,500 שקיבלו שתי זריקות ו-48,500 שקיבלו זריקה אחת או שלא קיבלו כלל. ההנחה הייתה שבשלוש זריקות היעילות עולה.¹²⁴

התוצאה הייתה שבמאוס 1958 הוחלט בוועדה האפידמיולוגית שליד מועצת הבריאות להכפיל את המינון – ל-1.0 מ"ל, כמקובל בארצות הברית. כן הוחלט על זריקת דחף שלישית לילדים שקיבלו שתי מנות; במינון 1.0 מ"ל. ילדים שחוסנו בשלוש מנות קיבלו עוד זריקת דחף. הכנת התרכיב הועברה למעבדה לנגיפים ביפו. מאז התרכיב נמצא בשגרת החיסונים בהרכבים שונים ומשמש לחיסון גם בהתפרצויות אחרות. ואכן, בריאיון בעיתון הארץ ב-1958 ציין פרופ' גולדבלום בסיפוק ירידה של יותר מתשעים אחוזים בחולים בשיתוק הילדים בשנה האחרונה, לעומת הממוצע בשנים 1952-1957. פרופ' גולדבלום הקים את מעבדת הנגיפים של משרד הבריאות ביפו ועמד בראשה.¹²⁵ לאחר שמיצה את תפקידו במעבדה הוא נענה ב-1960 להצעה להצטרף לבית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית בירושלים, מונה למנהל המחלקה לוירולוגיה, ולימים מונה לסגן נשיא האוניברסיטה למחקר ופיתוח.

לימים עוטר פרופ' גולדבלום בפרס סולד לרפואה והיגיינה ציבורית מטעם עיריית תל אביב לשנת 1960-1961 – על פועלו למיגור שיתוק הילדים.¹²⁶ הוא ועמיתיו המשיכו בייצור

120 הערכת האוכלוסייה לחיסון שהגיש ח"ש הלוי, איש משרד הבריאות, 8.10.1956, שם, ג 5090/1.

121 דוח מצבי כוכבי ל"ר יארוס (יעקב) ירוסלבסקי, 13.11.1957, שם, ג 5086/10.

122 דיווים, 'שיתוק ילדים', עמ' 40-43.

123 חיים גריכטר, 'שיתוק ילדים' – עבר והווה, מדע לב, 2 (1988), עמ' 91-96.

124 דיווים, 'שיתוק ילדים', עמ' 43-44.

125 הארץ, 14.4.1958, עמ' 6.

126 הצפה, 12.6.1962, עמ' 3.

התרכיב, בתמיכת מנכ"ל משרד הבריאות ד"ר בטיש. יעילות התרכיב הוכחה. בתוך שנים אחדות הייתה המעבדה הקטנה ביפו למעבדה המרכזית לנגיפים של משרד הבריאות.

סיכום

העלייה הגדולה בשנות החמישים של המאה הקודמת אתגרה את מדינת ישראל ואת מערכת הבריאות שהחלה אז להתבסס. מחקרים רבים בנושא התקופה עסקו במפגש קולטים-נקלטים; ציטטתי כמה מהם. קליטת העולים לוותה בחשש; רוב הנימוקים נגעו למצב הרפואי, לסיכונים ולתחלואה שתלווה לעלייה הגדולה.¹²⁷ הנהגת המדינה נחלקה בנוגע להמשך העלייה מחשש אומי והיעדר ידע אפידמיולוגי מספק.

מגפת שיתוק הילדים שהחלה ב-1949 מוגרה עם גילוי התרכיב וחיסון ההמונים ב-1956. משרד הבריאות נלחם בו בזמן במחלות מידבקות אחרות, מתוך דאגה לעתיד המדינה ולבריאות הציבור. זה היה מבחן ראשון בעבור הנהגת מערכת הבריאות, שבחירה לייצר בארץ את התרכיב למרות התקלות במעבדות ידועות ומנוסות בעולם. הגדרת אוכלוסיית יעד שונה והזרקת מינון אחר מהמקובל בעולם מעידות על אומץ ועל נחרצות. משלא נמצא הסבר במסמכים להחלטה, אפשר לשער כי המניע לפעולה היה שילוב: משרד בריאות נחוש, ממשלה מחויבת לעלייה הגדולה ולבריאותה ורצון למעמד בתחום הרפואה העולמי. כל הסיבות האלה יחד וכל אחת מהן לעצמה היו ראיות באותם ימים.

מלבד החשש וחילוקי הדעות בנוגע לקליטת העולים ללא מינון רפואי שיוחס למחלות מידבקות ולהתמודדות עם מגפת שיתוק הילדים, תיארתי את המאמצים והלבטים של אנשי מערכת הבריאות – מנהלים, מומחים בעלי שם עולמי ומובילי דעה – שחברו זה לזה במאמץ למגר את המחלה.

אפשר לסכם כי המגפה שאיימה על היישוב ועל ראשי מערכת הבריאות בשנות החמישים השפיעה בשלושת הרבדים שנבחנו:

א. בהיבט הבין-לאומי – ישראל היא מהמדינות החלוצות שמיגרו את המגפה, והיא שיתפה פעולה בתחום הרפואי עם מדינות מבוססות ומנוסות ממנה. העובדה שהיא חתמה עם כלל מדינות האו"ם על האמנה שהזכרתי שירתה את התזה שהצגתי – שישראל פעלה להיות לשווה בין שוות באו"ם ובארגון הבריאות העולמי. יתר על כן, הצגתי את מיצובה הבולט של ישראל ברפואה מונעת ובבריאות הציבור.¹²⁸

ב. במעגל הלאומי-מדיני – עמדת ראש הממשלה דוד בן-גוריון בנוגע לקליטת העלייה התוותה את המדיניות שלפיה יש להעלות עולים רבים, גם חולים. הטיפול הרפואי

127 בונדי, שיבא, עמ' 153.

128 דורית וייס, 'היסטוריה של טיפות החלב בישראל', הרפואה, 158, 12 (2019), עמ' 826-830.

ניתן בארץ. לשם כך הוקם למשל בית החולים לילדים בראש העין, ועולים ממדינות אויב לא נבדקו בדיקות מקדימות.¹²⁹ עמדתם של המתנגדים לעלייה מטעמים רפואיים לא התקבלה וחייבה התמודדות עם תחלואה ועם היעדר תשתיות. מדיניות הממשלה חייבה את ראשי מערכת הבריאות למצוא פתרון למחלה בארץ. תחום בריאות הציבור נמצא באחריות משרד הבריאות מאז, ולא שונה גם בחקיקת חוק בריאות ממלכתי. מאז ישראל היא מהמובילות בשיעור הילדים המחסונים בעולם.¹³⁰ דווקא המגפה הקשה הביאה למיצוב סמכותו המקצועית של משרד הבריאות.

ג. בהקשר הרפואי, בעקבות המגפה פותחו בארץ מערכות טיפול, שיקום וניטור ומעבדות לייצור תרכיבים, ואלה משרתות את המדינה עד ימינו. הקמת מעבדת הנגיפים מדגישה את יכולת ישראל להתמודד עם פיתוח חיסונים (עד כדי כך שעם התפרצות הנגיף קורונה בישראל, בתחילת 2020, הנחה ראש הממשלה לפתח לו חיסון). השנים 1957-1960 אופיינו במעבר ממגפה רחבת היקף לתחלואה מצומצמת; זו פחתה בזכות התרכיבים שהזכרתי ובזכות הניסיון שנרכש.¹³¹ בלטו בנחישותם שני רופאים ישראלים – ד"ר בטיש ופרופ' גולדבלום, מקדמי מבצע החיסון, שהסתייעו ברופאים האמריקנים-יהודים – ד"ר סאלק וד"ר סייבין, מפתחי החיסון.

בשלושת הרבדים אפשר לראות השפעה הדדית של המגפה על מיצוב מערכת הבריאות ושל משרד הבריאות על מיגור המחלה. החשש מהמגפה ומשמעות התפשטותה חייבו את ראשי מערכת הבריאות להתמודד בשלוש החזיתות.

ממרחק הזמן אפשר לאמוד את ההשפעה של המבצע בשנות החמישים לטווח ארוך משני אירועים של התפרצות המחלה ב-1988, וב-2013, 25 שנה לאחר הדברתה בארץ. מאז לא אובחנו חולי פוליו בישראל.¹³²

129 הנ"ל, 'הסיעוד כחלק משרותי הבריאות במחנות המעצר', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002.

130 פרופ' אלכס לבנטל, ראש שירותי בריאות הציבור, מתוך פרוטוקול 4208 משיבת הוועדה לקידום מעמד הילד שהתקיימה ביום ב, כ"ה בכסלו התשס"ב, 10.12.2001.

131 Swartz, *The Epidemiology of Polio*, pp. 41-43

132 Leslie Roberts, 'Israel's Silent Polio Epidemic Breaks All the Rules', *Science*, 342 (2013), pp. 680-697

'דגל ציון' והתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי בתקופת המנדט

משה נאור

תקציר

מאמר זה עניינו התארגנות הנוער היהודי הספרדי והמזרחי הלא מאורגן בתקופת המנדט, שבאה לידי ביטוי בהקמתה של אגודת תנועת דגל ציון ב־1938. דגל ציון הוקמה בידי הסתדרות היהודים הספרדים ופעלה עד שלהי תקופת המנדט הבריטי; היא הגדירה את עצמה לרוב תנועת נוער וביקשה לשלב את הנוער המדובר בחברה היישובית ובבניין הבית הלאומי. התנועה התפתחה למסגרת לאומית וארצית ואיגדה כמה ארגוני נוער ספרדיים מקומיים. היא ביקשה לשלב בפעילותה בין העיסוק בספורט להיבטים של חינוך ותרבות. במאמר זה אני בוחן אפוא איך ביטאה התפתחותה של דגל ציון את מאפייני התארגנות הפוליטית של יהודי ספרד והמזרח בכלל ואת מרכיבי התארגנות הנוער הספרדי והמזרחי בפרט בתקופת המנדט, על רקע המתח שהיה קיים בה בין עדתיות ללאומיות. אני בוחן גם את אופן תפיסתה של דגל ציון את מקורות השאלה הספרדית, כמונח שנגע לשאלת מצבו החברתי והתרבותי של נוער יהודי ספרד והמזרח ולסוגיית מעמדם השולי ביישוב. במאמר אני בוחן גם את אופן ההצדקה של דגל ציון את הצורך בקיומה כארגון נוער עדתי, על רקע ניסיונות פעילותם של חוגים אחרים בקרב נוער יהודי ספרדי ומזרחי, וכן את החשיבות שיוחסה לפעילותה כארגון שצמח מתוך הקהילה. בשיח שעוררה דגל ציון בנושא השאלה הספרדית נדונה מידת השפעתה של מדיניות המוסדות הלאומיים על עיצובה של הבעיה העדתית וגם ניתן בה ביטוי לקיום תפיסה עצמית והיסטורית ספרדית־מזרחית שביקשו מנהיגות דגל ציון ומדריכיה להנחיל לחניכי הארגון.

מילות מפתח: ארגוני נוער, הבעיה העדתית, הסתדרות היהודים הספרדים, הסתדרות העובדים הספרדים, ועד העדה הספרדית בתל אביב, יהודי ספרד והמזרח, יחסי יהודים וערבים, מזרחים, ספרדים, השאלה הספרדית, תנועת נוער

מבוא

בתקופת המנדט הבריטי נדונו המעמד של יהודי ספרד והמזרח בחברה היישובית ומידת השתלבותם בתהליכי התפתחות היישוב ובתנועה הציונית – כחלק משיח ציבורי שפונה

השאלה הספרדית, שאלת הספרדים או הבעיה העדתית.¹ במחקר הסוציולוגי וההיסטורי עסק בשיח זה למשל משה ליסק; בבחינתו את הגורמים לעיצוב 'הבעיה העדתית' בתקופת המנדט הוא התייחס לא רק לאבדן עמדות הכוח של הנהגת הספרדים ולהשפעות השינויים הדמוגרפיים והפוליטיים שהתחוללו ביישוב בתקופת המנדט הבריטי אלא גם לטענה בדבר ייחודם החברתי-התרבותי של יהודי ספרד והמזרח.² כמו הגישה שהשוותה בין מאפייני החברה, הכלכלה, הפוליטיקה והתרבות של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל למרכיביה של החברה הערבית הפלסטינית,³ הצביע ליסק על פערים שהיו קיימים בין קהילות יהודי ספרד, תימן והמזרח ליהודי אשכנז ביישוב. אלה באו לידי ביטוי לדבריו בשוני תרבותי ולשוני; בנחשלות בכלכלה, בהשכלה ובתעסוקה וגם בהפרדה גאוגרפית ובתהליכי דיסאינטגרציה חברתית בקרב יהודי ספרד והמזרח. הבעיה העדתית התבטאה לדעת ליסק, גם בקיומן של תרבות עדתית, התארגנות פוליטית עדתית ומסגרות עדתיות. אלה הצביעו לדעתו על שלוש מערכות נימוקים להיווצרות הבעיה העדתית: נחשלות אישית; נחשלות בתור ציבור; ומדיניות קיפוח מצד המוסדות הלאומיים של היישוב והתנועה הציונית. אחת המסגרות הארגוניות שהוקמו בתקופת המנדט הבריטי כדי לפעול לשינוי מצבם החברתי, הפוליטי והתרבותי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב וראתה במדיניות של קיפוח את הגורם העיקרי לעיצוב השאלה הספרדית הייתה דגל ציון.

דגל ציון פעלה כארגון נוער מ'1938 עד קיץ 1947 וראתה בעצמה תנועת נוער ספרדית. היא הייתה הניסיון המרכזי והחשוב ביותר בתקופת המנדט לארגון הנוער הספרדי והמזרחי.⁴ עם הקמתה בשנת 1938 כארגון נוער ספרדי תיארו אותה מקימה ומנהיגיה גם אגודת נוער ספרדית, הסתדרות נוער ואף תנועת נוער. על פי מאפייניה של דגל ציון – ולעומת המרכיבים המקובלים במחקר להגדרתה של תנועת הנוער, בעיקר בנוגע לקיומה של כוליות אידאולוגית ומנגנונית, המתבטאת בהיותה של מסגרת החינוך הלא פורמלית מקיפה את כל חיי חברה – אפשר לומר כי היא התאימה להגדרה של ארגון נוער, ולא ענתה לדגם המקובל של תנועת נוער.⁵ עם זאת,

- 1 עוד בנושא זה ראו למשל: יובל עברי, 'פניה המרובות והמשתנות של "הספרדיות" במפנה המאה העשרים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2013, עמ' 185-212.
- 2 משה ליסק, 'הבעיה העדתית וארגונים עדתיים בתקופת היישוב', **עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל**, מוסד ביאליק, ירושלים 2009, עמ' 239-255.
- 3 ראו למשל: רשיד ח'אלדי, **כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים 2010, עמ' 46-67.
- 4 מאמר זה עוסק בהתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי, אך לא בהתארגנות הנוער היהודי מיוצאי תימן; זאת הייתה קטגוריה נפרדת בקרב יהודי המזרח.
- 5 על הדגמים השונים שהוצעו במחקר בעניין הגדרתן של תנועות נוער ראו: יובל דרור, 'תרומת תולדות החינוך הבלתי-פורמלי של הנוער בישראל למדיניות התחום בארץ ובעולם: דגם בלתי-פורמלי מבוסס מחקר היסטורי, כולל וגמיש ביישום', דור לדור, מט (תשע"ה), עמ' 74-75. על ההבחנה בין ארגון נוער לתנועת נוער באותה עת ראו: הנ"ל, "הצופיות ותנועות הנוער" ו"פעולות אחרות מחוץ לביה"ס" בחינוך העברי בתש"ה – הפוליטיקה היישובית ומסגרות-הנוער העברי בתקופת המנדט [הארות לחלק מדוח שכתב בשנת 1945 מ. אביגל, ראש הוועד המפקח לזרם העובדים (המרכז לחינוך) שבמחלקת החינוך של הוועד הלאומי]', שם, ה (תשנ"ב), עמ' 85-108.

על רקע שאיפתה וניסיונה של דגל ציון להיות ארגון ארצי ולאומי, אשר מקיף תחומים שונים בחיי חברה, הלכה וגברה המגמה בקרב ראשיה ומדריכיה להגדירה תנועת נוער. במאמר זה אעמוד על הסיבות לכך ועל מאפייני ניסיון ההסבה של דגל ציון לתנועת נוער. כאן המקום לציין כי תפיסתה העצמית כתנועת נוער שפועלת במגוון רחב של תחומים באה לידי ביטוי בשיח שנוהל בדפי ביטאון דגל ציון⁶ וכן בתכתובות של מרכז דגל ציון, שצוין בהן למשל כך: 'תנועת הנוער הספרדי "דגל ציון" המשמשת מאז היווסדה כתנועת החלוץ של הציבור הספרדי בארץ-ישראל, שמה לה למטרה לארגן ולחנך את הדור הצעיר של בני עדות המזרח ברוח לאומית על-מפלגתית'⁷. מאמר זה בוחן אפוא את תהליך התפתחות דגל ציון, והוא עוסק במאפייני פעילותה כחלק מדפוסי ההתארגנות הפוליטית והעדתית של יהודי ספרד והמזרח, על מרכיבי המתח והשילוב שהתקיימו בהם בין זהות עדתית לזהות לאומית.⁸ על כן עוררה דגל ציון שיח בנושא מידת הכרתם הלאומית של יהודי ספרד והמזרח, הזדהותם עם התנועה הציונית ומעורבותם בבניין הבית הלאומי הציוני. מלבד ניסיונה של דגל ציון למלא תפקיד חינוכי ולאומי, היא פעלה גם בתחום החברתי. במאמר זה אעמוד על אופן התפיסה של דגל ציון את פעילותה בקרב הנוער הספרדי והמזרחי בכלל, ובפרט בקרב אלה אשר התגוררו בשכונות העוני והפריפריה ובמרחב היהודי הערבי המשותף בערים המעורבות. ההתמקדות בדגל ציון מאפשרת את הצגתה של נקודת המבט הספרדית-המזרחית בנוגע לתופעת הנוער העזוב, כלומר ילדים ובני נוער שנפלטו ממערכת החינוך, ולאופן שהיא ביקשה לפעול לפתרונה של תופעה חברתית זו.⁹ אמנם הנהגת דגל ציון התייחסה לקיומם של מאפיינים חברתיים ותרבותיים ייחודיים בקרב יהודי ספרד והמזרח, אך היא דחתה את הטענה כי בכך הייתה טמונה הסיבה להימצאות הנוער הספרדי והמזרחי בשולי החברה. על פי גישת דגל ציון, הייתה זו כאמור מדיניות קיפוח בתחומים שונים, אפליה בחלוקת משאבים, הדרה של המנהיגות הספרדית והמזרחית והזנחה מצד המוסדות הלאומיים של היישוב ושל התנועה הציונית, שהביאו ל'נחשלותו' של נוער יהודי מספרד ומהמזרח, לדחיקתו לשולי החברה והיישוב ולעיצובה של השאלה הספרדית בתקופת המנדט.¹⁰

- 6 כך למשל בטאון סניף דגל ציון בתל אביב נשא את הכותרת 'תנועת דגל-ציון בארץ-ישראל: סניף תל-אביב', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 1 (ספטמבר 1944).
- 7 ראו למשל: מאליעזר מטלון, בשם מרכז תנועת דגל ציון בא"י לפנחס רוטנברג, נשיא הוועד הלאומי, 22.10.1939, הארכיון הציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), J1/7463.
- 8 על התגלמותו של המתח שבין עדתיות לפוליטיות ראו: חנה הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי-היסטורי של הרשימות העדתיות לאסיפת הנבחרים ולכנסת (1948-1920), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1986; פנינה מורג-טלמון, העדה הספרדית בתקופת היישוב: עדתיות ולאומיות, משגב, ירושלים 1991.
- 9 בנושא זה ראו למשל: תמי רוז, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, עם עובד, תל אביב 2009; שמעון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 133; וזהבית שנקולבסקי, 'חזון ומציאות בתהליך בניין אומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי 1918-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2009.
- 10 על תפיסת 'נחשלות' ועל גישת התלות בחקר הסוציולוגיה של המזרחים בישראל ראו: שלמה

אף שארגוני הנוער הספרדיים והמזרחיים המחישו את שילוב הנוער העברי בתהליך בניין האומה ובגיוסו לקידום הרעיון הלאומי הציוני ואף שהם ביטאו את קיומה של זהות אתנית, אידאולוגית או מעמדית, ולא רק פוליטית כשאר תנועת הנוער ביישוב, הם נותרו בשוליים של ההיסטוריוגרפיה של תנועות הנוער.¹¹ גם חקר החינוך העברי ביישוב היהודי, ובכלל חקר תרבות הילדים ובני הנוער, כתחומי מחקר שהדגישו את הזיקה שהתקיימה בהיסטוריה הציונית בין החינוך והתרבות ובין ההתגייסות הלאומית והאידאולוגית, אגב הדגשת מקומם של ילדים ובני נוער בבינוי האומה העברית ובגיבוש התרבות העברית, כמעט לא התדיינו בנושא בחינת מערכת החינוך של הספרדים ומעמדה בקרב זרמי החינוך העבריים ביישוב.¹² או בנושא התארגנות הנוער הספרדי והמזרחי ולתרבותו בתקופת המנדט.¹³ התעלמות זו במחקר נבעה לא רק מהתפתחות חקר היישוב, שבמשך שנים לא ייחד תשומת לב למקומן של קבוצות שוליים בחברה דוגמת נוער יהודי ספרד והמזרח, אלא גם מהקושי שבהגדרת דגל ציון כארגון נוער עדתי, ולא מפלגתי, וכתנועת נוער. כמו תחומים אחרים שנוגעים לחקר הספרדים והמזרחים, גם התארגנות הנוער הספרדי כחלק מדגל ציון לא ענתה על אבני הבוחן המקובלות במחקר להגדרת תנועת נוער, בהציגה עמדה וגישה של קבוצה היברידית אשר ניצבה על הגבול שבין זהויות ואשר טשטשה את ההבחנה בין הילדות לנעורים, בין עיסוק בתחומי ספורט לחינוך ותרבות ובין התארגנות עדתית ומעמדית למסגרת פוליטית ואידאולוגית. נוסף על כך, גם ההיסטוריוגרפיה של יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט הבריטי כמעט לא עסקה בדגל ציון.¹⁴ מרבית המחקר

סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, מחברות למחקר ובקורת, חיפה 1981, עמ' 6-11.

- 11 ראו למשל: יובל דרור, 'תולדות החינוך הבלתי פורמלי של הנוער ב"ישוב" ובמדינת ישראל', בתוך: שלמה רומי ומרים שמידע (עורכים), החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה, מאגנס, ירושלים 2007, עמ' 29-71; אסף זלצר, 'לחקור את תנועות הנוער שבארץ: על מה שכבר נחקר, על המחקר המתהווה, ועל מה שחסר ורצוי', בתוך: ניר מיכאלי וגיל גרטל (עורכים), תנועות הנוער בישראל: ייחודיות חינוכית בת מאה (בדפוס); יובל דרור, תנועות הנוער: אתמול-היום-מחר, בית רוטנברג, חיפה 1979; מתתיהו רוטנברג ומרדכי נאור, תנועות נוער בישראל ובעולם, עמיחי, תל אביב 1962.
- 12 מעמד הספרדים במערכת החינוך העברית נבחן בעיקר בנוגע לזרם המזרחי. ראו: מלכה כ"ץ, 'דת, עדה וחינוך בימי היישוב: ספרדים, בני עדות המזרח ותימנים בזרם החינוך של "המזרחי" בימי הבית הלאומי 1918-1948', דור לדור: חינוך דתי בישראל ובתפוצות, מד (תשע"ג), עמ' 213-263.
- 13 ראו למשל: רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, 1914-1920, כרך שני, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990; יעל דר, טל קוגמן ויהודית שטיימן (עורכות), דור לדור: ילדים בראש המהנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית, ל (2010); ראובן כהנא ותמר רפופורט, נעורים והקוד בלתי פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט-מודרניים, מוסד ביאליק, ירושלים 2007.
- 14 שלמה אלבוחר ייחד פרק בספרו על הספרדים בתקופת המנדט לנושא חינוך הילדים הספרדים, ובו הוא התייחס בקצרה לדגל ציון: שלמה אלבוחר, הודעות, הסתגלות והסתגלות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948, הספריה הציונית, ירושלים 2002, עמ' 139-158. ראו למשל: יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007.

שעסק בהתארגנות הפוליטית והחברתית של יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט התמקד בוועד העדה הספרדית בירושלים, ובמחקר נפקד מקומם לא רק של ועדי העדה הספרדית בתל אביב אלא אף של אלה שפעלו בחיפה, בטבריה ובפתח תקווה.¹⁵

מארגון מקומי לתנועה ארצית

ב־3 באוקטובר 1938, בשיא המרד הערבי ולמחרת רצח תושבים יהודים בשכונת קריית שמואל שבמבואות טבריה בידי תוקפים ערבים, קראה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב לנוער הספרדי להצטרף לשורות ארגון הנוער דגל ציון. הסתדרות היהודים הספרדים ציינה בפנייתה: 'תפקיד מיוחד במינו ורב אחריות לאין ערוך הוטל בשעה חמורה זו בעיקר על הנוער העברי', אך הנוער העברי כבר גילה את יכולתו ואת כוחו כאשר 'אלפי בחורים מישראל עומדים יומם ולילה במערכת הבניין, היצירה וההגנה', כדברי מנסחי הקול הקורא, ואילו 'לצערנו הרב, חברינו הצעירים משורות הנוער הספרדי עוד טרם התלכדו כולם מסביב למחנה הנוער הנמצא במערכה הקשה'.¹⁶ את הקול הקורא סיימה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב בציינה כי היא קיבלה עליה 'בימים האחרונים, לנוכח החמרת המצב, את התפקיד לארגן וללכד את הנוער הספרדי על כל שדרותיו לגוש אחד, אשר ישמש לכח־עזר חשוב לישוב בימים טרופים אלה'.¹⁷

הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב הוקמה בשנת 1935 על רקע היערכות הציבור הספרדי והמזרחי בתל אביב לקראת הבחירות למועצת העירייה, שהתקיימו באותה שנה. התארגנות זו הייתה חלק משורה של ארגונים שהוקמו בתל אביב וביפו לאחר מלחמת העולם הראשונה ונועדו לייצג את ציבור יהודי ספרד והמזרח במערכת הפוליטית החדשה ביישוב. הסתדרות היהודים הספרדים הכריזה מראשיתה על היותה התארגנות לא מפלגתית ועל שאיפתה לפעול 'לאחד את כל הספרדים לשם הרמת מצבם החברתי והתרבותי, הרחבת השתתפותם בבניין הבית הלאומי והגנת זכויותיהם בכל המוסדות הלאומיים, הציבוריים והרשמיים'.¹⁸ לשם כך היא ריכזה את מאמציה בקרב הציבור הספרדי והנוער המזרחי שהתגורר בשכונות היהודיות של יפו, בייחוד בקרב תושבי השכונות פלורנטין

15 ראו למשל: אברהם חיים, ייחוד והשתלבות: הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי תרע"ח-תש"ח (1917-1948), כרמל, ירושלים 2000; יצחק לוי, 'הפעילות הפוליטית והארגון של הקהילה הספרדית ביישוב ובמדינת ישראל 1945-1955', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1998.

16 [מחבר לא ידוע: זהו כרוז עליו חתומים שלוש, תורג'מן, מטלון ודתח] 'מהסתדרות היהודים הספרדים בת"א, משה שלוש (י"ר)', אריה תורג'מן (מזכיר) ומאליעזר מטלון (י"ר) ויהודה דתח (מזכיר), אל הנוער הספרדי, **הבקר**, 3.10.1938.

17 שם.

18 א.א., 'בקרב הסתדרות הספרדים', **דאר היום**, 11.2.1935.

ושפירא. אחת הסיבות לכך הייתה ההרגשה ששררה בקרב מייסדיה של הסתדרות היהודים הספרדים שלפיה נוצר בתל אביב "גיטו" של יהודים ספרדים, מרוכזים כולם בסביבה אחת. מדברים ביניהם את ה'ז'רגון הספרדי ואינם מתעניינים בחיים הציבוריים העברים בעיר ובארץ.¹⁹ לפיכך הקימה הסתדרות היהודים הספרדים לשכת מודיעין בדרום תל אביב וארגנה שיעורי ערב בעברית לעולים היהודים מארצות המזרח התיכון. נוסף על כך הקימה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב את דגל ציון.

דגל ציון הוקמה בשנת 1938 ביזמתו של משה שלוש, נשיא הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, על בסיס פעילותה בתל אביב של קבוצת כדורגל שיסדו בשנת 1934 יהודים יוצאי סלוניקי.²⁰ הביוגרפיה של משה שלוש, מראשי הציבור הספרדי ובנו של יוסף אליהו שלוש, ביטאה את צמיחתו של דור ספרדי צעיר בתל אביב, ובכללו נציגים של יהודים ספרדים דוברים לדינו מארצות הבלקן יוון וטורקיה ויהודים מזרחים דוברי ערבית שמוצאם מארצות המערב והמזרח. הנהגת דגל ציון כללה מלבד שלוש גם את אריה תורג'מן, שעמד בראש מחלקת התרבות של דגל ציון ומי שהיה ממייסדי גדוד מגיני השפה בתל אביב ומראשי הסניף המקומי של התאחדות העברים ואת אליעזר מטלון, יושב ראש דגל ציון. בשלב ראשון הרחיב שלוש את עיסוקה של דגל ציון בספורט גם לטניס שולחן ולאגרוף. באותה עת פעלה בתל אביב גם אגודת הספורט התחייה, שהקימו יוצאי איזמיר ואיסטנבול.²¹ דגל ציון והתחייה היו אפוא ארגוני ספורט עדתיים, שסימלו את מעורבותם של יוצאי יוון וטורקיה בהתארגנות הספורטיבית והציבורית של יוצאי ספרד בתל אביב. האיחוד בין דגל ציון ובין התחייה התאפשר רק בשנת 1945, על רקע הניסיון להרחבת שורותיה של דגל ציון. עד אז ייצגו התחייה ודגל ציון את הרעיון של חיבור בין ספורט ללאומיות ובין העיסוק בספורט למרכיבי חינוך ותרבות. בשילוב זה ובהכללתם במחלקה לעזרה ראשונה, גדוד הצופים יהודה ופלוגה ימית פעל שלוש להסבת דגל ציון מאגודת ספורט לאגודת נוער. לפיכך היה פרסום הקול הקורא – שכאמור, הופנה לנוער הספרדי – הכרזה פומבית על מטרותיה הלאומיות, החינוכיות והתרבותיות של דגל ציון. שילוב זה בין עיסוק בספורט ובחינוך גופני ובין ארגון שנועד לשלב את הנוער בתהליך התחייה הלאומי הציוני והתרבותי העברי לא היה ייחודי לדגל ציון.²² עם זאת, המאפיין העדתי, פנייתה של דגל ציון לנוער יהודי ספרד והמזרח הלא מאורגן, והקמתה ביזמת הסתדרות היהודים הספרדים, העניקו לה את מאפייניה הייחודיים והכתיבו את דרכי פעילותה ואת כיווני התפתחותה.

19 שם.

20 ד.ד. לוי, 'כך התקדמה קבוצת הכדורגל', בטאון דגל ציון: המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה, הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, תל אביב תרצ"ט, עמ' 13.

21 דוד רמון, 'משוט באגודות', דבר, 26.6.1938.

22 יחיעם שורק, 'תרבות הגוף במשנתם של אבות התנועה הציונית', בתוך: חיים קאופמן וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002, עמ' 9-24.

ב־12 בדצמבר 1938 ערכה דגל ציון בחצר בית הספר ביאליק שבתל אביב מפקד ציבורי בהשתתפותם של כ־700 חברים ובנוכחות ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח. המפקד משך אלפי תושבים, ואלה צפו בכינוס הנוער ובתהלוכה שנערכה ברחובות תל אביב עם סיומו.²³ יציאתה של דגל ציון למרחב הציבורי והפוליטי לזוהה גם בכינוסה כחודש ימים לאחר מכן, ב־16 בינואר 1939, של מועצת דגל ציון, שעם חבריה נמנה מזכיר עיריית תל אביב יהודה נדיבי. הרכב המועצה, ובכלל זה אישים בולטים מקרב הציבור הספרדי בעיר, כגון האדריכל זכי שלוש ודמויות ציבוריות דוגמת איתמר בן אב"י, באה להדגיש את תקוותו של משה שלוש, כחבר מועצת עיריית תל אביב, לקבלת תמיכת העירייה בפעילות דגל ציון.²⁴ כאמור, חבר מרכזי אחר בהנהגת דגל ציון היה יושב הראש אליעזר מטלון. כמו משה שלוש, שלמד בבית הספר אליאנס ביפו, בבית הספר הצרפתי פרר שביפו ובבית הספר הגבוה למסחר במרסיי, גם הביוגרפיה של מטלון, שהתחנך בבתי הספר תחכמוני ואליאנס ובאוניברסיטה האמריקנית בבירות, שיקפה את מסלול ההכשרה של הנהגת יהודי ספרד ואת השילוב שהתקיים בה בין חינוך מסורתי ודתי ובין חינוך מודרני ואוניברסלי.²⁵ בין הפרטים הביוגרפיים המשותפים לשלוש ולמטלון הייתה גם עובדת חברותם בתנועת מכבי, כהמחשה לקשר בין החוגים האזרחיים לחוגים הספרדיים גם בתפוצה הספרדית המזרחית.²⁶ שלוש ומטלון פעלו על פי הכרזתו של מטלון, שלפיה הם ראו בתנועת מכבי את 'האחות הבכירה המראה לנו את הדרך הנכונה'.²⁷ זיקה זו התבססה גם על הגדרתה העצמית של דגל ציון כתנועה לא מפלגתית ותורגמה לחתימתו של הסכם איחוד בינה ובין תנועת הנוער מכבי באפריל 1941. עם זאת, התקווה שתלתה הנהלת דגל ציון בשילוב נציגיה במוסדות מכבי ושנועדה בעיקר להבטיח קבלת תמיכה תקציבית לא התממשה והביאה לביטולו של הסכם האיחוד באפריל 1943.²⁸ ניסיון איחודה של דגל ציון עם תנועת מכבי ביטא גם את היותה אמצעי לחיזוק מעמדה הציבורי של הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב. כחלק ממגמה זו פעלה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב ליצירת מוקדי כוח ארגוניים אחרים מלבד דגל ציון, ובשנת 1940 היא תמכה בהקמת הסתדרות העובדים הספרדים ואף העניקה לה את חסותה.²⁹

- 23 'ישיבת המועצה העליונה של דגל ציון', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 11.
- 24 מתוך: דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב – המועצה העליונה לקראת ישיבתה השניה.
- 25 עוד על חשיבות בתי הספר של אליאנס והשפעתם על התפתחות מערכת החינוך בקרב יהודי ספרד והמזרח ראו: אהרן רודריג, חינוך חברה והיסטוריה: 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1991.
- 26 על תנועת מכבי ראו: חיים קאופמן, 'מכבי מול הפועל: היווצרותו של הפילוג הפוליטי בספורט הארץ-ישראלי', בתוך: הנ"ל וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002, עמ' 90.
- 27 [מחבר לא ידוע], 'בוועידת מכבי הארצית', הַפֶּקֶר, 5.11.1939.
- 28 [מחבר לא ידוע], 'על הסכם מכבי דגל ציון שהופר', במערכה: דבר מרכז דגל-ציון בארץ-ישראל (מא' 1943), עמ' 10.
- 29 על הסתדרות העובדים הספרדים, ראו: חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 203-204.

במפקד דגל ציון שנערך בדצמבר 1938 הגדיר משה שלוש את דגל ציון אגודה שמטרתה לארגן את הנוער שהיה מחוץ לכל מסגרת ארגונית ברוח עברית-לאומית.³⁰ למימוש מטרה זו פתחה אגודת דגל ציון את שורותיה לחניכים פעילים בגילים שבין 7 ל-20, אם כי רוב חבריה היו בני 10 עד 15.³¹ מלבד זאת, ייעד שלוש לדגל ציון תפקיד פוליטי וחברתי לחיזוק מעמדה הציבורי של הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב. כך התפתחה דגל ציון למסגרת ארצית, ולה סניפים בירושלים, בחיפה, בפתח תקווה ובטבריה. בפברואר 1939 הצטרף לדגל ציון מועדון יהודה הלוי שבירושלים. המועדון, ארגון נוער מקומי שאוגד בו עשרות חברים, פעל בשילוב בין פעילות ספורטיבית לתכנים חינוכיים ותרבותיים.³² המיזוג בין דגל ציון למועדון יהודה הלוי נתמך בידי ועד העדה הספרדית בירושלים והשתלב במאמצי הוועד להקמת מסגרות ארגוניות ארציות לייצוג הציבור הספרדי ובני עדות המזרח ביישוב. כחלק ממאמץ פוליטי זה הוקם באותה שנה האיחוד הארצי של יהודי ספרד ובני עדות המזרח, בתור מסגרת ארצית שגם הנהלת דגל ציון קיבלה את מרותה.³³ ביולי 1939 ערכה דגל ציון בחיפה כינוס ארצי ראשון שבו הוכרז על הצטרפותו לתנועה של ארגון הצעירים הספרדים העברים של חיפה. בכינוס זה נשמעה גם הקריאה להבטחת ייצוגה של התנועה במוסדות הלאומיים והוכרז על התמודדותה של דגל ציון בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א. בעיני אליעזר מטלון, חשיבות החלטה זו הייתה נעוצה בכך שהבוחר ימצא 'זו הפעם הראשונה מאז התכנס הקונגרס הציוני הראשון, רשימה של תנועת נוער ארצישראלית - רשימה י"א, רשימת דגל ציון'.³⁴ החלטה זו ותוצאות ההצבעה - שנחשבו בדגל ציון הצלחה גדולה בזכות בחירתם של אריה תורג'מן ואליעזר מטלון כנציגי התנועה בקונגרס הציוני ותוארו כאירוע היסטורי, שכן 'בפעם הראשונה בתולדות הקונגרסים הציוניים נשמע גם קולו של הנוער הספרדי ומבני עדות המזרח בארץ'³⁵ - עוררו גם ביקורת פוליטית; זו הציגה את דגל ציון כהתארגנות עדתית שמנוגדת לעיקרון הלאומי הציוני.

- 30 משה שלוש, 'החלום הפך למציאות', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 2.
- 31 [מחבר לא ידוע], 'בתנועה: דגל ציון בהתפתחותה', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה, עמ' 11.
- 32 [מחבר לא ידוע], 'דגל ציון - בדרך לתנועה ארצית', הַבָּקָר, 28.2.1939; 'חגיגת הצטרפות יהודה הלוי לדגל ציון', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה, עמ' 15.
- 33 פרוטוקול הוועידה הארצית של היהודים הספרדים: האיחוד הארצי, 4.4.1939, אצ"מ, S5/669.
- 34 אליעזר מטלון, 'אל הבוחר', הַבָּקָר, 30.7.1939.
- 35 [מחבר לא ידוע], 'במרכז התנועה', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940); [מחבר לא ידוע], 'תרצ"ט לעומת תרצ"ז: החלוקה הסופית של הצירים בין הרשימות בארץ ישראל', דבר, 8.8.1939.

'ספרטיזם' ו'ספרדיזם'

החלטת דגל ציון על התמודדותה בבחירות לקונגרס הציוני שנערך בז'נבה באוגוסט 1939 עוררה מחלוקת בקרב הנהגת יהודי ספרד הארצית. עמדתו של אליהו אלישר, מראשי ועד העדה הספרדית בירושלים הייתה כי דגל ציון, כתנועה, צריכה להתרכז בענייני חינוך ותרבות, ואילו בעניינים ציבוריים עליה לנקוט את מדיניות האיחוד הארצי.³⁶ מרכז דגל ציון, שתאם את פעילות כל ארגוני הנוער הספרדי והמזרחי שהיו מסונפים לדגל ציון, התחבט אפוא בשאלה לאיזה כיוון תפנה התנועה, ובכך חשף את המתח בין הנהגת יהודי ספרד בתל אביב לוועד העדה הספרדית בירושלים. מחלוקת זו התעוררה גם על רקע יזמת שלוש לאיחודה של דגל ציון עם תנועת מכבי, שכאמור התקבלה בשנת 1941 וסניף דגל ציון בירושלים התנגד לו. עם זאת, הביקורת, שנמתחה על דגל ציון על רקע החלטתה להתמודד בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א הגיעה בעיקר מכיוונה של תנועת הפועלים, ובייחוד מקרב הסתדרות העובדים הכללית ומפא"י.

מערכת הבחירות לקונגרס הציוני עוררה טענות והאשמות בדבר היותה של ההתארגנות העדתית של הספרדים מנוגדת לעקרונות הציוניות ובכך שהיא מגבירה מגמות של פירוד ומעמיקה את ההבדלים העדיניים ביישוב. את ההתארגנות העדתית של הספרדים, ובכלל זה בדגל ציון, הגדירה מפא"י ספרטיזם וביטוי למגמות של התבדלות. הצגת ההתארגנות העדתית של הספרדים כמתבדלת, כמו שעמדה על כך חנה הרצוג, נועדה לשלול את הלגיטימציה של הנהגת יהודי ספרד והמזרח כאשר נוצר ניגוד עניינים בינה ובין מפא"י והסתדרות העובדים הכללית.³⁷ ואכן, משה שלוש תקף – בניסיונו להדוף ביקורת על החלטת דגל ציון, שהובלעה בידעה שפורסמה בעיתון דבר – את עיתונה של הסתדרות העובדים הכללית בטענה כי הוא ביטא יחס שלילי כלפי כל התארגנות ציבורית של הספרדים.³⁸ שלוש ייצג בתגובתו את העמדה שהייתה מקובלת על הנהגת דגל ציון, ולפיה פעילותה של דגל ציון נועדה למנוע פילוג ביישוב ולפעול להשגת אחדות לאומית בו, ודווקא תנועת הפועלים קידמה פילוג וכפילות במסגרות החינוך הרוחני והגופני שהקימה. את הצורך בהקמתה של דגל ציון כתנועת נוער נימק שלוש בדחיקתם של הספרדים לשולי היישוב ובאישיתותם בבניין הבית הלאומי הציוני.³⁹ טענה זו הועלתה בהקשרים שונים בתקופת המנדט, עמדה במוקד ההסבר של הספרדים בדבר מקורותיה של השאלה הספרדית וגם במוקד הנימוקים שהעלו ראשי דגל ציון להתמודדות התנועה בבחירות לקונגרס הציוני הציוני הכ"א. כך למשל ציין משה שלוש: 'תנועת דגל ציון מאמינה שהופעתה ברשימה

36 [מחבר לא ידוע], 'אליהו אלישר: נשיא דגל ציון בירושלים', *הבקר*, 17.8.1939.

37 הרצוג, *עדתיות פוליטית*, עמ' 109-117.

38 [מחבר לא ידוע], 'נגד רשימה ספרדית נפרדת', *דבר*, 24.7.1939; משה שלוש, 'האיחוד הארצי של הספרדים ורשימת דגל ציון', *הבקר*, 25.7.1939.

39 משה שלוש, 'ארגון הספרדים על שום מה?', *דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב – המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה*, עמ' 1.

מיוחדת בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א תגרור אחריה התעוררות גדולה בקרב היהדות הספרדית בארץ ובחו"ל לקניינו הלאומיים והציוניים.⁴⁰ ואילו בכרוז שפורסם מטעם רשימת דגל ציון, שהתמודדה בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א, צוין כי מאחר שהציבור הספרדי, כלומר כשליש מהישוב, לא השתתף השתתפות פעילה בבחירות לקונגרס הציוני ולא היו לו נציגים במוסדות העליונים של התנועה הציונית, 'לא נעשו שום נסיונות ממשיים מצד המוסדות האחראים לשיפור הרמה החנוכית והתרבותית של עדות בני המזרח, וכתוצאה מזה נשאר חלק גדול מהנוער מוזנח ומופקר'.⁴¹

בביקורת זו הוסבר מעמדם השולי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב והאָשָם בקיום השאלה הספרדית הוטל בעיקר על המוסדות הלאומיים. לעומת מגמת ההדרה וההרחקה שנקטו המוסדות הלאומיים הציגו מנהיגי דגל ציון את המגמה השונה בתכלית שביטאה תנועתם. כמו שהסביר זאת שלוש, דגל ציון ביטאה לא ספרטיות, כי אם ספרדיות, כלומר נקיטת גישה מאחדת ומכילה שהשאיפה בבסיסה הייתה לשלב את הנוער הספרדי ביישוב ובציונות.⁴² העיתונאי והסופר יוסף חיים קאסטל, מראשי הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, הוסיף נדבך לחשיבותה של דגל ציון כגורם מאחד. לדבריו, ייעודה היה לשמש מכשיר להתחדשות תרבותית ולגיבוש הלאומיות העברית באמצעות איחוד הנוער הספרדי עם כלל הנוער העברי.⁴³ ועוד לדבריו, הנהגת היישוב טעתה ביחסה אל יהודי ספרד והמזרח בכלל ואל הנוער בפרט, והעריכה לא כראוי את יכולתם ואת תרומתם האפשרית להתפתחותו של היישוב.

גם אריה תורג'מן טען כי בנוער עדות המזרח היו טמונות יכולות לתרומה לפיתוח היישוב. תורג'מן שם את הדגש על הקשר בין השאלה הספרדית לשאלה הערבית בהסבירו כי נוער עדות המזרח, שרובו נולד בארץ ו'סבל את סבלותיה מיום הולדו' היה מסוגל להועיל ליישוב לתנועה הציונית, שכן הוא 'מכיר ומבין יפה את חיי שכנינו ואת שפתם'.⁴⁴ תורג'מן התרעם על התעלמות העיתונות העברית ומפלגות היישוב מדיון במצבו של הנוער הספרדי והסביר זאת בדאגת הנהגת היישוב לאינטרסים של מפלגותיהם ובהתנגדות לרעיון ההתארגנות העדתית, שנבע לדבריו 'מתוך "פחד" של "ראית הנוול" שמא יקום גוף מאורגן של "מתבדלים"'.⁴⁵ תורג'מן מתח ביקורת גם על עסקני העדה הספרדית שנותרו אדישים לדעתו לפעולותיה של דגל ציון ותיאר את מדיניות המוסדות הלאומיים והמפלגות כהמתנה

40 הנ"ל, 'האיחוד הארצי של הספרדים ורשימת דגל ציון', **הבקר**, 25.7.1939.

41 'מרשימת דגל ציון לקונגרס הציוני, אל הציבור היהודי הספרדי בארץ!', ארכיון תנועת העבודה במכון לבון, IV-257-16.

42 שלוש, 'ארגון הספרדים על שום מה?', עמ' 1.

43 יוסף קאסטל, 'האומה העברית בהתחדשותה והעדה הספרדית', **המפקד הכללי הראשון של דגל ציון** (תרצ"ט), עמ' 7. עוד על קאסטל ראו: הלל כהן ויובל עברי, 'מולדת משותפת או בית לאומי: בני הארץ, הצהרת בלפור והשאלה הערבית', **תיאוריה וביקורת**, 49 (2017), עמ' 291-304.

44 אריה תורג'מן, 'תפקיד הנוער בשעה זו', **המפקד הכללי הראשון של דגל ציון** (תרצ"ט), עמ' 9.

45 הנ"ל, 'הנוער הספרדי מה יהא עליו?', **הבקר**, 13.4.1939.

ואי־עשייה שנבעה מכך שהשאלה הספרדית 'מביאה אותם במידה מרובה במבוכה'.⁴⁶ דבריו אלו של תורג'מן ביטאו תפיסה עצמית של בני הארץ שנדחקו ממעמדם במערכת החברתית והפוליטית העות'מאנית והיו בתקופת המנדט לבעיה עדתית.

תודעה לאומית ותפיסה ספרדית־מזרחית

רחל אלבוים־דרור בחנה במחקרה את גיבוש תרבויות הנוער המקומיות בקרב חניכי החינוך העברי בשלהי התקופה העות'מאנית, את נוער המושבות, את הנוער הלומד העירוני ואת אנשי העלייה השנייה כשלוש קבוצות שהנהיגו את הדור הצעיר ושימשו גם קבוצות התייחסות והזדהות. שלוש קבוצות אלה היו לדבריה חלק מגיבושה של זהות דורית ומוקד לצמיחת תרבות נוער וארגוני נוער. אלבוים־דרור הבדילה בניתוחה בין צורות הארגון המקומיות של בני הארץ, שהתבטאו בהתארגנות בני המושבות, ובין ההתארגנויות שצביוןן פוליטי ולאומי, שהתפתחו בקרב נוער העלייה השנייה.⁴⁷ אלבוים־דרור גם הבחינה בין תנועות נוער שהתמסדו ובין 'פרוטו־תנועות', תרבויות נוער שבטרם גיבוש ומיסוד המצויות בשלבי ביקוש אחר זהות, המתחבטות בניסיונות ראשונים של הגדרה ועיצוב תרבות חדשה ודימוי עצמי, והשיח שלהן מגומגם וקטוע'.⁴⁸ הגדרה זו תואמת במידה רבה את התארגנויות הנוער הספרדי והמזרחי, אשר לדברי יצחק בצלאל היו קבוצה נוספת שייצגה את בני הארץ ואת ילידי הארץ, ואף היא ביטאה את קיומה של תרבות נוער שהתרכזה במסגרות מקומיות.⁴⁹ בשלהי התקופה העות'מאנית פעלו כמה אגודות צעירים מחוץ למושבות העלייה הראשונה, ובהם צמחה שכבת משכילים ספרדית ומזרחית. זו מצאה את מקומה לאחר מלחמת העולם הראשונה בהסתדרות חלוצי המזרח ובארגוני הנוער שפעלו בחסותה. הסתדרות חלוצי המזרח פעלה בשנות העשרים של המאה ה־20 כארגון ספרדי ארצי וייחדה את מרבית פעילותה לעידוד הרעיון הלאומי ולתחייה תרבותית בקרב ציבור יהודי ספרד והמזרח.⁵⁰ כחלק ממימוש מטרתה זו היא גם תמכה בכמה ארגוני נוער שפעלו ביישוב בשנות העשרים, ובהם אגודת העברי הצעיר, שהוקמה בשנת 1918 כדי להגביר את חינוכו הלאומי ולחזק את תרבותו העברית של הנוער הספרדי.⁵¹ לשם כך התרכזה האגודה בפעילות חינוכית וחברתית, ובכללה מפגשים שבועיים, האזנה להרצאות בנושאי ציונות

46 שם.

47 אלבוים־דרור, **החינוך העברי בארץ־ישראל**, עמ' 311-315.

48 הנ"ל, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש" על תרבות הנוער של העליות הראשונות, **אלפיים**, 12 (1992), עמ' 106.

49 בצלאל, **נולדתם ציונים**, עמ' 155-160, 217-223.

50 על הסתדרות חלוצי המזרח ראו: חיים, **ייחוד והשתלבות**, עמ' 174-178.

51 מאבנר שלוש, יושב ראש אגודת העברי הצעיר, אל הסתדרות היהודים הספרדים בירושלים, 2.2.1928, ארכיון ועד העדה הספרדית שבארכיון עיריית ירושלים (להלן: אוע"ס), תיק 11.

ותרבות עברית וטיולים ברחבי הארץ.⁵² מלבד מועדון וספרייה הפעילה העברי הצעיר גם לשכת עבודה; זו נועדה לסייע לחבריה במציאת עבודה. בין היתר היא מיקדה את פעילותה בעשרות ילדים מגולי מצרים ששבו לפלשתינה עם סיום מלחמת העולם הראשונה. הנהגת העברי הצעיר נימקה את פעילותה כארגון עדתי, בהיותה מסגרת שאפשרה שילוב של הנוער הספרדי, שהוזנח לדבריה על ידי התנועה הציונית, במפעל הציוני.⁵³ מלבד הדגשת תביעתה מחבריה להפגין משמעת, התמסרות וקרבות למען העם והמולדת, הצדיקה העברי הצעיר את קיומה גם בכך שהזנחת הדור הצעיר היהודי ביפו מצד המוסדות הלאומיים של היישוב הובילה לכך שהם 'הולכים לאט לאט ומתבוללים בין הערבים'. ולא זו בלבד אלא 'ומי יודע אם לא יבוא יום ויוסיפו גם הם על צרינו'.⁵⁴

תיאור נוער יהודי ספרד והמזרח כמתבוללים בתרבות הערבית וכחסרי תודעה לאומית עלה לא אחת בעיתונות העברית. הצעירים מקרב יהודי המזרח, שחיו בשכונות העוני של דרום תל אביב וירושלים או במרחבים המשותפים ליהודים ולערבים דוגמת שכונת מנשייה ביפו ושכונת ארד אל יהוד בחיפה, הוצגו בין השאר כמי שפקדו בתי קפה ערביים ובילו את זמנם בעישון נרגילה, בשתיית קפה ובמשחקי הימורים וכמי שאורח חייהם תאם את ערכי התרבות הלבנטינית, על צדדיה השליליים כעיסוק בזנות ועבריינות.⁵⁵ אל נוער זה פנתה בשנות העשרים גם אגודת הניצן, שפעלה אז בירושלים בחסות הסתדרות חלוצי המזרח. את אגודת הניצן ייסד בשנת 1924 העיתונאי והסופר דוד סיטון, לימים עורך הביטאון חד המזרח.⁵⁶ האגודה פעלה עד שנת 1930 בשכונת נחלת ציון בירושלים והתרכזה בהפצת רעיון התחייה בקרב בני עדות המזרח וקידום 'בניין העם ותחיית הארץ'.⁵⁷ מלבד הסניף בנחלת ציון פעלה אגודת הניצן גם בשכונות מזכרת משה ושערי רחמים בירושלים. האגודה התרכזה בספורט ובתרבות, בלימוד שיעורי ערב בעברית את חניכיה, ובהרצאות בתולדות הציונות. מלבד אגודת הניצן פעלה בירושלים בשנות העשרים גם אגודת בני ציון. כמו אגודת הניצן, גם אגודה זו פעלה בחסות הסתדרות חלוצי המזרח, התמקדה בנוער העיר העתיקה בירושלים ושאפה לארגן את הצעירים הספרדים ואת בני עדות המזרח ולעורר את הרעיון הציוני בקרבם, אגב שילובם 'בכל עבודת תחיית העם העברי והעדה הספרדית'.⁵⁸ גם פעילות אגודת בני ציון התמקדה בלימוד עברית את חבריה ובשמיעת הרצאות בנושא יהדות וציונות.

52 משה בן עמי, 'העברי הצעיר', דאר היום, 11.12.1928.

53 תזכיר מאגודת העברי הצעיר, [ללא תאריך], אוע"ס, תיק 11.

54 מסניף העברי הצעיר ביפו לוועד החינוך, אצ"מ, S2/573.

55 ראו למשל: בנימין בלוק, 'בתי קפה מלפנים ומאחור', על המשמר, 28.2.1947.

56 על הביוגרפיה של דוד סיטון ראו את דברי ההקדמה שכתב ראובן קשאני, 'דוד סיטון – איש ספרא וסייפא', בתוך: דוד סיטון, סיפורה של שכונה: סיפורים וציורים ירושלמיים, ועד עדת הספרדים בירושלים, ירושלים 1977.

57 מאגודת הניצן להסתדרות חלוצי המזרח, 3.7.1928, אוע"ס, תיק 11.

58 מהוועד המארגן את אגודת בני ציון בירושלים אל הסתדרות חלוצי המזרח, 16.4.1928, שם.

הדגש ששמו בשנות העשרים אגודות העברי הצעיר, הניצן ובני ציון על לימוד השפה העברית ביטא את הפסיפס הלשוני והרב־תרבותי ששרר במרחב התרבותי והערבי־יהודי שגדל בו הנוער המזרחי. דוד סיטון התייחס לכך בתיאוריו את נחלת ציון ואת אזור נחלאות, הסובב אותה, שם גדל במשפחת סתהון שמוצאה מדמשק. סיטון תיאר את הווי החיים, בשכונה שבה התגוררו מלבד יהודי פרס ויהודים כורדים, גם 'עולי חלב, דמשק, ואורפא, סוורג וצ'ארמוק. כולם דברו ערבית בצורות שונות. באו גם עולים מארצות הבלקן: יוון, בולגריה וסרביה. אלה דיברו איספאניולית'. לפי תיאורו של סיטון, במשפחות הספרדיות והמזרחיות היה קיים גם ערבוב לשוני ספרדי־ערבי.⁵⁹ תיאורו זה של סיטון מעיד בין היתר על ההבחנה בתקופת המנדט בין הספרדים כהגדרה שהתייחסה לצאצאי גירוש ספרד ולדוברים לדינו, ובכלל זה ליוצאי ארצות הבלקן, ובין יהודי המזרח ועדות המזרח, שלרוב מוצאם היה מארצות ערב והאסלאם, דוברי הערבית, ארמית ופרסית, וכן בינם ובין יהודי תימן, שנחשבו בתקופת המנדט קטגוריה קהילתית נפרדת.

נחלת ציון ומרחב השכונות המזרחיות שמסביבה היו – כמו שכונותיה הספרדיות והמזרחיות של חיפה חארת אל יהוד וארד אל יהוד ומרחב השכונות שעל קו הגבול העירוני שבין תל אביב ליפו – ממרכזי האוכלוסייה הספרדית והמזרחית בארץ ישראל בתקופת המנדט.⁶⁰ אורח החיים בשכונות אלה ביטא לא רק עירוב בין דוברי לדינו לדוברי ערבית ובין ספרדים למזרחים אלא גם את הקשרים בין יהודים לערבים ושיקף בין היתר את קיומה של זהות היברידית תרבותית יהודית־ערבית. את הנוער שהתגורר בשכונות הספרדיות, המזרחיות והערביות, ושאליו פנו אגודות העברי הצעיר, הניצן ובני ציון, תיאר סיטון כחסר ארגון לאומי. רוב בני הנוער מעדות המזרח, כתב סיטון בשנת 1926, 'רחוקים הגם מרעיון התחייה', והוסיף: 'טבועים הם בסביבה פראית, אחרי שובם ממלאכתם יסתובבו ויתגוררו עם העוברים ושבים מפני שאין להם מה לעשות בזמן הפנוי הזה. את ימי השבתות יבלו בעריכת תענוגים ובשתיית משקאות חריפים אשר מזיקים לנפשותיהם, ואין איש מאחינו היהודים אשר יפנה אליהם להשיכם מדרך רעה זו. את הנער, חסר תרבות זה שכחנו לארגן!'.⁶¹ המאמץ שהשקיעו ארגוני הנוער של יוצאי ספרד ושל יוצאי המזרח לחיזוק התודעה הלאומית בקרב חבריהם כלל ניסיון להצגתה של תפיסה היסטורית וזהותית ספרדית־מזרחית.⁶² תפיסה זו באה לידי ביטוי בשיח הספרדי־המזרחי, שעורר

59 סיטון, **סיפורה של שכונה**, עמ' 249-250.

60 על ארד אל יהוד וחארת אל יהוד ראו: Moshe Naor, 'The Sephardi and Oriental Jews of Haifa and Arab-Jewish Relations in Mandate Palestine', *Middle Eastern Studies*, 55, 6 (2019), pp. 1020-1036.

61 דוד סתהון (סיטון), 'לארגון נער עדות המזרח לעבודת התחייה', **דאר היום**, 16.5.1926.

62 על שאלת קיומה של זהות היברידית יהודית־ערבית בתקופת המנדט ראו למשל: מנחם קליין, **קשורים: הסיפור של בני הארץ**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2015; הלל כהן, 'חיינו ומותו של היהודי־הערבי בארץ ישראל ומחוצה לה', בתוך: עופר שיף (עורך), **גלויות ישראליות – מולדות וגלות בשיח הישראלי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015)**, עמ' 171-200; Abigail Jacobson and Moshe Naor,

המייזוג בין דגל ציון למועדון יהודה הלוי. כחלק ממיזוג זה תוארה דגל ציון כמי שנועדה לפעול להחזרת 'עטרת היהדות הספרדית ליושנה'. לשם כך הועלה בין השאר זיכרון העבר המפואר של היהדות בספרד המוסלמית, והוא עומת עם מצבה העגום של היהדות המזרחית בתקופת המנדט. כך למשל הסביר אריה תורג'מן: 'התשוקה לראות שוב את היהדות הספרדית בכל זהרה ותפארתה, היא, היא הנוסכת בנו אמונה ובטחון כי דרכנו היא הדרך הישרה המוליכה לנצחון'.⁶³ בשיח זה ניתן גם ביטוי להיותם של יהודי ספרד והמזרח ציונים עוד לפני שהוקמה התנועה הציונית, והובעה עמדה רעיונית, שאפשר לכנותה ציונות ספרדית-מזרחית. זו ביטאה השקפה אידאולוגית ופוליטית אשר העמידה במקדה את הזיקה ההיסטורית המעשית לציון שקיימו הספרדים וקדמה לתנועת חיבת ציון ולהקמת ההסתדרות הציונית. הגישה הציונית הספרדית-המזרחית המעשית הדגישה את הגותו של הרב אלקלעי כאחד ממבשרי הציונות וביקשה להזכיר את חלקם המעשי של הספרדים בעלייה ובהתיישבות.⁶⁴ מרכיב אחר שבלט בגישה הציונית הספרדית-המזרחית והושפע גם מגורמים חברתיים ותרבותיים היה יחסה לשאלה הערבית, שכחלק ממנו הובעה תפיסתם העצמית של יהודי ספרד והמזרח כמי שראו את ייעודם ההיסטורי במעורבות בפעילות, שנועדה לגשר ולתווך בין יהודים לערבים בארץ ישראל.⁶⁵

כאמור, תפיסה זו התבססה על היותם של יהודי ספרד והמזרח, מבטאיה של זהות תרבותית היברידית שנבעה בין היתר מהקרבה הלשונית בין עברית לערבית ומזו התרבותית בין יהודים לערבים.⁶⁶ תפיסה זו הדגישה את ההיסטוריה של יהודי המזרח וספרד כחלק מהמרחב המזרח-תיכוני, ובשיח שעוררה דגל ציון תוארו יהודי ספרד והמזרח כבני הארץ הנטועים בהיסטוריה של המקום וכבני המזרח שהיו משולבים במרחב המזרח-תיכוני. כן הושם בשיח ספרדי-מזרחי זה דגש על פועלן של דמויות היסטוריות, כגון יהודה הלוי, הרמב"ם, הרמב"ן, דון יוסף הנשיא, משה מונטיפיורי והרב יהודה אלקלעי.⁶⁷ כחלק מהניסיון להדגשת הנרטיב הציוני הספרדי-מזרחי קראו מדריכי דגל ציון להתאמת תוכני ההרצאות במועדוניה לצורכי הנוער הספרדי, במובן זה שיש 'להרחיב את הדבור על העליות וההעפלות הראשונות, שקדמו לעליות הנקראות "ראשונה" "שניה" וכו' כפי שמקובל לכנותן כיום בחוגים המתעלמים מכל מה שיצר ופעל החלק "הספרדי" של האומה במשך הדורות'.⁶⁸

Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine, Brandeis University Press and University Press of New England, Waltham, MA 2016

63 אריה תורג'מן, 'דרכנו', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - המועצה העליונה לקראת ישיבתה השניה, עמ' 2.

64 עוד בנושא זה ראו: בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 119-161.

65 בנושא זה ראו: Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*.

66 בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 2; עמוס נוי, עדים או מומחים: יהודים משכילים בני ירושלים והמזרח בתחילת המאה ה-20, רסלינג, תל אביב 2017, עמ' 12.

67 איתמר בן אב"י, 'הצואה', המפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 8.

68 משה כ', 'הכנת מדריכים כיצד', במערכה: דבר מרכז דגל-ציון בארץ-ישראל (מאי 1943), עמ' 13.

שיח זה נועד ליצור רגש של גאווה והרגשת כבוד בקרב חברי דגל ציון, ובה בעת הוא ביקש להדוף טענות שהעלו חוגים שונים ביישוב בדבר חוסר הזהותם של יהודי ספרד והמזרח עם התנועה הציונית ובדבר היותה של דגל ציון תנועה שמקדמת גישות בדלניות ועדתיות אשר מנוגדות לעקרונות הציונות.

רצון הנהלת דגל ציון להדגיש את היותה ממשיכת מסורת יהודית ספרדית מזרחית בא לידי ביטוי גם בפרשנות שניתנה בפעילותה לספורט הימי. השילוב בין ספורט ללאומיות ובין התחייה הגופנית לתחייה תרבותית ולאומית ניכר גם ביחס שהפגינה דגל ציון לימאות.⁶⁹ ענף הספורט הימי בדגל ציון תואר כהמשכה של מורשת יהודית ספרדית של יורדי ים, שראשיתה ביורדי הים בראשית העת החדשה בקרב יהודי פורטוגל, ספרד ואיטליה, והמשכה בספנים היהודים שבנמל סלוניקי.⁷⁰ בין אלה שעמדו על הקשר בין מורשת יורדי הים של יהודי סלוניקי לדגל ציון היו עמנואל טובים, יושב ראש אגודת יורדי הים זבולון, שהכשירה את חברי המחלקה הימית של דגל ציון ויקיר בכר, סגן נשיא הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב. טובים ובכר תיארו את דגל ציון כמכשיר להשלטת הימאות העברית בים התיכון וכתזכורת להיותם של יהודי ספרד חלוצי כיבוש הים התיכון.⁷¹ נתנאל מטלון הציג נקודת מבט נוספת, כלכלית ומקצועית, בראייתו את חניכי דגל ציון משתלבים בסיום הכשרתם בצי הסוחר העברי.⁷²

היבט אחר בפעילות דגל ציון, שביטא את הגישה הציונית הספרדית-המזרחית שהיא דגלה בה, הוא ניסיונה להרחיב את פעילותה בתפוצות הגולה המזרחית. במלחמת העולם השנייה נקלעה דגל ציון למשבר ארגוני; זה נבע מקשיים תקציביים ומגיוס מדריכים לשורות הצבא הבריטי. אף על פי כן עודדה דגל ציון את חבריה לתרום למגבית ההתגייסות של היישוב ולהתנדב לשירות בצבא הבריטי. בה בעת גברה בה העמדה שדגלה בהרחבת פעילותה בקרב התפוצות היהודיות הספרדיות והמזרחיות. בשאיפה זו באה לידי ביטוי קיומה של עמדה שהציבה את ארץ ישראל כחלק ממרחב מזרח-תיכוני חוצה גבולות, שהתקיימו בו קשרי ערבות וסולידריות יהודית. לפי גישה זו, קיים משה שלוש קשרים עם סניפי תנועת מכבי בסוריה ובלבנון. באירועיה הפומביים של דגל ציון נכחה לא אחת נציגות של הקהילות היהודיות מארצות המזרח התיכון והבלקן, ומרכז דגל ציון הקפיד לציין כי הוא מקיים קשרים עם ארגוני נוער יהודיים בבולגריה, ביוון ובטורקיה.⁷³ הנהגת דגל ציון ריכזה את עיקר מאמציה בחיזוק הקשר עם נוער התפוצות בניסיונה להשיג רישיונות

69 על אגודות הספורט הימי שפעלו בשנות השלושים בתל אביב ראו: קובי כהן-הטב, **המהפכה הימית: אחיית היישוב היהודי בים ובחופי ארץ-ישראל 1917-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2019, עמ' 208.

70 מדברי יקיר בכר, 'לדגל ציון - ברכה', המפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 7.

71 עמנואל טובים, 'ותיקים במסורת הים', שם, עמ' 6.

72 נתנאל מטלון, 'הימאות צורך השעה', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - לקראת המועצה העליונה השנייה, עמ' 10.

73 [מחבר לא ידוע], 'הנוער הספרדי תובע את חלקו בעלייה', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940).

עלייה ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית עבור נוער ארצות המזרח והבלקן וצירופו למפעל עליית הנוער; בדרישתה להשתתפותה בארגון העלייה באמצעות שליחים שיפעלו מטעמה בקהילות התפוצה המזרחית והספרדית; ובשאיפתה להקמת יישובים חקלאיים כחלק מהכשרה חלוצית שיועדה לנוער הספרדי והמזרחי.⁷⁴ החשיבות שיוחסה בהנהגת דגל ציון לחיזוק הקשרים עם הגולה המזרחית התעוררה גם על רקע המפגש במלחמת העולם השנייה בין מתנדבי היישוב ליהדות המזרח. במפגש זה השתתפו גם חברי דגל ציון, וברשמיים ובמכתביהם הובעו דאגה לעתידה של יהדות המזרח וחשש למצבה הפיזי עקב המלחמה בעקבות התגברות רגשות אנטי־קולוניאליים ואנטי־ציוניים בארצות ערב.⁷⁵ כחלק ממאמציה של הנהגת דגל ציון לקבלת הכרה ותקציבים מהמוסדות הלאומיים ולשילובם של מדריכיה ושליחיה במנגנוני הנוער המאורגן של היישוב, היא פעלה לצירופה למרכז הנוער הארץ־ישראלי שפעל ליד ההנהלה הציונית.⁷⁶ הנהלת דגל ציון קיוותה להשתלב כך במחנות הנוער שערך המרכז ובכינוסי הנוער ובסמינרים שארגן המרכז ולהתנסות בהכשרת מדריכים, אולם דחיית דרישתה של דגל ציון לקבלת ייצוג בוועד הפועל ובמוכירות של מרכז הנוער וכישלון מאמצי הנהלתה להשגת תמיכה תקציבית הביאו לפרישת נציגיה ממרכז הנוער.⁷⁷ במאוס 1940 דן אריה תורג'מן עם הנהלת הוועד המשותף לענייני הנוער שליד ההנהלה הציונית ועם מרכז הנוער הארץ־ישראלי במהות הקשרים שבין המוסדות הלאומיים ובין דגל ציון. בעקבות מגעים אלה שבה דגל ציון למועצת מרכז הנוער הארץ־ישראלי והוכרז על צירופה ל'משפחת הנוער המאורגן בא"י'.⁷⁸ החשיבות שיוחסה בקרב ההנהגה הספרדית והמזרחית בכלל ובדגל ציון בפרט להשתתפותם של יהודי ספרד והמזרח במאמץ המלחמתי ולשילובם במנגנונים שהקים היישוב לעידוד העלייה מארצות המזרח באה לידי ביטוי בכינוס ארצי של הנוער הספרדי שהתקיים בינואר 1943. בארגון הכינוס היה מעורב ועד העדה הספרדית בתל אביב, שהחל לפעול בקיץ 1942. בהנהגתו של השופט יליד טבריה בכור שלום שטרית העניק הוועד החדש תקציב חודשי זעום לצורכי דגל ציון וכן הוכנה מטעמו תכנית לארגון הפעולה התרבותית והלאומית בקרב הנוער המזרחי.⁷⁹ בכינוס זה הוחלט על הקמת המרכז הארצי של

- 74 ממרכז דגל ציון למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, 14.3.1940, אצ"מ, S6/1451.
- 75 [מחבר לא ידוע], 'חיילינו כותבים: בגלויות אפריקה', במערכה: דבר מרכז דגל ציון בארץ־ישראל (מאי 1943), עמ' 17; [מחבר לא ידוע], "'קריאה להצלה מטריפולי': מתוך מכתבו של חייל עברי', שם, עמ' 19.
- 76 על לשכת הנוער של מחלקת החינוך שפעלה בשנות השלושים בראשות יוסף מיוחס, מרכז הנוער ומחלקת הנוער שבהסתדרות הציונית ראו: רשף ודרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי: 1919-1948, עמ' 131-135.
- 77 מהנהלת תנועת דגל ציון למרכז הנוער הארץ־ישראלי, 9.1.1940, אצ"מ, KH4/4189.
- 78 [מחבר לא ידוע], 'התשוב דגל ציון למרכז הנוער הארצי־ישראלי?', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ־ישראל (אפריל 1940).
- 79 מבכור שטרית, יושב ראש ועד העדה הספרדית בתל אביב, להנהלת ההסתדרות הציונית, 30.7.1943, אצ"מ, S25/22170; פרוטוקול ישיבת ועד העדה הספרדית בתל אביב בהשתתפות אליהו ששון, 5.5.1943, שם.

ארגוני הנוער הספרדי בארץ ישראל, כגוף שנועד לתאם את הפעילות הציבורית והלאומית בקרב הנוער הספרדי.⁸⁰ בכינוס נקרא גם הנוער הספרדי להגביר את קצב התגייסותו לצבא הבריטי והועלתה תביעה לשיתוף נציגות של הציבור הספרדי בוועדת ההצלה של היישוב. בהחלטות הכינוס נקרא גם המרכז הארצי לעבד תכנית סמינרים להכשרת שליחים, שנועדו לפעול בקהילות התפוצות במזרח, ומדריכים שייעודם היה פעילות בשכונות המזרחים המקומיות. כך הלך וגבר שיתוף פעולה בין המרכז הארצי ודגל ציון ובין מחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית.⁸¹ בסוף שנת 1943 הסתיים אפוא קורס להכשרתם של מדריכי דגל ציון ונחנך מועדון התנועה החדש ברחוב לוינסקי שבדרום תל אביב. מדריכי דגל ציון גם השתתפו בסמינר מדריכים שארגנה קרן קיימת לישראל, ובסמינר לידיעת הארץ שנפתח בבית הנוער על שם פנחס רוטנברג בחיפה. לפיכך היו המדריכים ומועדוני התנועה למוקד פעילותה של דגל ציון, ודיון ער על אודות הדרכים לפתרון בעיית הנוער בכלל והנוער העזוב בפרט היה עניין שבשגרה.⁸²

לבעיית הנוער: בין 'עוני נפשי' ל'עוני גופני'

מהקמתה של דגל ציון הוגדרה בה המטרה של 'ארגון הנוער העזוב בפרברי העיר המוזנח ללא ארגון וחינוך כדי להפיח בו הכרה לאומית, ולשתפו במפעל הבניין הממלכתי'.⁸³ מלבד המשקל הרב שניתן לסיקור תופעת הנוער העזוב בביטאונים דגל ציון והסתדרות העובדים הספרדים וכן בהד המזרח, אגב הבאת רשמים מחייהם היום-יומיים העגומים של ילדי הרחוב, התרכזה פעילות דגל ציון במועדוני התנועה.⁸⁴ בשנת 1940 הכריזה דגל ציון על גיוס תרומות מהציבור לקרן ציון, שנועדה לשמש לצורכי תפעול מועדוניה. בפנייה לציבור צוין: 'תנועת "דגל ציון" הצליחה אמנם לחדור לסמטאות האפלות של השכונות המרוחקות ביותר שבערינו והצילה מזרועות הרחוב ילדים וילדות. אולם הטיפול בהם דורש אמצעים כספיים לא קטנים'.⁸⁵ גם בפניותיה של דגל ציון לקבלת תמיכה מהסוכנות היהודית, מהוועד הלאומי, מעיריית תל אביב ומקרן היסוד הודגש כי בין יעדיה הלאומיים היה מציאת פתרון לבעיית הנוער העזוב. במועדון דגל ציון, הסבירה הנהלת דגל ציון, טמון סיכוי להצלחתם של

80 כינוס הנוער הספרדי מחליט על הקמת מרכז ארצי לארגוני הנוער הספרדי בארץ, הד המזרח, 29.1.1943.

81 [מחבר לא ידוע], 'משלחת למחלקת הנוער של ההנהלה הציונית', שם, 26.2.1943.

82 [מחבר לא ידוע], 'דוח מעשי ינואר-יולי 1944', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 1 (ספטמבר 1944), עמ' 24-27.

83 מנחם ידיד, 'מה היה בסופה של תנועת דגל ציון?', המשקיף, 23.6.1947.

84 ראו למשל: בן-ציון כהן, 'רשימות מילדי הרחוב', קולנו - בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (אפריל 1947), עמ' 22-23.

85 [מחבר לא ידוע], 'תרמו ל"קרן ציון"', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940).

הילדים העזובים מהתנוונות מוסרית ולשינוי הרגשתם שהם 'כפסולת של הצבור, כנחותי דרגה הזקוקים לטיפול מיוחד, אלא כחברים שונים בין שונים'.⁸⁶ לא כאן המקום להרחיב על ממדיה ועל היקפה של תופעת הנוער העזוב, על מקורותיה ועל דרכי הטיפול בה. נושא זה נדון במחקר, למשל בידי תמי רזי, שבחנה בין היתר את הגורמים הממסדיים השונים שטיפלו בנוער העזוב. במאמר זה אני מבקש להתמקד יותר באופן תפיסת המנהיגות הספרדית-המזרחית בדגל ציון את מאפייניה של בעיית הנוער כחלק מהשאלה הספרדית.⁸⁷ רובה של מנהיגות דגל ציון שללה את הטענה כי מקורה של תופעת הנוער העזוב בנטייה טבעית בקרב המשפחות המזרחיות להוציא את ילדיהן לעבודה בגיל צעיר; או את הרעיון שלפיו תופעת הנוער העזוב מקורה ברקע התרבותי של הקהילות היהודיות בארצות ערב. כן נשללו לרוב ההסברים בדבר חוסר הערכה, שהיה קיים כביכול בקרב משפחות יהודי המזרח בדבר חשיבות חינוך והשכלה; או בתיאור האבות כעצלנים שהעדיפו לשלוח את ילדיהם לעבודה במקום ללימודים. הנהגת יהודי ספרד והמזרח, ובכלל זה מנהיגות דגל ציון, תיארה מערכת אחרת של סיבות וגורמים להיווצרותה של תופעת הנוער העזוב. מלבד מצבן הכלכלי הקשה של המשפחות מרובות הילדים, ששללו את יכולתן לשלוח את ילדיהם לבתי ספר, היו גורמים אחרים שעיצבו את תופעת הנוער העזוב, ובהם הרחקתם של תלמידים ממערכת החינוך העברית, מסיבות רפואיות או ממחסור במקומות בכיתות, וסגירת תלמודי תורה מחמת תנאי תברואה לא ראויים ולא הולמים.⁸⁸ מלבד הצעות ייעול שהעלו ועדי העדה הספרדית, כגון הנהגת חינוך חנם בבתי הספר והקמת כיתות חדשות, הציגה דגל ציון את מאבקה בתופעת הנוער העזוב, אשר נאלץ לעבוד למחייתו ונעדר כל מסגרת ארגונית לאומית, חברתית ותרבותית אחרת. בתכנית שהציעה דגל ציון נודעה חשיבות מרכזית לפעילות סביב המועדון ולקשר בין המדריכים לחניכים.

לקראת סיום המלחמה הגבירה דגל ציון את פעילותה בסניפיה השונים. מועדוני התנועה ומדריכיה היו המרכז שעליו התבססה פעילותה של דגל ציון. במועדונים נערכו המפגשים בין החניכים למדריכים, בין השכונות השונות שמהן הגיעו חניכי התנועה, בין הקהילות השונות שהרכיבו את הציבור הספרדי והמזרחי ובין הנוער העובד לנוער הלומד. חשיבותם של המועדונים הייתה גדולה משום שהם היו מכשיר מרכזי לגיבוש חברתי ולאומי ואמצעי שנועד לתרום לפתרונה של בעיית הנוער העזוב. התכנים שהועברו במועדון, אשר פעל

86 אליעזר מטלון, 'מגרש למועדון דגל ציון', במערכה (מאי 1943), עמ' 10.

87 על ההיבט החינוכי של אופן בקשת הספרדים לפתור בעיה זו ראו: שלמה אלבוחר, הזדהות, הסתגלות והסתה: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948, הספריה הציונית, ירושלים 2002, עמ' 142-145.

88 'תזכיר העדה הספרדית בירושלים לועדת מק'נייר לחקר החינוך העברי בנושא הילדים מחוסרי בתי-ספר בירושלים', העולם הספרדי, 12.4.1946, עמ' 23. עוד בנושא זה ראו: אלעד פלד, 'ילדים מקופחי חינוך מבני עדות המזרח ומדיניות חינוכם בתקופת היישוב', עיונים בחינוך, 34 (1982), עמ' 121-123, 134.

במרחב ציבורי ספרדי־מזרחי שהיה לעתים גם חלק ממרחב יהודי־ערבי משותף, המפגשים החברתיים שהתקיימו בו וחשיבותם הייתה מעמדית ולאומית כאחת והשיח שהתנהל בין חברי התנועה למדריכים בה ולהנהלתה, כל אלה חשפו את אופן תפיסתה של דגל ציון את הגורמים למצבו השולי של הנוער המזרחי כחלק מקיומה של השאלה הספרדית ואת הדרכים הרצויות לפתרון.

בין הגורמים המטפלים בנוער העזוב ניכרה פעילותם של ארגוני נשים שהקימו מועדונים להכשרה מקצועית ולטיפול בילדים. אחד הדגמים שהוצגו לפתרון תופעת הנוער העזוב הוצע בידי חנה טהון.⁸⁹ טהון – בהסתמך על ניסיונה כעובדת סוציאלית ועל פעילותה בארגוני נשים – יזמה בשנת 1936 את הקמתם של מרכזים להכשרה מקצועית לנשים, לטיפת חלב וללימוד הלשון העברית בשכונות שמעון הצדיק ונחלת אחים בירושלים. טהון הציעה את הקמתם של מרכזי חינוך וסיוע עממי בשכונות הפרולטרון היהודי המזרחי, כהגדרתה, על בסיס פועלם של מחנכים ומתנדבים בשכונות העוני והמהגרים בארצות הברית ובאנגליה של חברי תנועת ההתיישבות (Settlement Movement) וכמו בתי התיישבות (Settlement Houses).⁹⁰ עמדתה של דגל ציון בקשר לפעילות בשכונות ובדבר צביון המועדונים הייתה שונה; תנועת הנוער הספרדית ראתה את ייעודה בפעולה שצמחה מתוך הקהילה. מדריכי דגל ציון, ובהם מנחם ידיד, אברהם מורחיים, יוסף עמרני, אברהם עבוד ויוסף גולזן, צמחו מתוך החברה הספרדית והמזרחית, ולפיכך ביטאו את החשיבות שייחסה דגל ציון לארגונו של הציבור הספרדי מבפנים ומתוך הקהילה. גישה זו הוצגה גם בביקורת שמתחו דגל ציון, הסתדרות העובדים הספרדים וועדי העדה של הספרדים על עובדי המחלקות לעבודה סוציאלית, שתוארו כמי שאינם מבינים לא לרוחם ולא למצוקתם של הנצרכים. דרישתם הייתה למנות עובדים מקרב בני עדות המזרח, שיוכלו להבין את שפתם של הפונים לעזרה סוציאלית מקרב דלת העם.⁹¹

על זהותם של חברי דגל ציון ועל חלקו של הנוער העובד והנוער העזוב בהם אנו למדים בעיקר מעדויות מדריכי דגל ציון, שהועלו בין היתר בדפי ביטאון תנועת דגל ציון

89 Yafa Berlowits, 'Hannah Helena Thon (1886-1952)', in: Paula E. Hyman and Dalia Ofer (eds.), *Jewish Women, a Comprehensive Historical Encyclopedia*, Jerusalem, 2006. online addition: <http://jwa.org/encyclopedia/article/thon-hannah-helena> (30.6.2020). ראו גם: איתמר רדאי, 'יוצאי ארצות האסלאם – דימויים ותפיסות בחברה היישובית: המקרה של חנה הלנה טהון', *עיונים*, 32 (2019), עמ' 216-244. וראו גם: חנה הלנה טהון, *העדות בישראל: פרקים בקורותיהן וחבלי האחוזות בארץ־ישראל*, ראובן מס, ירושלים 1957.

90 חנה טהון, 'חנוך הנוער בעדות המזרח', בתוך: יהושע רדלר־פרידמן ויעקב פטרוזיל (עורכים), *נגד הטרור: מאמרים, רשימות, נאומים, גלויידעת*, דפוס ליגא, ירושלים ורמת גן 1939, עמ' 46-49. לקריאה נוספת על בתי ההתיישבות בארצות הברית ראו: Domenica Barbutto, *American Settlement Houses and Progressive Social Reform*, Oryx Press, Phoenix 1999.

91 מדברי אברהם כלפון בישיבת ועד העדה הספרדית בחיפה, 9.9.1937, ארכיון העדה הספרדית שבארכיון עיריית חיפה.

בסניף תל אביב. בעיניהם, 'תנועת דגל ציון חרטה לה על דגלה מטרה חשובה וקדושה: לארגן את הנוער הספרדי הבלתי מאורגן, ולהפיח בו הכרה לאומית. כי הכרה זו היא האחת, שבכוחה להבטיח את עתיד מולדתנו ועמנו. לדאבון לב ישנם עוד בתוכנו אלפים רבים של בני הנוער, רובם מעדות המזרח, המזנחים ללא חנוך וללא ארגון, רחוקים מכל פעולה לאומית – מחוץ למחנה'.⁹² בתיאורי המדריכים עלה לא אחת הרקע הכלכלי הקשה של המשפחות המזרחיות ולבושם הדל של החניכים, שהגיעו בבגדים מרופטים וקרועים לפעילות התנועה. כמה מבני נוער אלה אף השתמשו במדי דגל ציון, שסופקו להם כבגדים חגיגיים לאירועי חג ושבת. כך תיארו לרוב את בני הנוער האלה: 'ילדים ונערים יחפים, בלואים, פרוצים, רעבים. אין להם דואג ואף לא מרסן. ידם בכל ויד כל במ'.⁹³ דוגמה לכך היא תיאורו של אחד ממדריכי דגל ציון את מפגשו הראשון עם חניכי התנועה: 'הם באו מלוכלכים ופרועי ראש ובכותנות קרועות, מכנסיים מטולאות ומלאות חורים ויחפים. זה היה מראה מזעזע, אולם כעבור זמן פניהם של אלה קבלו צורה אחרת לגמרי, צורה ככל הילדים האחרים [...] לחברים אלה קשה מאד להפרד מהמועדון אחרי הפעולה ולחזור לחיים הקשים והמרים של ביתם'.⁹⁴ מועדוני דגל ציון תוארו אפוא כספקי 'מזון רוחני להמוני בני הנוער הספרדי העוזבים לנפשם ללא חנוך, הדרכה וארגון'.⁹⁵ מקומות שיכול הנוער לשמוע בהם הרצאות, לפגוש חברים, לקרוא בספר או לעיין בעיתון.

במועדוני דגל ציון לא התקיים לרוב המרכיב של המפגש הבינ-עדתי והתלתי בין המדריך לחניך. יתרה מזאת, מדריכי דגל ציון תיארו את מערכת יחסיהם עם חניכיהם כיחסים שמתנהלים כבתוך המשפחה המזרחית. מכאן גם נבעו קשיים שבעיני מדריכי דגל ציון היו ייחודיים לתנועה. שלא כטענה כי ההורים הפקירו את ילדיהם שהסתובבו מוזנחים בסמטאות השכונות, מדריכי דגל ציון הסבירו כי להצטרפות בני הנוער לדגל ציון נדרשה הסכמת הוריהם. הנערים תוארו כמי שאינם משתתפים בפעולות שאינן לרצון ההורים, בייחוד כאשר דובר ביציאה למחנה חינוכי או למסע של כמה ימים.⁹⁶ את הקשר שנוצר עם ההורים תיארו המדריכים כחלק מהקרבה למען מילוי שליחותם הציונית וכמאמץ שביצעו בשם הרעיון הלאומי לחיזוק התודעה הציונית בקרב ההורים.⁹⁷ הבית והמשפחה תוארו כמי שהשפיעו על חינוך הנוער הספרדי והנוער המזרחי לא על ברכי הציונות ועל בחירתו

92 [מחבר לא ידוע], 'מכשולים בדרך', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 2 (דצמבר 1944), עמ' 11.

93 שם.

94 מהמדריך יצחק נ', שם, 1 (ספטמבר 1944), עמ' 8.

95 [מחבר לא ידוע], 'תרמו ל'קרן ציון'', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940).

96 'מחנה העבודה בבניר חיים', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 2 (דצמבר 1944). על החשיבות שיוחסה למחנות הנוער ראו למשל: יוסף מיוחס, מחנות נוער: ספר עזר למורים, למדריכי נוער ולצופים, לשכת הנוער של מחלקת החנוך של הוועד הלאומי, ירושלים 1941.

97 [מחבר לא ידוע], 'המאמץ החלוצי בהדרכת דורנו הצעיר: מרשימותיו של מדריך', במערכה: דבר מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (מאי 1943), עמ' 22.

להתרחק מתנועות נוער מאחר שאלה התבססו על זרמים אידאולוגיים שדגלו בשינוי ערכים וב'קידוש מלחמה ברחוב הישן'.⁹⁸ על משמעות הגבול בין יישוב ישן ליישוב חדש שגילמה בתוכה החברות בדגל ציון ועל השפעות הבית המזרחי על חניכי התנועה עמד גם נתנאל מטלון. לדעתו, לנוער הספרדי ולבני עדות המזרח 'יש לעת עתה מנטאליות קיבוצית מיוחדת ותפיסת עולם שונה מזו של בני עדות האשכנזים השונות'. הנער האשכנזי ידע להחליט בעצמו וביחס להוריו, ואילו הנער הספרדי ובני עדות המזרח 'מהשכבות העממיות, המושרשות במסורת, עדיין לא הגיע ל"עצמאות" נפסדת זו'.⁹⁹

נקודת המבט של המדריכים שיקפה מרכיב נוסף בזהות חניכי דגל ציון, והוא הנערים העולים. תפקיד תנועות הנוער בתהליך קליטת המהגר ושילובו בחברה היישובית והיחס בין בית המשפחה ובית הספר ובין תנועת הנוער כחלק מעיצוב עולמו התרבותי, החברתי והלאומי של המהגר באו לידי ביטוי גם בדגל ציון. את החשיבות שנודעה לדגל ציון בגיבוש הזהות הלאומית ובתהליך קליטת הנערים המהגרים מארצות ערב הסבירו המדריכים בכך שהנוער המזרחי שעלה בשנות הארבעים היה חסר כל ידע על אודות הציונות 'כי מימיהם לא שמעו ולא הכירו את המושגים "ציונות", "חלוציות", וכדומה'.¹⁰⁰ יתרה מזאת, נוער זה תואר בידי המדריכים כמי שנמשך לפעילות מתחרה במועדוני המפלגה הקומוניסטית, אשר בפנייתה לפרולטריון המזרחי הדגישה מסרים בדבר קיומה של סולידריות מעמדית יהודית-ערבית ובדבר קיומה של אפליה על בסיס עדתי.¹⁰¹ תנועת הפועלים הייתה עוד גורם מרכזי שביקש להגביר בשנות הארבעים את השפעתו בקרב יהודי ספרד והמזרח בכלל ובקרב הנוער בפרט. לא כאן המקום להרחיב על פעילות הסתדרות העובדים הכללית בקרב הנוער הספרדי והמזרחי, אך יש לציין כי פעילות זו רוכזה במחצית השנייה של שנות הארבעים במחלקה ליוצאי ארצות המזרח ותימן. המחלקה שאפה ליצור מסלול שהוביל מהתארגנות בתנועת הנוער העובד לחברות בהסתדרות העובדים הכללית, ובכך התחרתה במסלול ההכשרה שיצר החיבור בין דגל ציון להסתדרות העובדים הספרדים. על רקע המאבק החריף שניהלה ההסתדרות נגד הסתדרות העובדים הספרדים נמתחה גם ביקורת על דגל ציון. זו הוצגה בין היתר כתנועה שעוסקת בפעילות ספורט ובעריכת נשפים וכתנועה שמטפחת בקרב חבריה רגש נחיתות ופטריוטיזם עדתי מסוכן ומזויף.¹⁰² השיח הספרדי והמזרחי שהתנהל בדגל ציון על אודות מקורותיה של השאלה הספרדית נגע גם לשאלת דרכי הפעולה הרצויה לפתרונה של בעיית הנוער העוזב. ביקורת נמתחה לא אחת בקרב חברי דגל ציון לא רק על שההנהגה הספרדית לא ייחדה מאמץ מיוחד לעזרה

98 אברהם עדס, 'לארגונו של הנוער הספרדי בארץ', *הד המזרח*, 26.3.1943.

99 נתנאל מטלון, 'הדרכה והגשמה בנוער הספרדי', *במערכה: דבר מרכז דגל ציון בארץ-ישראל* (מאי 1943), עמ' 5.

100 'המאמץ החלוצי בהדרכת דורנו הצעיר: מרשימותיו של מדריך', שם, עמ' 22.

101 תמר גוז'נסקי, *קומוניסטים מזרחיים: המערכה נגד אפליה עתידית ולמען הזכות לדיור*, פרדס, חיפה 2018, עמ' 19-30.

102 שלמה טבעוני, 'דרך הקוצים של נוער עדות המזרח', *אחים*, ב (אפריל 1945), עמ' 50.

בארגון הנוער אלא גם על שדגל ציון נכשלה ב'חיסול העוני הנפשי בין נוער עדות המזרח'. לפי הביקורת הזאת, פעילות התנועה התמקדה בספורט, ולא בענייני רוח ותרבות. מדריכי התנועה הוצגו בה כנעדרי הכשרה בחינוך וכחסרי יכולת להנחלת תכנים תרבותיים.¹⁰³ לעומת זאת, יעקב גרומן, שהיה חבר מערכת הד המזרחי ופעיל בתנועת הצופים, סבר כי בעיית נוער עדות המזרח נבעה לא מ'עוני נפשי', שמציין מצב תרבותי, אלא מ'עוני גופני'. עמדה זו הדגישה את חשיבות שינוי המצב הסוציאלי והכלכלי ולא הייתה ייחודית לפעילי דגל ציון; היא רווחה גם בקרב פעילי תנועת הנוער העובד. עם זאת, פעילי תנועת הנוער העובד שללו את הפתרון העדתי שהציגה דגל ציון. על פי תפיסתו של גרומן, בעיית העוני הגופני עמדה גם בבסיס העוני הנפשי, ולכן הוא סבר כי על דגל ציון היה לפעול בתחום העזרה הסוציאלית, ולא רק בהשקעה בפעילות חינוכית או ספורטיבית. את הכישלון במצבו של הנוער הספרדי והמזרחי תלה גרומן בעסקנים הספרדים, שלא הקצו לכך מאמץ ארגוני מתאים, וביישוב המאורגן, המוסיף 'עדיין להסיח את דעתו ממה שקוראים אצלנו "קצוי הכרך"'.¹⁰⁴

לאחר הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית קיוותה דגל ציון להמשיך את מאמציה בחיזוק פעילות התנועה והרחבתה. כחלק ממאמצים אלה נערך ביוני 1945 בצור משה, המושב הספרדי שהקימו בשרון יוצאי יוון ובולגריה, כינוס של מדריכי דגל ציון, ובכלל זה אלו שהתפצלו מהתנועה בחיפה.¹⁰⁵ בכינוס ובמפגשי מדריכים שהתקיימו בסניפים נדונו דרכי הפעולה של דגל ציון ועלתה שאלת זהותה העדתית ועמדתה האידאולוגית. בקרב המדריכים הובעה עמדה שתבעה את זניחת ההתארגנות העדתית ואת הסבת דגל ציון לארגון נוער כללי.¹⁰⁶ בדיון זה נטען בין היתר כי הגישה הלא מפלגתית והא-פוליטית שהתגאתה בה הנהגת דגל ציון הייתה בעוכריה של התנועה. בכינוס במושב צור משה גם ניתן ביטוי לקיומה של זהות מזרחית עקב התנגדות של מקצת המדריכים להכללת המונח 'ספרדי' בשמה של התנועה.¹⁰⁷ התנגדות זו גם ביטאה ביקורת הולכת וגוברת בקרב המדריכים, שנמתחה על יחסם האדיש של ועדי העדה של הספרדים לתנועה ועל מידת סיועם לדגל ציון.¹⁰⁸ בסיום הכינוס הוחלט על איחוד כל הארגונים בשם 'תנועת דגל ציון בארץ ישראל'.¹⁰⁹ כינוס המדריכים במושב צור משה ציין את המעבר שהתחולל בדגל ציון מפעילות בחסות ועד העדה הספרדית בתל אביב להנהגה חדשה, שהורכבה מתוך מדריכי הנוער וצמחה

103 י' סופר, 'לשאלת הנוער שלנו', הד המזרח, 31.7.1942.

104 יעקב גרומן, 'הנסיגות לארגון הנוער של עדות המזרח', שם, 11.9.1942.

105 בטאון תנועת דגל ציון בארץ ישראל סניף תל-אביב, 4-5 (אוקטובר 1945).

106 גיליון בטאון תנועת דגל ציון בתל אביב מאוקטובר 1945 יוחד כמעט כולו לכנס בצור משה. ראו גם: יעקב קלדרון, 'ספרדיות וישוביות', הד המזרח, 21.12.1945.

107 [מחבר לא ידוע], 'כינוס ארצי של מדריכי הנוער הספרדי', דרכנו: בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל, 20.7.1945, עמ' 5.

108 ראו למשל את דברי המדריך אברהם, בטאון תנועת דגל ציון בארץ ישראל סניף תל-אביב, 2 (דצמבר 1944), עמ' 8-11.

109 החלטות כינוס מדריכי הנוער בצור משה, 23.6.1945, ארכיון עיריית תל אביב, ב' 5/7.

משורות התנועה ובקרב הדור הצעיר המזרחי והספרדי. למרות זאת, גם ההנהגה החדשה התקשתה להתמודד עם קשיי התקציב והתשתית הרעועה של מועדוניה.¹¹⁰ לדבריהם של מדריכי דגל ציון, את חוסר היכולת לחולל שינוי במצב הנוער הספרדי ולהקיף את מרבית הנוער הספרדי ובני עדות המזרח, אפשר לתלות בהתעלמות מתמשכת מצד המוסדות הלאומיים מצרכיה ומחשיבותה של דגל ציון, מעמדות אינטרסנטיות של מפלגות היישוב שביקשו לנצל את הנוער לצורכיהם הפוליטיים, וגם בכישלונה של הנהגת העדה הספרדית. הדור הצעיר, שהנהיג את דגל ציון משנת 1945, הטיל את האשמה במצבה של דגל ציון גם על הדור שהנהיג את העדה הספרדית. במאבק בין־דורי זה תוארו העסקנים הספרדים שבועדי העדה השונים ככאלה שביקשו לשמור את מוקדי כוחם מול הצעירים, ובכך נמנעו מלהביע עמדות בנוגע לשאלות שהעסיקו את היישוב ואת התנועה הציונית.¹¹¹

המתח הבין־דורי והבין־עדתי פרץ בשנת 1947 על רקע כישלונה של דגל ציון לגייס תרומות מהציבור לבניית מועדון במגרש שהקצתה עבורה עיריית תל אביב. כצעד מחאה הכריזה הוועדה שניהלה את דגל ציון במאי 1947 על סגירת מועדון התנועה בתל אביב ועל הפסקת פעילותה. מנחם ידיד, חבר הוועדה המנהלת של דגל ציון, שהיה גם חבר בית"ר ואצ"ל,¹¹² הטיל את האשמה בהפסקת פעילותה של דגל ציון על המוסדות הלאומיים ובכישלון ההנהגה הספרדית: 'עתה נשאלת השאלה איה המוסדות המתריעים תמיד על חוסר חינוכו של הדור הצעיר הספרדי? איה ראשי העדה הספרדית המתיימרים להופיע כדואגים לענייני העדה ושלומה, ומה בדבר הכרזותיהם על נוער עזוב מחוסר חינוך וכדומה? הימצא גואל שיקח את היוזמה לאפשר את חידוש פעילותה של דגל ציון שתפקידה כה חיוני בהצלת הנוער המתגורר בפרברי העיר ובשכונות העוני?'¹¹³

סיכום

דגל ציון החלה את דרכה בשלהי המרד הערבי, כאגודת נוער עדתית ומקומית שלא רק קידמה פעילות ספורטיבית אלא גם ביקשה לפעול בתחומים לאומיים, חינוכיים ותרבותיים. היא התמודדה מראשיתה עם המתחים שהיו קיימים בדפוסי ההתארגנות הספרדית והמזרחית בתקופת המנדט בין המרכיב העדתי למרכיב הלאומי, בין ההתארגנות המקומית להתארגנות הארצית, בין המרכיב הספרדי לזה המזרחי ובין מגמת התבדלות להשתלבות ביישוב המאורגן. על רקע ניסיונה של דגל ציון להתרחב לכדי תנועת נוער ארצית בעלת מרכיבים אידאולוגיים, ולמרות שאיפתה להשתלב בתנועות הנוער הציוניות

110 בטאון תנועת דגל ציון בארץ־ישראל סניף תל־אביב, 3 (מארס 1945).

111 מדברי המדריך יוסף גוזלן, שם, 4-5 (אוקטובר 1945).

112 עדות מנחם ידיד, ארכיון ז'בוטינסקי, ע"י-16.

113 מנחם ידיד, 'מה היה בסופה של תנועת דגל ציון?', המשקיף, 23.6.1947.

והעבריות כתנועה לא מפלגתית, היא נאלצה להתמודד עם ביקורת שנמתחה על פעילותה וערערה על הלגיטימיות שלה. דגל ציון הדגישה בעמדתה המתגוננת את ייחודה בתור מסגרת שצמחה מתוך הקהילה והייתה אמורה לשנות את מצב הנוער הספרדי והמזרחי בכלל ואת מצבו של הנוער העזוב בפרט.

במרכז פעילותה של דגל ציון עמד אפוא הניסיון לארגן את נוער יהודי ספרד והמזרח, לשלב אותו במפעל הלאומי הציוני ולשנות את מעמדו החברתי. דגל ציון – לפי תפיסת היותה חלק מהפתרון לבעיית הנוער העזוב – הגדירה גם את מקורותיה של השאלה הספרדית. בשיח הספרדי והמזרחי שעוררה דגל ציון את מצבו השולי של הנוער הספרדי והמזרחי עיצבו לא ההתארגנות העדתית וגם לא 'נחשלות' אלא מדיניות הקצאת המשאבים מצד המוסדות הלאומיים והדרת מנהיגות יהודי ספרד והמזרח מעמדות השפעה וקבלת החלטות. ולא זו בלבד אלא שעל פי השיח שקידמה דגל ציון, המוסדות הלאומיים גם גילו יחס של ניכור וחוסר הבנה בנוגע ליתרון שהיה טמון בשילוב יהודי ספרד והמזרח, כבני הארץ והמזרח הנטועים בהיסטוריה של הארץ והמרחב, לבניין הבית הלאומי. לביקורת על המוסדות הלאומיים נוספה, בייחוד לאחר מלחמת העולם השנייה, גם ביקורת בין־דורית. מדריכי התנועה מתחו ביקורת על ועדי העדה הספרדים, על שלא ידעו לייחד מאמץ ולהקצות אמצעים לתפעול התנועה, ובכך תרמו לסגירת מועדון דגל ציון בתל אביב ואתה – לפירוק התנועה. סגירת המועדון סימלה אפוא את כישלון דרכה של דגל ציון בתור התאגדות שפעלה בתוך הקהילה ובשמה לגיבוש הנוער ולעיצוב זהותו הלאומית.

באוגוסט 1947, עם פירוקה של דגל ציון, כתב אריה תורג'מן: 'הזהרנו את התנועה הציונית וקראנו לה להקדים רפואה למכה. אמרנו שאם תכשל דגל ציון והמוני הנוער שהיא באה לארגן ישארו מופקרים לגורלם – יבוא יום והדבר יתנקם בכולנו. תבענו עזרה לתנועת הנוער שלנו ולא נענינו. ואשר יגרונו מפניו בא. תנועת דגל ציון התפוררה והמוני חבריה התפזרו לכל עבר. והכוח היחידי בישוב שהיה מוכן לעמוד בפרץ ולהציל את המוני הצעירים מעזובה והפקר – שבק חיים'.¹¹⁴ עם הקמת מדינת ישראל, ובימי מלחמת 1948, לא זנח ועד העדה הספרדית בתל אביב את תקוותו לבסס את מעמדו הפוליטי והציבורי במערכת הממשל הישראלית החדשה באמצעות ארגון הנוער הספרדי, ובקיץ 1948 הוקמה המשמרת הספרדית הצעירה, שעם פעיליה נמנה אריה תורג'מן. אולם על רקע השינויים שחוללו המלחמה והקמת המדינה נכשל גם ניסיון זה; ואתו נשכח בכור ההיתוך הישראלי גם פועלה של דגל ציון בקרב נוער יהודי ספרד והמזרח.

תכנון ודיור

תכניות הצללים לבאר שבע היהודית, 1947-1949

הדס שדר ואלי מסלובסקי

תקציר

באר שבע הישראלית נחשבה עיר חדשה, שכן הבינוי שהוסף לבאר שבע הערבית הקיימת היה רב לאין־שיעור מממדיה. התכנית שכיוונה את התפתחותה של באר שבע הישראלית הייתה חלק מתכנית שרון – תכנית האב למדינת ישראל שפורסמה ב־1951. אולם מלבד תכנית ידועה ורשמית זו, מסתתרות בארכיון תכניות אחרות לעיר: שתי תכניות לשכונה יהודית לצד העיר הערבית משנת 1947, לפני החלטת החלוקה של האו"ם, שבאר שבע הייתה בה חלק מהמדינה הערבית ותכנית מטעם חברת 'אפיקים בנגב' משנת 1949. אף שתכניות אלו לא יושמו, הן מאירות את מחשבת התכנון והאידאולוגיה באותה עת: עת מלחמת העצמאות.

התכניות משרטטות ערים נושבות ועתירות ירק, והן נסמכות על תקדימים בריטיים: תיאוריית עיר גנים הבריטית ותקדים הערים החדשות הבריטיות. התקדימים ענו לערכים הציוניים־לאומיים־ממלכתיים המרכזיים באותו זמן. ערך הקרבה לקרקע, הטמון בתיאוריית עיר גנים, שירת את ההתיישבות הציונית לפני הקמת המדינה. ערך הקהילתיות, הטמון בתקדים הערים הבריטיות, שירת את המדינה לאחר הקמתה. גם הסכסוך הלאומי נשזר בפרשנות האדריכלית לתקדימים: יש פרשנות לעיר גנים שמתעלמת מהעיר הערבית ויש שפונה אליה, יש פרשנות לערים הבריטיות החדשות שמעניקות לעיר הערבית (לשעבר) מקום מרכזי ויש שמבטלת את משמעותה.

מילות מפתח: אלכסנדר קליין, באר שבע, עיר גנים, ערים בריטיות חדשות, ריכרד קאופמן

מבוא: תכנית בתערוכה

בקיץ 2019 הוצגה במוזיאון הנגב לאמנות התערוכה 'היו זמנים בבאר שבע'. התערוכה הושתתה על מסמכים, על כרזות ועל תמונות מהארכיון הציוני, העוסקים בימיה הראשונים

* אנו מודים לד"ר דליה מנור, המנהלת והאוצרת של מוזיאון הנגב לאמנות בבאר שבע, אשר התערוכה שאצרה 'היו זמנים בבאר שבע' (2019) וחומרים ארכיוניים שמצאה עוררו את סקרנותנו ותרמו רבות למחקר שעליו המאמר מבוסס. אנו מודים לארכיון הציוני המרכזי על סריקת התכניות השלובות במאמר.

של באר שבע הישראלית. בין היתר הוצגה בתערוכה תכנית לשכונה יהודית לצד באר שבע הערבית משנת 1947. את התכנית ערכו רשמית שלושה אדריכלים: ריכרד קאופמן, אלכסנדר קליין ויוחנן רטנר מטעם חברת אפיקים בנגב.

התכנית עוררה תהיות: ראשית, מדוע תוכננה שכונה יהודית לצד באר שבע הערבית, מה גם שאנו יודעים בדיעבד שחודשים אחדים לאחר מכן, בכ"ט בנובמבר 1947, אישר האו"ם את החלטת החלוקה של ארץ ישראל לשתי מדינות, שלפיה באר שבע אמורה להיות חלק מהמדינה הערבית. האם תכנית זו לשכונה יהודית נועדה להיות בסיס להכללת באר שבע במדינה היהודית לעתיד לבוא? ואולי נועד לה תפקיד אחר? שנית, מה עלה בגורלה של התכנית לאחר כיבוש צה"ל את באר שבע במלחמת העצמאות? שלישית, מה היו הערכים של התכנית, כפי שהביעו המתכננים? האם מתוך התכנית גופא, הווה אומר העמדת בתי המגורים, סרטוט השטחים הפתוחים ופירוט מבני הציבור השכונתיים, אפשר להבין מה הייתה האידאולוגיה שהדריכה את המתכננים? האם אפשר להבין מהתכנית אם היא תכנית לימי מלחמה או לתקופת שלום? מה היחס העולה מהתכנית לעיר הערבית הסמוכה? ומה תרם כל מתכנן להתהוותה של התכנית הסופית?

כדי לענות על שאלות אלו אנו סוקרים במאמר זה חומרים ארכיוניים אחרים שעוסקים בבאר שבע לפני מלחמת העצמאות ולאחריה, ובייחוד אנו מתמקדים בתכניות שתוכננו לה – אלו הרשמיות והידועות ואלו המצויות כיום רק בארכיונים. במאמר נסקור גם את עבודת המתכננים החתומים על התכניות וננסה לדלות מעבודות אחרות שלהם את מחשבת התכנון והאידאולוגיה שבבסיסן. כך נענה על השאלה אם התכנית לבאר שבע הייתה ייחודית בשל זמנה ומקומה, אם לאו.

תכניות לבאר שבע העות'מאנית, הבריטית, היהודית והישראלית

את באר שבע המודרנית הקים השלטון העות'מאני בשנת 1900. אלו היו השנים האחרונות של האימפריה, והשלטון יזם את הקמתה של העיר לצרכיו: שליטה בשבטי הבדואים הגידים (ברלר ואחרים 1963). תכנית העיר המקורית אינה בנמצא, אך ידוע כי המתכננים היו שני מהנדסים ערבים מקומיים ושני אדריכלים זרים: אדריכל שווייצרי ואדריכל גרמני שקבעו לעיר את דגם השתי וערב של רחובותיה. דגם זה, השונה כל כך מההתפתחות הטבעית והקסבאית של כפרים ערביים במזרח התיכון, ביטא ללא מילים את מהותה של באר שבע כעיר מלאכותית ושלטונית, שהוקמה בידי השלטון, להבדיל מערים אבולוציוניות (גרדוס 1985). את שטחי ריבועי הבנייה חילק השלטון העות'מאני לבדואים, ואלה הקימו בהם את בתי המגורים ואת החנויות. להבדיל מהתכנון העירוני המלאכותי והנוקשה, את בתי המגורים בנו התושבים דווקא, לפי מסורתם: בתי מגורים של קומה אחת מאבן שבינם ובין הרחוב גובלת חומה, והם בנויים סביב חצר פנימית (גרדוס 1985; טל 1978). חיילים אוסטריים כבשו את באר שבע במלחמת העולם הראשונה ב־31 באוקטובר 1917 בשם האימפריה הבריטית (ברלר ואחרים 1963). הבריטים ראו בבאר שבע עיר מחוז

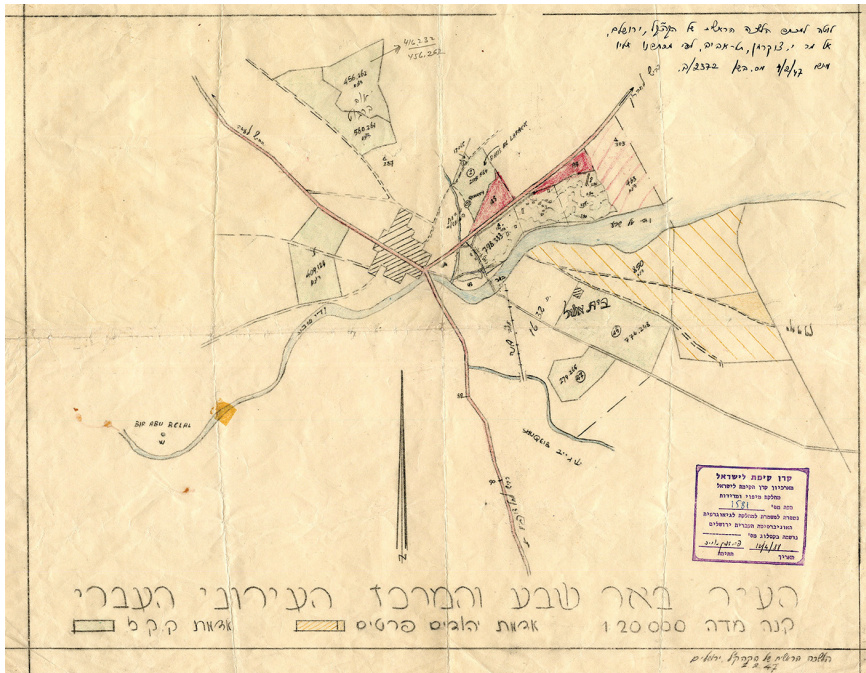

איור 1: תצלום אוויר של באר שבע משנת 1938 בו נראים רחובות העיר במתכונת שתי וערב. בתוך ריבועי הבנייה בנו הבדואים בתים על בסיס חצר פנימית. באדיבות הארכיון לתולדות ההתיישבות בנגב על שם דוד טוביהו, ספריית ארן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. שם הצלם לא ידוע

ומרכז השירותים לאזור, והתגוררו בה חיילים, פקידים, מהנדסים ובדואים (גרדוס 1985). בונה הערים הנרי קנדל (Kendall), אשר עמד בראש משרד היועץ לתכנון ערים שהקימה בשנת 1935 ממשלת המנדט הבריטי בירושלים, תכנן לעיר תכנית מתאר בשנת 1937 (טל 1978). המתכנן המשיך את מתכונת השתי וערב (גרדוס 1985) בשינוי קטן: קנדל תכנן גם רחובות עגולים, ואלה פגמו בהמשכיות האין-סופית העתידית של התכנית המקורית, אולי כדי לחסום את סופות החול והאבק (טל 1978). כך או כך, הרחובות המעוגלים לא נבנו, ובאר שבע המשיכה להתפתח במתכונת שתי וערב (איור 1).

בצד תכניות רשמיות אלו וההתפתחות הטבעית של העיר הערבית רחשה הפעילות באזור גם ביישוב היהודי. בשנת 1943 הציע צבי יהודה (יו"ר המחלקה המוניציפלית במרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית, הגוף שקבע אז את סדר הקדימויות של ההתיישבות) להקים את באר שבע היהודית. הכוונה הייתה ליצור עיר יהודית לאלף משפחות, שתחזק מנהלתית והגנתית את ההתיישבות הכפרית היהודית באזור ותשמש מסד להתיישבות עתידית. עיר שתהיה מרכז שירותים עירוני ליישובים הכפריים אשר הוקמו משנת 1939 בצפון הנגב ובמערבו ולשלושת המצפים שתוכננו כיישובים חקלאיים לעתיד: בית אשל הסמוך, הנושק לעיר, גבולות ממערבה ורביבים מדרומה. תפקיד נוסף של באר שבע

היהודית היה לשמש משקל פוליטי לבאר שבע הערבית (קרק 2002); לשון אחר, תפקידה של העיר היהודית – מלבד מתן שירותים לכפרי היהודים בסביבה – היה הנכחת הריבונות היהודית באזור וביסוסה כדי שהנגב יכלול בבוא העת במדינה היהודית.¹ חלפו שלוש שנים, והרעיון להקמת עיר קרם עור וגידים. לאחר הקמת 11 נקודות התיישבות בנגב באוקטובר 1946 (ובהן נבטים וחצרים, סמוך לבאר שבע) התקיימה ב-31 בדצמבר 1946 ישיבה בבול אצל אליעזר קפלן, חבר הנהלת הסוכנות היהודית ומנהל מחלקת הכספים שלה, ובה נדונו ההצעות לייסוד חברה ציבורית להקמת המרכז העירוני היהודי באר שבע. המסקנות בישיבה היו כי יש צורך דחוף לקדם את הקמת העיר וכי עליה לגבול בעיר הערבית. ואכן, ביולי 1947 הוקמה החברה הציבורית אפיקים בנגב, ובה נציגי קרן קיימת לישראל (קק"ל), הסוכנות היהודית וחברות אחרות, ציבוריות ופרטיות. על החברה הוטל לקדם את הקמת העיר (שם).

איור 2: מפת האדמות שרכשה קק"ל, 4.2.1947. השטח הצפון-מערבי הוא השטח שיתוכנן.

אצ"מ, KL20m/344/2

- 1 בתכנית החלוקה של ועדת פיל (1937) נכלל הנגב בשטח המדינה הערבית. לפי ועדת וודהד (1940), חלק מהנגב היה אסור ברכישה ליהודים וחלקו האחר מותר לרכישה בידי יהודים רק באישור הנציב העליון. הדחיפות לרכוש שטחים בנגב ולבסס בו התיישבות יהודית נועדה אפוא להשפיע על ההכרעה בדבר גבולות המדינה היהודית העתידית. שיקולים אלו חברו ופעמים האפילו על שיקולי מחיר או טיב הקרקע (קרק 2002).

הבחירה בשטח להקמת העיר לא הייתה טריוויאלית. בבעלות קק"ל היו קרקעות משלושת עבריה של באר שבע: ממזרח, מצפון וממערב (שם). על אחת מהן – שטח צר ומוארך בין ואדי באר שבע ובין כביש באר שבע-חברון – הוצע לבנות את השכונה הראשונה בעיר החדשה. האדריכלים קאופמן וקליין סיירו במקום ודחו את ההצעה. נימוקיהם היו ביטחוניים: הם חששו שמא ישמשו הוואדי והכביש בסיסים להתקפות על השכונה החדשה (בורוכוב 10.2.1947). לעומת זאת, שטח מצפון מערב לבאר שבע הערבית, של אלף דונם, שהיה גדול מהעיר הערבית כולה, נמצא מתאים (איור 2). מן המסמכים עולה כי העיר המתוכננת הייתה אמורה להכיל בסופו של דבר 3,000 דונם לפחות, ובה מגורים, מבני ציבור, מסחר ותעשייה (א"ג 1947).

ב־28 במארס 1947 תכנן ריכרד קאופמן – אחד האדריכלים שיהיה חתום לימים על התכנית הסופית – גרסה מוקדמת של השכונה המתוכננת. השכונה הייתה אמורה לחבור לשכונות אחרות (אף שקק"ל עוד לא רכשה את הקרקע שעליה היו עתידות לקום אותן

איור 3: תכניתו של קאופמן לשכונה הראשונה בעיר היהודית באר שבע, 28.3.1947.

אצ"מ, A175M/143/1

שכונות). לפי תכניתו של קאופמן, מערכת הרחובות בשכונה החדשה המשכית, ומבני המגורים וגם מוסדות הציבור – טובלים בירק. השכונה פונה פנימה לעבר ציר מרכזי, המשלב בינוי המשכי חובק חלל ומערכת גנים (איור 3).

תכנית השכונה הסופית, מ' 17 באוגוסט 1947 (בורוכוב 26.8.1947), בשם קאופמן, יוחנן רטנר ואלכסנדר קליין, שגם עיבד אותה סופית (רצ'קובסקי 1947) – שונה במפגיע. מתכניתו של קאופמן נותרה רק התוויית הצירים הראשית לפי הטופוגרפיה. אמנם השטחים הירוקים בשכונה מרובים כקודם לכן, אולם נעלמו הרחובות שהבתים עומדים לאורכם. גם מבני הציבור בשכונה אינם יוצרים דרמות עירוניות באמצעות הגדרה של כיכרות, כמו בתכנית הקודמת. מבני המגורים, האחידים כמו חיילים במסדר, הוצבו בכיוון צפון-דרום, ללא קשר למערכת התוואים השכונתית. התוואים בכלל מעטים עד מאוד, ורבים מהם ללא מוצא. רוב התנועה אמורה להתבצע ברגל בשטחים הירוקים בינות למבנים. זאת ועוד, להבדיל מתכניתו של קאופמן, אין בתכנית זו הפנמה כלל וכלל. כל מבני הציבור החשובים מרוכזים בדופן הדרומית-מערבית של השכונה (איור 4).

איור 4: תכנית אפיקים
בנגב לשכונה הראשונה
בעיר היהודית באר שבע.
על התכנית חתומים
ריכרד קאופמן, אלכסנדר
קליין ויוחנן רטנר,
17.3.1947.

אצ"מ, KL20M/344/29

למימוש התכנית נמצאו מתנדבים: בני הכשרה בקיבוץ עין השופט של השומר הצעיר, רובם ניצולי שואה, התארגנו לעבור לבאר שבע כדי להתחיל בהקמת הבתים הראשונים (שירות האינפורמציה של קק"ל 1947). אולם המציאות טרפה את הקלפים, ולתכנית הסופית שפיתחה חברת אפיקים בנגב לא היה סיכוי להתממש. שלושה חודשים בערך לאחר הגשת התכנית הסופית, למחרת ההכרזה על תכנית החלוקה של האו"ם, פרצה מלחמת העצמאות, בשלב הראשון כמלחמת אזרחים בין הפלסטינים, שלא קיבלו את התכנית, ובין היישוב היהודי (Shlaim 1990). למחרת הכרזת העצמאות החל החלק השני של המלחמה, שמדינת ישראל נלחמה בה נגד מדינות ערב. ב-21 באוקטובר 1948 כבש צה"ל את באר שבע הערבית. חיים גורי, מאנשי חטיבת הנגב אשר כבשה את העיר, כתב כי ערביי העיר גורשו לכיוון דהריה שבנפת חברון (גורי 2000 [1950]). בעיר הנטושה מתושבים, שלא איימה עוד על ריבונות היהודים במרחב, נמצאו 545 יחידות דיור (ברלר ואחרים 1963) בשטח כולל של 600 דונם, המחולקים ל-70 בלוקים עירוניים (לאור ואחרים 1965). רוב הבתים השתמרו, אך נפגעו מההרס שנגרם במלחמה (זסלבסקי 1954).

על הנגב כחלק ממדינת ישראל הוחלט רק בשנת 1949. עד 1950 לא קבע השלטון המרכזי את ייעוד באר שבע במערך הארצי, ולא היו תכניות בנוגע למעמדה, לתפקידיה ולדרכי פיתוחה. חברת אפיקים בנגב קיבלה עליה להמשיך בפעילות (פרג' 1994). ראשית, דאגה החברה לאספקת חשמל ומים ולהתקנת שמונים יחידות דיור עבור המשתכנים בעיר (שניצר 1949): ישראלים ותיקים וחיילים משוחררים. חברת סולל בונה עסקה בשיפוץ בפועל (דן תשכ"ג). שנית, החברה המשיכה את פעילות התכנון, והמסמכים מגלים כי שלושת האדריכלים חתומים על תכנית לבאר שבע הגדולה, היהודית, ובכללה העיר הערבית לשעבר. בארכיון מצויות טיוטות של תכניות בשלבים שונים של פיתוח, בחתימת ריכרד קאופמן משנת 1949. לפי הזמנת אפיקים בנגב, תכנן קאופמן עיר בגודל 7,000 דונם ל-50,000 תושבים, שתכלול את העיר הערבית וכמובן שיכונים, תעשייה, שירותי מנהל ושירותי ציבור (אפיקים בנגב 1949).

בתכנית המאוחרת מהן הותוו חמישה גושי בינוי עירוניים, המובדלים זה מזה ברצועות ירק. שלושה מתוך גושי הבינוי הם שכונות מגורים, הגוש הרביעי מיועד לתעשייה, והגוש החמישי והגדול מכולם משלב מגורים, מרכז עירוני ומבני ציבור ומלאכה. בגוש מרכזי זה נכללת גם העיר הערבית לשעבר. שכונות המגורים תוכננו כך שרחובות ללא מוצא מזינים את הגישה למגורים, ומבני הציבור השכונתיים (כמו בתי ספר) ממקמים בשטחים ירוקים המשכיים בטבור השכונה (איור 5).

לפי התכנון המתהווה החל אגף השיכון הממלכתי בבניית שכונת מגורים מדרום מערב לעיר הערבית בשנת 1950, לאחר שאוכלסו בתי הערבים. השכונה, שכונתה שיכון דרום, המשיכה את רחובות העיר הערבית (טל 1991), אולם לא במדויק: כמה מהרחובות נמשכו במלוא רוחבם, ואחרים היו צרים יותר וצפופים יותר (שדר 2000).

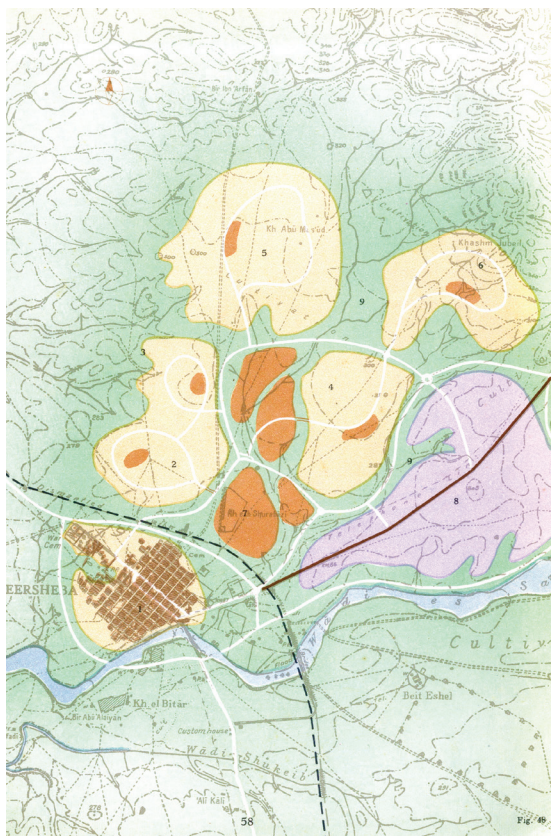
פעולות אלו התבצעו בד בבד עם הקמת אגף התכנון הממלכתי, חודשיים בלבד לאחר הכרזת המדינה, בזמן מלחמת העצמאות (שקד 1999). בראש האגף עמד האדריכל אריה

איור 5: תכנית קאופמן לבאר שבע היהודית הגדולה, 12.9.1949.
אצ"מ, A175M/102/4

שרון. בשנת 1951 פורסמה בספרו **תכנון פיסי בישראל** תכנית האב למדינה, ובה תכנון לפריסת האוכלוסייה בכל רחבי הארץ, תכנון נופי, תכנון תחבורתי, תכנון ערים חדשות, ואפילו תכנון שכונתי. אחת מתכניות הערים החדשות הייתה באר שבע, שתוכננה כעיר ראשית בנפתה. בתכנית תוכננו בפירוט גם שתי שכונות: שכונה א ושכונה ג (שרון 1951). התכנית הממלכתית, שכונתה תכנית שרון, על שם ראש מתכנניה, התוותה לבאר שבע דמות דומה לערים החדשות האחרות שתוכננו באותה עת באגף. באר שבע הורכבה משכונות שכונות בעלות מתווה חופשי ועגלגל, ששטחי ירק מפרידים ביניהן. השכונה הנידחת ביותר הייתה העיר הערבית לשעבר. צירי התנועה המעטים אפשרו יציאה אחת או שתיים בלבד מכל שכונה ועברו בשטחים הירוקים בין השכונות, כדי להגביר את הניתוק ביניהן. אפילו המרכז העירוני בינות לשכונות בותר לארבעה חלקים ששטחי ירק מפרידים ביניהם. השכונות עצמן תוכננו כבעלות צירי תנועה סגלגלים. הבינוי – דליל. במרכז השכונה תוכננו מוסדות הציבור וגן ציבורי גדול (איור 6).

תכנית שרון לבאר שבע מומשה. תכנית אפיקים בנגב – גוף ציבורי שאיבד את כוחו עם הקמת המדינה – נותרה גם הפעם על הנייר.

איור 6: תכנית באר שבע
הישראלית שתכנן אגף התכנון
הממלכתי בשנת 1950.
בתכנית שכוונות העיר מנותקות
זו מזו, המרכז העירוני מצוי ביניהן,
והעיר העתיקה אמורה להיות
שכונת מגורים זניחה.
מתוך: שרון 1951: 58

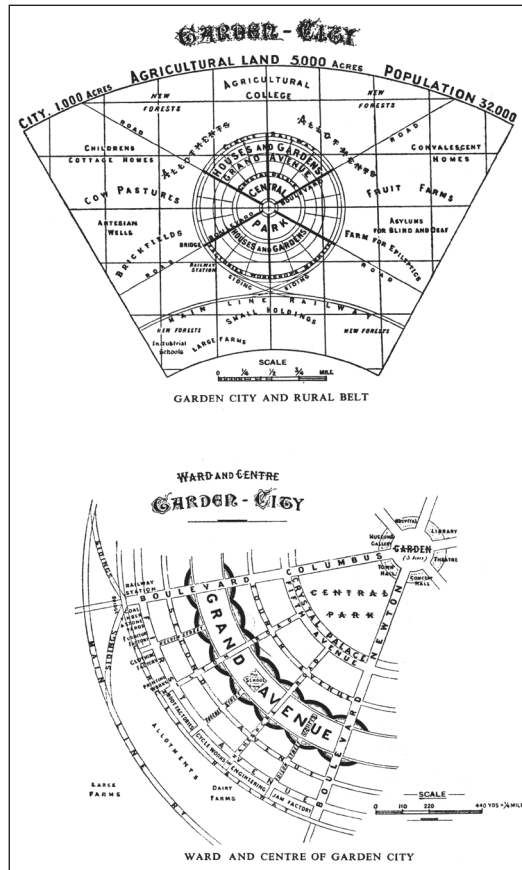
עיר גנים – תקדים תכנוני לפני הקמת המדינה

שתי התכניות משנת 1947 שונות זו מזו, מלבד שני קווי דמיון. הראשון: מערכת הדרכים שלהן עוקבת אחר שיפולי הקרקע; השני: היותן שופעות ירק. כך, מצד אחד כל קפל קרקע קטן קיבל התייחסות שהיא מעל ומעבר לממדיו (הקרקע מישורית למדי באזור), מצד אחר לא ניתנה הדעת כלל למאפייני הבולט ביותר של באר שבע – היותה עיר מדברית. כיצד אפשר להסביר זאת? על פי רוב, כאשר התכניות אינן תואמות את המציאות, יש לחפש את המקור במקום אחר: באידאולוגיה.

הסבר אידאולוגי אחד נעוץ בהיותה של הציונות תנועה לאומית שהתפתחה בעת החדשה. ככזו, הכמינה את התפיסה המודרניסטית שלפיה האדם, בתבונתו ובמחצו, יכול לשלוט באיתני הטבע ולעצב את הסביבה לצרכיו. במקרה שלנו: להפריח את השממה. ההסבר האידאולוגי השני נעוץ ב'בחירת' התקדים (החדשני) שהשפיע על המתכננים. במקרה שלפנינו מדובר בתיאוריית עיר גנים, אשר עליה נתעכב במאמר זה.

את תיאוריית עיר גנים פרסם בשנת 1898 אבנעזר הווארד (Howard). בתחילה בספר *Garden*, ולאחר ארבע שנים בכותרת *Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform*. בספר הוא פירט את הדרכים ליישום גישה ההתיישבות החדשה לפיתוח עירוני. לפי התיאוריה בספרו, יש להתחיל בהקמת עיר חדשה ו'מתקנת' במחקרים מקדימים בנוגע לתכונות השטח הראוי לרכישה לצורך הקמת העיר. על העיר החדשה להיות מוגבלת ל-32,000 נפש, כדי למנוע את גידולה לאי־קץ, ועם זאת עליה לאפשר חיי תרבות וקהילה שופעים, המותאמים למספר התושבים בה. הבעלות על הקרקע שיתופית, כדי לנטרל עסקאות נדל"ן (Howard 1960).

הווארד הוסיף סכמה לעיר הבורגנית הרצויה. הסכמה מרכזנית: במרכז העיר שירותי הציבור – מוסדות וגנים ציבוריים; בהיקף הפנימי – המגורים; ובהיקף החיצוני – מפעלי התעשייה והעורף החקלאי. העיר מכילה רחובות ושדרות, כנהוג בתכנון הערים האירופי, אולם צפיפות הבינוי נמוכה, כמו בכפר (שם; איור 7). כלומר עיר גנים, כשמה, אכן שילבה

איור 7: סכמה של עיר גנים התאורטית, כמו שהובאה בספרו של הווארד; וסכמה של שכונה שאינה אלא פלח מתוך העיר. מתוך: Howard 1965: 52-53

בין העיר, על רחובותיה ושדרותיה המקשרות בין כל חלקיה, ובין הכפר, על צפיפותו הנמוכה. עיר גנים שילבה בין קהילתיות, שתתהווה בעיר מרכזנית, ובין אנונימיות בעיר של 32,000 תושבים. נוסף על כך, היא 'תיקנה' את העיר התעשייתית המקולקלת באמצעות הבעלות המשותפת על הקרקע ובאמצעות האזור: הפרדת השימושים.

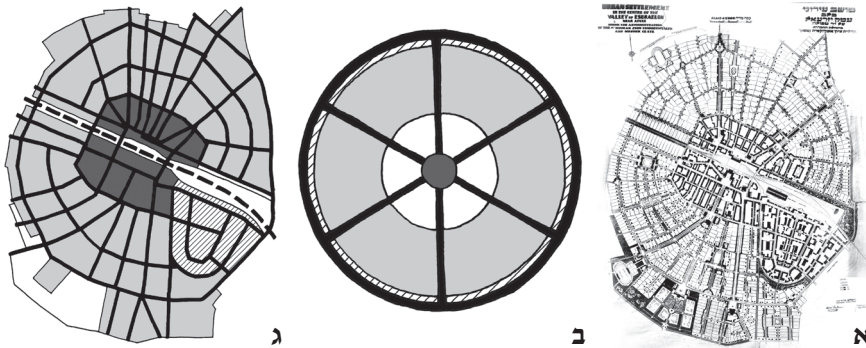
קאופמן הכיר לעומק את תיאוריית עיר גנים. הוא סייר ב־1922 בערי הגנים בבריטניה והתרשם עמוקות. עדות לכך אפשר למצוא בהצטרפותו ל־International Garden Cities Association בסיוור (פניגר 2009; שנער 2006). לדבריו,

עיר־גנים – היא אומר השתחררות מן הכרך הגדול עם גידולו המופרז וההרס שבו, היא עצמה צורת עיר חדשה עם כל צרכיה ותנאיה של זו, וכך יש לה רבעיה המיוחדים למסחר לתעשייה ולמעונות; [...] רובע העבודה הוא הלב ההולם שלהם, גני הטיול והחורשות המקיפים – ריאליהן [...] אכן זוהי מגמתה העיקרית של עיר גנים כפי שחזה אותה בראשונה אבן־עזר הווארד – להיותה, בניגוד לכרך המחריב והממית, אידיאל של עבודה ומשכנות שאננים, בקיצור, אידיאל החיים בכלל [...] לגבי ארצנו לא תתואר שום צורה של התיישבות נאותה יותר מזו, הן מבחינה מעשית והן מן הבחינה הסוציאלית, הבריאותית, המוסרית והאמנותית [קאופמן 1922, בתוך שנער 2006: 100].

ואכן, בעשור הראשון לעבודתו של קאופמן בארץ, בשנות העשרים, הוא תכנן שכונות גנים רבות; העיקריות בהן היו בירושלים, בחיפה ובתל אביב וסביבותיה. בירושלים: תלפיות (1921), בית הכרם (1921), רחביה (1921-1922), קריית משה (1924) ובית וגן (1925); בחיפה: נווה שאנן (1921), בת גלים (1922), הדר הכרמל (1922), הכרמל המרכזי (1923), הכרמל הדרומי (1923) והכרמל המזרחי (1925); בתל אביב רבתי: שכונת אמין נסיף ומטרי (1921), רמת גן (1921), בת ים (1924) והרצליה (1925) (לזין 1980). נוסף על כך, תכנן קאופמן את העיר היהודית החדשה עפולה (1923), שמתארה המרכזי, רחובותיה ושדרותיה אינם מותירים מקום רב לספק בנוגע למקורה התכנוני, הוא עיר גנים (איור 8).

בתחילה תכננו קאופמן והאדריכלית לוטה כהן פלח אחד מעפולה, ובו כל מרכיבי העיר (כמו שתוכננה שכונה בעיר גנים התאורטית). ב־1925 הושלם התכנון לכדי מעגל שלם כמו בסכמת עיר גנים. כמו עיר גנים, תוכננו בעפולה שדרות ורחובות שקשרו את העיר למקשה עירונית אחת המשכית, ומרבית הבתים נמוכים וטובלים בירק. המרכז העירוני נחצה על מסילת רכבת. הווארד הזכיר את מסילת הרכבת ככלי התחבורה העדיף לקשר בין ערי הגנים שתכנן. קאופמן הגדיל לעשות והחזיר את המסילה לליבת העיר (Howard 1898 בתוך Schaffer 1972).

אם נביט שוב בשכונה המתוכננת לבאר שבע בחתימתו, נגלה שהיא אמורה לחבור לשכונות אחרות, כמו בתיאוריית עיר גנים; שמערכת הרחובות המשכית ומבני המגורים וגם מוסדות הציבור טובלים בירק, כמו בתיאוריית עיר גנים; שהשכונה פונה פנימה לעבר ציר מרכזי, המשלב בינוי המשכי חובק חלל ומערכת גנים, כמו בתיאוריית עיר גנים, כלומר תיאוריית עיר גנים עמדה בבסיס תכנון השכונה היהודית לצד באר שבע הערבית.

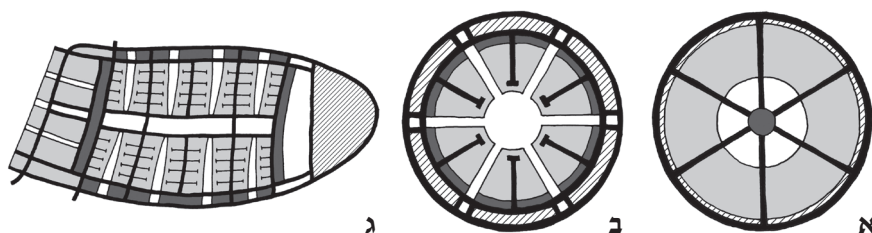
איור 8: תכנית עפולה של ריכרד קאופמן משנת 1925 מוכיחה דמיון ברור בין סכמת עיר הגנים של הווארד ובין תכנית עפולה של קאופמן: מתאר עגול, המרכז העירוני בלב העיר, רחובות ושדרות שמקשרים בין חלקי העיר, צפיפות בינוי נמוכה.

- א תכניתו של ריכרד קאופמן לעפולה, 1925. אצ"מ, MM/738
- ב סכמת עיר גנים. האיור מבוסס על 52: Howard 1960
- ג סכמת עפולה. האיור מבוסס על תכניתו של קאופמן. אצ"מ, MM/738

במפתיע, אפשר להסביר באמצעות תיאוריית עיר גנים גם את תכנית השכונה הסופית, השונה ממנה לחלוטין – אם נעקוב אחר משנת התכנון של האדריכל אלכסנדר קליין, שכאמור, עיבד את התכנית הסופית.² קליין שילב בין מחקר לפרקטיקה, ובין תכנון דירתי לתכנון עירוני (Warhaftig 2007) ופיתח תיאוריה עירונית שכינה העיר הצנטריפוגלית. יסודות התכנון של עיר תאורטית זו, ל-50,000-100,000 תושבים, נבעו מעיר הגנים של הווארד אולם הם ביקשו לשפרה. בעיר שתכנון קליין – עיר בשפך נהר פליק (נחל פולג), ליד נתניה – הוא יישם את עקרונותיו (קליין 1954; איור 9).

עיר הפליק, שלא נבנתה מעולם, נראית עיר אורכית במבט ראשון. במבט שני ניכר כי היא מבססת את מרכזה על שטח פתוח המשכי שסביבו מוסדות הציבור, כמו בעיר גנים. מהמרכז יוצאים נתיבים לשולי העיר, גם כן כמו בעיר גנים. צפיפות הבינוי נמוכה, שוב כמו בעיר גנים. במבט שלישי ניכר השוני בין תכנית עיר הפליק ובין עיר גנים. נתיבי ההליכה הראשיים לבתי המגורים הופרדו ממעברים משניים לכלי רכב, והמסחר מוקם בשולי העיר, לצד שטח ציבורי פתוח גדול במיוחד, המפריד בינו ובין אזור התעשייה. מבני המגורים, להבדיל מתכנית קאופמן לעפולה, אינם פונים לנתיבי התנועה אלא עומדים בניצב להם ופונים לצפון-דרום בלבד, הכיוונים העדיפים מבחינת האקלים. מה השיפור

2 יוחנן רטנר, שהיה איש צבא בכיר (אורן 1992) ואיש אקדמיה בכיר, לא עסק בתכנון עירוני אלא התמקד בתכנון מבני (סוסנובסקי 1992). כפי הנראה הוא היה הגורם המתווך בין שני האדריכלים הבכירים קאופמן וקליין. בדברים שכתב ניכר שצידד במשתנו התכנונית של קליין (רטנר 1992 [1963]).

איור 9: עיר הגנים של הווארד, העיר הצנטריפוגלית התאורטית של קליין, ועיר הפליק של קליין. העיר הצנטריפוגלית התאורטית ועיר הפליק אינן אלא פיתוח ו'תיקון' של עיר הגנים של הווארד. הגוונים מציינים את היפוך מקומם של השימושים: המסחר בשולי העיר ולא במרכזה כדי לייצר הפרדה בין תנועת כלי הרכב לתנועת הולכי הרגל.

- א סכמת עיר גנים. האיור מבוסס על Howard 1960: 52
- ב סכמת העיר הצנטריפוגלית התאורטית של אלכסנדר קליין. האיור מבוסס על קליין 1954: 11
- ג סכמת עיר הפליק 1943-1944 בתכנון קליין. האיור מבוסס על קליין 1954: 15

שביקש קליין? מלבד העמדת הבתים בהתאם לתנאי האקלים, התמקד קליין בהפרדת הולכי הרגל מתנועת כלי הרכב, כדי להרבות בבטיחות. מאותה סיבה – מניעת גודש של הולכי רגל וכלי רכב – הוצא המסחר מלב העיר (שם).

אם נחזור לתכנית אפיקים לנגב, נוכל לזהות עתה בקלות את טביעת ידו של קליין: הבתים הפונים לצפון-דרום, מיעוט הנתיבים, וכמובן ריכוז מבני הציבור והמסחר המרכזיים בשוליה הדרום-מזרחיים של השכונה.

ערים בריטיות חדשות כתקדים תכנוני לאחר הקמת המדינה

שתי התכניות לבניית באר שבע הגדולה והיהודית לאחר הקמת המדינה – תכנית קאופמן ותכנית שרון – דומות זו לזו בעיקרון המחולל אותן. בשתיהן באר שבע מורכבת משכונות בעלות מתווה חופשי ועגלגל, ששטחי ירק מפרידים ביניהן (כן, אותו ירק דמיוני שהופיע גם בתכניות לשכונה היהודית ליד באר שבע הערבית לפני הקמת המדינה). השוני המרכזי בין התכניות נעוץ בהתפרסות העיר – ממזרח, מצפון וממערב לעיר הערבית, כמו שתכנן קאופמן ב-1949, או מצפון לה, כמו שתכנן שרון.

גם במקרה הזה, מקור התכנון ברור למדי: תקדים הערים הבריטיות החדשות. אלו פותחו בימי מלחמת העולם השנייה מתוך זיהוי צורכי השעה והצרכים העתידיים ומתוך רצון 'לתקן' את העיר התעשייתית נטולת הגבולות (Charlesworth 2007). היות שמדובר בתקדים בריטי, ברי כי הוכללה בו גם תיאוריית עיר גנים, אולם לא רק היא.

בשנת 1945 פורסמה תכניתו של מתכנן הערים סר פטריק אברקרוםבי Greater London Plan והייתה לאב הטיפוס לערים הבריטיות החדשות. כמו דגם עיר גנים, מטרת התכנון

הייתה להציע פתרון לזחילה האורבנית של העיר התעשייתית הגדולה, במקרה הזה – של העיר לונדון. הפתרון התבסס על איתורן של יותר מעשרים ערי לוויין חדשות במרחקים שונים סביב לונדון (Abercrombie 1945).

גם כאן, כמו בעיר גנים, קדמו סקרים ומחקרים להחלטה על מיקום העיר החדשה (Dehaene 2005). גם כאן, גישת התכנון הושתתה על אזור, על קהילתיות ועל שפע של שטחים ירוקים. גם כאן הוגבל מספר התושבים (הפעם ל-60,000 תושבים), גם כאן הייתה צפיפות הבינוני נמוכה. היחידה העירונית הבסיסית לדברי אברקרומבי היא יחידת השכנות. זו, לדבריו, צריכה להתאים לאוכלוסייה של 5,000-10,000 תושבים ולהיות מוגדרת היטב באמצעות גבולות ברורים: כבישים ראשיים, מסילות ברזל, נחלים או שטחים טבעיים פתוחים.

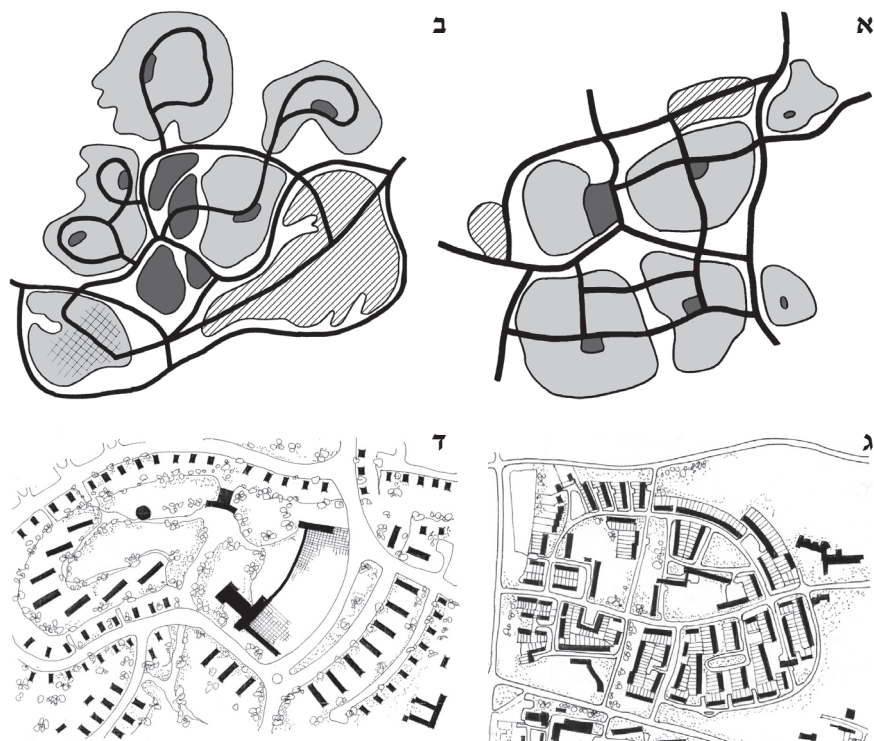
מכיוון שהשכונה נתפסה כ'ביתה' של הקהילה המתגוררת בה, הציע אברקרומבי שמבני הציבור והחינוך שבלב יחידת השכנות יתהדרו בנוכחות מרחבית כדי לחזק את צביונה ואת ייחודה במערך העירוני הכולל; כי הדרכים הראשיות תעבורנה מחוץ לתחומי יחידות השכנות כדי להימנע מפגיעה בשלמותה המרחבית; כי מערכת הדרכים הפנימית תשרת את תושבי היחידה השכונתית בלבד, ובייחוד: רצועות ירק נועדו להפריד בין יחידות השכנות ולמעשה לנתק ולבודד אותן (Abercrombie 1943, 1945). כמו עיר גנים, שנבטה על בסיס רעיונות קיימים, גם רעיון השכונות ששטחי ירק מפרידים ביניהן לא נבט בחלל ריק. הוא היה חלק ממכלול רעיונות התכנון שרווחו בעולם המערבי באותה עת.³

הפירוט המילולי הנרחב בדוח אברקרומבי לווה בתכניות אחדות שנועדו ככל הנראה להמחיש את רעיונותיו. עם זאת, עקרונות התכנון הללו שימשו בסיס לאדריכלים ולמתכננים השונים, שניגשו למלאכת תכנון הערים החדשות בבריטניה מיד עם סיומה של מלחמת העולם השנייה.⁴ בין ערים אלו, שבתכנוןן בולטים רעיונותיו של אברקרומבי, נזכיר במיוחד את הארלו (Harlow), שתוכננה בידי פרדריק גיברד (Gibberd) ב-1947 (Merlin 1971) ושהדמיון בינה ובין תכנית שרון, הן בתכנון העירוני והן בתכנון המפורט, בולט מאוד (איור 10).

ההתבססות על התקדים הבריטי אינה צריכה להפתיע, ולא רק בשל חוסר הניסיון של המתכננים הישראליים. יש לכך עוד סיבות טובות: מקצת ממתכנני אגף התכנון (כמו יצחק פרלשטיין ואריה דודאי) רכשו את חינוכם המקצועי בבריטניה, המתכננים הישראליים שיתפו פעולה עם המתכננים הבריטים בשנות המנדט (Dower and Stungo 1965), והערים הבריטיות החדשות שימשו דוגמה לתכנון ערים חדשות בסדר גודל עולמי לאחר מלחמת

3 דפוסי תכנון דומים אפשר לראות בתכניתו של ארנסט מאי להרחבת פרנקפורט על בסיס שכונות שייכן (Siedlung), בשנים 1930-1925 (Lane 1968); בתכנית האב למוסקווה של מאי (1932) (Buekschmitt 1963); בתכנית רעיונית ללונדון של קבוצת MARS (1938) (Giedion 1954); ובתכנית לבנייה מחדש של ערים של מרטין וגנר וולטר גרופיוס, שנהגתה בשיתוף סטודנטים באוניברסיטת הרווארד בארצות הברית (Giedion 1954) (1942).

4 בשנים 1950-1946 הוקמו בבריטניה 13 ערים חדשות, שמונה מהן סביב לונדון (Evans 1972).

איור 10: דמיון רב ניכר בין תכנית שרון לבאר שבע לתכנית פלח מהעיר הבריטית החדשה הארלו (1947): בשתייהן שכונות מנותקות בעלות מתאר מעוגל סביב מרכז. גם תכנון השכונות דומה: התבססות על תוואים סגלגלים ושטחים ירוקים רבים.

- א סכמת תכנית הארלו. האיור מבוסס על תכנית מתוך: Bateman 1969: 131
- ב סכמת תכנית שרון לבאר שבע. האיור מבוסס על תכנית מתוך: שרון 1951: 58
- ג תכנית שכונה בהארלו. האיור מבוסס על תכנית מתוך: Merlin 1971: 23
- ד תכנית שכונה א בבאר שבע. האיור מבוסס על הפרספקטיבה מתוך: שרון 1951: 59

העולם השנייה (Merlin 1971). זאת ועוד, המתכננים הישראלים שפעלו לאחר הקמת המדינה ציינו במפורש את התבססותם על תקדים הערים חדשות הבריטיות (גליקסון 1959). שרון עצמו כתב כיצד הזמין את אברקרומבי לבקר את תכניתו. לדבריו, אברקרומבי שיבח את התכניות בנוכחות דוד בן-גוריון וציין את הדמיון בין מדיניות התכנון של ישראל לזו של בריטניה (Sharon 1976).

ציונות, ריבונות ותקדימים בריטיים

התכניות לבאר שבע תוכננו לפני מלחמת העצמאות ולאחריה. 'במלחמה כולם מגויסים' כתב ז'אן לואיס כהן (Cohen) בספרו *Architecture in Uniform* (ארכיטקטורה במדים) שראה אור ב־2011, העוסק בתכנון במלחמת העולם השנייה. התכניות לבאר שבע, והתקדימים שהן נסמכו עליהם, מגלים כי כך הדברים גם אצלנו.

מה הקשר בין עיר גנים ובין התנועה הלאומית היהודית, היא הציונות? התשובה נעוצה בשני תכנים מרכזיים בתיאוריה: תיקון חברתי והקשר לקרקע. תיקון חברתי באמצעות יצירת חברה הוגנת היה ברור מאליה בציונות שביקשה לתקן את העם היהודי (הרצל 1965 [1896]); והקרבה לקרקע הייתה חשובה היות ו'בעיית היהודים' הייתה היותם 'עם ללא ארץ' (שם) ונטול זיקה לאדמה. דמותו של האיכר הפשוט והשורשי, שביטא את הלאומיות האירופית של סוף המאה ה־19, חברה לדמותו של הפועל, שביטא את הסוציאליזם, בייחוד במזרח אירופה – והרי הפתרון גם ללאומיות היהודית: יצירת יהודי עובד אדמה, שחי בכפרים שיתופיים והוגנים (אלמוג 1987).

באמצעות הקשר לקרקע (הקרקע של ארץ ישראל כמובן) הייתה אמורה הציונות להתגשם, ובאמצעות עבודת האדמה היה אמור להתפתח 'היהודי החדש': יהודי פיזי, ילידי, קשור לאדמתו ופעיל (בן־גוריון תרצ"ג). כפועל יוצא מכך כמעט לא תוכננו ערים יהודיות חדשות לפני הקמת המדינה, אלא יישובים חקלאיים. עם זאת, כדגם עירוני או שכונתי־עירוני, תיאוריית עיר גנים, שהיללה את הקרבה לקרקע – גם אם מטעמים אחרים לגמרי – תאמה לערכי הציונות ככפפה ליד.

ואכן, שילובו של רעיון עיר גנים ברעיון הציוני היה כה מהיר עד כי השפעותיו ניכרו עוד מראשית ההתיישבות הציונית העירונית. בתקנונה של אחוזת בית (1909) מובעים ערכי שיתוף, ערכים תברואתיים וערכים אסתטיים ששואלים מתיאוריית עיר גנים (שילוני 1990). כחלק מן החיפוש אחר מקום להקמת מושבת עובדים עבור מפעלי נשר בשנת 1920 נכתב: 'במרחק של 500 מטר משטח המיועד למפעל יש מקום מתאים למשרדים ומעונות. הנוף יפה וגדלים שם עצי זית נהדרים, שבצילם ניתן לבנות את הבתים וכך להקים עיר גנים' (לוינשטין 1976: 16; ההדגשה שלנו). בפרוטוקול דיון הנהלת חברת הכשרת היישוב בנושא רכישת אדמות השרון משנת 1922 נכתב: 'מר ב' יפה תומך בדעתו של מר אוסישקין ומוסיף, שאי־אפשר להזניח את המקום היפה הזה, שיכול כבר להיחשב כעיר־גנים של יפו' (אשבל 1969: 57; ההדגשה שלנו). בראשית שנות העשרים עלה רעיון ייסודה של שכונת תלפיות בירושלים, וועד השכונה נתן לה את השם: 'עיר גנים תלפיות' (פירסט תש"י; קרק 1978). בתיאור עקרונות התכנון של קריית ים כתב נציגה של חברת גב־ים, שיזמה את הקמת השכונה: 'התכנית של קריית הים, משתדלת להבטיח לכל תושב ותושבת את היתרונות של עיר גנים ולמנוע ישוב צפוף מיד' (אטינגר 1938: 66; ההדגשה שלנו). במאמר המפרט את עקרונות התכנון של שכונת העובדים בירושלים נכתב: 'על ידי כך מוקמים בנינים בעלי צורה, המתבלטים מתוך הנוף יותר מן הבתים הקטנים. אחוזי הבניה נשארים בכל זאת 20-12. ובאופן כזה ניתנת אפשרות להקמת עיר־גנים אמיתית'. (מך 1940: 83; ההדגשה שלנו).

לאחר הקמת המדינה שונתה הדוגמה בבסיס התכנון, ותכנון הערים החדשות סביב לונדון החליף את דומיננטיות תיאוריית עיר גנים. השאלה הנשאלת עתה היא מה בין הערים החדשות הבריטיות לאידאולוגיה הממלכתית שלאחר הקמת מדינת ישראל? על ערכי הקרבה לקרקע כבר נכתב בכל הנוגע לעיר גנים. במקרה של הערים הבריטיות החדשות יש לציין מאפיין אחר: יחידות השכנות ששטחי ירק מפרידים ביניהן, אלו שאמורות 'להכריח' את תושביהן לקיים חיי קהילה מכיוון שיציאה מהן הייתה קשה ומכיוון שתכנון המופנם סביב בית הספר והגנים הציבוריים בטבורן הבטיח מפגשים תכופים בין תושביהן. בהתחשב בכך שאוכלוסייתה של מדינת ישראל הוכפלה בשלוש השנים הראשונות לקיומה, בעקבות העלייה, ברי כי הערך החשוב ביותר היה יצירת חברה לכידה. 'הננו אספסוף', הגדיר בן-גוריון את מגוון התרבויות בארץ בנאום שנשא לסופרים. 'גם הישוב בארץ מהווה אספסוף', הוא המשיך. 'עניין קיבוץ הגלויות מהווה בעיה חשובה מאוד [...] ליכוד אבק אדם זה הנמצא בארץ ובא מחו"ל לאומה אחת, לאומה אחת, אומה תרבותית בעלת יעוד, יוכל הדבר להוות גורם רבולוציוני בעיצוב דמות האומה' (בן-גוריון במאמר 1949 בתוך צמרת 1993: 62).

מלבד הירוק השופע, שביטא את הקשר הנשאף לקרקע, היו השכונות, ששטחי ירק מפרידים ביניהן, חלק מהמאבק להפגיש בכוח בני תרבויות שונות ללא אפשרות מילוט נוחה, וכל שכן ללא אפשרויות בחירה כמו שראוי כי יהיה בעיר. כך, באמצעות המפגשים התדירים במרכז השכונה שופע הירק, בו מוקמו מוסדות הציבור השכונתיים, אמורים היו התושבים לחבור זה לזה ולייצר חברה אחידה שתטמיע את המשותף: את שפת המדינה ואת אורחותיה של ההגמוניה התרבותית. לשון אחר, מלבד מערכת חינוך אחידה וכור ההיתוך התרבותי, שביקש להכריח את השונה לטובת המשותף (ובכלל זה את תרבויות המוצא של העולים על שפתם, מנהגיהם, יחסי הכוח התוך-משפחתיים וכיוצא באלה), שימש גם התכנון 'חייל במערכה' (שדר 2014). לא פלא אפוא שתקדים הערים הבריטיות החדשות תאם את התכנון הישראלי. ערך הקהילתיות עמד בבסיס שניהם.

פרשנות התקדימים לפי הסכסוך הלאומי

בעת מלחמה כולם מגויסים, גם תכניות האדריכלים (Cohen 2011), ולפיכך נשאלת השאלה מה היה יחסם של מתכנני התכניות לעיר הערבית באר שבע, עירו של האויב; העיר שהייתה אמורה לשכון לצד באר שבע היהודית העתידית ב־1947, והעיר הערבית הנטושה שאוכלסה ביהודים מיד לאחר כיבושה ב־1948. האם העניקו לה המתכננים משמעות יתרה או רמסו אותה? מעיון חוזר בתכניות עולה כי תכנית אחת התייחסה אליה לפני הקמת המדינה ושתכנית אחת התייחסה אליה לאחר הקמת המדינה וכי אין מדובר בתכניות של אותו אדריכל.

זכור, תכנית אפיקים בנגב, שעופדה סופית בידי קליין, ריכזה את מבני הציבור והמסחר בשולי השכונה היהודית. לכאורה ענה בכך קליין לתמה האישית שלו, שלפיה

יש להוציא את הגודש האנושי אל מחוץ לשכונת המגורים כדי לשפר את עיר גנים, אולם מבט נוסף מגלה כוכבית במקרא לתכנית, שלפיה תחנת אוטובוס, משטרה, דואר, בית קולנוע, חנויות, שוק, מרפאה ושטח עתודה לבתי מלאכה ולקרקע חקלאית שמצויים בשולי השכונה מיועדים ליהודים ולערבים, כלומר גם לתושבי באר שבע הערבית (איור 11). ייתכן כי הכוכבית נועדה לשכנע את ועדות התכנון של המנדט לאשר את התכנית, אולם ייתכן גם שמכיוון שארץ ישראל הייתה ישות מרחבית אחת, וחיו בה שני עמים, יש מקום לשיתוף פעולה אזרחי בשולי שכונת הגנים היהודית המודרנית.

ב א ר י ס :

1	✕	תחנת אוטובוסים ולקרו
2	✕	משטרה - דואר
3		בנין לבורי
4		מסעדה - קפה
5	✕	בית קולנוע
6	✕	חנויות - משרדים
7	✕	שוק
8	✕	מרפאה - קצת חולים
9		בית מלון
10		בתי מלאכה
11		תאטרון פתוח
12		גן ילדים
13		בית ספר
14		בית כנסת
15		בית הבראה
16		מגדל מים
		מגרש לבנין לבורי
		שטח פתוח לבורי
		שטח פתוח פרטי ודנרה
		מגרש מסחרי
		מגרש לבתי מלאכה

רצון זגל מלאכה
ולקרו חקלאי

א. א. 1, 2, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100

עכ

איור 11: המקרא בתכנית אפיקים בנגב משנת 1947 לשכונה הראשונה בבאר שבע היהודית: כוכבית ליד המבנים מציינת כי הם מיועדים ליהודים ולערבים. המבנים הם: תחנת אוטובוס, משטרה, דואר, בית קולנוע, חנויות, שוק, מרפאה ושטח עתודה לבתי מלאכה ולקרקע חקלאית.

אצ"מ, KL20M/344/29

לאחר הקמת המדינה התייחס קאופמן לעיר הערבית, בתכנית הצללים שלו מ-1949 לבאר שבע הגדולה. קאופמן יצא לתכנון המרחב מתוך העיר הערבית ומיקם בה את המרכז העירוני. הוא הדגיש את שדרתה של העיר הערבית והצמיד לה את השימושים

העירוניים האינטנסיביים: המרכז האזרחי העירוני ואזור המלאכה. שכונות העיר אופפות אותה. כנראה לא רק דגם עיר גנים מופנם גרם לתכנונו להתכנס כלפי העיר הערבית, אלא גם ההבנה שמדובר בעיר מתוכננת אשר מושתתת על רחובות; שעיר זו קיימת ואילו שאר חלקי באר שבע מצויים בתכניות בלבד, ואף שמדובר בעיר אויב, יש יופי בבניית האבן החד-קומתית, הצנועה, הנובעת ישירות מתרבותו של עם, ולא מתיאוריות שכלתניות פרי הקדמה המערבית. מאמצי השיקום העכשוויים של באר שבע העתיקה (כך העיר הערבית מכונה כיום), הקמת מנהלת מיוחדת לצורך כך והניסיון העכשווי לראות בה את אזור הבילוי והתרבות של באר שבע – כל אלה מאששים את גישתו של קאופמן.

לעומת תכניות אלו, בתכניות האחרות לעיר ניכרת התעלמות מהעיר הערבית. בתכניתו של קאופמן מ-1947 אין התייחסות לשכונות עם הערבים; ולפי תכניתו של שרון מ-1951 העיר הערבית היא שכונה שולית בלבד, שריד אנכרוניסטי לבנייה לא מתקדמת, שאינה מתאימה לדפוסי החיים הראויים. למעשה באר שבע הגדולה בתכנית שרון יכולה להתקיים גם ללא אותה שכונה שולית. יחס זה חזר ונשנה בתכנית שרון הארצית לכל הערים הערביות (שרון 1951).

איש אגף השיכון דוד זסלבסקי ניסח את הדברים. על באר שבע כתב: 'חלקה הישן והמאוכלס של באר שבע, המהווה עוד כיום את מרכז העירוני ואשר רוב המוסדות הציבוריים, המסחריים והמוניציפליים מרוכזים בו, ישאר, כעבור זמן לא רב, אחת משכונותיה הקטנות והקיצוניות. זוהי הסיבה שבגללה יש לראות את באר שבע כעיר שנבנתה כולה מחדש ולא כעיר נטושה' (זסלבסקי 1954: 99). על הערים הנטושות בכלל כתב כי הן 'מהוות – בעיה תכנונית מיוחדת במינה [...]'. בערים הנטושות, על רחובותיהן וסמטאותיהן הצרות, נעדרו סידורי שירותים מודרניים, ולפעמים אף השירותים האלמנטריים, כגון: אספקת מים וביוב. אי-אפשר היה להשלים עם נחשלות זו [...] (שם: 80). נקודת המבט המודרניסטית, המאדירה את הפונקציונלי והרואה רק דפוס אחד 'נכון' לתכנון ולאורחות החיים הרצויים, עיוורה את עיני המתכננים מלראות את היופי בבנייה וגם את היותה של באר שבע עיר מתוכננת, בעלת רחובות רחבים ונושבים, להבדיל מהערים הערביות האחרות.

אפשר לסכם כי פרשנותו הלעומתית וה'מתקנת' של קליין את עיר גנים עודדה אותו להביט החוצה ולראות את האחר – את הערבי, ואילו פרשנותו המופנמת של קאופמן ב-1947 עודדה אותו להתכנס פנימה, אל תוך השכונה היהודית בלבד. ולהפך בכל הנוגע לתקדים הערים הבריטיות החדשות: קאופמן ראה בתקדים הערים הבריטיות החדשות תכנון קהילתי מחודש, ללא שלילת הישן, התכנס פנימה וראה בעיר הערבית את המרכז, ואילו בעיני שרון הייתה בשורתן בבחינת הבאת הקדמה והמודרנה ושלילת הישן. במקרה הזה – שלילת העיר הערבית.

האם רק פרשנות שונה של התקדימים שינתה את היחס לעיר הערבית? על כך בסיכום שלהלן.

סיכום

ארבע התכניות שעסקנו בהן במאמר זה – תכניות שתוכננו לפני מלחמת העצמאות ולאחריה – היו תכניות מגויסות. יחד עם זאת, כדרכן של תכניות, גם תכניות שמתוכננות במלחמה הן תכניות אזרחיות, ובבסיסן השאיפה לנוחות ולאיכות חיים מרבית לתושבים (קאופמן תש"י). ועדיין היו בתכניות תכנים אידאיים כפולים: הן היו מגויסות התיישבותית כדי לקבע את שליטת היהודים במרחב, ולימים – את שליטת המדינה במרחב; והן היו מגויסות תכנונית, שכן התקדימים ש'נבחרו' להן (תקדימים בריטיים) 'נבחרו' בשל התאמתם לערכים החשובים ביותר בזמן התכנון.

התכנית היחידה שמומשה – תכנית שרון לבאר שבע – מגלה את הכוח הטמון בתכנון הממלכתי, וכל שכן כאשר מדובר בתכנון בכפוף לריבונות טרייה ולאחר מלחמה עקובה מדם כמלחמת העצמאות. מתחת למתאר המעוגל של השכונות בעלות המתווה החופשי והעגלגל, התוואים הרכים ושפע הירק, הסתתרה תפיסת עולם נוקשה, שלא העניקה מקום למציאות המדברית מזה ולעיר הערבית מזה. העולים החדשים שהופנו לבאר שבע נאלצו להתמודד עם מגורים בעיר מבודדת, בשכונות מבודדות, ועם בינוי דליל כל כך עד שלא נוצר שום חיץ בינם ובין המדבר (איור 12). והעיר הערבית? המקום היחיד שהיו בו רחובות, צפיפות ומסורת עירונית נשלל על הסף.

איור 12: הבנייה הדלילה של השיכון הציבורי בבאר שבע לא יצרה חיץ עירוני בין התושב למדבר. שכונה א בשנות החמישים. באדיבות הארכיון לתולדות ההתיישבות בנגב על שם דוד טוביהו, ספריית ארן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
צלם: דב ברנע, אוסף דב ברנע

ההסבר הפרוזאי לאי-מימושה של תכנית קאופמן לבאר שבע הגדולה נעוץ בכך שעם החלת הריבונות של ישראל והקמת אגף התכנון הממלכתי לא היה עוד מקום לתכניות של גופים ציבוריים שפעלו לפני הקמת המדינה. אולם לאמיתו של דבר כך או כך התכנית שנבעה מתוך העיר הערבית סתרה את רוחה של מדינת ישראל הצעירה שלאחר המלחמה – רוח לוחמנית, מחנכת ומבטלת את האחר תחת מכבש כור ההיתוך מזה ותחת התכנון החדש וה'נכון' מזה.

ובכל זאת, ראוי לסיים את המאמר בנימה אחרת, המתרחקת מעט מהמלחמה ומביטה על האדריכלות בבאר שבע במבט מאוחר יותר. על חשיבותה כיום של העיר הערבית בתור מוקד בילוי ותרבות מקומית כבר נכתב, אולם אין צורך להרחיק עד ימינו. שבע שנים בלבד לאחר פרסום תכנית שרון, בשנת 1958, תוכננה בבאר שבע תכנית לשכונה לדוגמה. במרכז השכונה עיצבו דן חבקין ונחום זולוטוב תרגום מודרניסטי לבניית הקסבה הצפופה והנמוכה, המזוהה עם הבנייה האבולוציונית הערבית (איור 13). האדריכל אריה שרון עצמו תכנן בעיר את בית החולים סורוקה בשנת 1959. במבנה הכניסה יש חצרות פנימיות, שמאפיינות את הבנייה הערבית וגם את בניית המגורים בעיר העתיקה. מבני ציבור אחרים פרסו מאפיינים אחרים בבנייה הערבית והבדואית: מרכז בין-שכונתי – מרכז הנגב – תוכנן

איור 13: סמטה בשכונה לדוגמה
בבאר שבע בתכנון דן חבקין ונחום
זולוטוב. הסמטה מפרשת את
סמטאות הכפר הערבי.
צלמת: הדס שדר

איור 14: בית הכנסת הלבלי בתכנון נחום זולוטוב בצורת אוהל בדואי.

צלם: עומרי עוז אמר

בשנת 1959 בידי רם כרמי, צבי מלצר ודב כרמי בהשראת באזאר; מבנה העירייה בתכנון מיכאל נדלר, שולמית נדלר, שמואל ביקסון ומשה גיל משנת 1961 מתכתב עם מבנה של מסגד; בית הכנסת הלבלי בתכנון נחום זולוטוב משנות השבעים תוכנן במתווה של אוהל (איור 14; שדר 2014, 2016, 2018). כלומר האדריכלים הישראלים במדינת ישראל הריבונית השכילו לראות את הבנייה הערבית, להתייחס אליה ולפרש אותה שנים אחדות בלבד לאחר תום המלחמה. כאשר עוד שרר בארץ המשטר הצבאי וכאשר דוכא מרד ואדי סאליב העדתי ביד ברזל – האדריכלים סימנו בדרכם את הנתיב לקבלת האחר הערבי והמזרחי ולפתיחות אליו.

רשימת המקורות

אורן, אלחנן, 1992. 'יוחנן רטנר בהגנה והתיישבות'. בתוך: סילבינה סוסנובסקי (עורכת), יוחנן רטנר: האדם, הארכיטקט ועבודתו, מרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה, עמ' 15-17.

אטינגר, מ', 1938. 'עמק זבולון בבניינו', הבנין במזרח הקרוב – עתון ארץ-ישראלי לאדריכלות במזרח הקרוב, 4, עמ' 64-66.

אלמוג, שמואל, תשמ"ח. 'פרודוקטיביזציה, פרולטריזיה ועבודה עברית', בתוך: שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), **תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, קובץ מאמרים, שי לשמואל אטינגר**, מרכז זלמן שזר, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, עמ' 41-70.

אשבל, עמינדב, תשל"ל. **שישים שנות הכשרת הישוב**, חברת הכשרת הישוב, ירושלים.

אשל, צדוק, תשל"ו. **המלט ויוצרים: 'נשר' ביובלו**, מפעלי מלט פורטלנד ישראליים נשר, חיפה.

בן-גוריון, דוד, תרצ"ג. **ממעמד לעם: פרקים לבירור דרכה וייעודה של תנועת הפועלים**, דבר, תל אביב.

ברלר א', ש' זרחי, ש' פהורליס וש' רולבנט, 1963. **באר שבע: הדרכים לקידומה הכלכלי והחברתי**, [חמו"ל], תל אביב.

גורי, חיים, 2000 [1950]. **עד עלות השחר**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

גליקסון, ארטור, 1959. 'בעיות תכנון המגורים בערים ובשכונות חדשות', בתוך: חיים דרין (עורך), **השיכון הציבורי**, ספרי גדיש, תל אביב, עמ' 81-86.

גרדוס, יהודה, 1985. 'יסודות התכנון העירוני של באר שבע 1900-1960', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **ישוב הנגב 1900-1960**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 167-177.

דן, הלל, תשכ"ג. **בדרך לא סלולה - הגדת סולל בונה**, שוקן, ירושלים.

הרצל, בנימין זאב, 1965 [1896]. **מדינת היהודים**, גוימן, ירושלים.

זסלבסקי, דוד, 1954. **שיכון עולים בישראל: בנין, תכנון ופיתוח**, עם עובד, תל אביב.

טל, הילה, 1978. 'תכנונה והתפתחותה של באר שבע בשנים 1900-1965', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

_____, 1991. 'הקמת באר שבע העברית', בתוך: גדעון ביגר ואלי שילר (עורכים), **באר שבע ואתריה**, אריאל, ירושלים, עמ' 53-83.

לאור, מ', מ' רוזנר, ר' רייפר ומ' מקראה, 1965. **תכנית אב לבאר שבע דו"ח ביניים** [באר שבע].

לוין, מיכאל, 1980. 'ריכרד קאופמן, חלוץ תכנון ערים וכפרים בא"י', קו, 1, עמ' 47-55.

מך, ז', 1940. 'שכונת העובדים בירושלים', בתוך: **עשרים שנות בניה - התישבות, שיכון ומוסדות ציבור הפועלים**, אגודת המהנדסים, האדריכלים והמודדים בארץ ישראל, תל אביב.

סוסנובסקי, סילבינה, 1992. 'יוחנן רטנר, הארכיטקט', בתוך: הנ"ל (עורכת), **יוחנן רטנר: האדם, הארכיטקט ועבודתו**, מרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה עמ' 24-27.

פירסט, אהרן, תש"ו. **ירושלים החדשה**, המחלקה לענייני הנוער - המדור הדתי של ההסתדרות הציונית בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים.

פניגר, נטע, תשס"ט. 'תיאוריה ותכנון המרחב הציבורי הפתוח בתכניותיהם של קאופמן וגדס לתל-אביב', עבודת מוסמך, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.

פרג'י, נעמי, 1994. 'באר שבע בירת הנגב - עיר עולים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, עמ' 6-10, 14-16.

צמרת, צבי, 1993. **ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי עולים 1950**, המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר.

קאופמן, ריכרד, תש"י. 'קוים כלליים לתכנון הנגב', בתוך: נתן ביסטוריצקי (עורך), **קובץ לכבוד יוסף וייץ ליובלו השישים**, קרן קיימת לישראל, ירושלים, עמ' 102-104.

קליין, אלכסנדר, תשי"ד. **האדם והעיר**, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.

קרק, רות, תשל"ח. **שכונות בירושלים**, חלק א: הבניה בירושלים החדשה ותקנות השכונות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

- _____, 2002. **תולדות ההתיישבות היהודית החלוצית בנגב, 1880-1948**, אריאל, ירושלים, עמ' 111-119.
- רטנר, יוחנן, 1992 [1963]. 'הישיג הארכיטקטורה בישראל בארבעים שנות קיום אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל', הרצאות, דברי מילואים ודיון בסמפוזיון שנערך בוועידה, בתוך: סילבינה סוסנובסקי (עורכת), **יוחנן רטנר, האדם, הארכיטקט ועבודתו**, מרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה. פורסם במקור בכתב העת **הנדסה ואדריכלות**, כא (1963).
- שדר, הדס, 2000. 'השפעתו של משרד השיכון והבינוי על התפתחותה האורבאנית של באר-שבע 1948-1999', עבודת דוקטור, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.
- _____, 2014. **אבני הבניין של השיכון הציבורי: שישה עשורים של בנייה עירונית ביוזמה ציבורית בישראל**, משרד הבינוי והשיכון, תל אביב.
- _____, (עורכת), 2016. **מכת שמש: בנייה ברוטליסטית בבאר שבע**. עיון מחודש באדריכלות הממלכתית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- _____, 2018. 'ארכיטקטורה ברוטליסטית: בין בירת הנגב לירושלים הבירה', **אופקים בגיאוגרפיה**, 94, עמ' 57-73.
- שילוני, צבי, 1990. **הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציבורית – 1903-1914**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- שניצר, ש', ט"ז אייר תש"ט. 'חבלי לידה של עיר הנגב', **מעריב**, עמ' ב.
- שנער, עמי, סתיו 2006. 'מאה שנים של תכנון עירוני: עפולה כמשל', **זמנים**, 96, עמ' 94-105.
- שקד, שמואל, 1999. 'השיכון הציבורי בישראל', בתוך: מרים טוביה ומיכאל בונה (עורכים), **בניין הארץ: שיכונים בשנות החמישים**, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד, עמ' 76-91.
- שרון, אריה, 1951. **תכנון פיס בישראל**, המדפוס הממשלתי, ירושלים.
- Abercrombie, Patrick, 1943 [1933]. *Town and Country Planning*, Oxford University Press, London, New York and Toronto.
- _____, 1945. *Greater London Plan*, His Majesty's Stationary Office, London.
- Bateman, Linley H. (ed.), 1969. *History of Harlow*, Harlow Development Corporation, Harlow, Essex, UK, pp. 127-150.
- Buekschmitt, Justus, 1963. *Ernst May: bauten und planungen*, Alexander Koch, Stuttgart.
- Charlesworth, Esther, 2007. *Architects without Frontiers: War Reconstruction and Design Responsibility*, Elsevier, Oxford, UK.
- Cohen, Jean-Louis, 2011. *Architecture in Uniform: Designing and Building for the Second World War*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Dehaene, Michiel, 2005. 'A Conservative Framework for Regional Development – Patrick Abercrombie's Interwar Experiments in Regional Planning', *Journal of Planning Education and Research*, 25, 2, pp. 131-148.
- Dower, Robin and Adrian Stungo, 1965. *Regional Planning and Housing in Israel*, The Anglo-Israel Association, London.
- Evans, Hazel, 1972. *New Towns: The British Experience*, John Wiley & Sons, New York.

- Giedion, Sigfried, 1954. *CIAM – A Decade of Contemporary Architecture*, George Wittenborn, New York.
- Howard, Ebenezer, 1960 [1898]. *Garden Cities of To-Morrow*, Faber and Faber, London.
- Lane Miller, Barbara, 1968. *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Merlin, Pierre, 1971. *New Towns: Regional Planning and Development*, Methuen & Co., London, pp. 1-59.
- Schaffer, Frank, 1972. 'The New Town Movement', in: Hazel Evans (ed.) *New Towns: The British Experience*, John Wiley & Sons, New York.
- Sharon, Arie, 1976. *Kibbutz + Bauhaus: An Architect's Way in a New Land*, Karl Kramer Verlag, Stuttgart.
- Shlaim, Avi, 1990. *The Politics of Partition: King Adullah, the Zionists, and Palestine 1921-1951*, Oxford University Press, New York and Oxford.
- Warhaftig, Myra, 2007. *They Laid the Foundation – Lives and Works of German Speaking Jewish Architects in Palestine 1918-1948*, Ernst Wasmuth Verlag Tubingen, Berlin.

מסמכים מהארכיון הציוני המרכזי

- א"ג 'א' גרנובסקי], 19.2.1947. 'תוכנית מרכז עירוני בנגב', KKL5 14855.
- אפיקים בנגב, 3.7.1949. מכתב לפרופ' א' קליין, פרופ' י' רטנר ור' קאופמן, ובו מפורטים הנתונים לתכנון באר שבע הגדולה, A175 189.
- בורוכוב, א', 10.2.1947. 'זכרון דברים בדבר שיכון עירוני בבאר שבע', מכתב לי' וייץ, KKL5 14855.
- _____, 26.8.1947. מכתב לפרופ' א' קליין אדריכל ובונה ערים, הנדון: ת.ב.ע. – שיכון עירוני ע"י באר שבע, מכתביכם מ' 17.8.1947 ו' 22.8.1947, KKL5 14855.
- רצ'קובסקי, מ', 8.4.1947. מכתב לא' בורוכוב, ירושלים, הנדון: סיור בשטח בסביבת באר שבע – שנועד לשיכון עירוני שנתקים ביום 7.4.1947, KKL5 14855.
- שירות האינפורמציה של הקק"ל, 13.7.1947. 'קיבוץ בוני הנגב יתחיל בבניית עיר הנגב', KKL5 14855.

'שכנות אינטימית' והחיים בדירות משותפות בתקופת המנדט

אליה אתקין

תקציר

מאמר זה דן לראשונה במגורים של משפחות שחלקן דירת מגורים עם משפחות אחרות או עם רווקים ורווקות, דרך חיים שרווחה בערים בחברה היהודית בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט הבריטי. המאמר קובע לראשונה את המונח 'שכנות אינטימית', משרטט את יחסי השכנות שנוצרו בבתים או בדירות שחלקן משפחות או רווקים ומעגן אותם בנסיבות ההיסטוריות הדמוגרפיות והלאומיות, בתשתית המשפטית ובתפיסות תכנון המגורים בעיר. ניתוח אנתרופולוגי של השכנות האינטימית, שאתגרה את ההבחנה בין פרטי לציבורי, משנה את הבנתנו את המרחב הפרטי והמשפחתי ותפיסתם ביישוב ואת אורחות החיים של מעמד הביניים בו. אורח החיים הזה ביסס תפיסה שבית ושכנים אינם ישויות נפרדות אלא חלקים ממכלול. תפיסה זו ביטלה את התפיסה הבורגנית הרווחת שזיהתה את המרחב הביתי עם המשפחה הגרעינית. זאת ועוד, המאמר מלמד כי היבטים מגדריים עיצבו את היחסים שנוצרו בטיפוס ייחודי זה של יחסי שכנות ושופך אור על היבטים מגדריים של שכנות ועירוניות, ובייחוד על מקומן של נשים בעיצוב האינטימיות שנוצרה בדירות המשותפות. הנשים, מנהלות משקי הבית, חלקו ביניהן את מרחב העבודה הביתי והיו האחראיות העיקריות לחלוקת המרחב והזמן הביתיים. הטענה העיקרית כאן היא שטקסטים אוטוביוגרפיים ומשפטיים, לצד ייצוגים פופולריים של הנוהג, חושפים שהמגורים עם השכנים האינטימיים היו עשויים לעורר אי־נוחות, מבוכה ואף דחייה של ממש. בה בעת הם מלמדים שלמרות הקשיים שנבעו מהשכנות האינטימית, היא סיפקה קשר אנושי בחברת הגירה שבה חוו רבים זרות, ניכור ובדידות. טענה נוספת היא שהשכנות האינטימית הייתה בה בעת חוויה אישית וסוגיה ציבורית ולאומית בעיקר בשנות הארבעים, אז נעשתה לתופעה רווחת והסכסוכים בין שכנים החריפו.

מילות מפתח: בית, היסטוריה עירונית, חיי היום־יום, פלשתינה-א"י בתקופת המנדט, שכנות אינטימית

* מאמר זה מבוסס על פרק בעבודת הדוקטור 'שכנות, שכנים, שכנותיות: חיים עירוניים ביישוב היהודי בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט', שנכתבה בהנחיית פרופ' בילי מלמן ופרופ' אורית רוזין בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. אני מבקשת להודות למנחות העבודה על שקראו גרסאות של מאמר זה והעירו עליהן. כמו כן אני מודה לד"ר מיכל קופמן, לפרופ' גיא מירון ולד"ר חגית קריק.

מבוא

במאמר אני דנה בדפוס מגורים ייחודי שבו משפחות חלקו דירת מגורים עם משפחות אחרות או עם רווקים ורווקות. דפוס זה מאפשר התבוננות חדשה בהיסטוריה של החברה העירונית ביישוב בתקופת המנדט, ושל ערים בכלל. מי שהתגוררו יחדיו בבית משותף חלקו נוסף על מרחב פיזי מצומצם ורכוש גם משברים אישיים ומשפחתיים, שמחות, ימי חג ושגרת חיי עבודה ומשפחה. חרף הופעתו בספרות, בזיכרונות ובתרבות הפופולרית,¹ ואף על פי שבשנים האחרונות נערכו מחקרים שעסקו בחיי היום-יום בערים בתקופת המנדט שהתמקדו בחיים הביתיים עצמם,² דפוס מגורים זה והשפעותיו על החברה היהודית העירונית בפלשתינה-א"י לא נחקרו עד כה. זאת ועוד, רק בעשורים האחרונים החלו חוקרים לראות בבית יחידת ניתוח מובחנת המשלבת רכיבים פיזיים, רגשיים, סמליים ופוליטיים;³ גם במחקר ההיסטורי הכללי כמעט לא זכתה תופעת השכנות האינטימית לטיפול. המונח ‘שכנות אינטימית’, ישמש לתיאור ולניתוח הקרבה שנוצרה בין מי שזדמנו יחדיו לחלוק את המרחב הביתי הפרטי, בגלל המחסור ביחידות דיור ובמשאבים חומריים. תופעת השכנים האינטימיים משקפת לא רק מציאות חיים עירונית בחברת מהגרים. השיח הפומבי עליה והטיפול המשפטי בה בשנות הארבעים מלמדים על הזיקה שבין ההתערבות באינטימיות הביתית ובין תהליכי בינוי האומה שהתרחשו באותה תקופה. לכן חקר השכנות

1 התופעה מתועדת למשל בספרו של עמוס עוז, **הר העצה הרעה**, משנת 1976; בשירו הנודע של נתן אלתרמן ‘צריך לצלצל פעמיים’, שנכתב במקור ב-1939 לתיאטרון הסאטירי ‘כל הרוחות’ שפעל בתל אביב; בסיפורו הנודע של ש"י עגנון, ‘מדירה לדירה’, שנכתב בשלהי שנות השלושים; ובמערכון ‘חדר להשכיר’ של תיאטרון ‘המטאטא’ מ-1934. ראו המטאטא, תכנית לג, המרכז הישראלי לתיאטרון אמנויות הבמה, 2217412.

2 דפנה הירש, ‘באנו הנה להביא את המערב: הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט’, מכון בן-גוריון לחקר ישראל הציונות, קריית שדה בוקר 2014; עפרה טנא, **הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2013; מיכל חכם, ‘הביט(א)וס – עשיית בית’ עירוני במולדת: שיח הדומסטיות הציוני בימי היישוב וראשית המדינה’, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012. כמו כן יוחד לנושא גיליון של כתב העת להיסטוריה של ישראל *Journal of Israeli History: Special Issue: House as Home in Israel* 32, 1 (2013) במסגרת גיליון זה בחנה מאיה מארק את התופעה בדגש על שנות החמישים ועל ההקשרים החוקיים והמשפטיים שלה: Maya Mark, ‘Just Ring Twice: Law and Society Under the Rent Control Regime in Israel: 1948-1954’, *Journal of Israeli History*, 32, 1 (2013), pp. 29-50.

3 Hazel Easthope, ‘A Place Called Home’, *Housing, Theory and Society*, 21, 3 (2004), pp. 128-138; Peter King, ‘Using Theory or Making Theory: Can There Be Theories of Housing?’, *ibid.*, 26, 1 (2009), pp. 41-52; Ariel Handel, ‘What’s in a Home? Toward a Critical Theory of Housing/dwelling’, *Environment and Planning C: Politics and Space*, 37, 6 (2019), pp. 1045-1062.

האינטימיות יוסיף נדבך לחקר 'הבית הלאומי' לא כמושג פוליטי-אידאולוגי גרידא אלא כהתנסות המעוגנת בזמנה ובמקומה וכפרקטיקת חיים יום-יומית.

המונח 'שכנות אינטימיות' מצביע על הקרבה הבין-אישית בין מי שחלקו דירות מגורים. אולם בה בעת הוא גם רומז, לנוכח ספרות המחקר העוסקת באינטימיות, שיש לפענח את השכנות בדירות המשותפות בהקשר של תהליך בינוי האומה הציוני. בתהליך זה סוגיית האינטימיות העסיקה את הקולקטיב הלאומי המתגבש, הן במובן של התהווית היחסים הזוגיים והמשפחתיים, הן במובן של ביסוס תרבות וזהות קולקטיביות שיוצרות תחושה של קרבה למקום ולעבר משותף.⁴ המונח 'אינטימיות' מורה על תחושות ופרקטיקות שיוצרות את מה שבני אדם תופסים כחיים האישיים וכעצמי הפנימי שלהם.⁵ אינטימיות כוללת רגשות הנושאים מטען חיובי, למשל חיבה, ורגשות שליליים כמו פחד או גועל. במובן רחב יותר האינטימיות כוללת יצירה של חיבורים וגבולות וכרוכה בתפיסת הפרטיות שלה היסטוריה מודרנית משל עצמה, וכרוכה גם בתפיסת היחסים בין שכנים.⁶ בראשית המאה ה-20 רווח המונח בשיח על היחסים בין המינים, ותפיסת האינטימיות הרווחת חוללה שינוי בדיון ביחסים זוגיים בפרט ובין בני אדם בכלל. רגשות הפכו מחוויה פנימית לנושא לבחינה

4 בהקשר הציוני הבחינו זלי גורביץ וגדעון ארן בין 'המקום הגדול', היוצר זהות קיבוצית ותחושת קרבה בלתי אמצעית למקום, ובין 'המקום הקטן' – הזירה של חיי היום-יום שבה הקרבה רבת-פנים ומורכבת יותר. זלי גורביץ וגדעון ארן, 'על המקום: אנתרופולוגיה ישראלית', על המקום, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 73-22. על הטיפול ביחסים האינטימיים במסגרת תהליכי גיבוש האומה הציוניים ראו גם: Lilach Rosenberg-Friedman, *Birthrate Politics in Zion Judaism, Nationalism, and Modernity under the British Mandate*, Indiana University Press, Bloomington, IN 2017; דבורה ברנשטיין, **נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008; מתן בורד, 'גבריות וחיי משפחה של חברי הסתדרות בערים בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2018.

5 Ara Wilson, 'Intimacy: A Useful Category of Transnational Analysis', in: Geraldine Pratt and Victoria Rosner (eds.), *The Global and The Intimate: Feminism in Our Times*, Columbia University Press, New York 2012, pp. 31-56.

6 בעקבות מאמר שכתבו השופטים לואי ברנדייס (Brandeis) וסמואל וורן (Warren), ב-1890, נתפסה פרטיות כזכות משפטית בארצות הברית; לא רק כזכותו של אדם להגנה על גופו אלא כזכותו לבחור כיצד יעשה בו שימוש. בהמשך נסב הדיון המשפטי בארצות הברית גם על היבטים מופשטים יותר של הקיום האנושי כמו מידע אישי וכלכלי. עם זאת, תפיסת הפרטיות מותנית בהקשרים תרבותיים, חברתיים והיסטוריים ובספרות המחקר ההגדרות לפרטיות מגוונות. דבי קספר מציעה לבחון את הפרטיות באמצעות טיפולוגיה המנתחת ממדים שונים של ההפרה שלה, למשל סוג ההפרה והאמצעים והכוונה שישמשו אותה. היא מגדירה פרטיות כחוצץ המשמש מגן ומאפשר לאנשים למנוע מצד שלישי לקחת מהם משהו, להשגיח עליהם או להיכנס לחייהם באופנים שהם אינם חפצים בהם. Debbie Kasper, 'The Evolution (or Devolution) of Privacy', *Sociological Forum*, 20, 1 (2005), pp. 69-92. הגדירו את הפרטיות חוקרי תנועת Mass Observation הבריטית – שערכו סקרים בקרב המעמדות העובדים וקיימו תצפיות עליהם – כ'חופש מלהיות נצפה על ידי שכניך'. Emily Cockayne, *Cheek by Jowl: A History of Neighbours*, Bodley Head, London 2012, p. 3.

ולדיון במסגרת המשפחתית ובמקום העבודה.⁷ זאת ועוד, האינטימיות אינה מוגבלת בהכרח רק ליחסים הבין-אישיים. כפי שהראו מישל פוקו (Foucault) ושורה של היסטוריוניות, ובהן אן סטולר (Stoler), אינטימיות היא תוצר של המודרנה בכלל ושל מדינות ואימפריות מודרניות בפרט, שפיקחו על התחום האינטימי, ניהלו, קידדו ולמעשה יצרו אותו באמצעות השיח על אודותיו.⁸ האינטימיות גם נטלה ונוטלת חלק בעיצובם ובייצובם של גבולות לאומיים, באמצעות ידע משותף על נושאים מסוימים ותחושה של חיבור רגשי למקומות או לאירועים מן העבר.⁹ לפיכך אני רואה בשכנות האינטימית תופעה שבמסגרתה עמלים דיירי ובעיקר דיירות הבית על יצירת יחסים בין-אישיים במרחב המגורים בתנאים שהגדיר, בין היתר, שלטון אימפריאלי ושעליהם פיקחו הוא וכן מנגנונים קהילתיים שונים.

אפשר ללמוד על חוויית החיים בדירות המשותפות מן הספרות היפה, מספרות הזיכרונות ובאמצעות תוצרים של תרבות פופולרית. כמו כן אפשר להכירה באמצעות עיתונים וסקרים. מקור חשוב נוסף הוא הפרוטוקולים של דיונים שנערכו בערכאת הבוררות ההסתדרותית המכונה ‘משפט החברים’, שהחלה לפעול בסמוך להקמת ההסתדרות בראשית שנות העשרים, ונועדה לדון במחלוקות המשפטיות הלא-פליליות בין מוסדות ההסתדרות לחברי ההסתדרות, ובין חברי ההסתדרות עצמם. להבדיל מהתיעוד המועט של ערכאות ממשלתיות שדנו בתופעה, רוב החומר המשפטי של משפט החברים השתמר בשלמותו ומצוי כיום בארכיון תנועת העבודה. לכן מאפשר משפט החברים לבחון את הזיקה בין תופעת השכנות האינטימית לתהליכי עיצובה של החברה העירונית.¹⁰ למרות הממד הפרפורמטיבי באירוע המשפטי הקהילתי-עממי, הפרוטוקולים שהועלו על הכתב בתיווך רשם או רשמת כתובים בשפת דיבור ומציגים את טענותיהם בהקשרה של מערכת הנורמות שבה פעל ‘משפט החברים’, והם בין המקורות היחידים המאפשרים ‘לשמוע’ את

7 אווה אילוז, אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008, עמ' 44-59.

8 מישל פוקו, תולדות המיניות: הרצון לדעת, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1996; Ann Stoler, *Carnal Knowledge and the Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Role*, University of California Press, Berkley, CA 2010; Idem (ed.), *Haunted by Empire: Geographies of Intimacy in North American History*, Duke University Press, Durham, NC 2006; Sertaç Sehlilikoglu and Asli Zengin, ‘Introduction: Why Revisit Intimacy?’, *Cambridge Anthropology*, 33, 2 (2015), pp. 20-25.

9 Michael Herzfeld, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-state*, Routledge, New York 2005.

10 על מוסד משפט החברים ראו: David De Vries, ‘The Making of Labour Zionism as a Moral Community: Workers’ Tribunals in the 1920s Palestine’, *Labour History Review*, 65, 2 (2000), pp. 139-165; Ronen Shamir, ‘The Comrades Law of Hebrew Workers in Palestine: A Study in Socialist Justice’, *Law and History Review*, 20, (2002), pp. 279-305; שני בר און, ‘יחסי פריפריה מרכז בהסתדרות בשנות העשרים והשלושים’, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1998.

בני התקופה מדברים על החיים בדירות משותפות בעת התרחשותם. הפרוטוקולים הם עדויות על אורח החיים המצוי והרצוי בבית המשותף, והדיון המשפטי מגדיר את גבולות האינטימיות בין זרים שחיים יחדיו. זאת ועוד, ההסתדרות ייצגה את ההגמוניה היישובית בתקופת המנדט ובה בעת כללה מנעד רחב של קבוצות מעמדיות מבחינה כלכלית. לפיכך בחינת פועלה ב'משפטי החברים' מאפשרת לא רק להתבונן בהתנסויות פרטיות וחד-פעמיות, אלא גם לחשוף את האופן שבו חלקים גדולים של החברה העירונית בתקופת המנדט הגדירו את מערכת היחסים הראויה בין 'שכנים אינטימיים', ובאמצעותה – את החברה עצמה.¹¹

בחציו הראשון של המאמר יוצגו הנסיבות ההיסטוריות, הדמוגרפיות והלאומיות שבעטיין נאלצו משפחות לחלוק דירות ויומחשו התשתית המשפטית ותפיסות תכנון המגורים והעיר שיצרו את התנאים לחלוקת הדירות. חציו השני של המאמר ייוחד לבחינה אנתרופולוגית של החיים בדירות המשותפות ובו שני חלקים: בראשון ישוחזרו הפרקטיקות והאתרים שיצרו את השכנות האינטימית, ויובהרו מקומן של נשים ותפקידן של המגדר ביצירתה. בשני ייבחנו האופנים שבהם נפרמה האינטימיות, התגלעו סכסוכים בקרב שכנים והתפרצה אף אלימות. גם לזו היו היבטים מגדריים.

החיים בדירות משותפות: נסיבות היסטוריות ושגרת חיים

שילוב בין תנועת הגירה גוברת לתהליכים שהתרחשו בשוק הדיור, ושינויים במבנה הדירות (גודלן וחלוקתן), הביא לדירה המשותפת. בתקופת המנדט היה בערי הארץ גידול חסר תקדים בהיקפו ובכניית בתי מגורים, אך מצאי הדיור הקיים לא סיפק את צורכי המגורים של החברה היישובית והבעיה החריפה בשנות השלושים והארבעים. לא רק המחסור בדיור אלא גם דמי שכירות גבוהים, הקושי בעמידה בתשלומי המשכנתאות ומחסור במשאבים כלכליים עיצבו את הנוהג לחלוק דירת מגורים אחת בין כמה משפחות או להשכיר חלק מדירת המגורים של משפחה לרווק או לרווקה.¹² הסיבה העיקרית לגידול באוכלוסייה

11 בשנת 1947 היו 42 אחוז מכלל יהודי הארץ חברי הסתדרות. ראו בורד, 'גבריות וחיי משפחה של חברי הסתדרות', עמ' 30. בשנת 1931 חברי הסתדרות מנו 25.9 אחוז מכלל התושבים בירושלים, בתל אביב ובחיפה, בשנת 1936 – 36.1 אחוז, ובשנת 1949 – 40.7 אחוז. ראו שלמה לוי (עורך), **בשנת השלושים: סקירות וסיכומים: תרפ"א-תשי"א**, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, תל אביב 1951, עמ' 7. על התנכשות ההגמוניה של תנועת העבודה ראו: יעקב גולדשטיין, **בדרך להגמוניה: מפא"י – התנכשות מדיניותה 1930-1936**, עם עובד, תל אביב 1980; זאב צחור, **בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1981.

12 על תנאי הדיור בערים בתקופת המנדט ראו: אליה אתקין, 'שכונות, שכנים, שְכונָתיות: חיים עירוניים ביישוב היהודי בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2019, עמ' 29-73. על התפתחות בנקאות המשכנתאות והאגודות למתן אשראי בשנות

העירונית הייתה הגירתם של כ־334,000 יהודים לפלשתינה-א"י, הגירה זו העמיקה את המחסור בדירות בכלל שטחי פלשתינה-א"י.¹³ צורת המגורים שהתפתחה בחברה היהודית בפלשתינה-א"י, שבני התקופה עצמם הגדירו לא אחת כמערכת יחסי שכנות, תאמה דפוסי מגורים בערי הגירה אחרות ברחבי העולם.¹⁴ התופעה של משפחות שחלקן דירות מגורים נפוצה במחצית הראשונה של המאה ה־20 בערים במערב אירופה ובצפון אמריקה, כתוצאה מכלכלת שוק קפיטליסטית, ובהשפעת תהליכי תיעוש, עיור והגירת המונים.¹⁵ גם בברית המועצות נאלצו משפחות לחלוק דירות מגורים משותפות, שראשיתן ביזמה ממשלתית ששיכנה אותן יחד בדירות שהולאמו בשנות העשרים כדי לפתור את מצוקת הדיור בערים.¹⁶ אולם גם אם סגנון המגורים בפלשתינה-א"י דמה בהיבטים מסוימים לזה שבערים שמחוץ לה, הוא לא היה זהה לו ופקידים בממשל הבריטי אף התקשו להגדיר אותו, שכן הוא לא תאם את ההגדרות המנהליות והסטטיסטיות המוכרות להם של בית או יחידת מגורים. מנהל מפקד האוכלוסין ב־1931, אריק מילס (Mills), הצביע על הבעייתיות שבשימוש במונח 'בית' בניתוח ממצאי המפקד, בין היתר כי בחלק מהמקרים דייר משנה ששוכר חדר היה יכול להיחשב כבעל 'משק בית'. מילס, שהיה מודע להבדלים בין צורות המגורים, בחר להשוות את המונח house בפלשתינה-א"י למונח occupied dwelling

המנדט ראו: נחום גרוס, 'הבנקאות היהודית וצמיחת המשק בתקופת המנדט', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003)*, במיוחד עמ' 222; שלמה ז' קלונסקי, *בנקים בארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי: 1918-1947*, [חמו"ל], ירושלים 1978.

Rosa El-Eini, *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine, 1929-1948*, 13
Routledge, London and New York 2006, p. 16

14 בקרב מהגרים יהודים שהתגוררו ב־Lower East Side בניו יורק במפנה המאה ה־20 נפוצה הפרקטיקה של שכירות משנה בדירות קטנות ולא מאווררות. Magdalen Matloka, 'The Everyday Life of Lower East Side Jews on the Turn of the 19th and 20th Century', *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne*, 11, 2 (2015), pp. 83-84. בקרב יהודי גרמניה הונהגה חלוקת הדירות תחת המשטר הנאצי והיא הובילה לא אחת למשברים אישיים ולקשיים נפשיים בקרב מי שהורגלו בחיים בבתים בורגניים מרווחים. Guy Miron, 'The Home Experience of German Jews Under the Nazi Regime', *Past and Present*, 243, 1 (2019), pp. 175-212.

15 Richard Harris, 'The End Justified the Means: Boarding and Rooming in a City of Homes, 1890-1951', *Journal of Social History*, 26, 2 (1992), p. 331, and note 2, p. 358. מאמר מתורגם שפורסם בעיתון הנשים **עולם האשה** הציג לנשים בפלשתינה-א"י את חווית החיים בדירה המשותפת מנקודת מבטן של נשים בבריטניה. 'שתי נשים תחת קורת גג אחת', **עולם האשה**, 18.9.1942, עמ' 5.

Lynne Attwood, *Gender and Housing in Soviet Russia: Private Life in a Public Space*, 16
Manchester University Press, Manchester 2010; Steven E. Harris, *Communism on Tomorrow Street: Mass Housing and Everyday Life after Stalin*, Woodrow Wilson Center Press, Washington, DC, and The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2013

הבריטי שנועד לציין מבנים שבהם מתגוררות כמה משפחות, וציין שלמרות הדמיון בתנאי המגורים, גודלם הממוצע של משקי בית אלה באנגליה הוא 5.15 חדרים (בשנת 1921), ואילו בפלשתינה-א"י גודלו של משק הבית הממוצע לא עלה על שני חדרים.¹⁷ הנוהג של חיים בדירה משותפת הוגדר ונוצר בכפוף לכמה הסדרי שכירות: בעלי דירה שהשכירו חלקים ממנה לדיירי משנה בעודם ממשיכים להתגורר בה, שוכרים ששכרו דירה שלמה והשכירו חלק ממנה לשוכרי משנה, וכמה שוכרים ששכרו חלקים שונים באותה דירה ישירות מבעלי הבית. אפשרות ייחודית לחלוקת חלל לשנה הייתה הסכם להשכרת חצי חדר. לרוב היה מדובר בזכות שימוש בחדר שבו התגוררו בה בעת בני משפחה של המשכיר. בדרך כלל ישן אחד מילדי המשפחה בחלל אחד עם אנשים זרים, ובמקרים מסוימים היה זה אחד מבני הזוג שחלק חדר מגורים עם דייר משנה.¹⁸ להבדיל ממצבים אחרים שבהם עובדים גרו בבית ולא היו חלק מהמשפחה, כמו המשרתים במשפחה הבורגנית באירופה ובבית הקולוניאלי או עוזרות הבית בפלשתינה-א"י, היחסים בין שכנים אינטימיים לא היו הייררכיים בהגדרתם.¹⁹ בעלי דירות ושוכרים לא השתייכו בהכרח לשתי קבוצות חברתיות שונות.²⁰ אמנם כבעלי בתים ושוכרים הם נתפסו כשני מחנות שונים שביניהם יש הייררכיה, בעיקר בתל אביב, אולם קבוצות אלה לא חפפו זהויות אחרות. שוכרים ובעלי בתים השתייכו לאותן מפלגות פוליטיות, בין שהיה מדובר במפלגות הפועלים ובין במפלגות 'החוגים האזרחיים', עסקו באותם עיסוקים והיו בעלי

17 בבריטניה, שבה נורמת הבנייה הייתה מבנים צמודי קרקע, התייחס המונח למבנה שאינו בהכרח נפרד אבל משפחה אחת יכולה להתגורר בו, והוא אפשר לה 'פרטיות משפחתית'. בגלל הקשים בהגדרת הבית בערי פלשתינה-א"י במפקד לא נאספו נתונים סטטיסטיים על מספר הנפשות בבית. מילס הסתפק בקביעה שלרשותה של משפחה עומדים במוצא שני חדרים. Eric Mills, *Census of Palestine 1931*, Printed by the Greek Convent & Goldberg Presses, Jerusalem 1933, vol. 1, part 1, p. 33.

18 לדוגמה שושנה קטרוסבקי, בעלת דירה במעונות עובדים ה' בתל אביב, השכירה את דירתה לשרה יפה ולאחר זמן ביקשה ממנה לשכור בשכירות משנה חדר בדירתה שלה. יפה הסכימה בתנאי שקטרוסבקי תחלוק את החדר עם בתה. פסק הדין בתיק מספר א/51-46/188, 30.12.1947; ארכיון תנועת העבודה (להלן: אה"ע), IV-250-72-1-3056 א'. במקרה אחר שמעון בן הרצל שביקש משוכר המשנה אריה אפלבלט לפנות את מחצית חדרו לצורכי בנו המתבגר בן ה-16. שמעון בן הרצל נגד אפלבלט אריה פסק דין בתיק מספר 37/44 א', 22.7.1945, שם, IV-250-72-1-3056.

19 עוזרות הבית שחיו בבתי המשפחות המבוססות היו נערות צעירות, על פי רוב ממוצא תימני, שמילאו את כל מטלות הבית, עבדו בו שעות ארוכות ונדרשו לבצע את כל מטלות הבית בשכר מזערי. בת-שבע מרגלית-שטרן, 'חברות למופת: יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1945-1920)', קתדרה, 118 (2006), עמ' 123-130.

20 שאלת המעמדות ביישוב והקושי לערוך הבחנה מעמדית פשטנית בנוגע לאוכלוסייה העירונית בארץ ישראל העסיקה חוקרים שונים: משה ליסק, *האליטות של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט*, עם עובד, תל אביב 1981; אמיר בן-פורת, *היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית*, מאגנס, ירושלים 1999; רונן שמיר, 'בורגנות יהודית בפלסטינה הקולוניאלית: קווי-מתאר לסדר-יום מחקר', *סוציולוגיה ישראלית*, 2 (2000), עמ' 133-148.

רקע ומעמד חברתי זה; לכן לא היה אפשר להבחין בין שתי הקבוצות באמצעות קטגוריות דיכוטומיות פשטניות.²¹ זאת ועוד, בין שוכרים ראשיים לשוכרי משנה התקיימו יחסי כוח מובהקים שלא הותנו בבעלות על הנכס ובמסגרתם הייתה ידם של השוכרים הראשיים על העליונה.²² הנוהג חרג אל מחוץ לגבולות הקהילה היהודית – בעיקר בקרב שוכרים יהודים שחיו בבתי ערבים.²³

השיתוף במרחבי מגורים ביישוב לא היה ייחודי לערים והיה סממן היכר של התנועה הקיבוצית. בעקבות גלי ההגירה בשנות השלושים וקליטתם של חברים חדשים בקיבוצים, נאלצו זוגות צעירים לחלוק את חדרם הצנוע או את האוהל שלהם עם אדם נוסף, שכונה ‘שלישי’ או ‘פרימוס’. הזר הפריע לאינטימיות המעטה שלה זכה הזוג בשגרת החיים השיתופית בקיבוץ.²⁴ כמו היבטים אחרים בחיי הקיבוץ, הצטיירו המגורים המשותפים כביטוי מובהק של מדיניות ואידאולוגיה ולא רק של צורכי השעה. אולם בעוד בקיבוצים מי שנאלצו לחלוק את חלל המגורים חיו על פי קוד חברתי נוקשה שקידש חלוקת משאבים, סגפנות וביטול העצמי, תושבי הערים לא היו נאמנים בהכרח לקוד ולחזון של חיי שיתוף, ואפשר לשער שזו גם אחת הסיבות שהביאה לעתים לעימותים חריפים בין החולקים דירות. שכנות אינטימיות הייתה בכל סוגי המבנים שהיו מצויים בערי פלשתינה-א"י, החל בצריפים, דרך דירות בבניינים וכלה בשיכונים הפועלים שהקימה ההסתדרות. עם זאת סגנון הבנייה החדשני המודרניסטי, שהיה מקובל בשלהי שנות העשרים ונחשב לנושא הדגל של האדריכלות הציונית, התאים יותר לחלוקה בידי דיירים מספר. סגנון הבנייה בפלשתינה-א"י הושפע ממגמות עולמיות, ועד שלהי שנות העשרים נשאה הבנייה החדשה את האופי הקישוטי של הסגנון האקלקטי. סגנון זה, שצמח במחצית השנייה של המאה ה-19 עם עליית מעמדה של הבורגנות באירופה, חולל שינוי בבתי המגורים ובמבנים שקודם לכן עוצבו בחסכנות, ואותו חדר שימש צרכים מגוונים כגון שינה, אכילה, עבודה

- 21 בקרב החוקרים קיימת הסכמה שאי-אפשר לדבר על מעמדות ברורים בחברה העירונית בתל אביב, בפרט בכל הנוגע לתחום השכירות. שוכרים היו יכולים להיות בעלי מקצועות חופשיים, רופאים, עורכי דין ומורים. הן בעלי הבתים והן השוכרים השתייכו למה שאפשר לכנות ‘בורגנות זעירה’. שלומית יפת ביאליק, “הגנת הדייר” 1910-1940: משפט, חברה ופוליטיקה בתולדותיה ובהתפתחותה של תל-אביב, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006, עמ’ 114-115.
- 22 עתון מיוחד תיאר זאת כך: ‘שכנים ובעלי בתים – ללא הבדל מעמד ומין – כולם שוחרים לטרף. בעיני כולם נוצצת תשוקת הבצע וכולם, בהולים להתעשר מאותה קורת גג בה חננם מזלם’. ‘תאוות דמי המפתח הוציאה בעל בית מדעתו’, עתון מיוחד, י’ בחשוון תש”ה (27.10.1944), עמ’ ו.
- 23 יהודים התגוררו בבתי ערבים בשכונות הצפוניות של יפו, בשכונות מנשיה וקרטון, בעיר התחתית בחיפה ובאזור הגבול שבינה ובין שכונת הדר, בעיר העתיקה בירושלים ובשכונות האמידות יותר כגון טלביה. על סכסוך בין דייר יהודי ובין בעל בית ערבי ראו: ‘נידון דקר את השופט’, דבר, 2.9.1947, עמ’ 4.
- 24 במסגרת הידועה ‘שלישי’ כתבה ליליה בסביץ (בשם הבדוי ‘רחל’) על חוויית המגורים הזאת בקיבוץ והמחירים שגבתה. ליליה בסביץ, ‘שלישי’, מבפנים (אוקטובר 1934), עמ’ 69-73. ראו גם: מאיר חזן, ‘ליליה בסביץ על מתרסי המגדר, הפרט והשמירה בקיבוץ’, קתדרה, 145 (תשע”ג), עמ’ 104.

ובילוי, הפשטות והחלפה בשפע והבית התמלא ברהיטים, בעיטורים, בצמחייה ובחפצים רבים.²⁵ משבר הדיור באירופה במפנה המאה ה-20, ופיתוחם של חומרי בנייה חדשים וטכנולוגיות מתקדמות, הביאו לכך שאדריכלים הגדירו מחדש בתים באמצעות חללים שימושיים ויעילים.²⁶ בין שתי מלחמות העולם התמקדה תנועת האדריכלות העירונית המודרנית בפיתוח דיור פונקציונלי להמונים שהתאפיין בפשטות ובהיעדר קישוט. נושא דגלה של התנועה היה האדריכל השווייצרי-צרפתי לה קורבוזיה (Le Corbusier), שראה בבית 'מכונת מגורים'.²⁷ ה'דירה הפונקציונלית', כלומר הדירה שבה לכל חדר יועד שימוש נפרד, נועדה למשפחה הגרעינית שבה תפקידים מובחנים של גברים, נשים וילדים, והלמה את חלחול התפיסה הבורגנית של המשפחה הגרעינית מהמעמדות הבינוניים אל מעמדות הפועלים בין מלחמות העולם, שלהם נועדו בדרך כלל דירות אלה. תפיסות בורגניות דומות של מוסד המשפחה והמרחב הביתי אפיינו גם את חברי תנועת העבודה שלרוב החזיקו ממילא – עוד לפני ההגירה – בתפיסות אלה ושימרו אותן גם בבואם לפלשתינה-א"י.²⁸ זאת ועוד, מאז המאה ה-19 הייתה הבעלות על יחידת מגורים פרטית בבניין דירות תופעה אוניברסלית כמעט מובנת מאליה בחברות מערביות. דירת המגורים נחשבה לתחום הפרטי המובהק בבניין, בעוד שטחי הבניין שמחוץ לדירה נתפסו כמרחב תווך בין הדירה ובין המרחב הציבורי שמחוץ לבניין.²⁹

בפלשתינה-א"י היה זה בעיקר 'חוג האדריכלים' שהוציא לפועל תכניות דירה בסגנון הפונקציונליסטי. חברי החוג הזה, אדריכלים יהודים שהוכשרו בבתי הספר של האדריכלות המודרנית באירופה, יישמו תפיסות אדריכליות אלה וחלוקת חללים ייעודית בתכנון בניינים

25 Jonas Frykman and Orvar Löfgren, *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 1987, pp. 125-126

26 תחושות של 'אובדן הבית', כפי שהראה בעז נוימן ביחס לגרמניה, הביאו אדריכלים לא להתייחס למבנה הפיזי בלבד אלא גם לתחושות וחוויות שייצרו את המרחב שנתפס כבית. בעז נוימן, 'אשרי יושב בבית', בתוך: הנ"ל, *להיות בעולם: עולמות גרמניים במפנה המאה העשרים*, עם עובד, תל אביב 2014, עמ' 46.

27 בשנת 1928 הוקם ביזמתו ארגון סיא"ם, הקונגרס הבין-לאומי לאדריכלות מודרנית (CIAM – Congrès International d'Architecture Moderne). בארגון פעלו כשלושים אדריכלים שניסחו את עקרונות האדריכלות המודרנית וקידמו את יישומה.

28 על כך ראו: תמי זוי, "ראויה המשפחה שיכנוה מחדש": תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט, בתוך: אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים), *חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ואישה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2011, עמ' 56-21; ענת הלמן, *אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט*, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 186-187, *Jewish Social Studies*, 22, 3 (2017), pp. 38-67.

29 דני רבינוביץ, 'דירה פרטית, בית משותף, מרחב ציבורי: יחידת המגורים הישראלית בין ד' אמות לנחלת הכלל', בתוך: שלי כהן וטולה עמיר (עורכות), *צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל*, חרגול, תל אביב 2007, עמ' 144.

בפלשתינה-א"י בכלל, ובתל אביב בפרט.³⁰ השינוי מדירות ב'חלוקה לא ייעודית של החלל' לדירות ב'חלוקה ייעודית-פונקציונלית' אפשר לא רק לקיים חיי משפחה גרעינית, אלא גם לחלוק את דירת המגורים עם דיירים שאינם בני המשפחה. בעוד בחלוקת החלל הלא-ייעודית אפשר היה להסב כל אחד מחדרי הדירה לכל שימוש בהתאם לצורכי הדיירים, והחדרים היו מחוברים זה לזה באמצעות דלת, בדירה ה'ייעודית' נבנה חלל ציבורי מרכזי שממנו הייתה גישה לחדרים השונים וגישה ישירה מחדרי המגורים לחדרי השירות (אמבט ומטבח).³¹ מתכננת הערים רחל קלוש מדגישה כי הדירות שנבנו בתל אביב בשלהי שנות העשרים תוכננו במכוון בהתחשב בצורכי חברת המהגרים והציעו מידה של פרטיות. בניינים אופייניים, שהיו הדוגמאות הראשונות לבתים משותפים, כללו ארבע דירות בקומה שבהן חדרים גנריים ושירותים ומטבח חיצוניים. מבנה דירה זה אפשר צורות שימוש שונות בחדרים, כולל אירוח ממושך של חברים וקרובי משפחה שזה עתה הגיעו לעיר.³² במקרים רבים נדרשו המהגרים, בעיקר מי שנמנו עם הבורגנות במרכז אירופה, להסתגל לתנאי דיור חדשים בפלשתינה-א"י, לוותר על סגנון הריהוט או תנאי הבישול המוכרים להם ולהסתגל לחיים בחללים קטנים יותר.³³ זאת ועוד, הנסיבות החברתיות שאפיינו את חברת ההגירה בארץ ישראל השפיעו על ארגון החיים בבית והביאו לכך שהשימוש בפועל במרחבי המגורים חרג פעמים רבות מהגיון הפרטיות שאפיין את המשפחה הבורגנית הגרעינית והפרקטיקות שלה. משפחות גרעיניות לא תמיד התגוררו יחדיו כי תהליכי ההגירה לפלשתינה-א"י ותנאי העבודה בה לא תמיד אפשרו לבני משפחה לחיות בצוותא. לעתים היגרו בני זוג לארץ בשלבים שונים, והיה גם מקובל שילדים יתחנכו מחוץ לבית המשפחה, במוסדות או בקיבוצים.

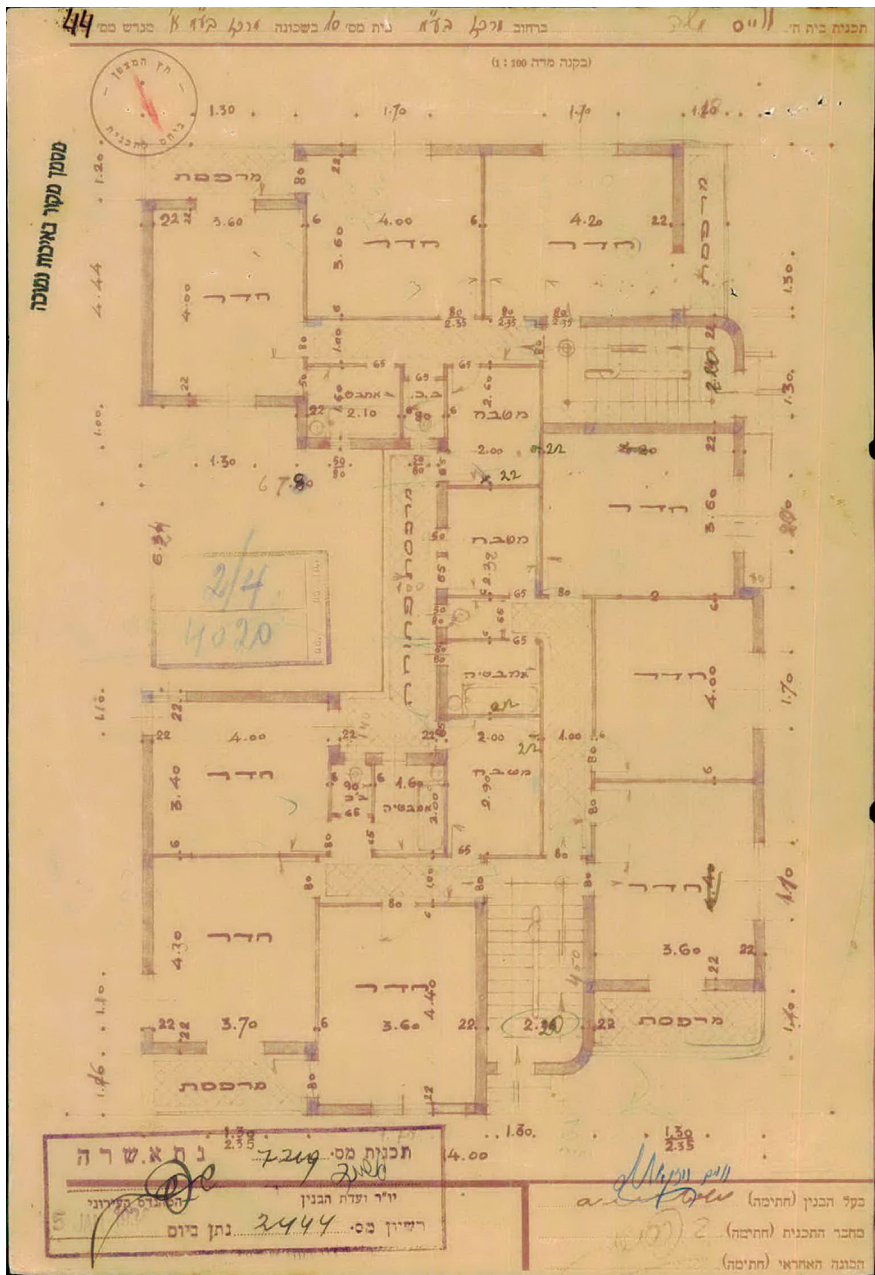
לא רק צורכי השוק והשעה או המבנה הפיזי של דירות המגורים הכתיבו את המגורים המשותפים, אלא גם נוהגי השכירות וההתערבות הממשלתית בשוק הדיור. בתקופת השלטון העות'מאני התקבעה פעילות שוק השכירות בחודש ה'מוחרם', ראש השנה המוסלמי. במקורה נועדה החלפת שוכרים בתקופה זו למנוע מגורים של יותר משנה בנכסי ואקף, שיעניקו זכויות בנכס לשוכרים. בפועל מקובל היה כי חוזי השכירות נפתחו מחדש בעת זו כדי לאפשר לבעלי הדירות להעלות את שכר הדירה ולשוכרים לתבוע שיפורים ותיקונים. נוהג זה הותיר תחושה של אי-ודאות בקרב שוכרים ומשכירים והביא

30 חברי 'חוג האדריכלים' שהיו מזוהים עם הציונות הסוציאליסטית קידמו את אדריכלות הבאוהאוס. אלונה נצן-שיפטן, 'מחלוקות באדריכלות הציונית: אריך מנדלסון וחוג האדריכלים של תל אביב', בתוך: רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), *תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף, רסלינג*, תל אביב 2005, עמ' 201-229; הלמן, *אור וים הקיפוח*, עמ' 22-27.

31 טנא, *הבתים הלבנים יימלאו*, עמ' 55-90.

32 Rachel Kallus, 'Patrick Geddes and the Evolution of a Housing Type in Tel-Aviv', *Planning Perspectives*, 12, 3 (1997), p. 305

33 דורית יוסף וגיא מירון, 'בורגנות וציונות בחיי הבית של יוצאות מרכז אירופה בארץ ישראל', *עיונים בתקומת ישראל*, 28 (2017), עמ' 210-214.

תכנית דיר 1-0 לדוגמה: בתכנית בניין ברחוב מרכז בעלי מלאכה 10 בתל אביב, 1934, אפשר לראות את חלוקת החלל הייעודית. החדרים בדירות מחוברים באמצעות מסדרון. ארכיון הנדסה, עיריית תל אביב (להלן: אהעת"א)

ל-1943 נבנו בה 1,600 חדרים בלבד, בחיפה נבנו 18,798 לעומת 2,622 ובירושלים נבנו 13,018 לעומת 3,678.³⁶ בעת המלחמה התהדק הפיקוח על שוק הדיור ובדצמבר 1940 פורסמה 'פקודת הגבלת שכר דירה (דירות)', שכר הדירה הוקפא והוקמו בתי דין לענייני שכר דירה בערים שונות.³⁷ שכר הדירה לא היה הנטל הכלכלי הכבד ביותר על תושבי פלשתינה-א"י גם בשנים שלפני המלחמה, אולם הקפאתו הקטינה את חלקו של שכר הדירה במכלול ההוצאות החודשיות.³⁸ יתר על כן, החקיקה המנדטורית, שקבעה כי דיירים מוגנים יתגוררו בדירה בלא הגבלת זמן וישלמו דמי שכירות קבועים, חייבה את בעלי הבתים למצוא סידור מגורים חלופי למי שהם ביקשו לסלק. ההסדר הכספי שנועד להתמודד עם המצב שיצרה החקיקה היה תשלום 'דמי מפתח' או 'דמי ויתור' של השוכרים הנכנסים לשוכרים העוזבים, שבפועל הועבר בחלקו גם לבעלי הבתים.³⁹ חוקי הגנת הדייר, הקפאת שכר הדירה והאיסור על סילוק הדיירים הפכו את השוכרים למעין בעלי בית ופגעו בטווח הארוך בזכות הקניין של בעלי הדירות, שלעתים היו אנשים מבוגרים שהשקיעו את מרב כספם ברכישת הבית והתקיימו משכר הדירה.⁴⁰ בתום המלחמה הגיעה צפיפות המגורים בערים לשיאה. על פי סקר שנערך בעבור הסוכנות היהודית בין פברואר לאפריל 1946, כמחצית מ-913 המשפחות שהשתתפו בסקר (409) התגוררו בחדר אחד ובממוצע 5.06 נפשות בחדר, 298 התגוררו בשני חדרים, ו-206 משפחות התגוררו בשלושה חדרים או יותר.⁴¹ השינויים בשוק הדיור במהלך מלחמת העולם השנייה ולאחריה, החמרת מצוקת הדיור מחד גיסא והרגולציה של שוק הדיור שהלכה והתהדקה מאידך גיסא, השתקפו בבתי המשפט הממשלתיים וב'משפט החברים', ערכאת הבוררות של ההסתדרות. המשפטים בשנות העשרים התמקדו בסוגיות של עבודה, שביתה ושכר, ובכך שיקפו את מצוקות חברי ההסתדרות בתקופה זו, ואילו למן המחצית השנייה של שנות הארבעים היו סכסוכי שכנים אחד מהנושאים המרכזיים שהעסיקו מערכת משפטית זו.⁴²

36 Arnon Gertz and David Gurevich, *Statistical Handbook of Jewish Palestine, 1947*, Dept. of Statistics, the Jewish Agency for Palestine, Jerusalem 1947, p. 297

37 'פקודת הגבלת שכר הדירה (1940)', תוספת מס' 11 לעיתון הרשמי, גיליון מיוחד מס' 1065, 20.12.1940, עמ' 230-234. ראו גם: Mark, 'Just Ring Twice', pp. 30-36.

38 על חלוקת ההוצאות במשפחה העירונית הממוצעת בשנים 1926, 1939 ו-1946 ראו: Gertz and Gurevich, *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, p. 319.

39 'פקודת הגבלת שכר דירה' אסרה על הדיירים להעביר לבעלי הדירה כל תשלום החורג משכר הדירה, אבל לא אסרה על העברת תשלומים בין שוכרים. הנוהג שנוצר הוא שהדיירים היוצאים חלקו את דמי המפתח עם בעלי הדירה. ראו: דין וחשבון של הועדה הציבורית לענין דמי-מפתח, משרד המשפטים, ירושלים 1957, עמ' 7-11.

40 Mark, 'Just Ring Twice', p. 34

41 Gertz and Gurevich, *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, p. 269

42 על נושאי המשפטים בשנות העשרים ראו טבלת התפלגות המשפטים במועצת פועלי חיפה על נושאי המשפטים בשנות העשרים ראו טבלת התפלגות המשפטים במועצת פועלי תל אביב 290, p. 153, De Vries, 'The Making of Labour Zionism', Table 4, וכן טבלת התפלגות במועצת פועלי תל אביב 290, p. 290, Shamir, 'The Comrades Law', על עלייה במספר סכסוכי השכנים

אפשר לסכם, אם כן, שהנוהג של חלוקת דירות מגורים היה פתרון כלכלי ומעשי למצוקת הדיור בחברת ההגירה. התפתחותו של סגנון הבנייה המודרניסטי הפונקציונליסטי סייעה ליישום והחקיקה המנדטורית, משנת 1940 בפרט, הכתיבה את תנאיו. אולם פענוח תופעת השכנות בדירות המשותפות אינו מסתכם בנסיבות שיצרו אותה. הגישה האנתרופולוגית של פייר בורדייה (Bourdieu), מרי דאגלס (Douglas) ורבים אחרים מלמדת כי מתחם המגורים עצמו הוא אתר חשוב של סוציאליזציה, וחקירתו מאפשרת גם ללמוד על הנורמות החברתיות שמחוץ לו.⁴³ בסיועה של אותה חשיבה אנתרופולוגית נביט כעת בדירות במטרה לחשוף כיצד נתרקמו יחסי השכנות בדירות המשותפות, וגם מדוע וכיצד הם הופרעו כאשר התגלעו סכסוכים בין השכנים.

כינונה של אינטימיות ומשבריה: מגדר ופרקטיקות חלוקת המרחב הביתי

בחינת הפרקטיקה היום-יומית של החיים בדירות המשותפות חושפת את חווית החיים בעיר ולא רק מודגמה היסטוריה ‘מלמטה’ של ערים אלא גם מציגה היסטוריה של נשים ומגדר. טקסטים אוטוביוגרפיים וייצוגים פופולריים של הנוהג חושפים שלמרות הקשיים שנבעו מהשכנות האינטימית, שהייתה עשויה לעורר אי-נוחות, מבוכה ואף דחייה ממש, היה ביכולתה בה בעת לספק קשר אנושי בחברת הגירה שבה רבים חוו זרות, ניכור ובדידות. כפי שכבר הראו עפרה טנא, תמי רזי ודבורה ברנשטיין, למרות היומרה של חוגים בתנועה הציונית לכוון חברה יהודית חדשה בפלשתינה-א"י, לצד מאמציהן של נשים לקידום שוויון זכויות, והגם שלנשים הייתה נוכחות בזירה הציבורית ובארגוני נשים, נותרה בפועל המשפחה היחידה החברתית הבסיסית, וחלוקת תפקידים מגדרית מסורתית המשיכה לאפיין אותה. הבית היה מקום עבודתן של נשים בערים, בעיקר הנשואות, ובתפקידן כעקרות בית הן ניהלו את משקי הבית, בישלו, ניקו ונשאו באחריות העיקרית

ראו: ידיעות מועצת פועלי תל אביב, 6 (1946). מחקר סטטיסטי מקיף של ‘משפטי החברים’ משנות הארבעים אינו בנמצא. בסיס הנתונים הקיים מתייחס בעיקר לשנות העשרים. אף על פי שבין תיקי ‘משפט החברים’ פזורים ניתוחים סטטיסטיים שערכו מפעם לפעם מי שאיישו את הערכאות המקומיות, יש קושי בעריכת סטטיסטיקה מקיפה של השנים המאוחרות יותר. לא נשתמרו כל הדיונים, ובין המסמכים ששרדו מצויות תלונות שלא ידוע אם הגיעו למשפט.

43 פייר בורדייה, ‘הבית הקבילי’, בתוך: קלוש וחתוקה (עורכות), *תרבות אדריכלית*, עמ' 267-285; Mary Douglas, ‘The Idea of Home: A Kind of Space’, *Social Research*, 58, 1 (1991), pp. 287-307.

44 רזי, ‘ראויה המשפחה שיבונה מחדש’; דבורה ברנשטיין, “בין האשה-האדם ובין אשת-הבית”: אשה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת היישוב, בתוך: אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*, ברירות, תל אביב 1993, עמ' 83-103. ארגון ויצ"ל למשל הכשיר נשים להיות עובדות משק בית יעילות, ואדריכלות בפלשתינה-א"י עסקו בפיתוח דגמים של מטבחים מודרניים שישתרו את עקרות הבית. Sigal Davidi, ‘By Women for Women: Modernism,

לגידול הילדים.⁴⁴ כפי שמראה לין אטווד (Attwood) בנוגע למציאות חייהן של נשים ברוסיה הסובייטית, לנוכח הפער שבין התעמולה שדגלה בשוויון בין המינים לנורמות ניהול משק הבית, נטל הניהול וההסדרה של שגרת החיים בדירה המשותפת נפל בעיקר על כתפיהן של נשים.⁴⁵ הנשים הן שחלקן וחילקו ביניהן פריטים חומריים ואת הזמן, החלל והמרחב שיצרו המגורים המשותפים. הן תיאמו את השימוש במטבח, במרפסת ובחדרי השירות (שירותים ומקלחת), התאימו את זמני הבישול, הכביסה והמקלחות וחילקו ביניהן את מטלות הניקיון השוטף של הדירה. כשהשכן האינטימי היה רווק, הייתה יכולה שכירות המשנה לספק מלבד שכר הדירה גם תעסוקה והכנסה צדדית לעקרת הבית בשירותי ניקיון, בישול וכביסה.⁴⁶ במסגרת השכנות האינטימית יכלו רגעים של סולידריות, של תמיכה הדדית ושל שיתוף בין נשים לבוא לידי ביטוי, למשל בשיתוף בכלים או בטיפול בילדים בעת מחלת האם.⁴⁷ חלוקה ושיתוף בין נשים ותמיכה הדדית בקרב נשים החיות בדוחק כלכלי לא היו תופעה ייחודית לארץ או לתקופה ואפיינה נשים עניות בלונדון במפנה המאה ה-20, ברפובליקה הדומיניקנית בשנות השישים, ונשים שחורות בארצות הברית ובאפריקה בדורות האחרונים.⁴⁸ בספרו האוטוביוגרפי של השחקן והמפיק חיים טופול על ילדותו בשכונת פלורנטין בתל אביב, שבה חלקה משפחתו דירת מגורים עם משפחה נוספת, הוא מתאר את שיתוף הפעולה בין הנשים שנאלצו לחלוק במרחב העבודה הביתי כמעין אידיליה שבה 'הן לא "נכנסו" האחת בשנייה אפילו בעת ההכנות לשבתות או לחגים, כשטרחו במטבח המשותף'.⁴⁹ בכתבה 'שותפות בדירה ברכה או קללה', בעיתון הנשים עולם האשה בקיץ 1942, תיעד הכתב ביקור ב-12 דירות משותפות וביקש לעמוד על טיבם של החיים בצוותא.⁵⁰ ברוב הדירות שביקר הוא קיבל את הרושם ש'קשה אך מסתדרים איך שהוא', ושתיים מהדירות הותירו עליו רושם מיוחד. בראשונה שתי השכנות, שבתחילת הביקור נראו לא מרוצות אחת מהשנייה, סיפרו איך הסתייעו זו בזו בגידול הילדים, וכיצד

Architecture, and Gender in Building the New Jewish Society in Mandatory Palestine',
Architectural Research Quarterly, 20, 3 (2016), pp. 217-230

Attwood, *Gender and Housing in Soviet Russia*, pp. 25-31 45

בת-שבע מרגלית-שטרן, 'תנועת הפועלות בארץ-ישראל: מועצת הפועלות 1920-1939', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1997, עמ' 263. נשים שנדרשו לסייע לפרנס את משפחותיהן או לפרנסן בגפן השתמשו בהיכרותן עם מלאכות הבית כדי לקיים עסקים זעירים. טליה פפרמן, 'זימות נעלמה: פעילות כלכלית עצמאית של נשים בחברה הישראלית, 1930-1980', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2011, עמ' 48.

משה ופני פרברג, למשל, שאלו כלים מחיה וחיים יגוביץ שכביהם התגוררו בשכונת בורוכוב, וכשפני פרברג שהתה בבית הבראה במשך ארבעה חודשים כדי להחלים ממחלה, טיפלה יגוביץ בילדי הזוג. פסק דין בתיק מספר 13.2.1947 ב/12/48; אה"ע, 1-3056-IV-250.

Ellen Ross, 'Survival Network: Women's Neighbourhood Sharing in London before World War I', *History Workshop Journal*, 15, 1 (1983), pp. 6, 23 note 22 48

חיים טופול, *חיים מספר על טופול*, עידנים, ירושלים 1983, עמ' 12-14. 49

רפורטר, 'שותפות בדירה ברכה או קללה', *עולם האשה*, ט' באב תש"ב, עמ' 7 ו-9. 50

השותפות תרמה לחיי הזוגיות שלהן כי אפשרה לכל אחד מהזוגות לצאת לבלות בידיעה שהשכנה משגיחה על הילדים. בדירה השנייה התגלה ‘קולקטיב הקסמים’, בלשון הכתב, שבו שתי המשפחות גידלו את הילדים ביחד באותו החדר, קבעו לעצמן תקציב משותף והנשים טיפלו במשק הבית ובילדים לסירוגין. בסיום הכתבה הגיע הכתב למסקנה כי ‘אין ספק, שהרבה הרבה משפחות, שמצבן הכלכלי הבינוני לא הזיק אותם מעולם לאמצעי שתופי זה, המתחדות עם דאגותיהן ובעיותיהן בינן לבין עצמן, היו מקלות על אורח חייהם בהרבה אילו השכילו למצוא להן בת זוג לדירה ולטורח היומיומי’.⁵¹

למרות המסר האידילי שבכתבה ופוטנציאל התמיכה שהיה גלום בדיוור המשותף בחברת מהגרים, בפועל דרש הכורח שבשיתוף במצרכים, בחלוקת הזמנים ובחלל הדירה התאמות, מאמצים ופשרות, וחשיפתם מבירה מאילו חומרים הורכבה האינטימיות הביתית ומדוע הדירות המשותפות היו כר פורה להתלקחותן של מחלוקות. סוגיות רבות שנבעו מהניהול השוטף של משק הבית לא נגעו לשאלה אם לגיטימי לקיימן בדירת המגורים, אלא לאופן שבו בוצעו ומשך זמן ביצוען. תיאומים והסכמות נגעו בהרגלים, בחינוך ובמסורות התרבותיות של הדיירים. הרגלי בישול היו לסלע מחלוקת בשל השימוש המשותף במטבח. משך זמן הבישול של דיירת או של דייר אחד יכול היה להפריע לדייר או לדיירת האחרים.⁵² גם התבשילים עצמם – חומרי הגלם שלהם, התבלינים והריחות הנלווים לבישול – עוררו כעסים.⁵³ אפילו מי ששכרו דירה בלי זכות שימוש במטבח היו יכולים להיקלע למחלוקות על ענייני בישול כשהחליטו בכל זאת לבשל בשטח המושכר. כמו למשל חנן ולאה כץ, ששכרו חדר ללא זכות שימוש במטבח בביתו של מנחם גוטפלד בתל אביב, וסידרו לעצמם לאחר חצי שנת מגורים פינת בישול בחדרם. הריחות שעלו ממנה הגיעו לחדר הסמוך והטרידו את אשתו של גוטפלד.⁵⁴ הרגלי הניקיון וההיגיינה הביתית הטרידו את הדיירים ולא נשים בלבד מחו עליהם.⁵⁵ יעקב קלינמן ביקש לחייב את אברהם וקס שעמו חלק צריף בשכונת נווה שאנן תל אביב לכבס בחוץ, כפי שנהגו שאר תושבי השכונה, לא לשפוך את מי הרחצה לקערת המטבח, לנקות את השיניים בבית הכיסא ולא במטבח, ולא לירוק לאותה

51 שם, עמ' 9.

52 ישראל שטיגר נגד אשר רוזנבוים, 4.11.1946, פסק דין בתיק מספר 53/46, אה"ע, IV-250-72-1-3056 א'.

53 שושנה גולדברג נגד צפורה וצבי וינדלינג ויעל יוסמן, תביעה יסודית 9/46, תביעה נגדית 37/46, שם, IV-250-720-1-3056 א'.

ארבע שנים קודם לכן תבעה שושנה גולדברג את חיים יוסמן (שנעדר מהתביעה שלעיל), בטענה שעליו לשלם שכר דירה גבוה יותר. בדיון ערעור בתיק בבית הדין העליון הסבירה גולדברג שהיא בחרה בזוג יוסמן כדיירים מכיוון שהם היו זוג צעיר ‘שהיה בבחינת שכן קל’. בתביעה התלוננה גולדברג על הרגלי הניקיון שלהם וטענה שהם משאירים את צואת תינוקם באמבטיה, שבתיה הפך ל‘רכוש אויב’, והוסיפה שהם מרבים לארח אנשים בדירה ובהם גם ערבים. ערעור על פסק הדין בתיק מספר 107/42, שם, IV-245-848.

54 מנחם גוטפלד נגד חנן ולאה כץ, תיק מספר 6/44, שם, IV 250-72-1-3056 א'. ראו גם: חוה סימנהוויז נגד אלקה צימר, תיק מספר 12830/380, שם, IV-250-27-5-419.

55 למשל: משה ופני פרברג נגד חיים וחיה יגוביץ. פסק דין בתיק מספר 12/48, ב, 13.2.1947, שם, IV-250-720-1-3056 א'.

קערה שבה שטפו את כלי האוכל.⁵⁶ אי־שקט והתמרמרות התעוררו גם בשל צריכת חשמל, האזנה לרדיו או לתקליטים והרגלי אירוח.⁵⁷ אהרן שבתאי תמצת את תחושת חוסר הנחת שעוררה האינטימיות הביתית בסיפור קצר שפרסם והוקדש לדירת המגורים המשפחתית שלו בשיכון עובדים ברחוב פרוג שבצפון תל אביב. הוא כתב: 'הדיירים היו סמל הזרות, זרות מאיימת זו התחדדה משום שתמיד העיקה העובדה המחפירה שהם חודרים ומחללים את "בית הכיסא"'.⁵⁸ אפשר לסכם שבמסגרת המגורים עם השכנים ביקשו השותפים לקבוע כיצד יראו מרכיבים שונים של האינטימיות הביתית, כיצד השכן ינקה את הדירה, יצחצח שיניים, מה יונח על צלחתו בעת ארוחת הצהריים, מתי יאזין למוזיקה ועם מי הוא יבלה את שעות הפנאי שלו, אך נאלצו להתמודד עם חוסר היכולת לחייב את רצונם.

אולם כישלון הניהול של משק הבית המשותף היה טמון לא רק בהיבטים המעשיים והכלכליים שהוצגו עד כה, אלא גם בנורמות חברתיות, מוסריות ומגדריות, כפי שימחיש המקרה הבא. בנובמבר 1947 תבע ב'משפט החברים' של תל אביב ישראל בן־שם, בעל בית ב'מעונות העובדים ה' וראש משפחה בת ארבע נפשות, את דבורה קלור ונודי שוורץ, שתי רווקות ששכרו חדר בדירתו.⁵⁹ לבן־שם, שמשפחתו התגוררה בחדר אחד, היו תלונות על הדיירות שלו. כמו רבים מכתבי התביעה שנידונו ב'משפט החברים', תלונותיו נגעו לשימוש מוגזם בחשמל, בכירה חשמלית וברדיו ועוד הוא טען כי השתיים הפחיתו משכר הדירה על דעת עצמן. כמו במקרים אחרים, גם כאן התגלעה אי־הסכמה בנוגע לפתיחת דלתות וחלונות ושימוש בחללים המשותפים. בן־שם טען כי השתיים סירבו להשאיר את הדלת המחברת בין שני חדרי הדירה פתוחה, חסמו את המרפסת ובילו זמן רב מדי בשירותים ובאמבטיה. עוד הוא הלין שדיירותיו לא השתתפו בניקיון הדירה, הפרזו בקבלת אורחים, לא דפקו על הדלת והפכו את הדירה ל'הפקר' בלשון הפרוטוקול, הטרידו את בני משפחתו, וקלור אף תקפה את אשתו. בחינה מקרוב של הטענות מלמדת שכדי להוכיח לבית המשפט שהדיירות לא ראיות ושנוכחותן פגעה בביתו, צייר בן־שם את התנהגותן כמאופיינת בנהנתנות, בפזיזות ובבזבז זמן וכסף. תכונות אלה בוודאי לא עלו בקנה אחד עם האתוס העמלני והסגפני של חברי ההסתדרות. שורש הביקורת על התנהגותן היה בפער שבין

56 יעקב קלינמן נגד אברהם וקס, 27.12.1946, שם, IV 250-72-1-3056 א'.

57 ראו למשל: אהרון צוקרמן נגד יואל מץ ומרים מץ בתיק מספר 46/47 ב, 3.6.1947, שם, IV-250-72-1-3056 ב'; נחמה זיצר נגד זליג מקבירסקי פסק דין בתיק מספר 122/47 ב, 25.9.1947, שם, IV-250-72-1-3056 ב'. בחינתו של נפתלי וגנר את ייצוגו של מרחב השמע המשותף (שאינו חופף את המרחב הנראה) בספרות העברית הראתה שהוא מופיע כמרחב שסביבו מתקיים דיון בין שכנים החיים באותו רחוב או שכונה ושוב מתמוזגות או מתעמתות תרבויות שונות. נפתלי וגנר, 'חלונות מוזיקליים: קונפליקט ופיוס במרחב־שמע משותף', בתוך: מיכאל וולפה, גדעון כ"ץ וטוביה פריילינג (עורכים), **מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, (2014), עמ' 789-807.

58 אהרון שבתאי, 'רחוב פרוג 15', הארץ, מוסף תרבות וספרות, 2.10.2016, עמ' 1.

59 ישראל בן־שם נגד דבורה קלור ונודי שוורץ, פסק דין בתיק מספר 56/47 ב, 21.11.1947, אה"ע, IV-250-71-1-3056 ב'.

הציפיות מנשים בכלל, ומרווקות בפרט, להתנהגותן בפועל. בחברה שבה רווקות נחשבה חיסרון או עמדת נחיתות יחסית למשפחה ההטרונורמטיבית, השתמע מדבריו ומן השימוש במילה ‘הפקר’ בפרט, שהן פגעו בו ובמשפחתו בכך שלא התחשבו בנורמות ההתנהגות וייתכן שאף בנורמות המוסר בנות הזמן.

קלור ושוורץ מצדן דיווחו כי שכרו חדר עם זכות שימוש בארון, אך בן-שם השתמש בו גם לצרכיו ולבסוף אף זרק את בגדיהן מתוכו והוציא אותו מהחדר, לכן הן החליטו להפחית את שכר הדירה ששילמו. לאחר מכן הן הציגו תמונת מראה של רוב ההאשמות נגדן. הן טענו כי מקור ההצקות היו אשתו וילדיו של בן-שם. אשתו כינתה אותן בכינויי גנאי והן נאלצו להגיב מתוך הגנה עצמית. הן לא יכלו להשאיר את הדלת בין החדרים פתוחה כי דרישה זו הפרה באופן בוטה את פרטיותן, ומנעה את קיומו של מרחב נפרד שמסמנת הדלת הסגורה.⁶⁰ לדבריהן הסיבה היחידה לכך שאורחיהן הפסיקו לדפוק על הדלת הייתה שאשתו של בן-שם ירקה בפניהם. הן סיכמו שאין לאסור עליהן לארח בדירה ולהשתמש ברדיו ובמגהץ. הן השתמשו בטיעונים הפוכים לאלה של בן-שם, וציירו את עצמן כחסכניות וצנועות באופן שהלם את אתוס ההסתדרות. הן הסבירו שאי-אפשר להאשימן בשימוש יתר בכירה החשמלית כי תמיד אכלו את ארוחותיהן מחוץ לדירה ומעולם לא בישלו, והשתמשו בכירה רק כדי להרחיח מים לתה. כשהתלוננו על האופי האלים של אשתו המשסה את ילדיה בהן, הן הציגו את התנהגות משפחת בן-שם כאימפולסיבית ולא כקשורה לסיטואציה מסוימת, אלא לאופי הרע של בני המשפחה. ההתנהגות המשפחתית, טענו השתיים, פגעה בשמן הטוב. טענותיהן של קלור ושוורץ וטענותיו של בן-שם מוכיחות שהמחלוקת חרגה מהגבולות הפיזיים של דירת המגורים ומההיבטים המעשיים של ניהולה, וקיבלה ביטוי פומבי. מה שנידון במשפט היה כבוד הנשים מזה וכבוד המשפחה מזה. הדיון בין קלור ושוורץ למשפחת בן-שם נסב, אם כן, סביב שני דגמים של נשיות: נשיות ‘מינורית’ צנועה, חסכנית ושקטה (והסתדרותית), ונשיות מוחצנת, בוטה, בזבזנית ורועשת, וכל צד היה מעוניין להציג את עצמו כשקול ומאופק ואת הצד השני כבוטה ומוחצן בהתנהגותו. הקריאה המעמיקה של המשפט מלמדת שמלבד סוגיות מעשיות, ההתנהגות של ‘השכנים האינטימיים’ הופיעה ב’משפט החברים’ במונחים נורמטיביים ומגדריים.

ניתוח עומק של משפט נבחר, ודוגמאות ממשפטים אחרים שיובאו בהמשך, מראים שהדיונים המשפטיים שופכים אור לא רק על החיים בבית העירוני של חברי ההסתדרות, אלא גם מלמדים כיצד הדיון המשפטי בשכנות האינטימית נקשר בתהליכי מיסוד של גבולות מוסריים וחברתיים. כפי שציין דוד דה פריס בעניין תפקידם של משפטי החברים ביצירת קהילת עובדים בשנות העשרים, גם ההיבטים הפרוזאיים ביותר של מגעים חברתיים בדירות מגורים והיחסים הבין-אישיים שנתרקמו במשקי בית משותפים חושפים

60 בחיבורו מ-1909 עמד הסוציולוג גאורג זימל על כך שכאשר דלת הבית פתוחה היא מסמנת את החיבור בינו ובין החוץ, ובהיותה סגורה היא מסמנת את ההפרדה. החיבור פורסם מחדש: Georg Simmel, ‘Bridge and Door’, *Theory, Culture & Society*, 11, 1 (1994), pp. 5-10.

כיצד המתדיינים והשופטים הגדירו התנהגות חברתית ומוסרית הולמת בין כותלי הבית.⁶¹ הדיונים המשפטיים עסקו גם בשאלה הרחבה יותר שעוררו המגורים המשותפים: על פי אילו נורמות חברתיות ומוסריות רצוי לנהל את הבית המשותף? מן הפרוטוקולים של בתי המשפט עולות התפיסות הנורמטיביות בדבר הספֶּרָה הביתית, פרקטיקות שנהגו בתחומיה ובגבולות החברתיים והמוסריים שלה.

סוגיה מוסרית מובהקת אחרת שעלתה לדיון היא שאלת השיכון של פליטי מלחמת העולם השנייה. בעלי דירה, דיירים ראשיים ושוכרים, לא תמיד ששו להעניק דיור ל'פליטי המלחמה' (כלשון התקופה), חסרי בית בהגדרתם. ייתכן שחששו להכניס לבתיהם אנשים במצב נפשי או כספי קשה, ייתכן שכך היו נוהגים בכל אדם ועובדת היותם פליטים הייתה שולית. בפסיקות של 'משפט החברים' ניכרת גישה מוסרית חד-משמעית לזכותם לשיכון, והשופטים נטו לפסוק לטובתם. כך למשל במקרה של יוסף גולדנברג מתל אביב שסילק פליט מאירופה וקרוב משפחה של דייר המשנה יוסף ספיר־שטין שהתאלמן זמן קצת קודם לכן. פסק הדין היה חמור. השופטים התריעו שאם התנהגותו של גולדנברג תחזור על עצמה הוא יסולק מההסתדרות (כאמור, עונש חמור מאוד במסגרת 'משפט החברים'), וחייבו אותו לפרסם מודעה בעיתונות, שבה היה עליו להביע את התנצלותו לפני השניים ולהצהיר שיאפשר לפליט לגור בדירה עד שימצא דירה משלו.⁶² עמדתו של 'משפט החברים' בנוגע לשיכון הפליטים לא הייתה שונה מזו שבאה לידי ביטוי בקולות שהשמיעו קבוצות פוליטיות אחרות ביישוב, וסירוב לשכן פליטים ספג ביקורת ציבורית גם בדפי המשקיף ועתון מיוחד.⁶³ ההכרעות בנוגע לשיכון הפליטים מדגישות את ההיבט הערכי של פסיקות בית הדין ההסתדרותי, ואת נכונותם של השופטים להפוך אותם לשכנים של תושבי הארץ הוותיקים יותר. במקרים אלה ההיבטים המעשיים של המגורים נעשו שוליים בהשוואה למשמעויות המוסריות של מתן קורת גג לפליטים. אפשר לסכם אפוא שבדיונים במשפטי החברים מופיעים במפורש ובמובלע הערכים החברתיים והמוסריים שבעלי הדין והשופטים עשו בהם שימוש כדי להגדיר מהו 'בית', ונחשף גם מקומה של ההסתדרות בעיצובה של הספרה הביתית. בעקיפין מאפשר ניתוח הדיונים להבין כיצד נתפסו ביישוב בשלהי תקופת המנדט בית מוסרי ושכן ראוי.

פריעת האינטימיות הביתית: המלחמה העולמית ומלחמות שכנים

כאמור, השפעותיה של מלחמת העולם השנייה ניכרו היטב ביחסים בין השכנים האינטימיים. השילוב של המחסור בדיור, שהגדיל את מספר הדיירים שחלקו דירות מגורים, עם הקושי

61 De Vries, 'The Making of Labour Zionism', pp. 141-142

62 פסק דין בתיק מספר 150/46 ב, 22.9.1946, אה"ע, 1-3056 IV-250-72 א'.

63 'קשיחות לב לגבי עולה ממאוריציס', המשקיף, 5.9.1945, עמ' 4; 'רופא אוסר על דיירו לאחסן אחות-פליטה', עתון מיוחד, ערב ראש השנה תש"י (23.9.1949), עמ' ד.

החוקי לסלק שוכרים הביא לריבוי סכסוכים בין שכנים, ואלה הלכו והחריפו.⁶⁴ עיתונות התקופה, ובעיקר עתון מיוחד הסנסציוני, הרבו לסקר סכסוכי שכנים ששיקפו תככים, מזימות ויצרים עזים ומקרים משונים אחרים.⁶⁵ למשל מקרה שבו דייר בדירת ארבעה חדרים, שבה התגוררו שלושה זוגות ורווק שזה עתה עבר אליה, נכנס למיטתו בשעת לילה מאוחרת בתום יום עבודה מפרך בבית הקפה שבבעלותו וזמן קצר לאחר מכן חזה בדייר הרווק נכנס לחדר וצועד לכיוון המיטה. בעל בית הקפה החל להכות את הדייר החדש אך זה נותר אדיש. לאחר מכן התברר כי הדייר סהרורי ומתהלך בשנתו.⁶⁶ כך תיארה לוטה כהן בדבר הפועלת את מצב הדיור בקיץ 1944:

טרם נסתיימה ההפסקה הגדולה שחוקי המלחמה הטילו על פעולת האדריכלים [...] עדיין קובעים זוגות צעירים את מועד נשואיהם לפי האפשרות לשכור חדר ועדיין אין להם סיכויים רבים למצוא אותו [...] – והבעיות הצפויות לנו לאחר המלחמה עולות באופן [...] במשך השנה הובהר לנו – אם אמנם היה עוד צורך בכך – מה תלוי שלומה של האוכלוסיה העירונית בתנאי דירה בריאים [...] מי איננו מכיר את אימת דיירי המשנה, למשכיר וגם לשוכר? כמה כוח מתבזבז לשוא כאשר בלי הרף מגרדים בעצבים קשיים קטנונים שאין להימנע מהם כל זמן שגרים יחד אלה שאינם שייכים זה לזה.⁶⁷

השפעותיה של מצוקת הדיור הפכו אפוא את השכנות האינטימית לסוגיה ציבורית שעוררה גופים שונים לפעולה. בינואר 1945 יזם ועד הקהילה בחיפה את הקמתה של ‘הלשכה הציבורית ליישוב סכסוכי-דירות’ כדי להתמודד עם עומס מקרי הסכסוכים שהובאו לפניו בתי המשפט הממשלתיים והמוסדות הציבוריים, ולחנך את הציבור לקיים יחסי שכנות

64 ראו למשל: ‘מאז החלה מצוקת הדירות, אין כמעט בית בלי מריבות. בעלי בתים מתקוטטים עם דיירים, דיירים עם דיירי משנה – וממציאים כל מיני המצאות למרר איש חייה רעהו. הסכסוכים הללו נגמרים לעתים תכופות בבית החולים, בהתערבות מ.ד.א. וכמובן שמספקים “עבודה” למשטרה ולבתי המשפט’. ‘בעלת בית שופכת “חמתה על ילדה קטנה”’, עתון מיוחד, ט”ז באייר תש”ו (17.5.1946), עמ’ ג.

65 ראו למשל: ‘בתשוקתו להעלות את שכר הדירה – מכריז על השכרת חדרים תפוזים כדי להטיל אימה על דיירי’, שם, כ”ד בחשון תש”ב (14.11.1941), עמ’ ג; “נקמתו” של דייר-חייל בבעל ביתו כשהיה מוטל תחת גלגלי טאנק’, שם, כ”ב בכסלו תש”ב (12.12.1941), עמ’ ג; ‘בעלי הבתים אינם מעוניינים בדיירים המשלמים שכר-דירה כדין ומחפשים דרכים להיפטר מהם באמצעות פסקי דין’, שם, ה’ בשבט תש”ב (7.1.1946), עמ’ ד; ‘הדי דפיקת בעלת-בית יגיעו לביה”ד העליון: גב’ צפורה-פייגה שדפקה בדלת דיירה בלילות נאלצת לבלות את זמנה בבית המשפט בימים’, שם, כ”ח בכסלו תש”ה (14.12.1944), עמ’ ג; ‘חדר סגור פותח פתח לריב שכנים’, שם, ערב סוכות תש”ו (21.9.1945), עמ’ ו; ‘התנפלות מאורגנת על דיירי משנה’, שם, י”ט בחשון תש”ו (26.10.1946), עמ’ ה; ‘ממרר חי דיירו במאות צעירות יפות’, כ”א באדר א’ תש”ו (22.2.1946), עמ’ ב; ‘העליל על שכנו שהוא טרוריסט’, שם, ח’ בתשרי תש”ו (3.10.1946), עמ’ ג.

66 ‘התערור משנתו ומצא גבר זר ליד אשתו – הבעל נתן מכות רצח לאורח הבלתי צפוי אבל לאחר חקירה ודרישה נתגלה שהוא סהרורי’, שם, כ”ז בסיון תש”ה (8.6.1945), עמ’ ג.

67 לוטה כהן, ‘יוקר הדירות וספרות בקרקע’, דבר הפועלת, חוברת העשור, 13.7.1944, עמ’ 88-89.

טובים יותר.⁶⁸ ביוני 1945 יזמה הלשכה משפט פומבי מבוסס שבו השתתפו דמויות מפתח ביישוב, כמו למשל השופט הרצל רוזנצוויג, עורך הדין דוד בר-רב-האי ופרופ' יוסף ברור, שכיהן כנשיא הטכניון בראשית שנות השלושים.⁶⁹ במשפט הועלו האשמות 'על הפרת שלום בין שכנים ע"י סיכסוכי-דירות, על דרישות מופרזות לתשלום "דמי מפתח" ושכר-דירה גבוה ועל אי הושטת עזרה לשרידי הגולה', ופסק הדין גינה את הסכסוכים וחייב את הצדדים בהתנהגות טובה.⁷⁰ השינוי ביחסי הדיירים במהלך מלחמת העולם השנייה ולאחריה לא נעלם גם מעיני השופטים של מועצות הפועלים העירוניות שנחשפו למטר התביעות ששטף את בתי הדין.

בסיכום החודשי שערך בית הדין בתל אביב בינואר 1945 צוין כי 'המלחמה בין הצדדים נטושה כבר, שלא כבשנים קודמות על דירה או חדר שלם אלא על חצי חדר. האחד נאחז ממש בגרירתו של חברו ואיננו נרתע מלטמא את רגשותיו האינטימיים של משנהו'.⁷¹ מועצת פועלי חיפה שקלה להקים ערכאה נפרדת שתדון אך ורק בסכסוכי דירה, וביטאונה הרשמי ידיעות מועצת פועלי חיפה מיוני 1946 סיכם את הבעיה:⁷² 'הפרובלימה העיקרית המטרידה את הפונים אליה [הלשכה המשפטית] היא שאלת הדירות וסכסוכי שכירות. במחצית השנה הזו פנו ללשכה למעלה מ-500 חברים וכ-90% מהעניינים שהתבררו היו ענייני שכירות לכל צורותיהם וגוניהם [...] משנגזר על אנשים לגור בכפיפה אחת, באין ברירה אחרת, הם נעשים "בעלי אמצעות" למרר את חיי דייריהם'.⁷³

בעקבות מציאות הדיור בשנות הארבעים התפתחו סוגים שונים של מעשי הצקה והטרדה, שהיו ייחודיים למריבות בין 'שכנים אינטימיים' והפכו את שגרת החיים השוטפת לסיט מתמשך. הצקות אלה נעשו בדרך כלל בעקיפין, בלי מגע מפורש או אינטראקציה ישירה, ובאו לידי ביטוי במגוון עשיר ויצירתי של הפרעות: הזזת חפצים אישיים של הדיירים בהיעדרם, גניבת כלי מטבח ומזון, לכלוך הכביסה הנקיה, חסימת דרכי מעבר, נעילת דלתות והגפת חלונות שהיו אמורים לשמש דרכי מעבר ואוויר וכו'. פנינה שניד, למשל, טענה שהנתבעים מאיר והדסה סמט עשו חור בקיר בית הכיסא המשותף שהיה

68 'חיפה: חבר בוררים לסכסוכי דירות', המשקיף, 5.12.1944, עמ' 4; 'בלשכה הציבורית ליישוב סכסוכי דירות בחיפה', הצופה, 15.10.1945, עמ' 3. בתשעת החודשים הראשונים של פעילות הלשכה הובאו לפניה 113 סכסוכים.

69 מסורת המשפטים הפומביים, ששימשו כלי לתעמולה, לחינוך הציבור ולעיצוב דעת קהל, הייתה חלק מתרבות הפנאי ביישוב בשנות השלושים והארבעים, ודנו בהם גם בנושאים שונים, למשל הפלות. ראו: לילך רוזנברג-פרידמן, 'הפלות מלאכותיות: כבואה לדיקונו הרבוגני של היישוב', עיונים בתקומת ישראל, 24 (2014), עמ' 257.

70 'סכסוכי הדירות במשפט ציבורי בחיפה', על המשמר, 19.6.1945, עמ' 4.

71 מועצת פועלי תל אביב ויפו - משפט החברים, סקירה חודשית 1-31 בינואר 1945, עמ' 1, אה"ע, IV 250-72-1-3056 ב'.

72 דיון במועצת פועלי חיפה, שם, IV-250-27-5-120.

73 ידיעות מועצת פועלי חיפה, 6 (יוני 1946), עמ' 20-21.

ממוקם במרפסת של ביתם של הנתבעים בתל אביב, והפתיעו אותה ואת בני משפחתה בשעה ששהו בו, ולעתים הם גם נעלו את בית הכיסא ומנעו ממשפחתה את הכניסה אליו. הסמטים גם הרסו את הצמחים שגידלה בגינה, והפכו את המקלחת המשותפת למחסן, שבו כיבסו והפריעו לרחצה.⁷⁴ ההטרדות כללו גם פלישה לחדרי השינה. דייר המשנה משה מרמלשטין האשים את מאיר לוינסקי שמנע ממנו לישון במיטה בחצי החדר ששכר בדירתו, גרם לו לישון על כיסאות, מנע ממנו לחזור לחדרו לאחר המקלחת ואילץ אותו לבלות לילות בחדר בבית מלון.⁷⁵

טקטיקות ההצקה בין שכנים לדירה במחצית השנייה של שנות הארבעים היו נוכחות בשיח הציבורי עד כדי כך ששימשו עיתונאים כמטפורה למדיניות הניהול של מחנות העקורים (DP Camps) באירופה. רשימת ביקורת ארסית שפורסמה בעיתון *המשקיף*, שזוהה עם התנועה הרוויזיוניסטית, השוותה את השכנים ‘גסי הרוח’ לנאצים ואילו את השכנים ‘יפי הנפש’ לסר הרברט אמרסון (Emerson), נציב הפליטים מטעם חבר הלאומים, שמונה לתפקידו ב־1938. ‘שיטתם [של השכנים “יפי הנפש”] היא לא פחות יעילה אבל הרבה יותר הוגנת’, מבהיר הכותב. ‘גם להם תרי”ג מיני תחבולות ערמומיות, אבל אחת יותר הוגנת מחברתה, יותר תרבותית מחברתה, יותר אסטטית מחברתה. זה גס הרוח וחסר המצפון מקים – אם לדבר כלשון של דוגמה – מחנות ריכוז, מרתפי עינויים וכד’. זה האסטט טוב הלב יוצר רק “תנאים פחות מאידאליים”⁷⁶. בין שהשכנים נקטו ‘דרכים תרבותיות’ למרר את חייהם של שותפיהם לדירה ובין שלא, בפועל הגיעו ההצקות לא אחת לעימות ממש. כשנתגלעו מחלוקות על ניהול הבית, אלימות מילולית ופגיעה בכבוד היו חלק מרפרטואר התגובות, מה שממחיש את ההיבט הפומבי-ציבורי של סכסוכי הדירה.⁷⁷ האלימות המילולית שהופיעה בד בבד עם ההצקות או בעקבותיהן הייתה לעתים רק שלב מקדים לאלימות פיזית שבמקרים מסוימים הייתה קשה.⁷⁸ מקרי התביעה החמורים ביותר כוללים גם תלונות על הפלה כתוצאה ממכות,⁷⁹ תיאורי הכאת פעוטות,⁸⁰ ועדויות של רופאים וקבלות על טיפולים רפואיים.⁸¹

כבר הובהר שתפקידן של נשים כמנהלות משק הבית עשה אותן לאחראיות העיקריות ליצירת הרמוניה במסגרת השכנות האינטימית. לאור זאת, גם בסכסוכים אלימים ניכרת

74 שניד פנינה נגד מאיר והדסה סמט, פסק דין בתיק מספר א/10/45, 10.7.1945, אה”ע, IV 250-72-1-3056 א’.

75 משה מרמלשטין נגד מאיר לוינסקי, תיק מספר ב/2/46, 4.2.1946, שם.

76 ש’ [שלו] רזונפלד, ‘שלוש תקוות ועוד אחת’, *המשקיף*, 31.8.1945, עמ’ 2.

77 פסק דין במשפט של משה לפני פרברג נגד חיה וחיים יגוביץ, תיק מספר ב/12/48, 13.2.1947, אה”ע, IV-250-720-1-3056 א’.

78 ניסן ריס נגד משה שפק, פסק דין בתיק מספר א/18/46, 7.5.1946, שם.

79 פנינה שולמן נגד יצחק מנקרמן, 10.7.1945, תיק מספר 12824/374, שם, IV-250-27-5-419.

80 שלמה ומתילדה אלבויר נגד גדליהו וטובה יברוב, 20.9.1944, תיק מספר 12832/382, שם.

81 זיסל וינטרפלד נגד מיכאל אורבך, 10.10.1944, תיק מספר 12825/375, שם.

מרכזיותן של הנשים. אלימות נגד נשים ושל נשים שיקפה את העובדה שהן נתפסו כאחראיות לניהול משק הבית, ניהלו את המגעים על סידורי המגורים ופעמים רבות ראשיתם של הסכסוך או המחלוקת באי-הסכמה ביניהן.⁸² עצם בחירת מילות הקללה שליבו את הרוחות בסכסוכים שיקפה על פי רוב סטריאוטיפים מגדריים. שושנה גולדברג, שסבלה מריחות הבישול של דיירי המשנה שלה, טענה שווידלינג, בן עירה, מכנה את בתה 'זונה' בשעה שהיא צופה בדיוקנה במראה וכי אותה עצמה הוא מכנה 'משוגעת', וכך נהגו גם ילדיו.⁸³ דבורה ספירשטין, שהייתה רווקה והתגוררה עם אמה בדירתו של זאב פרלמן, התלוננה שהוא 'מציק לה, מפריע את מנוחתה וקורא לה "זונה" ו"מטורפת"'.⁸⁴ סכסוכי שכנים הביאו לא רק לקללות שהופנו כלפי נשים, אלא גם להאשמה החמורה ביותר כלפי אישה – עיסוק בזנות. למותר לציין כי האשמה מעין זו, שהמניעים לטפילתה היו לעתים כלכליים, פגעה בכבודן של נשים והציגה אותן כמי שמערערות על מוסד המשפחה. עתון מיוחד סיכם את הנושא כך: 'לא אחת מתקבלות במוסד זה או אחר האשמות שוא נגד דיירת משנה שיש לה בית בושט בחדרה, ואחרי בירור הענין מתברר כי לא דוברים ולא יער. אין בית בושט, אין פרצות וכל הענין אינו אלא במטרה להביא לפינוי החדר'.⁸⁵

היעדרו של גבר או של בעל, גם אם היה זמני, היה עלול להפוך נשים לפגיעות יותר לאלימות ולהטרדה, באופן לא סימטרי לגברים שהיו במצב זהה. שרה פרטש, למשל, טענה שבני הזוג ספוזניקוב, שאצלם שכרו היא ובעלה דירה, הציקו לה בעיקר כשזאב (בעלה), שעבד במחנות הצבא, נעדר מהבית.⁸⁶ האינטימיות שבחלוקת מרחב מגורים עם בני המין השני שאינם בני משפחה יצרה גם מתחים מיניים וגם פתחה פתח לאלימות מינית. ביטויים שונים ולשון מרומזת מעידים על כך שבין 'שכנים אינטימיים' היו הטרדות בעלות אופי מיני.⁸⁷ עמדה מפורשת בנושא מצויה בתביעתה של רות מימון מתל אביב, שגרה עם בעלה בשכירות בדירה בת שלושה חדרים, כפי שמראה מיכל קופמן. מימון התלוננה לפני בית הדין ששותפה לדירה ניצל את היעדרותו של בעלה ותקף אותה באחד הלילות 'מתוך

82 למשל: שלמה ומתילדה אלבויר נגד גדליהו וטובה יכרוב, תיק מספר 12832/382, 20.9.1944, שם.

83 שושנה גולדברג נגד צפורה וצבי וינדלינג ויעל יוסמן, תביעה יסודית 9/46, תביעה נגדית 37/46, שם, IV-250-720-1-3056 א'.

84 זאב פרלמן נגד דבורה ספירשטין, 11.12.1947, תיק מספר 198/47, שם, IV-250-720-1-3056 ב'.

85 'ריב בין שכנים הוליד האשמת אונס ילדה', עתון מיוחד, הושענא רבה תש"ו (28.9.1945), עמ' ה. ראו גם: 'מבטיח לדיירתו קבורה שחורה ביום כלולותיה', שם, ג' בשבט תש"ז (24.1.1947), עמ' ב; ברנשטיין, נשים בשוליים, עמ' 264-265, והערה 58.

86 זאב ושרה פרטש נגד צבי ופנינה ספוזניקוב, 5.8.1945, תיק מספר 53/45, אה"ע, IV 250-72-1-3056 א'.

87 ה'חוק למניעת הטרדה מינית (1998)' קובע שהטרדה מינית היא בין היתר 'הצעות חוזרות בעלות אופי מיני, המופנות לאדם אשר הראה למטריד כי אינו מעוניין בהצעות האמורות; והתייחסות מבזה או משפילה המופנית לאדם ביחס למינו או למיניותו, לרבות נטייתו המינית; מעשים מגונים וסחיטה'.

כוונות מגוונות'. לאחר שהתנגדה לו הוא 'עזבה מתוך איומים למעשי אלימות'.⁸⁸ חלוקת חלל מגורים הייתה יכולה לשמש עילה להטרדה אפילו אם הגבר והאישה לא חלקו אותו בו בזמן, כמו במקרה של המורה יהודה שרוני, שהתנה את השכרת חדרו בתל אביב למורה חנה פוקס בכך שהיא תאפשר לו ללון בו בימי חופשה וחגים. במהלך אחת החופשות מההוראה בבית הספר דרש שרוני לשהות בחדר גם בשעות היום, והחל להתנכל לפוקס ו'להשמיע כלפיה תביעות גסות כתמורה בעד מסירת החדר בלי דמי מפתח. גם הציע לה שתינשא לו לאשה'.⁸⁹ האשמות בהטרדה מינית עלו באופן מרומז גם בתיאורים של מגעים ומפגשים בעת שימוש בחדר האמבט או באירועים שבהם דווח על התערטלות שנועדה לגרום לאישה אי-נוחות.⁹⁰ מקרה מוקדם בתולדותיה של תל אביב מבהיר את הקושי של קהילה שראתה עצמה כקהילה ייחודית וחדשנית להתמודד עם אלימות מינית ומלמד על חשיבות נוכחותם של שכנים במניעת אונס.⁹¹ אף על פי שהחברה התל-אביבית, והיישובית בכלל, גדלה בשיעור ניכר מאז אותם ימים, אפשר להניח שהקושי לחשוף הטרדות בעלות אופי מיני בקרב מי שהשתייכו לחברת ההגירה הציונית ולהסתדרות בפרט נותר דומה, וייתכן שהיו מקרים שבהם נוכחותם של שכנים סייעה למניעת אונס והטרדה. כאשר אלימות איימה על דיירי ודירות הבית הציעה המסגרת המשפחתית הגנה מסוימת לנשים. עימות פיזי ישיר היה במקרים רבים נחלתם של גברים שראו עצמם אחראים להגנת הבית והכבוד המשפחתי.⁹² לעתים תוארה המשפחה כולה, האב, האם והילדים, כמי שנטלה חלק במעשי האלימות.⁹³ העלייה בתדירות הסכסוכים ובחריפותם חדרה לא רק להיבטים האינטימיים ביותר של החיים הביתיים אלא גם הוציאה, כאמור, את תושבי ותושבות היישוב העירוני שמצאו את עצמם במצב של סכסוך או אי-הסכמה עם שכניהם בדלת אמותיהם, והביאה אותם לערכאות המשפטיות השונות שהיו זמינות להם. הסכסוכים שהתגלעו במסגרת יחסי שכנות אינטימיים נידונו במוסדות משפטיים שונים.⁹⁴ סכסוכי שכנים הובאו לפני בתי המשפט הממשלתיים

88 מיכל קופמן, "צדק צדק תרדוף": צדק והצדקה בבוררות התל אביבית בשנות הארבעים, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2008, עמ' 54, מפנה לאה"ע, IV-250-72-1-3056 ב', תיק מספר א/54/45.

89 קופמן, שם, עמ' 54, מפנה לאה"ע, IV-250-72-1-3056 ב', תביעה יסודית: 85/47 ב' תביעה נגדית: 101/47 ב'.

90 קופמן, שם, עמ' 55.

91 ליאורה בילסקי ואנאלו ורבינ, 'עיר קטנה וניסיון אונס אחד', זמנים, 98 (2007), עמ' 20-31.

92 למשל: יעקב נימרק נגד יוסף שינקמן, 17.3.1947, אה"ע, IV 250-72-1-3056 א'; שרה רוחימוביץ נגד רחל וסנדר סטפנד, 13.4.1946, פסק דין בתיק מספר 40/46 ב', שם, IV-250-72-1-3056 א'.

93 חיים ושרה שורצאפל נגד יצחק ובת שבע ורשביק, פסק דין בתיק מספר 55/46 ב', 26.5.1946, שם, IV 250-72-1-1957.

94 על מערכות המשפט בתקופת המנדט ראו: Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2006, pp. 1-46; Ronen Shamir, *The Colonies of Law: Colonialism, Zionism and Law in Early Mandate Palestine*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, pp. viii-6.

ובתי הדין העירוניים,⁹⁵ וכן לפני ערכאות בוררות לא־מדינתיות שפעלו ביישוב,⁹⁶ ובהן 'משפט החברים' של 'ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים', 'משפט השלום העברי' וועדי שכונות וערכאות בוררות שכונתיות.⁹⁷ תובעים הגישו לעתים אותה תביעה בד בבד לשתי ערכאות שונות.⁹⁸ עתון מיוחד דיווח לאחר ביקור ב'משפט החברים' על הדמיון הרב בין 'מה שאנו רגילים לראות' בבתי הדין הממשלתיים לנעשה במשפטי החברים.⁹⁹ ואכן, שתי המערכות המשפטיות הללו טיפלו בסוגיות הנוגעות לאורח החיים של הדיירים והתמודדו עם טענות דומות על הטרדות שונות ומשונות של דיירים.¹⁰⁰ בחירת התובעים לפנות ל'משפט החברים' מובנת לאור העובדה שהיה מדובר בהליך משפטי נגיש יחסית, ובמרבית המקרים הן התובעים הן הנתבעים ראו ב'משפט החברים' גוף מתאים להסדרת היחסים ביניהם. מנקודת המבט של המערכת המשפטית, טיפול יעיל בסכסוכים שהפכו כה יום־יומיים בקרב הציבור העירוני (ובתוך כך גם בקרב ציבור הפועלים) שירת את השאיפה לעשות את 'משפט החברים' לגוף הבלעדי הדין בסכסוכים בין חברי ההסתדרות.

- 95 בתי הדין העירוניים לשכר דירה הוקמו מתוקף פקודת הגבלת שכר דירה 1940.
- 96 ערכאות בוררות לא־מדינתיות מופיעות בספרות המחקר בכינויים שונים: Community, Communal, Popular, Informal Justice. לפי ריצ'רד אבל המשותף למוסדות אלה הוא שהם אינם רשמיים, אינם פועלים בכפייה (ומתבססים על רטוריקה ולא על כוח), אינם בירוקרטיים, מבוזרים, ויחסית אינם מבדילים ואינם מקצועיים. ההליכים והפסיקות אינם מדויקים או כתובים, הם עממיים, גמישים, ונקבעים לגופו של עניין ובאופן פרטיקולרי. Richard L. Abel, 'Introduction', in: idem (ed.), *The Politics of Informal Justice*, Academic Press, New York 1982, Vol. 2, p. 2.
- 97 ראו למשל: 'התפרצו לחדר הדייר והכווה', **הצופה**, 26.1.1940, עמ' 4; 'רצתה לסלק את דיירי המשנה', **דבר**, 23.3.1939, עמ' 7; 'גנב מדייר המשנה', שם, 25.1.1940, עמ' 5; 'התפרץ לחדרו של דייר משנה', **על המשמר**, 20.5.1946, עמ' 3. ועד שכונת נורדיה בתל אביב החליט לסייע במציאת מגורים חלופיים בסכסוך בין נפתלי זיניק לישראל אלטמן משכונת הצריפים. ראו פסק דין בתיק מספר ב/56, 14.7.1946 ו-7.8.1947, אה"ע, IV-250-72-1-3056 א'. בהרצליה התערבו חברי שכונת הפועלים במטרה לפתור את הסכסוך בין משה גדלין ושמואל בוכבינדר שהתגוררו יחד בדירתו של בוכבינדר. 'משפט החברים' בהרצליה, פסק דין מ-25.1.1945, שם, IV-250-123-94.
- 98 במקרים כאלה נטה 'משפט החברים' לדרוש שהדין המקביל בתביעה יבוטל. למשל כאשר ראובן לנדסמן הגיש תביעה נגד משה פינמן בו בזמן ל'משפט החברים' ולערכאה הממשלתית וביקש לדחות את הבירור ב'משפט החברים' עד להודעה חדשה, דרשה התביעה הכללית של מועצת פועלי תל אביב מלנדסמן שהסכסוך יתברר ב'משפט החברים' בלבד. שם, VI 250-72-1-3056 א'.
- 99 "גניבת זרם מחשמל יחסי שכנים", **עתון מיוחד**, כ"ט באדר תש"ז (21.3.1947), עמ' ג.
- 100 הועמד לדין משכיר שהוציא את מיטלטליו של דייר המשנה בכוח מביתו ונמצא אשם, 'עשה לעצמו דין', **הצופה**, 10.4.1940, עמ' 4; 'מקרו של דייר המשנה: היכן מקומו?', שם, 11.9.1945, עמ' 4; 'דירת לוחמת בהיסטריה נגד טענות מוסריות', **עתון מיוחד**, א' באב תש"ז (18.8.1947), עמ' ג; 'הדי דפיקת בעלת הבית יגיעו לבית הדין העליון', שם, כ"ט בכסלו תש"ח (12.12.1947), עמ' ג; 'רצתה להיפטר מדיירה ונתחייבה בהחזרת דמי מפתח', שם, ב' בשבט תש"ו (4.1.1946), עמ' ג; 'ריב על בית כבוד שנסתים בבעיטה בלתי מכוונת', שם, ב' בשבט תש"ו (4.2.1946), עמ' ג; 'אשה נגועה ב"מחלת קלוקל" מקלקלת את חיי שכניה', ל' בשבט תש"ו (1.2.1946), עמ' ד; 'הכניסו לאמבט סכסוך של לכלוך דירות', שם, ז' בחשוון תש"ו (14.10.1945), עמ' ג.

פסקי הדין והדרישה לקיום ‘יחסי שכנות הוגנים’

בחלקו האחרון של המאמר אדון ברגעים שבהם הסדר המגורים שהתפרק או לא תפקד כראוי הגיע לדין ב‘משפט החברים’ כדי ללמוד על הזיקה שבין ניהול החיים בדירות המשותפות ובין מעורבותה של ההסתדרות בגיבושן של נורמות חברתיות. המחלוקות הופיעו בתביעות שהעילה להן הוגדרה במפורש כ‘סכסוך שכנים’, ‘התעללות בשכנים’ או ‘סכסוך דיירים’, וגם בתביעות בגין ‘עלבון’, ‘הטרדה’, ‘אלימות’ ו‘מכות’. פסקי הדין נכתבו תחת מגבלות שהטילו חוקי הגנת הדייר וניתנו בידי שופטים שהיו פעילים ועסקנים, חברי מועצת הפועלים שלא היו בעלי הכשרה משפטית ולא קיבלו שכר על עבודתם, אלא התבססו על ‘השכל הישר’ ולא על קודקס או תקדימים.¹⁰¹ הם טיפלו בראש ובראשונה בסוגיות כלכליות, כמו קביעת גובה תשלומי השכירות והסדרת השימוש בחשמל. כן הם טיפלו בחלוקת החלל והשימוש במרחבים המשותפים. למשל הם הסדירו שימוש משותף בחבלי הכביסה וציינו באילו ימים מותר לכל משפחה לתלות כביסה, והגדירו את סדרי השימוש במקלחת. אותם הסדרים כלכליים וטכניים היו, למעשה, התערבות ישירה בשגרת החיים בדירה. כשהשופטים סברו שיש בכך צורך, הם הגיעו לנכס כדי לבחון את טענות הצדדים ולהכריע בתביעות פינוי שונות. למשל, לקבוע אם טענת אחד הצדדים כי משפחתו נזקקה לחדר שבו התגורר דייר משנה מפאת חוסר מקום הייתה מוצדקת.¹⁰² בחלק מהמקרים הורו השופטים על פירוק הסדר המגורים והציעו סיוע באיתור דירות חלופיות.¹⁰³

עם זאת, פתרונות מעשיים בשילוב טענות מוסריות או נורמטיביות מילאו תפקיד לא רק בקרב הטוענים אלא גם בפסקי הדין עצמם, כלומר בקרב השופטים, שברוב פסקי הדין משנות הארבעים ביקשו לטפל לא רק בסוגיות קנייניות אלא גם חברתיות. במקרים רבים ובניסוחים שונים הורו לצדדים כיצד לנהוג זה כלפי זה ותבעו משני הצדדים לבנות יחסי שכנות טובים והוגנים. דוגמה לכך הוא פסק דין שניתן במשפט של ישראל בן-שם נגד דבורה קלור ונודי

101 על עקרונות השיפוט המאפיינים ערכאות בורות עממיות ראו: Michael A. Helfand, ‘Arbitration’s Counter-Narrative: The Religious Arbitration Paradigm’, *The Yale Law Journal*, 124 (2015), pp. 2994-3051.

102 במקרה של משה מרמלשטין נגד מאיר לוינסקי נזפו השופטים בלוינסקי על כך שכאשר הגיע לנכס במטרה לבחון את תנאי המגורים בו הוא התנהג כגסות ובין היתר הקניט את השופטים. משה מרמלשטין נגד מאיר לוינסקי, תיק מספר 4.2.1946, אה”ע, IV 250-72-1-3056.

103 לדוגמה, במקרה שנידון במשך למעלה משנתיים בידי שופטים שונים ב‘משפט החברים’ בתל אביב, של משפחת צימרינג שעברה להתגורר בדירה של משפחת סטופ בידיעה שהם צפויים לעזוב אותה זמן קצר לאחר מכן, אולם משפחת סטופ נותרה בדירה וסירבה לעזוב, ביקר חבר השופטים בנכס הנדון וקבע כי משפחת צימרינג (שש נפשות) אינה יכולה להמשיך להתגורר בחדר אחד, והחליט שעל משפחת סטופ (בעלת שלוש נפשות), לעזוב את הדירה. סטופ ביקש לערער לבית הדין העליון. מרדכי סטופ נגד מרדכי צימרינג, ‘תשובת המשיב לערעורו של המערער’, 10.12.1944, אה”ע, IV-250-1-1778.

שוורץ, ובו הודו השופטים כי לא יכלו להכריע איזה צד הוא המקור לעוינות, וחייבו את הצדדים לשמור על 'יחסי שכנות הוגנים'.¹⁰⁴ דוגמה אחרת מצויה בסעיף התשיעי מתוך עשרת סעיפי פסק הדין בתביעת שניד נגד סמט, שבו נקבע כי 'ביה"מ מטיל על שני הצדדים גם יחד לנהוג יחסי שכנות הוגנים ותרבותיים כיאות לחברי הסתדרות'.¹⁰⁵ גם בפסק דין שעסק בסכסוך אלים במיוחד ובו נזקק אחד הצדדים לטיפול רפואי, נעדר מעבודתו במשך חמישה ימים ולאחר שובו לא היה מסוגל לעבודה קשה, חייבו השופטים צמד גברים שהתעמתו זה עם זה עד זוב דם 'ליחסי שכנות הוגנים כיאות לחברים בעלי הכרה הסתדרותית ופועלית'.¹⁰⁶ ממבט ראשון, הדרישה החוזרת לקיים 'יחסי שכנות הוגנים' יכולה להיראות במקרה הטוב כקלישאה חלולה, ובמקרה הרע כחוסר נכונות של בית הדין לפתור את בעיות הצדדים. אך ממבט שני ניכר כי החזרה על דרישה זו מבליטה את החשיבות שייחס בית המשפט לחינוכו של ציבור העובדים. כלומר דרישות בית הדין היו אמירות שנועדו לעצב את תרבות החיים בדירות ולא התעלמות מהמצוקות שיצר המחסור. יחסים תקינים ואף טובים בין 'שכנים אינטימיים' היו חלק מן האתוס שטיפחה ההסתדרות. הדבר בולט אף כשלדרישה לקיום יחסי שכנות הוגנים מצורפת הקביעה כי זו ההתנהגות היא לחברי הסתדרות. זאת ועוד, מיכל קופמן, שהשוותה בין הדיונים בסכסוכי דירה בערכאת הבוררות העירונית ובין הסכסוכים שנידונו ב'משפט החברים', טוענת כי בפסיקות 'משפט החברים' לא ניכרה העדפה לבעלי הרכוש אלא לטובת הכלל, ומנגד בבית הדין העירוני ניכרה העדפה לבעלי הרכוש.¹⁰⁷ לעומת זאת רונן שמיר, בהתייחסו למקרה של סכסוך שכנים שבו פסקו השופטים שעל הצדדים לקיים יחסי שכנות טובים, טוען שהפסיקה מוכיחה כי השופטים נמנעו מלהכריע בסוגיה החוקית של פגיעה ברכוש והתייחסו רק לפן העובדתי של אלימות בין-אישית. לפי שמיר הפסיקה לא הייתה שונה במהותה מפסיקות בערכאות 'בורגניות' ו'אזרחיות', ולא שיקפה את היומרה הסוציאליסטית של המוסד אלא את היותו כלי להנחלת משמעת ולפיקוח על ציבור הפועלים.¹⁰⁸

מכיוון ש'משפט החברים' אינו עומד במוקדו של מאמר זה, לא נידרש להכריע בין שתי הגישות. תחת זאת נבהיר כי בסכסוכי שכנות אינטימית עסקו הערכאות המשפטיות בפלשתינה-א"י בעיצוב הספרה הביתית הייחודית שהתפתחה בה ושהייתה בשנות הארבעים לסוגיה מרכזית שבה התערבה ההסתדרות בחיי חבריה. ההתעקשות על חינוך השכנים יכולה להיות מוסברת בשאיפתה של ההסתדרות לכוון רגשי סולידריות ופרקטיקות של תמיכה הדדית בקרב ציבור הפועלים, לא רק במקומות התעסוקה, לשכות

104 ישראל בן-שם נגד דבורה קלור ונודי שוורץ, פסק דין בתיק מספר 21.11.1947, 56/47 ב', שם, IV-250-71-1-3056, וראו גם בפסק דין בתיק מספר 10.12.1946, 176/46 ב', שם, IV 250-71-1-3056 א'.

105 שניד פנינה נגד מאיר והדסה סמט, פסק דין בתיק מספר 10.7.1945, 10/45 א', אה"ע, IV 250-72-1-3056 א'.

106 יעקב נימרק נגד יוסף שינקמן, 17.3.1947, שם, IV 250-71-1-3056 א'.

107 קופמן, 'צדק צדק תרדוף'.

108 Shamir, 'The Comrades Law', p. 291

העבודה או באירועים פומביים, אלא גם באמצעות התערבות במרחב הביתי ובשגרת היום-יום בין כתליו. העיסוק המשפטי בתופעת השכנות האינטימית מלמד, אפוא, שהספרה הביתית הייחודית שהתקיימה בדירות משותפות הייתה מושא לפיקוח חברתי ומוסרי של מוסדות שונים, לא פחות מאשר התנהגותם של תושבי הערים בספרה הציבורית. אף על פי שתופעת המגורים המשותפים לא הייתה ייחודית לחברה היהודית בפלשתינה-א"י ואפיינה חברות הגירה אחרות שהיו נתונות במצוקת דיור, ההקשרים האימפריאליים (משטר הדיור המנדטורי והמחסור בקרקעות, שנבע בין היתר ממגבלות שהטיל השלטון) מחד גיסא, והלאומיים (השאפה ליצירת חברה יהודית חדשה) מאידך גיסא, הביאו להתמודדות עם התופעה לא רק את הדיירים אלא את כלל המוסדות המשפטיים שפעלו מטעם היישוב ומטעם ממשלת המנדט להידרש אליה ולטפל בה. ההיקף הנרחב של התופעה והפרשנויות החברתיות שהיא קיבלה עשו אותה לזירה שבה נחשפת נוכחותם של הלאומי והאימפריאלי בעיצוב החיים הביתיים בתקופה מכוננת עבור החברה היהודית בארץ ישראל.

סיכום

לאחרונה הציע אריאל הנדל שאת משמעות הבית – אותו שילוב שבין מבנה פיזי למרחב סימבולי ורגשי בחברה מסוימת ובזמן נתון – יש לפענח באמצעות שלושה צירים: האחד הוא משטר הדיור; השני הוא פנומנולוגיה ביקורתית שמטרתה לתאר את הפער בין הדימוי של הבית האידאלי ובין הבתים הממשיים; והשלישי הוא הציר המזהה את המגורים כפעולה ומתייחס לאותו פער בין דימוי הבית לבתים הממשיים כמנוע יצירתי לכינון בתים וכתהליך פוליטי של פעולה יזומה של המתגוררים.¹⁰⁹ בשנים האחרונות ממחיש המחקר ההיסטורי של תקופת המנדט את האופי הבורגני של היישוב.¹¹⁰ במאמר זה חשפתי כיצד משטר הדיור בתקופת המנדט הביא ליצירת בתים עירוניים שבהם התגלם הפער בין הדימוי של הבית הבורגני האירופי למציאות החיים הארץ-ישראלית. במילים אחרות הראיתי שאף על פי שתפיסות הבית והאינטימיות הביתית היו בורגניות בעיקרן, בפועל לא אפשרו זאת תנאי החיים בתקופת המנדט והתפתח משהו קצת אחר. בלב פעולת המגורים בדירות המשותפות היה תהליך אקטיבי של יצירת אינטימיות, ופרימתה. התפקוד של הבתים הממשיים והגישור בין דימוי הבית ובין המגורים בפועל דרשו פעולה יצירתית שנגקטה ותוחזקה בעיקר בידי נשים, והדגש על כך חשף את מקומן בכינון הבית הלאומי. הגברת

Handel, 'What's in a Home', pp. 1050-1053 109

110 יעקב שביט, 'מדוע לא חבשו בתל-אביב כיפה אדומה? בין אידאליזם לריאליזם בפרשנות של תולדות היישוב – תל-אביב כמשל', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים) חברה וכלכלה בימי המנדט, עמ' 78-59; בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?; הלמן, אור וים הקיפוח; שמיר, 'בורגנות יהודית בפלשתינה הקולוניאלית'; רוז, 'ראויה המשפחה שיבנוה מחדש'; ברנשטיין, 'בין האשה האדם ובין אשת הבית'.

הלחצים על צורת מגורים זו, בגלל מחסור גובר בדירור, מלחמה וחקיקה מגבילה, ופעולות שנקטו דיירים כדי להפר את האינטימיות הביתית, הפכו את האינטימיות הביתית לסוגיה חברתית ולאומית. נחשף כי היחסים בתוך הבית, ובתוך כך היחסים עם שכנים, לא רק התקיימו והותנו במארגים רחבים יותר אלא שהיה ביכולתם להשפיע, גם אם בצורה לא מכוונת, על סדר היום הציבורי והלאומי.

שכנות אינטימית, ובתוך כך המערך החוקי שקיבע את מעמדם של שוכרים בדירה ומצוקת הדירור, המשיכו להתקיים גם בראשית ימיה של מדינת ישראל. השכנות האינטימית אף התבססה כצורת המגורים הרווחת בקרב מהגרים ופליטים יהודים ששוכנו בבתי הרכוש הנטוש. חוק הגנת הדייר שנחקק בשנת 1954, הקמת שיכונים לוותיקי היישוב והרחבת ההיצע של דיור סוציאלי בעשור הראשון לקיומה של המדינה ושיפור במצבו הכלכלי של המשק ושל יחידים בעשור השני שינו את התפיסות על גודל החלל הדרוש למשפחה ולכל אחד מהפרטים בה, והביאו בהדרגה לחיסולה של השכנות האינטימית כצורת מגורים עירונית של מעמד הביניים ובהמשך גם של המעמדות הנמוכים.¹¹¹

111 כך למשל, גודלה הממוצע של דירת קבע בשיכון הציבורי עלה מ־31 מ"ר ב־1948 ל־73.5 מ"ר ב־1970, ובבנייה הפרטית מ־43 מ"ר ל־102.5 מ"ר. יוסף סליפר, 'גישות חדשות לשיכון הציבורי', ביטחון סוציאלי, 4-5 (1973), עמ' 19.

רשימת קיצורים

אב"ג - ארכיון בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג - ארכיון גנזים, תל אביב
אה"ע - ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ - ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח - ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב
אממ"ב - ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע - ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
אמת"י - הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, גבעת רם, ירושלים
א"צ - ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אקבה"ד - ארכיון הקיבוץ הדתי, קבוצת יבנה
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ - ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
א"מ - ארכיון המדינה, ירושלים
מזב"י - ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה - המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב

NA – National Archives, College Park, Maryland

PRO – Public Record Office, London, UK

רשימת משתתפים

מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	ד"ר אליה אתקין
המכללה האקדמית תל חי	פרופ' אמיר גולדשטיין
תלמיד מחקר לתואר שלישי, אוניברסיטת חיפה	בועז גרפינקל
גת רימון	ד"ר דורית וייס
אוניברסיטת חיפה	ד"ר אסף זלצר
אוניברסיטת תל אביב	פרופ' מאיר חזן
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	ד"ר אורי מור
הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל	אדר' אלי מסלובסקי
אוניברסיטת חיפה	ד"ר משה נאור
המכללה האקדמית הרצוג	ד"ר אדם צחי
המרכז האקדמי ויצ"ו, חיפה והטכניון – מכון טכנולוגי לישראל	אדר' ד"ר הדס שדר
אוניברסיטת בר-אילן	ד"ר אלחנן שילה

ABSTRACTS

an immigrant society, in which many experience alienation and loneliness. Finally, the relationships among ‘intimate neighbors’ were simultaneously a personal experience and a public-national issue, especially in the 1940s when it became a widespread phenomenon and conflicts between neighbors escalated.

Keywords: British Mandate Palestine, everyday life, home, ‘intimate neighborly relations’, urban history

Shadow Plans for Beer Sheva, 1947-1949

Hadas Shadar and Eli Maslovski

The development of Jewish Beer Sheva was viewed as the building of a new city, since it was to be manifold larger than the original Arabic Beer Sheva. The plan for the development of Jewish Beer Sheva was part of the 'Sharon Plan', a master plan for the State of Israel published in 1951. However, beyond this official plan, there were several other plans for the city which were eventually relegated to the archive: two plans for a Jewish neighborhood alongside the existing Arab city dated 1947 and a plan for the entire city drawn up by the 'Afikim Ba-Negev' company dated 1949. These plans, which were never implemented, shed light on the planning, thinking and ideology during this period, which were based on a connection to the land, the value of community and a changing attitude towards the Arab city.

Keywords: Alexander Klein, Beer Sheva, Britain's new towns, garden city, Richard Kaufman

'Intimate Neighbors': Life in Shared Apartments in British Mandate Palestine

Elia Etkin

This article discusses a distinct form of urban housing that flourished in the *Yishuv* during the British Mandate, in which a family dwelt with other families or individuals in the same household. The article coins and defines the term 'intimate neighborly relations' and uses it to analyze the living experience of shared apartments and to describe the relationships that were formed between the residents. An anthropological analysis of the overlap between neighbors and home that is implied by the concept of 'intimate neighbors' refines our understanding of private and family space among the Jewish middle class in Palestine. Moreover, the article demonstrates the role of gender in neighborliness and urbanity and uncovers how women shaped the intimacy in the shared apartments. The main argument in the article, based on autobiographical and legal documents alongside popular representations of the practice, is that living together with 'intimate neighbors' involved inconvenience, embarrassment and even disgust. At the same time, and despite the difficulties, 'intimate neighbors' provided a form of human interaction in

healthcare system adopted their own independent policy. Demonstrating professional courage, they undertook the manufacture of vaccines and initiated a mass vaccination campaign.

Israel's handling of the epidemic boosted the country's standing and reputation among medical professionals worldwide and in the WHO. In addition to laboratories for producing vaccines, Israel developed treatment, rehabilitation and monitoring systems. The impressive response of the Israeli public health authorities to the epidemic established its position among the leading countries worldwide in the field of preventive medicine.

Keywords: health policy, Israel's health history, Israel's Ministry of Health, mass vaccination, Polio epidemic, vaccine production

Degel Zion: Sephardi and Mizrahi Youth and the Sephardi Question

Moshe Naor

This article examines the history of Degel Zion, which was established in 1938 as a Sephardi youth organization at the initiative of the Association of Sephardi Jews in Tel Aviv, and which operated until the latter years of the British Mandate. Degel Zion was established as a local ethnic organization but developed into a national youth movement that sought to organize Sephardi and Mizrahi youth and integrate them within the *Yishuv* and within the nation-building process. The article will discuss the manner in which Degel Zion related to the 'Sephardi question' – a term that referred to the social and cultural condition of the Sephardi and Mizrahi youth and their marginal status within the *Yishuv*. The article will explore the way in which Degel Zion justified its existence as an ethnic framework. The discourse on the Sephardi question, as promoted by Degel Zion, related not only to the influence of the national institutions on the shape of the ethnic problem, but also embodied a Sephardi-Mizrahi self-perception and historical narrative that the leadership and facilitators of the movement sought to inculcate in its young members.

Keywords: Arab-Jewish relations, Association of Sephardi Jews, Mandatory Palestine, Mizrahim, oriental Jews, the Sephardi question, Sephardim, youth movement, youth organization

Bringing in the Army to Break the Locomotive Drivers' and Sailors' Strikes in 1951

Boaz Garfinkel

In the second half of 1951 the State of Israel used the army to break up two strikes: the locomotive drivers' strike and the seamen's strike. In contrast to the latter, the locomotive drivers' strike has been neglected by historical memory and ignored in historical research.

Research devoted to the seamen's strike has been carried out in isolation from other strikes during this period and presents it—mistakenly—as a unique case. As a result, it has been interpreted in the context of ideological and political confrontations, ignoring the fact that the government's response to the strike was part of its broader approach to labor relations.

This article will claim that in view of the proximity of the strikes and the similarity of the government's responses, the seamen's strike should be understood in light of the locomotive drivers' strike, an approach that suggests a different interpretation of the strike. An analysis of the two strikes in sequence reveals that in the early years of Israeli statehood, Mapai had a policy of using the army to break up strikes, which was abandoned only after it had gained experience in dealing with them.

Keywords: Histadrut, labor relations, labor restraint, locomotive drivers' strike, Mapai, military, seamen's strike, strike breaking, union

The Polio Epidemic in Israel, 1949-1956

Dorit Weiss

The polio epidemic broke out in Israel in July 1949, soon after the establishment of the State and during a period of mass immigration. The fledgling Ministry of Health was in the stage of creating the medical system and infrastructure and was still in the process of formulating policy. The new State of Israel now faced a complex, multifaceted challenge, at a time when it was vigorously seeking acceptance and recognition of its standing in the UN and the World Health Organization (WHO).

The healthcare system battled the epidemic for over four years. In view of the severity of the situation and the lack of alternative solutions, the heads of the

initiative eventually succeeded, with the government's approval for the group to settle in the [army] camp at Kadum.

Keywords: Menachem Begin, Golda Meir, Nablus, Schem, Sebastia Affair, settlement, Zionist right-wing

The Ayalon River and the Relationships between the Authorities, 1948-1965

Assaf Selzer

During the first two decades following the establishment of the State of Israel, the Tel Aviv-Jaffa municipality had to deal with flooding from the Ayalon River. By means of constructing a series of walls, the route of the river and its depth were altered in an unsuccessful attempt to solve the problem. It became clear that a more drastic solution was necessary.

Water issues and rivers in particular provide a unique opportunity to study the underlying relationships between local and central governments and between local and international water experts. In this article, I compare the different interests of those who were involved in dealing with the flooding from the Ayalon and the motivations behind their actions.

As part of the solution to the Ayalon flooding problem, an infrastructure company was established in 1965 as a partnership between the Tel Aviv-Jaffa municipality and the Israeli government. The main task of the company was to construct a highway along the route of the river, thus ironically providing a drastic solution to the problem.

Keywords: Ayalon Crosstown Expressway, Ayalon river, central government, flood control, local government, Tel Aviv-Jaffa

in the shaping of cultural endeavor in *Yishuv* society, hewed to the spirit of the Socialist Zionist worldview. During this period, the Histadrut emerged as the most progressive, authentic and current cultural agent working to shape the Jewish-Zionist atmosphere and every-day life in Palestine. In the 1930s, the leading figure in the Histadrut's cultural endeavor was Jacob Sandbank, who operated as part of the Cultural Center established in 1935. According to Sandbank, culture, in the sense of *kultura*, cannot be 'manufactured'. Instead, he claimed that it materializes in various spheres of life, and its vital and spiritual elements come about inadvertently – without prior intent, without setting goals, and without dictating things *ab initio*.

Key words: Berl Katznelson, culture, Jacob Sandbank, General Federation of Jewish Labor (Histadrut), Jewish *Yishuv*, Mandatory Palestine, Mapai

Before Sebastia: The Schem Group's Attempts to Establish an Israeli Settlement, 1969-1970

Amir Goldstein and Elchanan Shilo

The article will focus on the little-known affair related to the repeated attempts to establish an Israeli settlement in Nablus (Schem) or its vicinity during 1969-1970. A group of Betar youths who were affiliated with various Zionist right-wing parties (and who became known as the Schem Group) make seven separate attempts to establish a settlement in Samaria despite the government's opposition. Each attempt was blocked by the determined response of the security forces.

Despite the significant attention devoted by academic research to the attempts at settling the West Bank in the wake of the Six Day War, this particular affair has received little attention.

The episode occurred against the backdrop of the dissonance between the impassioned statements made by Menachem Begin—as the leader of Herut and Gahal—that Judea and Samaria should not be given back and the limited settlement initiatives undertaken by the movement.

The article examines the determined government response to the settlement attempts, the circles that backed the group and the ambivalent attitude of Menachem Begin (who was a minister-without-portfolio at the time) toward that initiative.

The article will describe the bonds forged between the Schem group and the Elon-Moreh gar'in (core group) members who undertook a similar initiative. That

Trauma Processing in Israel's Contemporary Documentary Cinema

Adam Tsachi

This article investigates a new phenomenon in contemporary Israeli documentary cinema: the processing of war trauma. For the first time since the onset of the Second Intifada, films whose heroes suffer from PTSD are dealing with the processing of past experience.

Using case studies, the article analyzes films directed by PTSD victims, which deal with the processing of war trauma, including among others *One Battle Too Many* (Joel Sharon, 2013) and *Closed Story* (Micha Livne, 2015). The films' heroes are seeking to free themselves from the amnesia that is concealing the traumatic events deep within their memory. They manage to locate the repressed memory and then weave the traumatic story anew. The films propose various cinematic strategies for processing trauma, strategies that are meant to demarcate both the subjective traumatic past and the objective safe present and to place a defined aesthetic border between them.

The films are analyzed by means of close reading of the cinematic aesthetic and the discussion of trauma in the Humanities. The interweaving of unrealistic and realistic symbolization practices dismantles the classic form of documentary cinema and facilitates an encounter between the viewer and the overwhelming nature of trauma.

Keywords: cinema, documentary, Israel, PTSD, trauma, war trauma

Culture in the Histadrut, 1930-1945

Meir Chazan

The *Yishuv* in Mandatory Palestine was dominated by the Hebrew national culture. Culture was an important and sometimes definitive element in securing the dominance of the Zionist Labor Movement during the Mandate era. The construction and shaping of a new Hebrew culture was a central principle in the movement's creedal, political, and educational approach. The General Federation of Jewish Labor in Palestine, known as the Histadrut, which was the main institutional player

ABSTRACTS

The History of Conflict between Institutional and Native Hebrew in Israel

Uri Mor

Contemporary popular discourse on Hebrew prescriptivism betrays an interesting ambivalence: acceptance of institutional standards on the one hand and objection to normative intervention on the other. This ambivalence can be traced to the tension between the Language Committee and the Palestine Teachers' Association during the Second *Aliyah*. Both advocated that Israel adopt a modern national language, but the former was in favor of a systematic language planning, while the latter was in favor of spontaneous language adoption.

In the 1950s, a similar tension developed between the older generation and the Sabras (native speakers), whose generational identity had crystallized during the pre-State period. The language promoted by the former group was an institutional variety bound to a prescriptive norm, while that promoted by the latter was a native variety bound to conventional norms and real-life experience.

The tension in these two episodes led to a deep cultural rift—one that is familiar to every Hebrew speaker in Israel—between the formal language of the state and the natural language of Hebrew speakers.

A crosslinguistic perspective reveals a resemblance between Israeli Hebrew and European Late Dialect Selection languages, suggesting that the ambivalence towards prescriptivism in fact indicates ambivalence towards the national language, which is perceived, simultaneously, as a manifestation of a stable national identity and an institutional interference in individual speech.

Keywords: language ideologies, national language, native Hebrew, normativity

CONTENTS

Culture

Uri Mor	The History of Conflict between Institutional and Native Hebrew in Israel	9
Adam Tsachi	Trauma Processing in Israel's Contemporary Documentary Cinema	36
Meir Chazan	Culture in the Histadrut, 1930-1945	61

Politics

Amir Goldstein and Elchanan Shilo	Before Sebastia: The Schem Group's Attempts to Establish an Israeli Settlement, 1969-1970	95
Assaf Selzer	The Ayalon River and the Relationships between the Authorities, 1948-1965	124

Society

Boaz Garfinkel	Bringing in the Army to Break the Locomotive Drivers' and Sailors' Strikes in 1951	147
Dorit Weiss	The Polio Epidemic in Israel, 1949-1956	172
Moshe Naor	Degel Zion: Sephardi and Mizrahi Youth and the Sephardi Question	200

Planning and Housing

Hadas Shadar and Eli Maslovski	Shadow Plans for Beer Sheva, 1947-1949	227
Elia Etkin	'Intimate Neighbors': Life in Shared Apartments in British Mandate Palestine	252

Abbreviations	281
---------------	-----

List of Participants	282
----------------------	-----

English Abstracts	i
-------------------	---

Editor: Avi Bareli
Assistant Editor: Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Avner Ben-Amos, Amir Goldstein,
Danny Gutwein, Menachem Hofnung, Paula Kabalo,
Nissim Leon, Svetlana Natkovich, Kobi Peled,
Shalom Ratzabi, Ofer Shiff
Founding Editor: Pinhas Ginossar

Style Editing: Ravit Delouya
Proofreading: Hadas Blum
Abstracts Editing: David Simmer
Managing Editor: Smadar Rothmann

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10029

© 2020
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Israel

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and Modern Jewish Society

Volume 34

2020

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and
Modern Jewish Society

הכותבים בכרך זה

אליה אתקין
אמיר גולדשטיין
בועז גרפינקל
דורית וייס
אסף זלצר
מאיר חזן
אורי מור
אלי מסלובסקי
משה נאור
אדם צחי
הדס שדר
אלחנן שילה

עיונים

כתב עת רב־תחומי
לחקר ישראל

34

